
14902

લિ. કૈ. ...



ભાવોનક]
ચિત્રકાર. રા પતિ]

રામચન્દ્રની મૂર્ચ્છા.

[જુબાર્ડ ઇ સ ૧૯૧૯
[કોપીરાઈટ

[શમ્બુકને મારીને રામચન્દ્ર પંચવટીમાં વાસન્તી સાથે ફરે છે ત્યાં સીતાજીનું સ્મરણ થતાં મૂર્છિત થાય છે અને સીતાજીના હસ્તનું સ્પર્શસુખ અનુભવવાનો સંભ્રમ થતાં રામચન્દ્રની સ્થિતિ]

રામ [ભાન ત્યાં ... આવી જાય છે] સખિ વાસન્તિ! પ્રભુનો પાડ માન

વાસન્તી દેવ! કેમ થયું?

રામ બીજું શું હોય? જાનકી ફરી મળી

વાસન્તી અરે! દેવ રામભદ્ર! ક્યાં છે?

રામ [સ્પર્શસુખનો અભિનય કરતાં] જો આ સામે જ રહી

—ઉત્તરરામચરિત, અંક ૩



સમાલોચક] સિદ્ધરાજ અને રાણકદેવી. [જુલાઇ ઇ. સ. ૧૯૧૮

ચિત્રકાર । પંડિત] [કાપીરાઇટ

[રા ખેંગારને હણી સિદ્ધરાજ રાણકદેવીના અંતપુરમાં આવે છે રાણકદેવીને પોતાનો સ્વીકાર કરવા સહમ જાવે છે જેની અસ્વીકાર કરે છે સિદ્ધરાજનો ક્રોધ ચિત્રમાં ક્રોધિતરાજા તેના પુત્રનો વધ કરવા તરવાર ખેંચતો રાણી અને પુત્ર ભયગ્રસ્ત જણાય છે]



પુસ્તક ૨૮ મુ,] જુલાઈ, ઈ સ. ૧૯૧૯ [અંક ૭.

મહાયુદ્ધનો આરમ્ભ ઓગસ્ટ ૧૯૧૪.

લેખક—પ્રો બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર એમ એ

[૪ થી ઓગસ્ટે જર્મની સામે યુદ્ધ માંડ્યું એ અને એ આ ઇંગ્લાંડના આપણો અને હિન્દ સાથેના સહકારથી લઈ હિંદમાના ઈંગ્રેજ અને દેશી લશ્કરનો ઘણો મોટો ભાગ રણભૂમિ તરફ મોકલી દીધો, એ હકીકત, લગભગ સર્વે જ પ્રસિદ્ધ થતાં આ સોનેટ એ જ સમય લખી હતી હવે જર્મનીએ સન્ધિની શરતો સ્વીકારી છે અને આખી દુનિયામાં પ્રજાસત્તાને વિકાસ ઉમંગભર અને ઝપાટાબંધ થવા લાગ્યો છે, એટલે આ તે ટાંકણે કરેલી પ્રાર્થના છે]

પૃથ્વી વૃત્ત

અર્થાનુસારી યતિભ ગ.

પિતા, દિવસ આ ઉગે, અરુણ આભ દેખાય આ
—પ્રજા ! પણ કેમ એ નિરખિ રોમ મારી દ્રવ ?
નિરાન્તસપના સરે હિંદની ઉર ભાગ્ય જે
ઝઝૂમિ પયકેક પ્રેમભરથી સિધી રણ જે
! તે દિવ્ય આજનો ઉદધિ ઓ આ તો દીસે
—અને તદપિ આપ છે અનિત મગ્ન ઉત્સાહના,
૪ધે ... વ્યોમમાં રંજન ભૂમિ ... ના !!
... પ્રશ્ની રહે ... યત્ન ...નેત્રને.

પ્રભો દિવસ આ નવો, જગત આ નવો, તેહમાં
જુના સ્તવનમન કેમ અ પૂ જુની પ્રાર્થના
નહી નહિ જુના ઘરે, ન અસની ક્રિયા
નહે હાલુ અપ્રને નવયે વેદમનાવનિ!
પડે નવન નહિમા અનુનમૂલ્ય જો ભનિ!
નિયો લખવવા! કરો સદન પર્દીવા, પ્રભો! ×

મૈસુરની સોનાની ખાણ.

એક મુલાકાત.

લેખ. -ત્રી કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, એમ એ

મૈસુર રાજ્યની સોનાની ખાણોની મુલાકાત લેવાનું મન થાતુ હતો સન ૧૯૧૧થી ૧૯૧૩ સુધી જ્યારે બેંગલોરમાં તાતાએ સ્થાપેલા ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઑફ સાયન્સમાં હતો તે વખતે મ્હારા મિત્રોની સાથે ત્યાં જવાને માટે બે વાર પરવાનગી મેળવી હતી, પરંતુ અનિવાર્ય સંયોગોને લીધે તેઓની સાથે જઈ શક્યો ન્હોતો તેથી આ ઉનાળામાં હું જ્યારે પાછો આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ... કામ કરવા આવ્યો ત્યારે આ ખાણો જોવા તરત પ્રવાસ કર્યો. અહીંના એક પ્રોફેસરની મારફત પરવાનગી મેળવી અને તા ૮ મી જુનનો દિવસ નક્કી થયો.

૧ બેંગલોરથી કોલાર

અમે ૭ જુન ના અમારે પ્રાતઃકાળમાં ૭-૨૦ વાગે બેંગલોર છાવણીને સ્ટેશનથી નીકળતી મદ્રાસ એન્ડ સધર્ન મરાઠા રેલ્વેની ગાડીમાં નીકળવાનું હતું ઇન્સ્ટિટ્યુટના વિદ્યાર્થી-નિવાસગૃહમાં અમે સૌ રહેતા હતા, ત્યાંથી આ સ્ટેશન બરોબર ચાર માઇલ દૂર છે તેમ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ બેંગલોર શહેરથી પણ એટલું દૂર છે કે આટલે વ્હેલે કોઈ વાહન તૈયાર હોતું નથી ને પરોઢીએ એટલે, વ્હેલું ચાર વાગ્યાના સુમારે બે માઈલ જેટલે ચાલી ... લઈને આવે એ પણ અસંભવિત હતું. તેથી અમે ચાલતા જવાના હતા, અને તેથી અમારે ૭ વાગે ... નીકળવું જોઈએ એમ હતું

વિદ્યાર્થીઓના નિવાસગૃહનો જેઓ ઘણા પરિચિત હશે તેઓને આશ્ચર્ય નહિ લાગે કે અમારામાંથી એક જણ રાતના ... ને ઉજાગરો ... થયો હશે

× યુદ્ધ ચાલ્યું તે દરમિયાન લગભગ ૫૦ લાખ સિપાઈઓ સૈનિકો તરીકે ... હતા ... લડ્યા હતા મજુરો તરીકે પણ ... લાખ સિપાઈઓ ... હતા તે જુદા આ સર્વમાંથી કેટલા ખપી ગયા કેટલા ઘવાયા એની ... જાણવામાં નથી પણ ને દશ લાખ ઉપર તો હોવી જ જોઈએ ... અને ... પણ ... સિપાઈઓ ... હતા અને તેનાના ખપી ગયા અને ઘવાયા તે પણ જુદા

ર્ફાને એણે બીજાને જગાડયો સ્વાભાવિ શ્રા મે જ્ના ડાડી ઓતના હતા ગાયમા મેગનો ા
થી કોઈની પાસે ઘડીયાળ નહિ હોવાથી વગભ ા એક બોલી જ છે નખાની વ્વાની ભાા
ત્રીજાની ઓડી આગળ આવીને બોગણું ના ખ રીતે વપરાય છે એ ાા જ્નુા ઢાનગીમા વાત
લિડીનો એમ એસસી હતો ઢાનનો કથાનીમા વાત મ્રતા—જે કે મ્હોટે ભાગે નમ્રે
હેતુથી હોય—પોતાની ઓરડીમા મ્હોટા
શ ખ ા ધોાથી, સાન્ણુના અવાજથી તેણુ તે ક્રમ જેનાની મગનડી લીધે ચાનુ કરી હતી
એમની ઉંઘ ઉડી તો ખરી, તેમ ચોર હુ તે માટે આ લેખમા સોનાના ઝનનો જે ક્રમ હોવ
જાગ્યો છે કેટલા વાગ્યા એમ પૂછ્યા એ ક્રમમા નહિ
વામવા આવ્યા છે એમ જનાવ દીવ

આ જવાબથી બગાની મહાશર ચેગ નિહાળના પછી પણ ત્હેનો ખગે સ્રામ આવના
મૈસુરનિવાસી થવેનો મહામ યુનિવર્નિ, એટને નાયનાને પણ પૂરેપૂરુ—આખો ખ્યાન આ
(વખતસ Cયા ગીએ બહા વરબાદ આવો એ આવા મ્હે રાખી જ નથી મ્ના ઢા
ઢંક ઘણી જ હતી લાલાઝને ઉંઠના વ્વન થગે- તો પણ ઓછુ નથી
આ મુસ્કેલ કામને માટે પણ વખત ક્યા ને પાઝ નગભગ ગાા વાગે આના તે ગ્ના
આગળ—પછી તે અમાગ ઝમાો એ ભોમિઆની મગનડને ખાતર—છોડી દેવી પડી હતી
તેમા નગભગ દરેક જણુની ઓગડી થુ—ઓ તેમા પણ ખાણુના મુખ્ય ભાગ જ જોવા—એટલે
એ જાગૃતિની સના લઈ આગળ વધ્યો હગે ત્હેની કાઇક સમજ પડશે

મ્હારી આખ પણ ૩ાા વાગે C અદર મે પ્રાગના રૂપમા મળી આવે છે કા તો તે
નહિ હોવાથી, તેમ કદાચિત્ નિદ્રાની, ગસાયનિક રીતે મળી ગઈ હોય છે, અથવા તો પોતાના
સઈ રહ્યો હતો, ત્યા તો મ્હારી બારે ભાગ એટલુ શુદ્ધ જ હોય છે, જો કે કેટનેક સ્થલે
' ગૈન્ સુ "—' ઉપનાર થયો ". ત્યુરીઅમ નામની ધાતુ રાસાયનિક રૂપે મળી ગયા હોય

આમ કરતે કરતે અમારી રૂપે જ છે, એટલુ જ નહિ પણ તે 'કનાર્ટઝ' જાતના
થઈ વરસાદ બધ રહેશે એમ આથવા કેટલીકવાર નમો સ્પષ્ટ દેખાય એમ હોવ છે તેમ
કે ના તો કોઈ અગમ્ય "સેન્સર" 'પથ્થરને બદને ગધક ગેરેવાળા પથ્થિનો બગ હોય
ધનીની મોળ મોળા કરી—કારણુ ાર મુસ્કેલ પડે છે આ ખાણોમા નો પથ્થરમા સોનાની
કરી Cની ગયેનાઓને Cાડી, એ તેઓ તે રેખાની પૂરે પૂરે જવાન એમ ખો ના જાવ છે
નીકળી પડ્યા માધ્યથી પણ વધારે ઊંડુ ખો દુ પડ્યુ છે એટને મધે

પ સાદ ગીએ ગીએ ચાનુ ઠનો કચરો તેમ જ ધાતુને ઉપર નાવવાને નગેર
વૃક્ષોની વટાઓ લાવ માગીનાગા ગો નવુ પડ છે
ગાગ મા નિની મજલ આનન્દકાર પથ્થરના નમૂનાઓ ગીા મ્હોટો ભાગ "ગ્રેનાઈટ" જે
અદરથી મહુ જ સાફ ો મ્હાનુ ચમકતા હતા કેટનાકમા એ નજરે ન દેખાય એ
સાવધતાથી તેમ જ અમારા સજાન નમૂનાઓ પણ એમ્ના કરી રાખ્યા હતા જે હુ

જેવા શ્વેત સ્ફટિક હતા, ને તેમા અતિ સ્પષ્ટ સુવર્ણ રેખાઓ નજરી આવતી હતી. આ અસાધારણ સાગ નમૂના બહુ સુન્દર દેખાતા હતા

ખાણના મોં ઉપર જબરજસ્ત મકાન હતું દરવાજે પંજાબી પહેરેગીરો હતા ચોકી ચારે મજૂરોનુ ટોળું ખાણમાથી બહાર નીકળી આવતુ, પણ દરવાજા આગળ હાથ બધ ગોઠવાઈ જતુ અને તપાસ કરે ને લગભગ નગ્ન કરીને ઝડતી લેતો-ખીસ્સા, ખમીસ, માથાની ટોપી, કાછોટ, વગેરેમાની કોઈ જગ્યાએ સોનુ સતાડ્યુ ન હોય એની ખાત્રી કરી લેતે કુદરત તથા વિજ્ઞાનના મોહરસથી આશ્ચર્યના સમાગ ચિત્તને દુનિયાના વ્યવહારીપણાના આ દર્શને પહેલો આંચકો માર્યો.

ઉપરથી ખાણમા ઉતરવાને તેમ જ નીચેથી ઉપર આવવાને "લિફ્ટ" હોય છે કોઈ ઠેકાણે તે વિજળીથી ચાલે છે, ને બીજે ઠેકાણે વરાળયંત્રથી ચાલે છે અમે વરાળયંત્રમા "એન્જીન-હાઉસ"મા ગયા એક ખાસ બનાવેલ ખુરશી ઉપર ડ્રાઇવર બેઠો હતો જગત્ ક્યાખ્યાનો ભાર એના ઉપર હોય તેમ તે સ્થિર ગંભીર મૂર્તિવત બેઠો હતો. એટલામાં "ટન ટન" બે ટકોરા થયા એકદમ-પણ બહુ જ સાવધાનથી-યંત્રમાનો એનો હાથ હાથે એક કળ દબાઈ, એકદમ યંત્રો ફરવા લાગ્યા, મ્હોટું પૈડું "રાવણ-પૈડુ" જેની ઉપર પોલાદની પતરીના ગુંથેલા પાંચ-છ આંગળ પહોળા એના મજબુત દોરડા વીંટાએ હતા, તે ફરવા માંડ્યુ અમને કહેવામા આવ્યું કે "લિફ્ટ" ચાલતા થઈ છે એ "લિફ્ટ" હતા-ને વારાફરતી ઉપર નીચે જતા એક ઉપરથી ઉતરતા, માંડતો જ વખતે બીજો નીચેથી ઉપર આવતો યંત્રની આપ ધીમે ધીમે વધી ડ્રાઇવરના મ્હો રહ્યા બે મ્હોટા ગોળ ઘડીઆળ જેવા, પણ એક કાંટાવાળા, ગોળ યંત્ર હતા તે ઉપર જુદે જુદે સ્થળે O, ૨૫, ૩૨, અને B એમ લખેલું હતું કાંટાઓ તે ઉપર ફરતા હતા બન્ને "લિફ્ટ" ગમે તે ક્ષણે ક્યા છે તે આ ઘડીઆળ બતાવતુ, ને જ ડ્રાઇવરનો મુખ્ય આધાર હતો જ્યારે લિફ્ટ મથાળે હોય ત્યારે કાંટો શીંકા ઉપર હતો. ૨૫ ઉપર આવ્યો ત્યારે "લિફ્ટ" ૨૫૦૦ ફીટ અર્થાત્ લગભગ આઠ માઈલ નીચે ઉતરી ચૂક્યો હોય તેમ ૩૨ એટલે ૩૨૦૦ ફીટ એ બે સ્થળે બે સ્ટેશન હતા ને એથીએ નીચે B એટલે બૉટમ (Bo Ho'n) કે અહીં લગભગ ૪૦૦ ફીટ ઊંડુ હતુ. જ્યા જ્યા આ કાંટો હોય તે ઉપરથી લિફ્ટની તે ક્ષણની સ્થિતિ એકદમ જોઈ શકાતી હતી

ડ્રાઇવરનુ કામ બહુ જ ગંભીર જોખમ ભરેલુ છે. કારણ કે હરેક લિફ્ટમા ઓછામા ઓછા પચાસ માણસો હોય છે સ્વાભાવિક રીતે બન્ને "લિફ્ટ" કલાકની અંદર કેટલી ય ચડઉતર કરે છે જ્યા "લિફ્ટ" રોકાવાનો હોય તે પાસે આવતા બહુ જ ધીમેથી ચાલે છે, કહે છે કે એક ડ્રાઇવરે વરાતનમા લિફ્ટને અપાટાબંધ ઉતરવા દીધા, ને તળીએ પહોંચતા પણ ઝડપ ધીમી ન કરી. પરિણામે આખો લિફ્ટ-જે ગુજરાતીઓથી જ ભર

જતી ઝડપથી નીચે ઉતરતો હતો, તે ખાણના તળીઆમાં એવા જોરથી ભચકાયો, કે હેનો કેટલોક ભાગ જમીનની અંદર પેસી ગયો અને કેટલાય માણસોને સખ્ત ઈજા થઈ. વિગેરે મ્હોટા દડ તથા જે સ્થાનનો નામ મળ્યો પણ અમે જેને દીઠા હતા હેની હુશીઆરી તથા કાળજીના વખાણ થતા હતા, ને એના દેખાવ ઉપરથી બહુ ગંભીરપણે એ કામ કરતો હતો એ તો સાફ જણાતું હતું. ય રચનાની ખુબી એવી છે કે એન્જીન કહીં ખાણનું મોઢું કહીં ને ખાણનું તળીઉં કહીં ત્યાં બહુ જ સારી રીતે સંજ્ઞાઓ વગેરેથી ખબર પડી જવાવાળાને બધી માહિતી મળતી હતી.

પછી અમે લિફ્ટ પાસે ગયા. દરેક લિફ્ટ બે ભાગનો હતો અને દરેકમાં ૨૫ મજૂરો રહેતા. મહને બહુ નવાઈ લાગ્યા પણ એકમાંથી નીકળતા મજુરોને ગણતા તેમના ૨૩ ગણ્યા. ત્યાં અમે તો નવ જણા જ ઉતર્યા, અને તોયે અમને જગા ભીડ જણાઈ. આ બે માળવાળા બે લિફ્ટ જેમ માણસોને માટે હતા તેમ હેની બીજી તરફ બે બીજા લિફ્ટ હતા, તે પણ એવી રીતે ચડઉતર કરતા હતા, અને તે ખાણમાંથી નીકળતી ધાતુ પથરા વગેરેને ઉપર ચઢાવતા, તથા ખાણમાં બીજી જે સામગ્રી જોઈતી જેવી કે પાવડા, હથિઆરો, ચૂનો વગેરે જોઈએ તે નીચે ઉતારતા.

સાધારણ "પેસેન્જર લિફ્ટ" નો અનુભવ તો હતો પણ તેમાં તો ૨૫-૫૦ કે બહુ થાય તો ૭૫-૧૦૦ ફીટથી વધારે ચડઉતર કરવાનો પ્રસંગ આપણા દેશમાં હોતો નથી. અમેરિકાના ગગનચુંબી મકાનોમાં હોય છે પરન્તુ ત્યાં પણ આટલું અન્તર હોતું નથી. અમારે ૩૨૦૦ ફીટ નીચે ઉતરવાનું હતું ત્યાં અમને લગભગ ચાર મિનિટથી વધુ વખત ન લાગ્યો. લિફ્ટને ઉતરવાનો જે રસ્તો હતો, જેને તેઓ શેફ્ટ (*shaft*) કહે છે તે બધી પાસથી મજબુત ચુનાથી બાંધેલો હતો. ને એ ગોળાકાર નળીમાં ઉતરવાની નવીન મઝા અમે ચાખી. થોડી વારમાં ૨૫૦૦ ફીટ આગળનું સ્ટેશન-દીવાઓ, માણસો વગેરે અમારી નજર આગળ ઝબકી જતા ઉપર-ઉપર ચઢી ગયા. એક ખાસ શારીરિક અનુભવ સૌને એ થયો કે કાનમાં જાણે ખૂબ જોરથી દબાણ થતું હોય-જાણે કાન બહાર ખેંચી જતા હોય એવું લાગ્યું. પણ તે વખતે ગળેથી થૂંક ઉતારવાથી પાછા ઠીક થઈ જતા. આમ નીચે ઉતરતા લગભગ ચાર વાર કરવું પડ્યું. એમાં કાંઈ પીડા ન હતી. પણ નવો અનુભવ હતો. ખાણની તળેની વધારે ભારે હવાના દબાણથી એમ થાય છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું.

એમ કરતે કરતે લિફ્ટની ગતિ ધીમી પડી, ને અમારું સ્ટેશન આવ્યું હશે એમ ધાર્યું. જમીનની ૩૨૦૦ ફીટ નીચે અમે પહોંચ્યા. લિફ્ટના બે માળ પ્રમાણે જ બરોબર બે માળવાળું સ્ટેશન હતું. વિજળીના દીવા બળતા હતા. બે ત્રણ ઇજનેરો ને બીજા હિન્દીઓ હતા. અમે બહાર નીકળ્યા. અમે ખાલી કરેલા લિફ્ટમાં બેસવા માટે ઉભા થયેલા મજૂરો ખુબ જોરથી ધસ્યા. આ મજૂરો આઠ કલાક જમીનની નીચે કામ કરે છે. આઠ આઠ કલાકે તેઓ બદલાય છે, ને બીજાઓ તેઓની જગા લે છે. એમ રોજીમે ચોવીસ કલાક વગરવાગર કામ ચાલે છે.

અરવાસ રૂ ૨-૧૦-૦ ઍન એમ ત્રિપાઠી ઍન્ડ કંપની, મુંબાઈ

અનેક, આ પ્રદેશમાં મેંદાના જંગલોમાં ગામો અને ગાડાં તો પણ ચાલ્યાં છે. એ વિજળીના દીવાની રોશની લોકોને જ્યાં જાણ નથી એવી સંસ્થા છે અજાયબ કિસ્સાના રેલ્વે નથી એવા નિર્મળ ગામો પણ તેમ ઘણાં છે.

એક નાહાની નાનો પ્રચંડ ટીરિન્સન, 'દામાછક' નો દીવો લઈને, અમને મળવાને માટે અમારી સાથે ઉપરથી ઉતર્યો હતો. અમે પહોંચ્યા તે વખત સુધી તો—એટલે તીન સવાના મજૂરો ઉપર જવાને તત્પર થએલા હતા. મેં કેટલાક માણસો ઉપ ચઢતા તે એમ વખતે બહુમાં બહુ તો પચાસ જ જઈ શકે—તેમાં વખતે અમારા જવા કે જોતા એ કે બીજા કામવાળાઓ આવતા કરે અને તે ગિરનારાઓની અધીરતાનો તો પાર જ રહે નહિ સ્ટેશનથી જતાં દૂર લોખંડના રસ્તા હતા, હેની બાજીમાંથી એક તે જ બાજુ નાટકમાં આવતાં પણ એ લોકોની અકળામણ તથા ધસારો એવા હતા કે તેઓના મુખમાં રોગના લક્ષણોથી જ એમનો ગંદકિ અંકમાં રાખી રાખતા અમે ઉતર્યાં કે તરત આ ધસારો તેની સાથે સટક સગન એન્જીન ઉપમાં રહેતા સાટકાનો અવાજ, તે ઉપરાંત તે મારા પામેલા મજૂરોની બૂમો—એ બધો ત્યાંનો દેખાવ જોતાંને અમે સ્તબ્ધ થઈ ગયા ખરૂં હતું કે આ લોકો—ખાણમાં લાગલાગટ કામ કરીને તેમ જ તેઓના આખા જીવનથી પણ એવી સમજણવાળા નહિ થઈ શકતા હોય કે પોતાની મેળે, દુર્ગંધ તથા વ્યવસ્થાપક ઉપર ખાસ દલીલો સમજવાની એમની શક્તિ રહેતી નથી હોય, અને એટલાથી વધારે તેમ એવી કોઈ વાતની અસર એમના ઉપર થઈ શકે એમ નહિ હોય તો ના,—તેઓ મનુષ્યના કરતાં જનાવરને વધારે મળતા હશે એટલે, સુધી કબુલ કરીએ તો પણ, આ સખ્ત તથા હૃદયહીન નિયામકપદ્ધતિ જોઈ અમારૂં દિલ કમકમ્યું, અમે પૂછ્યું કે આ સિવાય બીજી કોઈ રીતે નિયમ જાળવી ન શકાય? જવાબમાં નકાર મળ્યો—પણ તે અમારે ગળે ઉતર્યો નહિ.

આ બારીમાં ઉભેલાઓ તથા વળી આવતાને અમારા ગાળણી બાજુઓએ હઠાવ્યા, ને તેઓની હારની વચ્ચે થઈને અમે ટનલમાં પેઠા. આ ટનલ વળી સાંકડી હતી. ઉંચામાં ઉંચો માણસ પણ નમ્યાવિના ચાલી શકે એટલી ઉંચી લગભગ નવફુટ માણસ હારોહાર ચાલી શકે એટલી પહોળી હતી. સિજળીથી પ્રકાશિત હતી. પથ્થર વગેરે લઈ જવાને માટે ગાડીની કેન્દ્રે હતી. બધી બાજુથી એવું મજબૂત કામ કરેલું હતું કે જમીનના ભારથી કે બીજા કોઈ કારણથી કોઈ ભાગ ધસી પડે નહિ. સોનાની રખવાળા પથ્થરો જ્યાં હોય છે, કઈ રીતે તેમને જુદા કરે છે, કેવી રીતે એમને લઈ જાય છે એ રેખાની પૂંઠે પૂંઠે ટીક વાર નવા જ માર્ગો કેમ રચવા પડે છે, કેટલીક વાર તે બંધ થતા મજબૂત લાકડકામ તથા પથરાઓથી કેવી રીતે પૂરી દેવાય છે, ટનલોરૂપી શેરીઓના કેવી રીતે રાહ નીકળે છે, એ બધું ફરીને અમે દેખ્યું.

અમારા પ્રેટરિઅન ભોમિયાનું નામ ઝેપેરી હતું. એના હાથનો એસેટિલીન ગેસનો દીવો અમને સ્થળે સ્થળે બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. ઝેપેરીનું અંગ્રેજી તો બોલતું તોતડું

અન કારચન્દ્રિકા રૂ. ૧—૦—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુ

તુ પણ આજ કાલ કરતા ઘણા વધારે નીચા મજૂરોની સાથે કામ કરેલુ હોવાથી મજૂરોની હાલત બાબત એ ઘણી ઝડપથી મોટી વાતનો હતો, મજુરોની સાથે હતો તોફાન કે તે કોલસામા વાતો કરતો, આ ઠંડા વખતમ, સાનાની ખાણની અન્દર એક અજાયબ ભાન હતો

અમે પાછા ત્યારે આ ના ટનિકોના નિકટને મોતા મો એમા બેસીને એથી ૫ નીચે ઊંડ તળીએ લગભગ ૪૦૦૦ ફીટ નીચે ઉતરતા જ્યાં ચાલુ કામ વધારે તાજુ દેખાતુ તુ એવુ એવુ ગરમ હતુ ૫ ના Cપ ડી ગ્રી વધારે જમણી બીજા, વધારે વેગવાળો ધસારો, ને તે બાજુમા વધારે ઝડપથી ફરતા સાટકાઓ—અમે જોતા એ બીજામાંથી રસ્તો કરી, નવુ મો કામ થતુ હતુ તે જતા ગયા ત્યા ઘણા મજૂર—વધારે નાના, ને વધારે દેશના કે વધારે નબળા—મજૂરો મશીનથી વાતો કરતા હતા ગોઠિ વામા વખતે નિકાલ લેતા હતા! નિ ને માટે ખરેખર આ અત્યન્ત સખત હતુ પણ ધક્કામુક્કો ખમીને ય મોકા જવાના કરતા પોતાનો વારો આવે ત્યારે જવુ એમ પસંદ કરી તે મે હતા એમનો વારો ક્યારે આવશે? નજ બે કલાક થશે એમ અમને પાછી ફરી કે એવો જવાબ મળ્યો

અમને ટનનો માટે વળી ખાસ વિચાર હતો અ ધારી ભયંકર ખાણ—ભારે હવા—વાળી હશે એમ ધાર્યું હતુ—જેવા પહેલા પણ અટી તેવુ કોઈ જ ન હતુ ઉપરના ભાગના હવામા પણ કોઈ ફેરફાર જણાતો ન હતો એથી નવાઈ લાગી તેમ ખાસ હવા ચોખ્ખી રાખવાને બીજી ખાણોની પેઠે આ ખાણમા કોઈ યન્ત્ર કે ઉપાય લેવામા આવ્યા નહોતા પણ સમગ્ર કંપનીની આ ખાણ એટલી વિશાળ કે એના મ્હોટા ભાગમાં કે ને બીજા ભાગ તન્ન ઉભા સીધા છે, ત્યારે એક તીરછુ (*Inclined*) છે એ મારફતે જરૂરી અગત્યની હવા જોઈએ તેટલી મળે છે ને કે સખ્ત દબાણવાળી હવા (*Compressed air*) ની નળીઓ ટનલમા હતી પરન્તુ તે ઓજારોમા ઉપયોગી થતી હતી હવા સુધારવાના કામમા નહિ

અમે પાછા મજૂરોના ગનતી ટોળામા થઈને સ્ટેશને ગયા સાઈડ ચાલુ જ હતા નિકટ આવ્યો એટલે એમા બેસી ઉપર ચડ્યા જોતજોતામા ઉપરના સૂર્યના પ્રકાશ—'હા!' કરતા ફરીથી સૂર્યપ્રકાશનો આનંદ લેતા મથાળે પહોંચ્યા અમે બપોરે એક વાગે નીચે ઉતરતા ગયા હતા ઉપર આવ્યા ત્યારે બે વાગી ગયા હતા એક કલાક જણાયો પણ નહિ

ખાણની મુલાકાત કરવાની ગમે તેને પરવાનગી મળતી નથી ને જેઓને મળે છે તેવામાંથી ઘણાને ઉપરનુ સઘળુ કામ બતાવી, ખાણનુ મોઢુ દેખાડી વિદાય કરવામા આવે છે નીચેનુ કામ એવી જાતનુ છે નિકટમા જ સ્માતોના સમય છે અને કામમાં રોકાણ પણ થાય; એથી ખાસ સ્પષ્ટ પરવાનગી હોય છે તેઓને જ નીચે લઈ જાય છે અમે તે મેળવી હતી તેથી અમે આ અસાધારણ દૃશ્ય દેખી શક્યા

ખાણમા જે જે સોનાની નસવાળા પથરો નીકળે છે તે બીજા પાસના નિકટથી જમીન ઉપર આવે છે તેઓના નિકટ જમીન ઉપર અટકતા નથી, પણ જમીનથી એ વધારે ઉંચે ચડે છે, ને મુકામ કરીને સ્વયં ઠલવાય છે એ ધાતુ ત્યાથી પાછી એક ખાસ રેલના

ખુલ્લા ડબાઓમાં હંકાય છે. આ ન્હાની રેલ્વે મૈસુર કંપનીની પોતાની છે. એના એન્જીન પણ ન્હાના હતા. એ રેલ્વે ઉપર થઈને, લગભગ બે અઢી માઈલની મુસાફરી કરીને, આ પથ્થરો બીજી ક્રિયાઓ જે કારખાનાઓમાં થાય છે, તે સ્થળે પહોંચે છે. ત્યાં ગયાથી સોનાના જીવનના બીજા પ્રસંગો અમારી નજરે પડ્યા.

અપૂર્ણ —

એગમોર,
તા ૧૬–૬–૧૯

દુઃખની વાત કહીં જઈ કરવી ?

લેખક — રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ. એલએલ. બી.

વાત કહીં જઈ કરવી ?
દુઃખની
વાત કહીં જઈ કરવી ?
પ્રિય વિણ કોને સુણવવી ?
દુઃખની
વાત કહીં જઈ કરવી ?
પ્રેમદૂતો ક્યાં પ્રિય મુજ પીયુ ?
—ચિતની દિનમાં રમતી,
દુઃખની
વાત કહીં જઈ કરવી ?
પ્રિયજનરીતી સુણુ સમનાવે,
—આપણીની આપ લહરી,
દુઃખની
વાત કહીં જઈ કરવી ?

બાગ મુઝફ્ફરખાન, આગ્રા,
તા ૧૪–૭–૧૯૧૯

ગુજરાતની શારીરિક નિર્ધનતા અને તેની તપાસની જરૂર.

લેખક—રા પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ, એમ એ

ગુજરાતની બહાર રહેનાર અથવા ફરનાર ગુજરાતીને ગુજરાતના ગૌરવનુ ભાન થયા વિના રહેતુ નથી ગુજરાતી વેપારીની સાહસબુદ્ધિ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ પ્રાચીન સમયથી પ્રસિદ્ધ છે,

ગુજરાતનુ આર્થિક ગૌરવ.

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન વેપાર ખંભાત, ભરુચ, કલ્યાણ વિગેરે બદરો ગુજરાતીઓના સાહસો જ લીધે મ્હોટો થવા પામ્યો હતો હાલમા પણ કરાચીથી રગુન અને મેંગનાર અને મદ્રાસથી કાનપુર અને અમૃતસરમા ગુજરાતી વેપારીઓના ટોળેટોળા જોવામા આવે છે. દ્રવ્યપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ફક્ત વણિક જ બહાર નીકળ્યા છે તેમ નથી પરતુ બ્રાહ્મણ અને નાગરોના સમુદાયો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા ઠેર ઠેર જોવામા આવે છે આ લોકો પણ પોતાના બુદ્ધિબળની સરસાઈથી પોતાની શ્રેષ્ઠતા જાળવી રહ્યા છે, અને બમે ત્યાં ગુજરાત છોડયા ત્યાં પણ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે આ પ્રદેશોમા તેમ જ ગુજરાતમા બુદ્ધિબળ, સાહસ ખંત, અને ઉદ્યોગપરાયણતા, વિગેરે ગુણોને લીધે ગુજરાતીઓની આર્થિક દશા એકદર સારી ગણાય છે અને તે કારણથી તેઓ ગુજરાતના ગૌરવમા વૃદ્ધિ કરે છે

આ પ્રમાણે એક બાજુએથી ગૌરવની મહત્તા વધતી જાય છે ત્યારે બીજી બાજુએ ગુજરાતીઓની શારીરિક નિર્ધનતા જોઈને ખેદ થયા વિના રહેતો નથી ગુજરાતની બહાર રહેનારી પ્રજાઓની શરીરસપત્તિ સાથે સાધારણ ગુજરાતીને સરખાવતા

ગુજરાતની શારીરિક નિર્ધનતા.

ગુજરાતીની નિર્બળતા એકદમ જ જણાઈ આવે છે ગુજરાતીઓની આર્થિક અને માનસિક સપત્તિ માટે જેટલો ઉંચો અભિપ્રાય બંધાય છે તેટલો જ હલકો અભિપ્રાય તેમની શારીરિક સપત્તિ માટે હિંદના બીજા ભાગોમા જોવામા આવે છે ગુજરાતની નિર્બળતાના નિશાનો દરેક જગ્યાએ જુદા જુદા દેખાય છે ગુજરાતના શહેરોમા સાધારણ મનુષ્યની બેનીમારી વિશાળ છાતી અને પ્રફુલિત આકૃતિવાળા મનુષ્યો કેટલા થોડા દેખાય છે? નિશાળો અને કૉલેજમા જતા ગુજરાતી બાળકોના સ્વાસ્થ્ય બાળ અને યુવકવર્ગમાથી પણ કેટલાના મોઢા ઉપર તાજી રગ દેખાય છે? ચશ્માના ગાન અને રીક્ષા બહારવાળા યુવકોનુ ભવિષ્ય, તેમના જીવનનો મર્મ ? ભો, અને જીવનકલહમા વિજય મેળવવાની તેમની શક્તિ પણ સકુચિત થયેલી હોય તેમા નવાઇ શુ? ગુજરાતમાથી રજપુત સિવાય બીજી કોઇ જાતના લોક યુદ્ધના કામને માટે લાયક ગણાયા નથી હિંદી લશ્કરની કોઈ પણ ફોજ ગુજરાતમાથી એકઠી કરવામા આવી નથી પજાબ અને ઉત્તર હિંદની પ્રજાઓમાથી શિખ, મુસલમાનો રજપુત, અને મરાઠાઓની પણ ટુકડીઓ કેટલા વરસથી દેશના લશ્કરી કીર્તિ દીપાવી રહી છે મગધ અને મદ્રાસી લોકો આજે પણ સારૂ કામ કરી બતાવે છે થોડા વર્ષ પહેલાં બાયલા ગણાતા

---

1 ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુંબાઈ

બંગાળીઓ પણ પોતાની શારીરિક સંપત્તિ સુધારી શક્યા છે. ફૂટબોલના રમતમાં બંગાળીઓ ઉઘાડે પગે રમતા હતા અને તે સાથે ગોરાઓને જીતી શક્યા છે. તેમની ફેમ્બ્યુલન્સ ટુકડીઓ યુદ્ધક્ષેત્રમાં માન પામી આવી છે અને પાયદળ અને તોપખાનાનું લશ્કરી ટુકડીઓમાં શિક્ષિતવર્ગ સ્વેચ્છાથી જવાને તૈયાર થઈ ગયો છે. પરન્તુ હિંદી સંરક્ષક સૈન્યમાં કેટલા ગુજરાતીઓએ પોતાના નામ નોંધાવવાની હિંમત ધરી છે? અને તેમાંથી કેટલા શારીરિક તપાસમાંથી પાસ થયા છે? લશ્કરી વૈદ્યકની નોકરી માટે હંગામી ઑફીસર તરીકે પાયદળ ઉપર ડાક્ટરો આ મહાયુદ્ધમાં મોકલવામાં આવ્યા છે તેમાં રાજપુતાનાથી જનારા ગુજરાતીઓની સંખ્યા ભાગ્યે આંગળીના વેઢા ઉપર ગણી શકાય તેટલી છે. શિક્ષિતવર્ગ સિવાય બીજા વર્ગમાં પણ શારીરિક નિર્બળતાના સ્પષ્ટ ચિહ્ન જણાય છે. આપણા જાનમાલના રક્ષણને માટે ચોકીદાર અને પગીને બદલે હવે પરદેશી ભૈયાઓ અને પરદેશીઓ રાખવા પડે છે. ગુજરાતી મર્દાનગીની રમતોમાંની ભાગ્યે જ કોઈ હવે રમાય છે. વળી ક્રીકેટ, ટેનીસ અથવા હૉકી જેવી રમતોમાં ગુજરાતીઓએ પોતાનું જવાંમર્દી ઝળકાવ્યું નથી. કસરતશાળાઓ અને અખાડાઓ ગુજરાતમાં ક્યાં જણાય છે? વડોદરા જેવા શહેરમાં જોવામાં આવતા થોડાએક અખાડાઓ પણ ફક્ત દક્ષિણીઓના ઉત્સાહને લીધે ટકી રહ્યા છે અને તેનો લાભ લેનારા ગુજરાતીઓની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી છે. આ લખવાનો હેતુ એમ નથી કે દરેક ગુજરાતી મનુષ્ય કુસ્તી કરવાને અને યુદ્ધને માટે તૈયાર હોવો જોઈએ, પરન્તુ પોતાના રક્ષણ માટે અને પોતાના જીવનક્રમ અને જીવનધર્મના પાલન માટે આવશ્યક બુદ્ધિ અને શારીરિક સંપત્તિ મેળવવી એ દરેક મનુષ્યનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે અને આ દિશામાં ગુજરાતીઓ કર્તવ્યવિમુખ છે તે સત્યને કબુલ કરવું પડે. ગુજરાતમાં સાધારણ મનુષ્યના આયુષ્યની દોરી ટુંકી છે. બાળકો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનું મરણ પ્રમાણ ઘણું વધારે છે—શરીરનો બાંધો નબળો છે—ઉંચાઈ પહોળાઈ અને વજન જોઈએ તેના કરતાં ઓછા છે—ગુજરાતીઓનો ખોરાક જોઈએ તેટલો પુષ્ટિકારક નથી—તેમાં ચ્હા, તમાકુ અને બીજા ઉત્તેજક પદાર્થોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે—એકંદરે ગુજરાતની શારીરિક નિર્બળતા દરેક ચિંતનશીલ મનુષ્યને ચમકાવે તેવી જ છે. શારીરિક સંપત્તિના અભાવે માનસિક ધૈર્ય અને હૃદયબળ પણ ઓછા જ હોય છે અને આ કારણથી, ગુજરાતીઓના ગુણોમાં, કાર્યોમાં અને સંસ્થાઓમાં નિડરતા અને સ્વતંત્રતાને બદલે ભીરુતા અને પરતંત્રતા વધારે જોવામાં આવે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ફેરવવાની દરેક મનન શીલ મનુષ્યની ફરજ છે અને તે સંબંધી કેટલીએક આવશ્યક સૂચનાઓ કરવી એ આ લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

ગુજરાતની શારીરિક નિર્બળતાના કારણોની તપાસમાં તેમ જ તેના ઉપાયોની યોજનામાં આ વિષયનો જ્ઞાતિસંસ્થા સાથેનો સંબંધ ઘણો જ અગત્યનો છે. ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિના

શારીરિક નિર્બળતા અને જ્ઞાતિસંસ્થા.

વાસ્તવિક તત્ત્વોનું તારણ કરતાં અને હિંદની જ બીજી પ્રજાઓની સમાજિક સ્થિતિ સાથે સરખાવતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્ઞાતિઓના અસંખ્ય પેટાભાગો અને તડો એ તો ફક્ત ગુજરાતનું એક લક્ષણ છે. જ્ઞાતિ સંસ્થા હિંદના લગભગ દરેક ભાગમાં પ્રચલિત છે પરન્તુ પ્રાથમિક ચતુર્વર્ણના અસંખ્ય ભેદો, તેના અસંખ્ય પેટાભાગો, તડો, અને લગ્નસંબંધી એકડા, અને ગોળ

એ તો ખાસ ગુજરાતમા જ જોવામા આવે છે જ્ઞાતિરચના વિષે ગી । કે વિવેચન કરવાનું આ સ્થાન નથી પરતુ નાની ન્હાની ન્યાતો અને શારીરિક સપત્તિ સાથેનો સબધ ઘણો જ અગત્યનો છે સુપ્રજનન શાસ્ત્ર (*Eugenics*) ના પ્રયોગો નોંધો, અને વિચારથી એમ સિદ્ધ થયુ છે કે લગ્નો સબધ એક જ જથામા થવાથી પ્રજાના માનસિક અને શારીરિક ગુણો —સારા અને નરસાનુ દૃઢીભવન (*accentuation*) થાય છે પણ તેની સાથે શારીરિક શક્તિ અને બળ ઓછા થતા જાય છે આ સિદ્ધાન્ત ખાસ ત્યો નથી કારણ કે મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય નાના તેને સારી પેઠે જાણે છે, અને ભગવાન્ અને મજણુત ગોત્રના ગોત્ર મેળવવા માટે તેઓ એક જ કુટુબના ક્રમ અને માતાને ભાગા થતા હેતા નહી પ્રાચીન કાળમા પણ કન્યા વ્યવહારનુ ક્ષેત્ર સહેજુ હતુ જ જેટલે એ સમય ગ્રીડાગનુ હતુ, અને ભોગોમા ન્યાત દારનો નિષેધ હતો. જ્યા સુધી ગોત્ર અને જાતિઓ વિભાગ હતા ત્યા સુધી આ નિયમ પાળવાનો મુશ્કેલી હતી નહીં પરતુ જ્ઞાતિઓના અસખ્ય પેટાભાગો થઈ જવાથી અને હરેક જાતિમા સ્ત્રીઓની સખ્યા ઘટી જવાથી આ નિયમ હવે બરાબર પળાતો નથી અને અર્થાત્ સિવાય સઘળા કુટુબો સાથે કન્યા વ્યવહાર થાય છે વળી પચાસ અથવા સો ઘરની ન્યાતોમા આ નિયમ પણ જાળવી શકાતો નથી, એક ર િ ના પ્રાતો કરતા ગુજરાતમા કન્યાવ્યવહારનુ ક્ષેત્ર ઘણુ જ સકુચિત છે આ બધી વસ્તુસ્થિતિ જોતા ગુજરાતની શારીરિક નિર્બળતા અને જાતિરિવાજનો સબધ સ્પષ્ટ થાય છે

આ સબધ ખરો હોય અથવા ખોટો હોય તો પણ શારીરિક ઉન્નતિના ઉપાયો અને સાધનોની યોજનામા આ જાતિબધારણ ઘણુ જ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે આ વિષયમા

જ્ઞાતિમડળનુ કર્તવ્ય

જ્ઞાતિમડળો અને જાતિના નેતાઓના કર્તવ્ય અને જોખમદારી ઘણા જ ભારે છે સામાજિક સુધારણાના વિષયમા અને દરેક સામાજિક પ્રશ્નોના વિચારમા વિષમજાતીય વિશાળ સમૂહોને બદલે ન્હાના ન્હાના સમજાતીય સમૂહોનો અભ્યાસ કરવો અને તેમની ઉન્નતિના ઉપાયો યોજવા સુગમ પડે છે અને આપણી જ્ઞાતિઓ ઘણે અંશે આવી સજાતીય સમૂહોની કક્ષામા મુકી શકાય લગ્ન, જન્મ, મરણ, ખાનપાન, અને મોજશોખના રીતરીવાજોમા જ્ઞાતિના બધા કુટુબો ઘણુ ખરુ મળતા આવે છે, આ કારણથી શરીરશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને સુપ્રજનનશાસ્ત્ર, એ સઘળાની દૃષ્ટિએ આપણી જ્ઞાતિઓની શારીરિક સપત્તિનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે કારણ કે તેવા શાસ્ત્રીય અભ્યાસ સિવાય ગુજરાતની શારીરિક નિર્બળતાના ઉપાયો યોજી શકાય નહીં સદ્ભાગ્યે ગુજરાતની લગભગ સઘળી જ્ઞાતિઓમા નવા યુગનુ કાંઇક ચેતન જોવામા આવે છે—મિત્રમડળો ધનભાગના ભેળાવડા, ભાષણો જ્ઞાતિપત્રો, વિગેરે પ્રવૃત્તિઓ * આપણા યુવકવર્ગના ચેતનમય માનસિક ઉત્સાહની નિશાની છે આ માનસિક ચેતનની સાથે શારીરિક વિકાસ થી જરૂર વીકાગણે એમ ધારી શારીરિક નિર્બળતાના કારણો અને ઉપાયો વિષે સૂચના કરી યોગ્ય ધારી

* ઉર્મિમાળા રૂ ૦–૮–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઇ

છે આશા છે કે જ્ઞાતિમંડળો અને પુરુષમંડળો આ સૂચનાઓ ઉપાડી લે, અને આ સંબંધમાં સંગીન કામ કરવાની હિંમત ધરશે.

આ વિષયમાં ઉપાયોની યોજના અને વિચાર કરતાં પહેલાં વસ્તુસ્થિતિનો પૂરો ખ્યાલ આવે તે માટે ખરી વિગતોના આંકડા ભેગા કરવાની જરૂર છે. ગુજરાતીઓની કહેવાતી

શારીરિક તપાસ.

નિર્બળતા કેટલે અંશે ખરી છે અને તેમાં વધારે બગાડ-વિકાર કઈ દિશામાં છે તે જાણવાને દેશના સઘળા નહીં તો અમુક સમૂહોની શારીરિક તપાસની ખાસ જરૂર છે. ઉંચાઈ, પહોળાઈ, હાથના અને પગના સ્નાયુઓના માપથી, તેમ જ ફેફસાં, ગળું, દાંત, અને આંખની વૈદકીય તપાસથી રોગિષ્ટ અને અપક્વ (*Stunted*) અવયવો જણાઈ આવશે, અને તેમની સંપૂર્ણ વૃદ્ધિ માટે યોગ્ય ઉપાયો યોજી શકાશે. આવી તપાસથી બાળલગ્ન અને બ્રહ્મચર્ય-ભંગના અનિષ્ટ પરિણામો સમાજની સામે સ્પષ્ટ-મૂર્તિમંત દેખાડી શકાશે. શારીરિક તપાસના લાભ ઘણી દિશામાં સ્પષ્ટ થાય છે અને રાજ્ય તરફથી આવી તપાસ થવી જોઈએ એમ હવે સાંભળવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોની નિશાળોમાં તો આવી તપાસની જરૂર સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારાઈ છે અને હિંદના પણ ઘણે ભાગે કેળવણી ખાતાંએ આ પ્રવૃત્તિ થોડા સમયથી શરૂ કરી છે. મુંબાઈ શહેરમાં થયેલી આવી તપાસના એક રિપોર્ટ ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે નિશાળે જતાં છોકરાંમાંથી અડધા ઉપરાંત સંખ્યા રોગિષ્ટ હોય છે. આ તપાસમાં આંખના રોગોથી પીડાતાની સંખ્યા ૨૧ ટકા, કાનના રોગવાળાની સંખ્યા ૧૪ ટકા, દાતના રોગવાળાની સંખ્યા ૪૪ ટકા, ગળા અને નાકમાં સોજા અથવા ગાંઠથી પીડાતાની સંખ્યા ૪૧ ટકા અને બીજા રોગોથી પીડાતાની સંખ્યા ૬ ટકા—એ આંકડા સર્વને ચમકાવે તેવા છે. બાળકો, સ્ત્રીઓ, અને પુરુષોની શારીરિક તપાસ યોગ્ય ડાક્ટરો પાસે કરાવવામાં આવે અને તેમના રોગ દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો આપણામાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોની મરણ સંખ્યા ઓછી થાય, અને ભવિષ્યની પ્રજા નિરોગી અને મજબૂત થાય એમાં સંદેહ નથી.

પરન્તુ આ શારીરિક તપાસની સાથે સાથે આર્થિક સ્થિતિની તપાસની પણ જરૂર છે. ગુજરાતીઓ પોતાના આહારમાં આવશ્યક પૌષ્ટિક તત્વો ખાય છે કે કેમ એ એક ગૂઢ પ્રશ્ન છે.

આર્થિક તપાસ

શરીરના બાંધા ને માટે દાળ, ચોખા, ઘઉં, દૂધ, ઘી, વગેરે પદાર્થો કેટલા પ્રમાણમાં આવશ્યક છે તે, શરીર વ્યાપારશાસ્ત્રીઓએ શોધી કહાડ્યું છે. આ પ્રમાણમાં ગુજરાતીઓ ખોરાક ખાઈ શકે છે—અને પાચન કરી શકે છે કે કેમ? શરીરને પુરતો ખોરાક રાખવાની શક્તિ આ કારણથી ઓછી થઈ છે કે, પાચન શક્તિ ઓછી છે અથવા તો વસ્તુની ખામી છે? અને જેમને પાચનના અને પુષ્ટિના ક્રમમાં અન્તરાય ન હોય તેવા માણસો જોઈતો સાત્વિક અને પૌષ્ટિક ખોરાક ખાય છે કે કેમ? તે ખોરાક ખાવામાં આર્થિક વિઘ્નો નડે છે કે કેમ? એક દિશાએથી ખારાકની વસ્તુઓ મોંઘી થતી જાય છે અને બીજી દિશાએથી સ્ત્રીપુરુષોના પોષાકનું ખર્ચ વધતું જાય

છે અને તેના પ્રમાણમાં આવક વધતી નથી, તેના સબબે ખોરાકની બાબતમાં કમ થાય છે? બપોરના ભુખ લાગે ત્યારે દુધને બદલે ચા અને તમાકુના ધુમાડામાં જ સતોષ માનવામાં આવે છે તે વાત ખરી છે? સાધારણ રીતે ખર્ચનો મ્હોટો ભાગ જીવનનિર્વાહના આવશ્યક વસ્તુઓ ઉપર જ થવો જોઈએ તેમ થાય છે? કે તેને બદલે મ્હાલ ના આડંબર—સ્ટેશનમાં, નવરાશમાં, નાટકમાં, પોષાકમાં, અને મોજ શોખની વસ્તુઓમાં જ ખર્ચ વધતું જાય છે? ગુજરાતમાં બાળકોનું અને સ્ત્રીઓનું મરણ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે તે વાત ખરી છે? તેને મરણ પ્રમાણ અને રોગની સાથે સબંધ છે કે નહી? અને સબંધ હોય તો કયા પ્રકારનો છે? આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નોનો વિગતવાર અને ચીવટથી અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. જ્ઞાતિના દરેક કુટુંબો તરફથી તેમનું નામ લીધા સિવાય તેમની શારીરિક અને આર્થિક સ્થિતિના પત્રકો ભરાવવાની ગોઠવણ થવી જોઈએ. તે ગોઠવણ કરવામાં જ્ઞાતિના યુવકમંડળો અને બીજી સંસ્થાઓ ઘણું જ અગત્યનું કામ કરી શકે તેમ છે. આ કામ કેવી રીતે કરવું તેની વીગતવાર યોજના હાલમાં અસ્થાને ગણાશે, કારણ કે કાર્યવાહકોના ખરા ઉત્સાહના અભાવે આવી યોજનાઓ મુકવાથી કાંઈ લાભ નથી, ઉલટું "યોજનાઓનો સુકાળ અને કૃતિઓનો દુષ્કાળ" એ આક્ષેપ આપણા ઉપર વધારે લાગુ પડશે એવો ભય રહે છે. તેથી આ લેખક આ સબંધી સપૂર્ણ વિગત કોઈપણ વ્યક્તિને અથવા જ્ઞાતિમંડળને આપવાને તૈયાર છે. હાલમાં તો ફક્ત આ સબંધી આપણી આવશ્યકતા અને આવા અભ્યાસનો લાભ બતાવાતો છે અને આ કાર્યની વિરૂદ્ધ શંકાના સમાધાન કરીને લેખ પુરો કરીશું.

જ્ઞાતિ એક પચાયત—એક સ્વતંત્ર સંસ્થા તરીકે પોતાની ઉન્નતિ અને વિકાસ માટે ઘણું કરી શકે. ઈર્ષ્યા, આળસ, ધર્માંધતા વિગેરે કારણોને લીધે જ્ઞાતિસંસ્થા આવા કાર્યમાં બેહદ હરકત લાવે છે પરન્તુ આપણી આશા નવા યુગના યુવકો ઉપર

ગુજરાતનું પ્રારબ્ધ (?)

છે—તેમનો ઉત્સાહ અને ઉમંગ, તેમની નિખાલસતા અને નિર્દોષતા, અને તેમની સમાજસેવા તરફની તીવ્ર ભાવના અદમ્ય અને ઇચ્છાના આરંભો જોઈને કાંઈ પણ ઉપયોગી અને સફળ કાર્ય કરશે એવી આશા સહજરીતે રખાય છે. તેમનો આ ભાવનામય ઉત્સાહ અને ઉમંગ વ્યવહારકુશળ કહેવાતા વડીલો તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરશે પરંતુ નવા યુગના ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બળો આપણા યુવકવર્ગની સાથે જ રહેશે. પ્રસ્તુત તપાસ કરવાની વિરૂદ્ધ એમ કહેવાય છે કે આપણી શારીરિક સંપત્તિ ઈશ્વર આધીન છે તેમાં સુધારો થઈ શકે તેમ નથી તો આ સબંધી તપાસ, ગણતરી, પત્રકો વિગેરે માથાકુટ અને વ્યર્થ ખર્ચ શામાટે કરવા? આવા નિરાશાવાદી અથવા પ્રારબ્ધવાદીને સંતોષવા એ કઠિન છે, પરંતુ પ્રજા અને રાષ્ટ્રના આરોગ્ય ઉપર વિધાતાએ હમેશાને માટે સીલબંધ તાળાં મારેલા છે, એવી વાત કોઈપણ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય એક ક્ષણ પણ કબુલ કરી શકશે નહીં. મનુષ્ય પોતે પ્રારબ્ધવાદી થઈને આળસમાં જ પોતાનો વખત ગુમાવે તો તે માટે સમાજ "મૂર્ખ છે" તે સિવાય વધારે કહી શકે જ નહીં. પરન્તુ સમાજના ભવિષ્યના અને

ગંભીર પ્રશ્નોના ઉકેલ સંબંધી આવા જ વિચાર રાખવામાં આવે તો કોઈ પણ પ્રકારની ઉન્નતિ અશક્ય છે મનુષ્ય એ એક પ્રાણી છે અને તેની ઉન્નતિ અને ઉર્મી સમય અને યુગના બળોને લીધે અમુક દિશામાં થયા જ કરે છે, પરન્તુ આ બળોને જાણીને તેમની ઉપર પોતાનો અંકુશ નહી તો થોડો પણ કાબુ રાખવાની શક્તિ મનુષ્યમાં છે તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવો તેમાં જ માનસિક જીવનની સફળતા છે અને આવી શક્તિના ઉપયોગ કરવાના પ્રસંગો ગુમાવવા એ જ માનુષિક જીવનની નિષ્ફળતા છે—અને પ્રજાઓની પડતીનું કારણ છે પ્રયત્ન કરતા મનુષ્યોને જ ઈશ્વર સહાય થાય છે—પ્રયત્નશીલ મનુષ્ય જ પ્રકૃતિના ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બળો ઉપર વિજય મેળવી શકે છે, અને આવા પ્રયત્નો કરવાના જેમ બને તેમ ઓછા વિઘ્નો, ઓછા અવરોધો આવે અને તે સંબંધી ખરી લાગણી ઉત્પન્ન કરવાની જ્ઞાતિના નેતાઓની ફરજ છે.

બીજી બાજુએથી એમ કહેવામાં આવે છે કે "અમે અમારી શક્તિ જ્ઞાતિ જેવાં ન્હાના કામમાં નહીં નાખીએ 'અમારું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ છે અમે તો દેશની જ વાતો કરીશું—આખા સમસ્ત દેશના જ કલ્યાણના કાર્ય કરીશું" બીજું કાંઈ અમારે કરવું નથી" આ ઉત્સાહી પુરુષોને આપણે એટલો જ જવાબ આપીશું કે ન્હાનામાંથી જ મ્હોટાં બનાય છે ન્હાનાં કાર્યો કરીને જ મ્હોટાં કાર્યો કરવાથી જ વિજય મળે છે વળી ગુજરાતીઓની નિર્બળતા એ આપણા દેશનો મ્હોટો પ્રશ્ન છે, અને તેનો ઉકેલ કરવાને, માટે ન્હાના ન્હાના સમૂહોની સ્થિતિનો અભ્યાસ અને તે સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયોની યોજના આપણા પોતાને જ હાથે થવાની જરૂર છે શારીરિક નિર્બળતા આખા હિંદની બધી પ્રજાઓમાં જોવામાં આવે છે, હિંદમાં જન્મેલ મનુષ્યનું સરેરાશ જીવન આયુષ્ય ૨૩ા વર્ષનું ગણાય છે, ઇંગ્લંડમાં ૪૬ વર્ષનું ગણાય છે હિંદમાં ૧ વર્ષની અંદરના બાળકોમાંથી દર હજારે બસેથી વધુ પહેલા વર્ષમાં જ મરી જાય છે ઇંગ્લંડમાં દર હજારે ફક્ત ૧૨૭ મરે છે હિંદમાં દર હજારે મરણનું પ્રમાણ ૩૪નું છે ત્યારે ઇંગ્લંડમાં હજારે ફક્ત પંદર માણસો મરે છે હિંદી સ્ત્રીઓની જીવનશક્તિ ઘણી જ ઓછી છે અને ૧૫–૩૦ વર્ષની ઉમ્મરે દર હજારે ૦ સ્ત્રીઓ મૃત્યુવશ થાય છે આ શોચનીય આંકડાઓનો ખરો અર્થ સમજનારને આ વિષયમાં આપણી ફરજ શું છે તે વિષે સંદેહ હોઈ શકે જ નહીં કલમના એક જ લીસોટાથી અથવા તો મ્હોંના એક જ શબ્દથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ થઈ શકે તેમ નથી. ન્હાના સમૂહોનો વાસ્તવિક અભ્યાસ કરવામાં અને ઉપાયો યોજવામાં મ્હેનત, ખંત, ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચયની જરૂર છે આ ગુણોનું સેવન અને વૃદ્ધિ કરવામાં જ દેશોન્નતિ સમાઈ જાય છે દેશોન્નતિના વિચારો કરવા અને સ્વપ્નાં અનુભવવા સહેલ છે પણ નક્કર સંગીન કામ કરવું કઠિન છે સ્વરાજ્યની મહાન યોજનામાં ગ્રામ્ય પંચાયતોને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે અને સંગીન કામની આશા રાખવામાં આવે છે, તેનાથી પણ વધારે અગત્યનું કામ શહેરોની પંચાયતો—જ્ઞાતિમંડળો કરી શકે પરન્તુ તેમ કરવાના નાતિતમને પણ નિઃસ્પૃહી દેશસેવાની પુનિત અને પ્રેરક

જ્ઞાતિસેવા અને દેશસેવા.

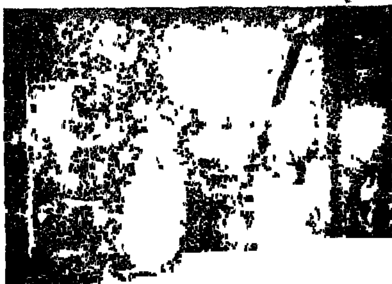
ભાવનાની જરૂર છે તે આપણા સુર વર્ગની નજર બહાર જવુ ન જોઇએ જ્ઞાતિની ઉન્નતિના ઉપાયો યોજના એ પણ કે મેના જ છે-સમાજ મેના એ ગમે તા તી ગીડીનુ પ્રથમ પગથિયુ છે અને આ પગથિયુ છોડીને ઉચે કુ કે માગવાનુ કામ એટલુ ચિત્તાકર્ષ લાગે પરન્તુ તેટલુ જ જોખમભરેલુ છે

ત્રીજી શકા-એ કે " આવી શારીરિક અને આર્થિક તપાસ કરવાની જરૂર અમારૂ મન સ્વીકારે છે અને તેવુ કામ કરવાની અમારી ઇચ્છા પણ છે, પરન્તુ જુના રીવાજોને વળગી રહેનારા અમારા જ્ઞાતિભાઇઓ આવી તપાસને હાસ્યપાત્ર ગણશે આ શકાનો પ્રત્યુત્તર એટલો જ કે તમારૂ મન આ વિષયમા દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવ્યુ હશે તો આગળ દેખાતી આવી મુશ્કેલીઓ અને વિઘ્નો પોતાની મેળે દૂર થઇ જશે કોઇપણ નવુ કાર્ય કરવામા વિઘ્નસતોષીની જરૂર આડે આવતા અમલદારો [illegible] પણ [illegible] નહિ. [illegible] પ [illegible] તેવી જ રીતે પણ નવુ કાર્ય કરવામાં હાસ્ય [illegible] અવગુ ખમવાની જરૂર છે આવા વિરોધને લીધે કાર્ય પણ [illegible] ન કરવુ એ અર્વાચીન સમયના [illegible] નહીં આવી દરેકનો આરમ્ભ [illegible] અને નિશ્ચય હોય તો તે [illegible] ખુશી [illegible] વગર [illegible] એગણીને લીધુ [illegible] રસ્તો હમેશ [illegible] અને આ કુચ કરવામા આપણુ ધ્યાન [illegible] અન્તિમ લક્ષ્યબિન્દુ ઉપર રાખવાની જરૂર છે અને સમાજના [illegible] માન અથવા અપમાન, પ્રશસા [illegible] વિચારથી પોતાના નિશ્ચિત માર્ગ માથી ચળવાની જરૂર રહેતી નથી [illegible] ગુજરાતની શારીરિક નિર્બળતાના ઉપાયો યોજવાને માટે [illegible] સગીન [illegible] કરવાની જરૂર [illegible] એવી આશા રાખીને આ વિરામ લઉ છુ+

લેખક
તા ૧૭-૮-૧૯૧૭

+ આ લેખ લખાયા પછી પ્રતિ [illegible] પાલી શકાય [illegible] આ સબધી એક પત્રક તૈયાર કરવામા આવ્યુ છે દરેક [illegible] તે પત્રક [illegible] આપવાને પોતે તૈયાર છે એવી ઇચ્છા દર્શાવવાથી મોકલી આપવામા આવશે —પ્રો મો શાહ [illegible]

એવું જે મિશ્રણ કરવામા આવે છે એ જ ક્રિયા એ મહાન્ ઉદ્યોગરૂપે ગણી શકાય કારણ કે એ જ ઉદ્યોગના સબધમા અમેરિકા જગતના સર્વે રગ બનાવનાર દેશોમા, પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે રગના ઉદ્યોગનો આ પ્રવૃત્તિ યાન્ત્રિક સુધારાઓને પરિણામે માત્ર થોડા સમય થયા જ અપૂર્ણતાએ પ્હેચી છે તૈયાર રગ બનાવવાને માટે પ્હેલી ફેક્ટરી સને ૧૮૬૦ મા ન્યુયોર્કમા સ્થાપવામા આવી હતી પરતુ યોગ્ય ક્રિયાની તેમ જ એ ઉદ્યોગમા આવશ્યક શાસ્ત્રીય સિદ્ધાતોની અજ્ઞાનતાને લીધે, કોઇ પણ પ્રકારનુ સતોષકારક પરિણામ આવી શક્યુ નહીં ઘણા વર્ષો પછી બીજી મ્હોટી સસ્થાઓએ આ નવા ઉદ્યોગ તરફ ધ્યાન દોડાવ્યુ તેમણે યોગ્ય પ્રમાણમા ધનનુ રોકાણ કરી કેમીસ્ટો-રસાયણ શાસ્ત્રીઓ અને અન્ય અનેક જાણકારોની સહાયતા મેળવી આ પ્રયત્નો વિજયી નીવડ્યા પ્રયત્નો કરી જોવુ મીશ્રુ અને લીના

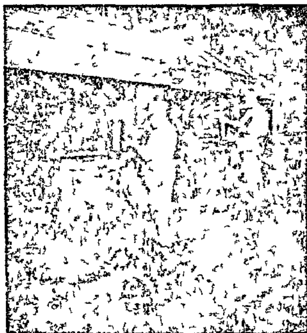


રગના પીપની અદર જ રગને ઘૂટવામા આવે છે.

સીડ તેલ, તેમ જ વિવિધ જાતનુ અને મિશ્રણ કરીને તૈયાર વાપરી શકાય એવો રગ બનાવવામાં ફેલાયો, અને એપછી મ્હોટા પ્રમાણમા એ રગ બનાવવાને ફેક્ટરીઓ ખોલવામા આવી અસલની પદ્ધતિથી રગારાઓ જે રગ હાથથી બનાવતા હતા, તેના બદલા આ યત્રબળથી બનાવેલો રગ ઉતરતો નહીં પણ ચઢતો છે, એવુ રગારાઓ અને બીજા માલકોનો મનખેપ ઠસાવવાને માટે, વિશાળ પ્રમાણમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનો આરભ કરવામા આવ્યો પરતુ રગારાઓ પોતાની અસલી પદ્ધતિ માટે ઘણો ઉચ્ચ અભિપ્રાય ધરાવતા હતા, તેમને ખાત્રી હતી કે તેમનાથી કોઇપણ પદ્ધતિ ચઢી શકે તેમ નથી, તેમ જ તેઓ પોતાની કળા બ્હારના માણસોને કદી પણ બતાવતા નહીં આ કારણોને લીધે પ્રથમ ઘણી અડચણો પડી અને જાહેરમા યત્રબળથી બનેલા રગના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા પછી એ નવા ઉત્પન્નના વિષે લોકોની ખાત્રી થઇ આ

નિરૂદ્ધતા હજુ પણ મર્વાગે દુર થઇ નથી પોતાની મરજી પ્રમાણેના પ્રયોગોથી રગ મનાવવામા ન્હાના રગારાઓને કઇંક વિશેષ લાભ થતો હોવાને લીધે જ તૈયાર રગ હજુ સુધી સપૂર્ણ ફેલાવો પામી શક્યો નથી અનેક પ્રકારના રગો વેચવામા આવે છે મ્હોટી સસ્થાઓ ઉંચી જાતના અનેક પ્રકારના રગો પુરા પાડે છે અને ન્હાની ફેક્ટરીઓમા સરના ભાવનો હલકા પ્રકારનો રગ મનાવવામા આવે છે અને એ માલ ગીતો અથવા મેલ-ઓર્ડર પેઢીઓના મારફતે વેચવામા આવે છે

આ તૈયાર મિશ્રણ કરેલા રગનો ઉદ્યોગ અમેરિકામા એટલો બધો અગત્યનો થઇ પડ્યો છે કે પરિણામે હાલમા સર્વત્ર અસખ્ય ફેકટરીઓની સ્થાપના થવાને લીધે ઘણા સસ્થાનોને પોતાની



વાર્નિશને તયાર કરવામા આવે છે

૨ મા આવેલી ગરવાઓપર અકુશ મુકવાને માટે ધારાસભા મારફતે કાયદાઓ ઘડવાની જરૂર પડી છે એ કાયદાઓના હેતુ એવો છે કે સાગ અને ઉતરતા માલ વચ્ચેનો ભેદ સમજાય, એ બન્ને પ્રકારનુ અયોગ્ય મિશ્રણ થાય નહિ તેમ જ ઉતરતા માલપર સારા માલના લેબલ લગાડી લોકોને છેતરી ... ખોટા ... સ્થાનમા એવો કાયદો છે કે દરેક લેબલ પર જે નિયમો અનુસાર બનાવટ કરવામા આવી હોય તે છાપવુ અને મસાચુસેટ્સ સ્થાનમા (*Masachusetts*) અને માલ ... ભેળવેલો છે તે લેબલપર જણાવવુ પડે છે ... ઉદ્યોગમા ... પ્રમાણ નક્કી કરવામા આવેલુ ... છે, જે પરથી ... માલ ... કે ... તે જાણી શકે એવા નિયમ

વ્હાઇટીંગ, સીનિકા, અને એના પદાર્થોનું પ્રમાણ વધારે હોય છે, તેની બનાવટને બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની ગણનામા આવતી નથી લીન્સીડ ઓઇલની સાથે જસત અને સીસુ મુખ્ય પ્રમાણમા જેમા મિશ્ર થયેના હોય, અને મેગ્નેશીયાના પદાર્થો જેમા હોય નહીં અથવા તો અતિ અલ્પ પ્રમાણમા હોય તેજ રગ તદ્દન શુદ્ધ ગણાય છે કઈ રીતે પદ્ધતિને અનુસરીને અમુક રગ બનાવવામા આવે છે એ જે ખરીદના ને જાણવાની ઇચ્છા હોય તો, ઉત્તર ડાકોટાના સરકારી ખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેનો રીપોર્ટ પણી સ્હેનાઈથી મળી શકે છે તે વાચનાથી ભેળ કરેના રગ તરત ઓળખી શકાય છે જો કે એના હલકા રગ પણ ગેલનના ભાવ પ્રમાણે બહુ મોઘા હોતા નથી પરન્તુ મ્હોટી અને પ્રસિદ્ધ સસ્થાઓના સબધમા ઉપરની સૂચનાઓ અનાવશ્યક છે કારણ તેમનો માલ ઘણો જ વિશ્વાસપાત્ર હોય છે

આ બનાવટના ફેલાવાને માટે, એ મ્હોટી ફેક્ટરીઓ તરફથી મોટી સખ્યામા સેલ્સમેનો રોકવામા આવે છે આવા સેલ્સમેનો આખા દેશમા મળી આવે છે એ લોકો બે રીતે કામ કરે છે કેટલાક એક ગામ અથવા પ્રદેશમા બને તેટના વેપારીઓને માલ વેચે છે અને કેટલાક પોતાના તરફથી એક એજન્ટ નીમે છે જેની સાથે એવી શરત કરવામા આવે છે કે તે બીજી કોઇ ફેક્ટરીનો માલ રાખે નહીં ઘણી ખરી મોટી અમેરિકન ફેક્ટરીઓ આ પાછલી પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરે છે વર્તમાનપત્રો, માસિકો, મારફતે તેમ જ અનેક રીતે જાહેરખબરો પ્રસિદ્ધ કરવા પાછળ તેઓ ઘણુ ધન ખર્ચે છે એક ફેક્ટરી માત્ર વર્તમાનપત્રોદ્વારા જ જાહેરખબરો આપે છે તેમ જ ઘરધણીઓપર પત્ર લખીને જણાવે છે પરદેશોમા પણ એ ફેક્ટરી એ જ પદ્ધતિને અનુસરે છે મેક્સિકો, ગૌટેમાલા, કોસ્ટારિકા, સાલ્વેડોર, પુએર્ટોરિકો, સેન્ટોડામિંગો અને એની પાસેના અમેરિકન પ્રદેશોના વર્તમાનપત્રોમા દર અઠવાડીએ જાહેરખબર આપવામા આવે છે, અને તે મારફતે પરદેશી ગ્રાહકોને અમેરિકન રગના ઉપયોગ વિષે સૂચનાઓ કરવામા આવે છે આ પ્રમાણે જાહેરખબરો આપવાની બીજી પદ્ધતિ એ છે કે, મોટી સસ્થાઓ પ્રવિણ માણસોના હાથ નીચે ખાસ ખાતાઓ ખોલે છે એ માણસો શિલ્પશાસ્ત્રીઓને અને મકાન બધાવનારાઓને રગ કઈ રીતે વાપરવો તેના સબધમા સલાહ આપે છે તેમ જ તેઓને માટે સામાન્ય સૂચનાઓ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરે છે એ રગના કાર્ડો લાકડાપર લગાવેલા નમુનાઓ, તેમ જ જુદા જુદા માલના જુદા જુદા ઉપયોગો દર્શાવનારા ન્હાના પુસ્તકો અને ચોપાનીઆઓ ફેક્ટરી તેમ જ એજન્ટો તરફથી ઘણી ઉદારતાથી ફેલાવવામા આવે છે એક મ્હોટી સસ્થાએ એક એવુ ખાતુ ખોલ્યુ છે કે જે ઘરધણીઓને રગ વાપરવાના સબધમા મદદ આપે છે, અને રગ, પડદાઓ, ફર્નિચર વિગેરેની રચના વિષે પણ સલાહ આપે છે

ઘણી ખરી મ્હોટી સસ્થાઓ જો કે રગનુ કામ કરે છે પરતુ અનેક સસ્થાઓ સાથે સાથે એ ઉદ્યોગ જોડે સબધ ધરાવનારા પદાર્થોનુ કામ પણ કરે છે એમા ખાસ ઘરના માલીકોને ઉપયોગી થઇ પડતો મ્હોર્ડન પેટન્ટ અગત્યનો છે આ રગ માળની જમિન, લાકડકામ,

ફર્નીચર વિગેરેની માટે ઉપયોગમા આવે છે એનીબનાવટ તેલ અથવા તો વારનિશમા થાય છે બાકી હલકુ હોય તો તેને ઉચ્ચ પંક્તિનુ જ હોય તો તેની શોભામા વધારો કરવા માટે એ રગ વપરાય છે મકાનોના અંદ ના ભાગને અલંકૃત કરવામાટે ઇનેમલ પેઇન્ટ વપરાય છે અને એ ઉદ્યોગ પણ સરખી અગત્યતા ધરાવે છે આ બન્ને જાતના રગ માટેની માગણી છેલ્લા ત્રણ વર્ષોમા ઘણી વધી ગઇ છે એક ફેક્ટરી માલ એ એ જ પ્રકારના રગ બનાવે છે અને તે વિશે બહુ જાણીતા માસિકો, અને વર્તમાનપત્રોમા જાહેરખબર આવે છે તે જ પ્રમાણે તેલ અથવા વાર્નિસમા તૈયાર કરેલા માળના તળીયા માટે અને વત્રાગો, ન્હાણો, ખેતીવાડીને લગતા ઓજારો, છાપરા, લાકડાથી અને સીમેન્ટના મકાનો યોગ્ય રગનો પણ મ્હોટો વેપાર ચલાવવામા આવે છે મોટા શહેરોની આસપાસ ઘણા નવા મકાનો બંધાતા હોવાથી, મ્હોટી ફેક્ટરીઓએ, 'સીમેન પેઇન્ટ' બનાવવાનો આરંભ કર્યો છે અને ત્યાના ન્હાના ઘરો માટે એ રગ ઘણો પ્રિય થઇ પડયો છે મકાન બાંધનારાઓ અને રગનારાઓ, અંદરના ભાગો રગવામાટે અમુક પ્રકારનો રગ વધુ પસંદ કરતા હોવાથી એક નવી જાતનો રગ બનાવવામા આવ્યો છે જે સુકાયા પછી સુંવાળી મખમલ સરખો જણાય છે આ રગને ધોવાથી પણ નુકસાન થતુ નથી તેમ જ એનો ઉપયોગ તન્દુરસ્તીને અનુકૂલ થઇ પડતો હોવાથી કેટલાક ભાગોમા ઘણો પ્રિય બની એજ વાપરવાનો ચડસ પડયો છે અને હોસ્પીટલ સેનીટેરિયમ, અને જાહેર મકાનોમા પણ એ જ વપરાય છે પરદેશોમા એ રગને દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે છે એ ઉપરાંત 'કેસિપાઇન્સ' નામનો ઉચ્ચ પંક્તિનો રગ મ્હોટા પ્રમાણમા બનાવવામા આવે છે એ દિવાલ અને સીલીંગપર લગાડવામા આવે છે કેલ્સીમાઇન અનેક રગના હોય છે અને તે બે પ્રકારના બનાવવામા આવે છે ગરમ અથવા ઠંડા જળમા મેળવીને તેને બ્હાર અથવા અંદરના ઉપયોગમા લઇ શકાય છે આ રગ ન્હાના અથવા મોટા ડબ્બામા મળે છે સાધારણ રીતે એના પાંચ પાઉન્ડના પેકેટો વેચાતા મળે છે જોકે પરદેશમા મોકલવામા આવતો માલ સોથી વધુમાં પાઉન્ડના વજન સુધીના ડબ્બાઓ કે પીપમા ભરવામા આવે છે. કેલિસપાઇન પેઇન્ટ દક્ષિણ અને મધ્ય અમેરિકા અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના વેપારીઓમા ખાસ વધારે પ્રમાણમા ખરીદાતા આવે છે અને તેઓ એ માલને દેશાવર પણ ચલાવે છે.

હિન્દી રાજકીય સુધારા

સ્વાયત્ત અને પરાયત્ત વિષયો.

લેખક—રા. હીરાલાલ હરજીવન ગણાત્રા, બી એ

(ગતા અંકથી ચાલુ)

હિન્દી રાજકીય સુધારાના સંધાનમાં હિન્દને નવીન રાજ્યતંત્ર કેવું આપવાનું છે, તે સમ્બન્ધમાં શી શી યોજનાઓ ઘડાઇ રહી છે, સ્વાયત્ત પરાયત્ત વિષયોની વ્હેંચણીનો પ્રશ્ન કેટલા મહત્વનો અને કેટલો ગંભીર છે, તે આપણે જોઈ ગયા.

મુખ્ય પ્રશ્ન! હવે કયા વિષયો સરકારે પોતાના હસ્તમાં રાખવા જોઇએ અને કયા કયા વિષયો પ્રજાકીય મન્ત્રીઓને–પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપવા જોઇએ, અને કેમ આવા ? તેનો સવિસ્તર વિચાર અત્રે આપણે કરીશું. વિષયોની વ્હેંચણીનો પ્રશ્ન મુખ્ય છે અને તેની ઉપર હિન્દના નવીન રાજ્યતંત્રની સફળતાનો ઘણો આધાર રહે છે. એ વ્હેંચણી અમુક સિદ્ધાંતો અને અમુક નિયમોને અનુસરીને થવી જોઇએ, આ વિષય સરકારે હાથમાં રાખવો ઠીક છે, અને આ વિષય મન્ત્રીના હાથમાં આરોપવો સારો છે, એવા સ્વાર્થબદ્ધ સમૂહોના વિચારને સ્થાન ન મળવું જોઇએ. આ સામાન્ય સિદ્ધાંતો અને નિયમો સહેલાઈથી સમજી શકાય એવા છે. હિન્દની પ્રજાને 'સંતોષ' આપવાને માટે તેઓએ 'જોખમદાર રાજ્યનું દાન' કરવાનું છે અને અંતમાં એ જોખમદાર પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રનો ક્રમશ સમ્પૂર્ણ વિકાસ થાય એવા પ્રકારે વિષયોની વ્હેંચણી થવી જોઇએ. આ નેમને અનુસરીને પ્રથમ પ્રાન્તિક જોખમદાર રાજ્ય આપવાની તરફેણમાં સર્વ છે, પરન્તુ તેમાંયે હાલ અર્ધ પ્રાન્તિક સ્વતન્ત્રતા અપાશે, એવી યોજના ઘડાઈ છે. એ અધમાંથી પણ આ, તે કે પેલા વિચારો લઈને કાપકુપ કરવાના વિચારો થાય છે. એ સમ્બન્ધમાં મુખ્ય અને ગૌણ પ્રશ્ન એ જ છે કે તમે જોખમદાર રાજ્ય હિન્દને ખરેખાત આપવાના છો કે નહિ ? અમારી માન્યતા પ્રમાણે આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર નકારમાં વાળી શકાવાનો નથી કેમ કે હિન્દની સ્થિતિ, ગ્રેટબ્રિટનની પ્રતિજ્ઞા સત્ય, ન્યાયાદિ તેમના શાશ્વત સિદ્ધાંતો તેમ જ રાજકીય આવશ્યકતા પણ તેમને હકારમાં જ પ્રત્યુત્તર આપવાની લગભગ ફરજ પાડે છે. હવે હિન્દના રાજકીય સુધારાના સંધાનમાં ગ્રેટબ્રિટનથી પાછું પગલું ભરી શકાશે નહિ, એ સ્પષ્ટ છે. એથી જ્યારે જોખમદાર રાજ્યતંત્ર અથવા સ્વરાજ્ય હિન્દને આપવાનું જ હોય તો તે અને તેટલા ઓછા બન્ધનો અને અનુદારતા અથવા સંકોચવૃત્તિના ઓછા પ્રદર્શન સહિત અપાય તો તેની અસર અદ્ભુત થાય એ નિ:શંક છે. જે દાન આપવામાં ટાગોર જેવી દૃષ્ટિ બનાવવામાં આવે, અને બન્ધન કરવામાં આવે તેવા પ્રકારના દાનમાં સાત્વિક દાનવૃત્તિ છે એવું કહી શકાય નહિ તેમ એનાથી

કોઈ] પણ કલ્યાણ સધાતું નથી હિન્દીને જોખમદાર રાજ્ય આપવામાં પણ ઢીલ કરવામાં આવશે, તે આપવામાં વિલંબ કરવામાં આવશે, આટલું આપવું અને આટલું ના આપવું એવો વિચાર કરવામાં જ સમય વ્યતીત કરવામાં આવશે તો હિન્દી પ્રજાના મનમાં જે અસંતોષ છે તેમાં વૃદ્ધિ થશે અને તેમાં ઉભયનું અહિત છે, એ સ્પષ્ટ છે હિન્દી પ્રજાને સ્વરાજ્યને માર્ગે ચઢાવવાની હોય, જો તેને સ્વરાજ્યના પાઠો પઢાવવાના હોય અને જોખમદારીની યુક્તિઓ શીખવવાની હોય તો તેમની રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની શક્તિમાં ક્રમશઃ વૃદ્ધિગત ઉમેરો સરળતાપૂર્વક થાય એવી રીતે યુગાતરનું રાજ્યતંત્ર ગોઠવવું જોઈએ, અને એ જ ધોરણથી સ્વાયત્ત અને પરાયત્ત વિષયોની વ્હેંચણી થવી જોઈએ જે વિષયો પોતાના હસ્તમાં અને અંકુશમાં રાખ્યા વિના પ્રજાની દૃષ્ટિએ પ્રજાના હિતને ભારી નુકસાન થતું હોય, તે વિષયો યોગ્ય સમય વ્યતીત થયા પછીથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપવાના ઉદ્દેશપૂર્વક સરકારી અમલદારોએ પોતાના હસ્તમાં રાખવા, અને બાકીના સકળ વિષયો પ્રજાના વહીવટને માટે તેમને સોંપી દેવા જોઈએ જો પ્રાંતોને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જેમ બને તેમ ત્વરિત આપવી હોય તો તે એ વિના અન્ય માર્ગ છે જ નહિ એવો અમારો દૃઢ અભિપ્રાય છે नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय ।

વિષયોની વ્હેંચણીને માટે ઉપર જે ધોરણ બાંધવામાં આવ્યું છે તેની કારકુની મુત્સદ્દીગીરીના ઉપયોગ વિના, નિષ્પક્ષપાત, સત્યાવલંબી ન્યાયાન્યાય વિવેક બુદ્ધિના ઉપયોગ વિના કદાચિત થઈ શકે એમ છે અને તેને વ્યવહારમાં ઉતારવાનો અપૂર્વ ધૈર્ય

અનુદારતાનું દર્શન. દાખવવું પડે છે એ ધૈર્ય મુત્સદ્દીપણું એ ઉદારતા બતાવવામાં હિન્દી સરકાર સમર્થ નીવડી નથી, એ શોકની વાત છે જો ઉપરોક્ત ધોરણ સ્વીકારાયું હોત તો સરકારે પોતાને માટે થોડા વિષયો રાખ્યા હોત પરન્તુ ના, તેને બદલે સરકારે જ્યાં ત્યાં પોતાનો હાથ રાખવાનો ઉદ્યમ કર્યો છે સરકાર કહે છે કે, અમે હિન્દના સુરાજ્ય અને વ્યવસ્થા અને શાંતિને માટે જવાબદાર છીએ, માટે અમારાથી ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ઘણું ખરું પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને કેમ સોંપી શકાય ? એ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર રોકડો છે કે જેમ હિન્દી સરકાર હિન્દના સુરાજ્ય, વ્યવસ્થા અને શાંતિને માટે જવાબદાર છે તેમ જ ખુદ હિન્દી પ્રજાનું જનસ્વભાવાનુસાર પોતાના સુરાજ્ય વ્યવસ્થા અને શાંતિમાં અપાર હિત સમાયલું છે, તેથી તેઓ તેને માટે બેદરકાર રહેશે નહિ અમેરીકાએ ફીલીપાઈન્સના ટાપુઓને કેવી રીતે સ્વરાજ્ય આપ્યું તે તરફ અમે સરકારનું ધ્યાન આકર્ષીએ છીએ ફીલીપાઈન્સના ટાપુઓના કરતા બમણા કે ત્રણગણા સમયમાં પણ હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે તો પણ અહોભાગ્ય ! હિન્દી સરકારે જે ખરીતો વિષય વ્હેંચણી વિષે મોકલ્યો છે, તે ઉપરથી હિન્દી સરકારની અનુદારતા અને સંકોચવૃત્તિ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે એ ખરીતામાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિષયોના ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા (૧) સમગ્ર હિન્દના (૨) પ્રાંતિક-સ્વાયત્ત (૩) પ્રાંતિક પરાયત્ત –પ્રાંતિક પરાયત્ત વિષયોમાં પણ કેટલેક સ્થળે અમુક શરત સહિત જ તેમને પરાયત્ત કરવામાં આવ્યા છે, તે શરત એ છે કે હિન્દી ધારાને તે આધીન હોવા જોઈએ અર્થાત્ જો તે વિષયોના

વહીવટમા હિન્દના કાયદાનુ ઉલ્લંઘન થતુ હોય તો તેમા હિન્દી સરકારને હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિકાર રહેશે તે ઉપરાંત પ્રાન્તીય ધારાસભાને જોખમદાર 'મન્ત્રી' ને પરાયત્ત વિષય કે વિષયોના વહીવટ સોંપાયા છતા, સરકારને તેઓ અધીન રહે તે માટે તેમને નમાવવાને કેટલાક અધિકારો માગવામા આવ્યા છે, તેમને ગગડીયુ આપવાની પણ સત્તા મગાઈ છે, અને અન્ય મન્ત્રી નીમવામા ન આવે ત્યા સુધી તેના ખાતાનો વહીવટ ગવર્નર પોતાના નોકરોની સહાયથી ચલાવે, એમ પણ કહેવામા આવ્યુ છે એ તો જાણે ઠીક, પરન્તુ અમુક વિષય કે વિષયો 'મન્ત્રી'ને સોંપવામા આવ્યા હોય તે છતા જો નોકરશાહીને લાગે કે તે વિષય કે વિષયો સોંપવા જેવા નથી, અથવા તેમના વહીવટમાં મન્ત્રીની અયોગ્યતા માલુમ પડે તો તે વિષય કે વિષયો પાછા સ્વાયત્ત વિષયોની કોટિમા મુકાઈ શકે આવી સત્તા સરકાર પોતાને માટે માગે છે આ અતિ વિશાળ સત્તાની વાત સાભળીને અમને એક બોધદાયક વાર્તાનુ સ્મરણ થાય છે એક બકરીને નિયમમા ૨૩ કલાક ઘાસચારો ખુબ નીરવામા આવતા હતા, પરન્તુ ૧ કલાક એક વાઘની પાડોશમા રાખવામા આવતી હતી, જેથી બકરીનુ વજન વધતું નહિ અને ઘટતુ પે નહિ તેવી જ રીતે સરકારના હાથમા એક તરફથી આગળ બધી સત્તા આપવામા આવે અને બીજી તરફથી પ્રજાને ગમે તેટલી સ્વતન્ત્રતા આપવામા આવે તો પણ તે સ્વતન્ત્રતા લુપ્ત થવાનો ભય ઉપસ્થિત જ હોય છે અને એવી યોજનામા હિન્દીપ્રજા સ્વરાજ્યના પથ ઉપર જરા પણ પ્રગતિ કરી શકે, અથવા નહિ નોકરશાહીનો અત્યારસુધીનો ઇતિહાસ તપાસો, અને આવી સત્તાઓને માટે તેઓ યોગ્ય છે કે નહિ, આવી સત્તાઓનો સદુપયોગ નહિ પણ દુરુપયોગ થવાનો જ ભય છે કે નહિ એનો વિચાર કર્યા પછીથી જો તેઓ પોતાની તરફેણમા કાંઈ વિશ્વાસમક કારણ બતાવી શકે તો જ તે સત્તાઓ તેમને આપો અન્યથા એવી સત્તાઓ તેમને આપવી ભયોત્પાદક અને હાનીકારક છે સ્વતન્ત્રતા અને નોકરશાહીને નૈસર્ગિક વૈર હોય છે, અને નોકરશાહી પોતાનો લાભ લેવાને અતિ આતુરતાવાળી હોય છે એ લોકપ્રસિદ્ધ છે એથી ન સર્વીનના નોકરશાહીના હસ્તમા આવુ હથીયાર આપવુ એ કોઈપણ રીતે અભીષ્ટ નથી

સરકારી અમલદારોની મનસ્થિતિ અને વલણ પરત્વે ઉપરની રીત ધ્યાનમા રાખીને આપણે હવે ક્યા વિષયોની કેવી વ્હેંચણી કરવી તે તપાસીએ આ વિષય વિચારતાં પ્રથમ આપણુ ધ્યાન દેશની કેળવણી તરફ ખેંચાય છે આપણા દેશની કેળવણીની સમગ્ર પદ્ધતિ આદિથી અન્ત સુધી એવી વિચિત્રતામય છે, અને એ પદ્ધતિમા એના અલભ્ય અને અસહ્ય સ્મરણનો કરવામા આવ્યા છે,

કેળવણી.

તેમ જ એની પ્રગતિ તરફ વિષયનુ સપૂર્ણ મહત્વ જોતા એટલી નિષ્ઠા બતાવવામા આવી છે સક્ષેપમા સર્વોરો એ ખાતુ એટલુ બધુ દોષવાન દૃગ્ગોચર થાય છે કે, અન્તમા તે હિન્દી વિદ્યાર્થિઓને તેમ જ હિન્દ સમસ્તને મહાન્ નિરાશાજનક નીવડ્યુ છે, અને તેથી એના દોષોને માટે જેટલુ કહીએ તેટલુ ઓછુ છે અત્યારે આપણે પરદેશોની શિક્ષણપદ્ધતિઓની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરીએ છીએ, આપણા વિદ્યાર્થિઓ હજારો રૂપીઆ ખર્ચીને ઇગ્લડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, અમેરિકા,

જપાન ઈત્યાદિ દેશોમાં જાય છે ત્યાંથી કેળવણી પામી પાછા ફરે છે અને પછીથી તેમને દેશની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમા જે સ્થાન મળે છે, તેને અનુસરીને પોતાનુ જીવન ગાળે છે કોઈ પણ દેશની ઉન્નતિનો આધાર તેની કેળવણીની પદ્ધતિ અને તેના પ્રચાર ઉપર રહે છે જાપાન વિગેરે દેશોની કેળવણીની પદ્ધતિના પરિણામે તેમની થયેલી ઉનતિ વિષે આપણે મુગ્ધ બની જઇએ છીએ, પરતુ તેથી આપણને શો લાભ? આપણા દેશમા પ્રાથમિક, ઉચ્ચ, વ્યાપારિક, ઔદ્યોગિક, ટેક્નીકલ આદિ સર્વ પ્રકારના શિક્ષણમા ગભીર ભૂલો કરવામા આવી છે અને તેમા પ્રગતિપણ જોઇએ તેટલી થઇ શકી નથી આ અત્યત અસતોષકારક સ્થિતિને માટે નોકરશાહી અને તેનો કાયભાર જ જોખમદાર છે નોકરશાહીએ આ વાત અનેક વેળા કબુલ પણ કરી છે હિન્દી સરકારના છેલ્લા ખરીતામા પણ એનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે, છતા આશ્ચર્ય એ છે કે, થયેલી ભૂલો સુધારવા, થયેલા પાપનો પશ્ચાતાપ કરવા નોકરશાહી દેશની કેળવણીનો વહીવટ પોતાના હસ્તમા અને કાબુમા રાખવા માગે છે જે ખરીતાનુ અવલોકન અત્રે આપે છે તેમા નોકરશાહી તરફથી એવી સૂચના કરવામા આવી છે કે પ્રાથમિક કેળવણી પ્રજાકીય મન્ત્રીઓને આપવી પરતુ માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ કેળવણી તો સરકાર "માબાપ" ના હસ્તમા જ રહેવા દેવી આ છેલ્લી સૂચનાને માટે આપણે હિન્દી સરકારનો ઉપકાર માનવાનો છે જ્યારે વિષયનિર્ણાયક કમીટીએ તો કેળવણીનો આખો વિષય પ્રજાકીય મન્ત્રીઓને સોપી દેવાની દરખાસ્ત કરી છે મોન્ટેગ્યુ—ચેમ્સફર્ડ રીપોર્ટમા પણ કેળવણીના વિષયને પરાયત્ત રાખવામા આવ્યો છે તથાપિ હિન્દી સરકારનો ખરીતો તેથી ઉલટી વાત કરે છે શુ હિન્દી સરકારની ઇચ્છા? કેળવણીને સ્વાયત્ત વિષય તરીકે રાખવામા સરકારના આશયો રાજકીય છે, એવો સશય સહજ ઉદ્ભવે છે એની સામે વાધો લેતા સર શકરન્ નાયરે પણ પોતાની નોધમા નીચે પ્રમાણે ટીકા કરી છે

"જેઓ કેળવણીને સ્વાયત્ત વિષય રાખવા માગે છે, તેઓ મને ભય છે કે કેળવણી વિષયક પ્રગતિના લાભમા નહિ પરન્તુ રાજકીય કારણોને માટે એમ કરે છે તેઓની પોતાની દૃષ્ટિમા કેળવણીની કોઈ પણ યોજના નથી, અને તેમના પૂર્વગામિઓ હિન્દી બાળકોના પ્રયોગ પછી પ્રયોગ કર્યા જાય છે અને તેઓએ પોતે સ્વીકાર્યા પ્રમાણે તે પ્રયોગોનો અત નિષ્ફળતામા આવ્યો છે '

આપણી સરકારની—નોકરશાહીની કેળવણીપ્રતિ કેવી રાજનીતિ છે, તેનુ વર્ણન કરવા બેસીએ તો પાર આવે નહિ એમા સરકારના કેટલાક દોષો બુદ્ધિપૂર્વક થયેલા દેખાય છે, ત્યારે કેટલાક દોષો સ્વભાવત જ થયા છે કેળવણીની પ્રગતિ તરફ જે નિસ્પૃહા બતાવાય છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક દોષ થયેલો છે, ત્યારે પરદેશી કેળવણીની પદ્ધતિના ઘુટડા આ દેશના લોકોની પ્રતિભાને માફક આવે ન આવે તો યે તેમને ગળે ઉતારી દેવાના પ્રયત્નોમા સ્વાભાવિક દોષ થયો છે જે કેળવણીની પદ્ધતિ એક દેશના લોકોને અનુકૂળ હોય તે દેશના લોકોથી ભિન્ન રુચિ ભિન્ન પ્રકૃતિ અને ભિન્ન સસ્કૃતિ તથા ભિન્ન પ્રતિભાના લોકોને તે જ કેળવણીની

પદ્ધતિ અનુકૂળ ન જ આવે એ કુદરતી છે પાશ્ચાત્ય કેળવણીને આ દેશમા ઠોકી બેસાડવાના જે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે, અને અદ્યાપિ આવે છે, તેના પરિણામો કેવા સુંદર (?) આવ્યા છે અને આવે છે, તે આપણી વર્તમાન સ્થિતિને અનુભવનાર અને તેપર વિચાર કરનારને અને આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિમા, આપણા વિચાર આચારમા એથી કેટલો પ્રચંડ ફેરફાર થઇ રહ્યો છે, અને કેળવણીની પદ્ધતિના અસંતોષકારક લક્ષણ સામે કેવો પોકાર થાય છે તે યથાર્થ જાણનારને સમજાયા વિના રહે એમ નથી" આ પ્રમાણે કેળવણીના ક્ષેત્રમા જે નોકરશાહીએ દેશને અપાર નુકસાન કર્યું છે, તે જ નોકરશાહીના હસ્તમા વધારે દીર્ઘ કાળ સુધી કેળવણી જેવી અમોઘ કામદુધા કેમ રહેવા દેવાય? ન જ રહેવા દેવાય કેળવણીની સંગીન પ્રગતિ ઉપર દેશની રાજકીય પ્રગતિનો આધાર છે, એમ પણ કહેવામા આવે છે તેથી પણ કેળવણી નોકરશાહીના હસ્તમા રહેવી ન જોઇએ, કેમકે નિ સંશયાત્મક રીતે નોકરશાહીએ દેશની રાજકીય પ્રગતિની સામે પોતાનો વિરોધ શબ્દોમા તેમ જ કાર્યોમા દર્શાવ્યો છે એવી સ્વાર્થપરાયણ નોકરશાહીની દયાવૃત્તિપર નીશ કરીને પ્રજાનુ ભવિષ્ય છોડવુ એ કોઇ રીતે સંવાદ ભર્યું નથી કેળવણી–સુયોગ્ય કેળવણીપદ્ધતિની ખામીને લીધે દેશની સામાજિક, આર્થિક અને વ્યાપારિક ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ પણ અટકે છે તેમા અનેક અન્તરાયો પડે છે એ અન્તરાયો સ્વરાજ્યને યોગ્ય વિમાસ મળે તેટલા માટે દૂર કરવાની જરૂર છે જેઓ પૂરતો વિચાર કરી શક્તા નથી, તેઓની વિચારશક્તિને ઉત્તેજિત કરવાની, તેમની ભાવનાઓને સુદૃઢ બનાવવાની અને તેમના અન્તઃકરણને, તેમના આત્માને પ્રબુદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા છે એને માટે કેળવણીની પદ્ધતિમા સુધારા થવાની જરૂર છે, અને તે સુધારેલી પદ્ધતિ ત્વરાપૂર્વક વ્યવહારમા યોજવાની આવશ્યકતા છે આ કાર્ય શુ અમલદારોથી સૈકડો વર્ષોમાયે થઇ શકશે? નહિ જ તેઓ પરદેશી હોઇને પ્રજાકીય–પ્રજાપોષક કેળવણી કદાપિ આપી શકે નહિ અને હિન્દની મહાન્ આવશ્યકતા એથી દૂર થઇ શકે નહિ આમ હોવાથી કેળવણીનો સમગ્ર વિષય પ્રજાકીય મન્ત્રીઓને સોંપી દેવો જોઇએ કેળવણીનો વિષય પ્રજાને, પ્રજાકીય અગ્રેસરોને સોંપાયા વિના હિન્દને સ્વરાજ્ય મળવાનુ નથી તેની પ્રાપ્તિને માટે તૈયારીઓ પણ બહુ જ મંદ થશે, માટે એ વિષય પરાયત્તની યાદીપર મુકાય તેને માટે સબ પ્રયત્નો થવા જોઇએ

હવે આપણે દેશની આબાદી સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતા સંપૂર્ણ મહત્વના બીજા વિષય તરફ વળીએ એ વિષય વ્યાપાર અને ઉદ્યોગોનો છે દેશની બાહ્ય પ્રગતિ અને વિદ્યાસંપત્તિ સાથે કેળવણીનો સંબંધ છે તેમ દેશની આર્થિક ઉન્નતિ અને આ

વ્યાપાર અને ઉદ્યોગો. બાદી સાથે વ્યાપાર અને ઉદ્યોગોનો સંબંધ છે આપણા દેશના વ્યાપારીઓને અનેક પ્રકારની અગવડો વેઠવી પડે, તેમની તરફ વિષમ વર્તન ચલાવવામા આવે, દેશના ઉદ્યોગોને વિકાસને માટે અવકાશ ન મળે અથવા બહુ ઓછો મળે, અને સરકારની વ્યાપારી તેમ જ ઔદ્યોગિક રાજ્યનીતિને લીધે દેશને ખમવુ પડે,

એ આપણે લાંબા કાળથી જોતુ છે નોકરશાહીની વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક રાજ્યનીતિએ કેવા માઠા ફળ હિન્દુસ્થાનને ચખાડ્યાં છે, તેની પ્રતીતિ ઔદ્યોગિક કમીશનના રીપોર્ટમા પંડિત મદનમોહન માલવીયે જે અનુભવસિદ્ધ ટીકા પોતાની જૂદી નોંધમા લખી છે, તે ઉપરથી થાય છે એક વેળા આપણા દેશના ઉદ્યોગો ધમધોકાર ચાલતા હતા, અને દેશના અસંખ્ય સ્ત્રીપુરષો તેથી પોતાનુ ગુજરાન ચલાવતા, સંતોષકારક સ્થિતિમા રહી શકતા, અને તે ઉદ્યોગોની ઉત્પત્તિઓ પરદેશોમા પણ મુક્તકંઠે વખણાતી હતી તેવી જ રીતે આપણા દેશનો વ્યાપાર દેશની અન્દર તેમ જ પરદેશો સાથે પણ ઘણા મોટા પાયા ઉપર ચાલતો હતો અત્યારે તેમાનુ કશુ નથી આપણા ઉદ્યોગો હણાઈ ગયા, આપણો વ્યાપાર પહેલાના કરતા મોળો પડ્યો, દેશમાંથી ધન ઓછુ થવા લાગ્યુ, અને તેને પરિણામે દેશના ચેતનને વધારે ને વધારે રોગ લાગ્યો વ્યાપારમા લક્ષ્મી વસે છે અને તે વ્યાપાર જો કરમાતો જાય તો એ દેશની આબાદ સ્થિતિ કેટલો સમય ટકી શકે ? અત્યારે આપણે જોઈ એ છીએ તો અત્યંત દયાજનક સ્થિતિ જોવામા આવે છે દેશની આબાદી વ્યાપારના મથકો અને શહેરો ઉપરથી જોવાની નથી પરન્તુ તેના ગામો અને બહુ દુર ગ્રામ્યજનોની આબાદી ઉપરથી માપવાની છે તેઓમા કેટલાકને તનતોડ મહેનત મજુરી કરવા છતા પેટપૂરતુ અનાજ મળતુ નથી, ઘણાંને ભુખમરો વેઠવો પડે છે, અને કેટલાકને તો આવા દુષ્કાળના સમયમા પાંદડા ખાઈને પણ રહેવુ પડ્યુ હતુ, તથા જીવન નિભાવવાને માટે કેટલાક અમાનુષિક કાર્યો પણ કરવા પડ્યા હતા જે દેશનો વિશાળ જનસમૂહ આવી સ્થિતિમા હોય તે દેશ આબાદ શી રીતે ગણી શકાય ? હજી સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિના સમયમા દેશની ઉન્નતિને માટે ઘણા નાણા ખરચવા જોઈશે એ નાણા મેળવવાને માટે, દેશની સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિમા અભિવૃદ્ધિ કરવાને માટે ઉપાયો યોજવા પડશે જે નોકરશાહી અત્યાર સુધી દેશની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ તરફ બેદરકાર રહી છે, તે એવા ઉપાયો યોજશે એમ આપણે માની શકતા નથી આપણો આ અવિશ્વાસ અસ્થાને નીવડે એ આપણે ઇચ્છીએ છીએ, પણ આપણા મનોરથો ઉપર જ આપણે આ વિષયમા આધાર રાખી શકીએ નહિ એ વિષય પરાયત્ત હોવો જોઇએ, અને પ્રજાકીય મન્ત્રીઓને સોંપાવો જોઇએ વિષય નિર્ણાયક કમિટીએ એ વિષયને પરાયત્ત બનાવવાની દરખાસ્ત મુકી છે, પરન્તુ હિન્દી સરકાર પોતાના ખરીતામા તેથી ભિન્ન વાર્તા કરે છે તેઓ સક્ષેપમા પોતાના વિચારો જણાવે છે કે, ‘ઉદ્યોગોનો વિકાસ સ્થાનિક સરકારોએ અને હિન્દી સરકારે એક સાથે હાથમા લેવો જોઇએ અને સ્થાનિક સરકારોને લાગતુ વળગતુ હોય ત્યા સુધી તો આ વિષયને સ્વાયત્ત રાખવો જોઇએ ” અર્થાત્ હિન્દી સરકાર ઉદ્યોગોનો આખો વિષય પોતાના જ હસ્તમા રાખવા માગે છે પ્રજાકીય મન્ત્રીઓને તે આપવાની ના પાડવામા આવે છે આ સૂચના હાનીકારક છે તે ઉપર દર્શાવવામા આવ્યુ છે જ ઉદ્યોગોનો વિષય પ્રજાકીય મન્ત્રીઓને જ સોંપાવો જોઈએ, હિન્દ દેશના સર્વોત્તમ લાભોને માટે એ આવશ્યક છે, તેની ઉપર જ સ્વરાજ્યની ભવ્ય ઈમારત ચણવાની છે જો એ વિષયમા હિન્દી સરકારને કાંઈ પણ દરમ્યાનગિરી કરવાનો હક્ક આપવામા

આવે તો પણ ધાનસભાના અંકુશ હેઠળ કામ કરતા હિન્દી મન્ત્રીને તે હક્ક મેળવો જોઇએ હિન્દી સરકારને પોતાને દેશના ઉદયને માટે ઉદ્યોગો ચાલુ કરવા હોય તો તેવિરે કાંઇ વાંધો નથી, પરન્તુ ઉદ્યોગોના સમન્ધમા સ્થાનિક સરકારોને સલાહ આપવાનો હક્ક હિન્દી સરકાર પોતાના હસ્તમા રાખશે તો તેથી અનેક અનિષ્ટ પરિણામો આવવાનો ભય રહે છે 'સલાહ' ના નામ હેઠળ સ્થાનિક સરકારોને હિન્દી સરકારની તેમ જ હિન્દી પ્રધાનની લગભગ હમેશા પરવાનગી લેવી પડે એવી પદ્ધતિ પડી જવાથી સ્થાનિક સરકારોએ જે થોડા થોડા પ્રયાસો કર્યા છે, તે પ્રયાસોમા અસહ્ય અન્તરાયો ભૂતકાળમા નડ્યા છે, અને તે જ અનિષ્ટો ચાલુ રહે તે દેશના હિતને માટે કોઇ પણ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી

આ સમન્ધમા એક ભય રાખવામા આવે છે તેનુ જરા અવલોકન કરીએ અમલદારી વર્ગની તરફદારીમા એમ કહેવામા આવે છે કે જો ઉદ્યોગોનો વિષય પ્રજાકીય મન્ત્રીઓને સોંપવામા આવશે, તો બ્રિટિશ મુડીદારો હિન્દુસ્તાનમા પોતાની મુડી રોકશે નહિ અને રાખશે પણ નહિ, કેમકે તેમને હિન્દીઓ તરફ અવિશ્વાસ અને અસમાન વર્તનનો ઉંડો ભય રહેશે બ્રિટિશ મુડીદારોને હિન્દી પ્રજા તરફથી આવા વલણનો ભય રહેતો હોય તો તેનુ એક જ કારણ છે, જે સ્પષ્ટ જણાવવામા આવતુ નથી એ કારણ એ જ છે કે, તેમણે પોતે અથવા તેમના અમલદારોએ હિન્દી વ્યાપારીઓ તરફ અસમાન વર્તન ચલાવ્યુ છે, તેથી હિન્દીઓનો સમય આવતા તેઓ વેર વાળશે તો ? એવો ભય તેમના મનમાં રહ્યા કરે છે નહિ તો એવા ભય વિના હિન્દી પ્રજાએ પોતાના વતનને માટે બીજી કાંઈપણ પ્રતીતિ આપી નથી—આપી શકી પણ નથી, તેને માટે તેમને તેવે અવકાશ પણ આપવામા આવ્યો નથી અને અમને વિશ્વાસ છે કે હિન્દી પ્રજાને જો એવો અવકાશ પણ આપવામા આવ્યો હોત અથવા હવે પછી આપવામા આવે તો પણ તેઓ સમભાવથી જ વર્તે અથવા વર્તશે પોતાના સદ્ભાવની ઉત્તમ પ્રતીતિ હિન્દે યુરોપીય સગ્રામના સમયમા આપી છે જેની પ્રશસા સર્વત્ર અસ્ખલિત થઇ રહી છે એટલી જ પ્રતીતિ સાચા અગ્રેજ મુત્સદ્દીઓને માટે બસ નથી શુ ? હિન્દનો આત્મા, હિન્દનુ અન્તઃકરણ તેમા જોવાયુ નથી શુ ? જેઓ આવી સચોટ પ્રતીતિ પછીથી પણ શકાની દૃષ્ટિએ જુએ તેઓ ખરેખાત માનુષીય ગુણોથી, નીતિબળથી, આત્મબળથી અને તેની સ્થિરતાથી તદ્દન અપરિચિત અને અજ્ઞાન હોવા જોઈએ—એને બદલે ધારો કે ઉદ્યોગોનો વિષય પરાયત્ત કરવાને બદલે સ્વાયત્ત જ રાખવામા આવે તો હિન્દની પ્રજાને અમલદારી વલણમા અપૂર્વ ફેરફાર થશે એવી કોઈપણ રીતે ખાત્રી મળી શકે છે ખરી ? નહિ જ તેથી બીજી રીતે જો ભૂતકાળનુ વલણ ભવિષ્યના વલણની છાયા રૂપે હોય તો હિન્દી પ્રજાને અવિશ્વાસ સકારણ આવે એમા કાંઇપણ આશ્ચર્ય નથી એ વિષે સર શકરન નાયર પોતાની પૃથક્ નોંધમા લખે છે કે

' પરન્તુ અનુભવ ઉપરથી અચકાયા વિના હુ નિશ્ચયાત્મક રીતે કહુ છુ કે, જ્યા સુધી સરકારને લાગે વળગે છે, ત્યા સુધી હિન્દી આદમીઓને નુકસાન થાય એવી રીતે તેઓ પરદેશી

સાહસો તરફ અનુચિત કૃપા બતાવશે એવા ભયનુ સગીન કારણ છે—સત્ય છે કે, ઔદ્યોગિક કમીશને ભલામણો કરી છે (જે ભલામણો પોતે અસતોષકારક છે) જે કેટનેક અશે હિન્દી ઓને મદદ કરે, પરન્તુ અહિયા પણ જ્યારે ભલામણોને વ્યવહારમા યોજવાની હોય છે ત્યારે એમની ઉપર આપણે કેટલો થોડો આધાર રાખી શકીએ તે આપણે અનુભવપરથી જાણીએ છીએ ”

સર શકરન્ નાયર જેવા ‘ હિન્દી ’ સરકારના હિન્દી સભ્ય આવો અભિપ્રાય આપે, ત્યારે તેમનુ કથન કેટલું આધારભૂત ગણાવુ જોઈએ એનો આપણે વિચાર કરવાનો છે જ્યારે એમને સપૂર્ણ નિરાશા લાગી હશે ત્યારે જ તેમણે આવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે અને તેમા પણ સઘળી ફર્યાદો શી રીતે સમાવી દેવાય ? પ્રત્યેક વિષય એવો છે કે, જો તેની સવિસ્તર તપાસ કરવા બેસીએ તો અકેક ઉપર અકેક ગ્રન્થ લખાય પણ તેમ કરવાની સર શકરન્ નાયરને કે આપણને ફુરસદ નથી

ઉદ્યોગોનો વિષય સ્વાયત્ત રાખવાને હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામા એક બીજી નિર્માલ્ય દલીલ કરી છે, જે એટલી બધી વેળા કરવામા આવે છે કે, જો તેમા કાઈ વજૂદ હોય તો તે જતુ રહે છે હિન્દી સરકાર કહે છે કે, અનુભવવિનાના લોકોના હસ્તમા ઉદ્યોગોનુ ખાતુ જઈ પડશે તો તેથી દેશને લાભને બદલે હાની પહોચશે આટલી બધી ચિન્તા હિન્દી સરકાર આપણા દેશને માટે કરે છે, પરન્તુ આપણે એટલા બધા નગુણા અને કૃતઘ્ની છીએ કે, આપણાથી તેની કદર જ બુઝાતી નથી, અને ઉલટી રીતે હિન્દી સરકારની સામે વાધો લઈએ છીએ. ત્યારે હવે હિન્દી સરકારને માટે તો ઉત્તમ માર્ગ એ જ છે કે જ્યારે તેમની આવી ચિન્તાનો ખોટો અર્થ કરવામા આવતો હોય ત્યારે તેમણે એમ ચિન્તા કરવી છોડી દઈ, હિન્દીઓને પોતાનુ ફોડી લેવા દેવુ જોઇએ

ત્રીજો મહત્વનો વિષય ખેતીવાડીનો છે હિન્દુસ્થાન દેશમા મુખ્ય ધધો ખેતીવાડીનો છે, વસ્તીના ૮૦,૮૫ ટકા લોકો ખેતીવાડીપર જ આધાર રાખે છે હિન્દુસ્થાનની જમીનમાથી કાચુ સોનું પાકે છે એ વાત ખોટી નથી પરતુ લગભગ અક્ષરશ

જમીનની મ્હેસુલ.

સત્ય છે હિન્દુસ્થાન એ દુનીયાનો અનાજનો મોટો કોઠાર છે, એમ કહેવામા અત્યુક્તિ નથી આવા રસાળ અને ફળદ્રુપ દેશમા ખેતીવાડી ઉપર લોકોની આવડી મોટી સખ્યા ધ્યાન આપે તો પણ દેશ સદા સુકો ને સુકો લાગે છે, તેનુ શુ કારણ ? એક જ દુષ્કાળ આવી જતા લોકો નિરાધાર બની જાય છે તેમના હાલ અને અનને વૈર બધાય છે તેનુ શુ કારણ ? તેનુ કારણ એ છે કે, એક તરફથી ખોરાકની ચીજો પરદેશમા મોટા જથ્થામાં ખેંચાઇ જાય છે, અને બીજી તરફથી ખેડુતોને જમીનનુ મ્હેસુલ પ્રમાણમાં ઘણુ વધારે આપવુ પડે છે સરકારે હિન્દુસ્થાનમા અમુક અમુક વર્ષોની મુદ્દતે જમીનની મ્હેસુલની આકણી નવેસરથી કરવાની પદ્ધતિ રાખી છે ખેડુતોએ મહેનત મજુરી કરીને જમીનની પાક આપવાની શક્તિમા વધારો કર્યો હોય ત્યા તો નવી આકણીનો સમય

થતા જમીનની મ્હેસુલમા વધારો કરવામા આવે એટલે ખેડુતના નસીબમા તો રોગનું ઘર જ રહેવાનુ અને વધારો કરવામા આવે તે જમીનની કળદ્રુપતા પ્રમાણે કરવામા આવતો હોય તો પણ ઠીક પરતુ, ઘણીવેળા આકણી કરનારા અમલદારોની અયોગ્ય માગણીઓ સતોષવામા આવી ન હોય અથવા તેમને અન્ય રીતે સતોષ આપ્યો ન હોય તો પણ જમીનની મ્હેસુલ વધારી દેવામા આવે છે તેથી ઉલટી રીતે જમીનની મ્હેસુલમા ઘટાડો તો ભાગ્યે જ થતો હશે ખેડુતને પોતાની મહેનત જેટલુ પણ વળતર જમીનમાથી મળતુ નથી તેથી તેઓ ગરીબ સ્થિતિમા રહે છે સરકાર એમ કહે છે કે, જે જમીનદારીઓની આકણી હમેશને માટે કરવામા આવી હોય તે બાદ કરતા જમીન રાજ્યની મીલકત છે, અને કારોબારી સરકાર પોતાની મરજીપ્રમાણે જે ભાડુ ઠેરવે તે ભાડુ આપવાને ખેડુતો બધાયલા છે અને મ્હેસુલના બધારણમા કોઇપણ જાતનો નિયમપૂર્વક ઘટાડો વધારો થતો નથી આખી દુનીયામા એકલો હિન્દ જ એવો દેશ છે કે જ્યા મ્હેસુલની આકણી કરવામા કાયદો, કે રીતે કે હકીકત કશાની ગણના કરવામા આવતી નથી હિન્દની વધતી જતી ગરીબાઇનુ એક મુખ્ય કારણ આ જ છે આ કારણને દૂર કરવાની જરૂર છે અને જ્યારે અમુક સિદ્ધાતને કે નિયમને અનુસરીને મ્હેસુલની આકણી કરવામા આવશે ત્યારે જ એક કડવી ફર્યાદનુ મૂળ દૂર થશે આને માટે એક ઉપાય એ છે કે, કાયમની આકણી જેમ બગાળમા કરવામા આવી છે તેવી જ રીતે અન્યત્ર પણ કાયમની આકણી કરી નાખવી કાયમની આકણીથી સરકારને એટલો બધો ગેરલાભ જતો નથી, જ્યારે રૈયતને તેથી ઘણો લાભ થાય છે જમીનની મ્હેસુલના સબધમા વિષય વિભાગિની કમિટી સૂચવે છે કે, જમીનપરના કર (સેસીઝ)ને પ્રાતિક વિષય ગણવો જોઇએ, અને તે પરાયત્ત વિષયોની યાદીમા રહેવો જોઈએ પરતુ એ જ કમિટી કહે છે કે, જમીનની મ્હેસુલ ઉઘરાવવાનુ કામ કારોબારી અધિકારીઓનુ હોવાથી ઠરાવેલી મુદ્દતે મ્હેસુલની આકણી બાધવાના વિષયને સ્વાયત્ત વિષય રાખવો જોઇએ આ બે વાતો પરસ્પર બધ બેસતી નથી સરળ માર્ગ તો એ જ છે કે મ્હેસુલ વધારવાની સત્તા માત્ર કારોબારી અધિકારીઓને જ આપવી ન જોઇએ, પરતુ તે ધારાસભાને જ સોંપવી જોઇએ

આ પ્રમાણે સામાન્યત વિષયોની વ્હેંચણી થવી જોઇએ, પરતુ ઉપર કહેવામા આવ્યુ છે તે પ્રમાણે પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધવતો અને પોતાનો જ કક્કો ખરો કરાવવાનો નોકરશાહીનો ઉદ્યમ અટક્યો નથી, અને જ્યા સુધી અતિમ નિર્ણય નહિ આવે ત્યા સુધી એમનો અને એમના 'સાધેલા સ્તુતિપાઠકો'નો એવો ઉદ્યમ અટકશે પણ નહિ હવે આપણે એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન નાણાની કોથળી

નાણા કોથળી.

વિષે વિચારવાનો છે એ પ્રશ્નનો વિચાર સરથી પ્રથમ કરવાનો છે કેમકે નાણા વિના રાજ્યતત્ર ક્યાથી થઈ શકે? અને જેમના હાથમા નાણા રહેશે તેઓના હાથમા સઘળુ રહેશે એમ કહેવામા ખોટુ નથી એટલા જ માટે રાજકીય સુધારા વિષેની આપણી માગણીમા પ્રથમ નાણાની કોથળી મેળવવાની માગણી આપણે કરી હતી અલબત્ત, આપણી એ માગણી ખોટી ન હતી અને આપણી સરકાર એટલી બધી ભોળી નથી કે એવી સત્તા આપણને આપી દે હવે

* મરજ ફ્રામ્સ અન્ડર ઍન્શીયન્ટ હિન્દુ લા. રૂ ૦-૧૨-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઇ

દ્વિખંડી યોજનામાં સ્વાયત્ત અને પરાયત્ત વિષયો વિષે નાણાં–કોથળીની સત્તાની વ્હેંચણી શી રીતે કરવી ? એ મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે આ સંબંધમાં બે સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે એક તો એ કે, વિષયો પ્રમાણે નાણાં કોથળીના વિભાગો પાડવા નહિ પરંતુ પ્રત્યેક ખાતાની આવશ્યકતા અને યોગ્ય ફાળા પ્રમાણે તે ખાતાને ખર્ચના નાણાં આપવાં આ સૂચના રાજ્યની એકતાના વિચારઉપર રચાયલી છે એ યોજનાને પરિણામે પ્રાંતિક કાર્યોને માટે જે કર વેરા નાખવાના હોય તેને પરાયત્ત વિષય ગણવામાં આવે છે વિષયવિભાગની કમિટીએ સૂચવ્યું છે કે, પ્રથમ હિન્દી સરકારને પ્રાંતિક સરકારે પોતાની આવકમાંથી જે ફાળો આપવાનો હોય તે જુદો કાઢવો, પ્રાંતિક દેવું ફેડવાને અને સ્વાયત્ત ખાતા માટે જોઇતી રકમો પણ જુદી કાઢવી આમાં હિન્દી સરકારને આપવાનો ફાળો તથા પ્રાંતિક દેવું ફેડવાને જોઈતી રકમ એ બન્ને ચોક્કસ રકમો છે હવે સ્વાયત્ત ખાતાને માટે છેલ્લા વર્ષ પ્રમાણે અથવા છેલ્લા થોડાક વર્ષોની સરેરાશ રકમ પ્રમાણે રકમ જુદી કાઢવામાં આવે તો તે રકમ પણ ચોક્કસ જ ગણાય એ રકમો અલગ કાઢ્યા પછીથી મ્હેસુલની સઘળી પુરાંત મંત્રીના ઉપયોગને માટે જ રહી જાય તેથી કમિટીના અભિપ્રાય પ્રમાણે કરવેરા નાખવાનો વિષય પરાયત્ત હોવો જોઈએ એ સંબંધમાં નાણાંની રકમો નક્કી કરવામાં જો કાંઈ મતભેદ ઊભો થાય તો "મિશ્ર વિષય" તરીકે ગવર્નર તેનો નિર્ણય કરી શકે હિન્દી સરકારની સૂચના કરતાં આ સૂચના તદ્દન વિરૂદ્ધ છે અને તેને જ અમે એ અંગીકાર કરવા જેવી છે હિન્દી સરકારની સૂચનાઓ શી છે ? તે વિવિધ સૂચનાઓ કરે છે, તેમાં નીચેની સૂચનાઓનો સમાવેશ થાય છે કે, "પ્રાંતો પાસેથી વિશેષ ભાગ લેવાની સત્તા મધ્યસ્થ સરકારે પોતાના હસ્તમાં અનામત રાખવી, પોતાને જરૂરી લાગે તેવા ખર્ચો માટે સગવડ કરવાને આવક વધારવાની સત્તા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સરકારના પ્રત્યેક અર્ધભાગને આપવી જોઈએ સરકારના પ્રત્યેક અર્ધભાગને માટે મળી શકતા સાધનોનો વિભાગ કરવો જોઈએ, સરકારના એક ખંડે બીજાને આવક આપવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવી જોઈએ ઇત્યાદિ સૂચનાઓ હિન્દી સરકારે કરી છે આવી સૂચનાઓ કમિટીની સૂચનાની સાથે સરખાવતાં કેટલી આદરણીય કે અનાદરણીય છે, તે આપણે સમજી શકીશું હમેશની જેમ એમાં પણ જેમ બને તેમ અધિક અંકુશ અને જોખમદાર રાજ્યતંત્રની પ્રગતિને ઢીલમાં નાખવાનું વલણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે એથી સરકારના બે મોટા ભાગના થઈ પડશે, એકમેકની સાથે સમાનતાભાવે જ સચવાશે એકમેક વચ્ચે તકરારો થવાના પ્રસંગો ઘણા ઉભા થશે, અને ધારાસભા તરફની તેમની જોખમદારી ઓછી રહેશે એટલું જ નહિ પણ ઝઘડા ઉપર ડાંભ દેવાના ન્યાયાનુસાર [illegible] મતથી ઠરાવો મન્ત્રીઓની વિરૂદ્ધ જાય તો તેમને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડે એવી સૂચના કરવામાં આવે છે, જેથી મન્ત્રીઓની જોખમદારી હણાઈ જાય છે તેઓ ગવર્નરના હાથમાં રમકડાં જેવા થઈ પડે છે, અને ધારાસભાઓની સત્તા પણ લગભગ હાલની ધારાસભાઓ જેવી નિઃસત્ત્વ અને પરાધીન બની જાય છે હિન્દી સરકારના આવી જાતનો "આપણે [illegible] અસ્વીકાર કરવો જોઈએ પરંતુ તેમના આ પ્રતિગામી ખરીતાની અસર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ ઉપર કેવી થાય છે હિન્દી રાજકીય સુધારાનો ખરડો કેવી રીતે પસાર કરવામાં આવે છે

અને તેમાં આપણને શું શું આપવામાં આવશે, એ સઘળું આપણે હજી જોવાનું છે ઘણાઓ તો નિરાશા જ બતાવે છે, અને કહે છે કે, એમાંથી આપણને પ્રમાણમાં કાંઈ જ મળવાનું નથી જો હિન્દુસ્થાન આટલી બધી આશાઓ પછી નિરાશા પ્રાપ્ત કરશે, તો તેની ઉપર કેવી પ્રચંડ અને ઉંડી અસર થશે, એ કલ્પી શકાતું નથી પરન્તુ અમને એટલી પ્રતીતિ થાય છે કે, આટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછીથી ભય રાખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે હિન્દને હતાશ કરવામાં નહિ આવે.

હિન્દી રાજકીય અધિકાર વિષે લખતાં અમે જોઇંટ કમિટીની નીમણુંકવિષે અને તેના કાર્યક્ષેત્રવિષે લખ્યાવિના રહી શકતા નથી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની દીવાને-આમ અને દીવાને-ખાસની એક સંયુક્ત-જોઇન્ટ કમિટી હિન્દી રાજકીય સુધારાના ખરડાપર સવિસ્તર વિચાર ચલાવવાને બેઠી ચુકી છે એ કમિટીમાં જેઓની નીમણુંક થઈ છે, તેમની યોગ્યાયોગ્યતા વિષે વિસ્તારપૂર્વક ટીકા કરવાની જરૂર નથી પરન્તુ એ કમિટીમાં દ્વિખંડી રાજ્યતન્ત્રના પક્ષકારોની મોટી સંખ્યા છે, અને

જોઇંટ કમિટી—હજી શું ફરીથી ડુંગર ખોદવામાં આવશે?

મી મોન્ટેગ્યુની પોતાની નામણૂક એ કમિટીમાં કરવામાં આવી છે, તેથી તેની સામે વાંધો લેવામાં આવ્યો હતો, અને અહિંયા એંગ્લો-ઇંડિઅન તરીકે ઓળખાતા વર્તમાનપત્રોએ એ વાંધાને સકારણ ગણીને તેને અનુમોદન આપ્યું છે, તેથી તે આપણા હિતને બાધક નહિ નીવડતાં થોડા અંશે પણ લાભકારક હશે, એવું અનુમાન સહજ થાય છે આપણને એટલો તો સંતોષ છે એ સંયુક્ત કમિટીમાં દ્વિખંડી રાજ્યતન્ત્રના પક્ષકારોની બહુમતી છે, એ આપણા પ્રતિપક્ષીઓને એટલા માટે વાંધાભર્યું લાગે છે, અને આપણો એટલામાટે આગ્રહ છે કે, હિન્દી રાજકીય સુધારાના મો ચે રીપોર્ટમાં જે સંયુક્ત યોજના રજુ કરવામાં આવી હતી, તેમાં દ્વિખંડી રાજ્યતન્ત્રનો પક્ષ કરવામાં આવ્યો છે આ દ્વિખંડી રાજ્યતન્ત્રની યોજનાની સામે અહિંની પ્રાંતિક સરકારોએ કેટલીક યોજનાઓ રજુ કરી છે, તેમના કરતાં આપણને દ્વિ-ખંડી યોજના વિશેષ આદરણીય છે, એ ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે ગમે તેમ કરીને એ દ્વિ-ખંડી યોજનાને ઉંધી પાડવાનો વિચાર રખાયો છે, જો કે તેમાં તેઓ સફળ થશે કે કેમ? એ અમને શંકાસ્પદ લાગે છે હવે જ્યારે પાર્લામેન્ટની સંયુક્ત કમિટીના કાર્યક્ષેત્ર માટે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, મો ચે રીપોર્ટની દ્વિ-ખંડી યોજના તથા અન્ય યોજનાઓનો વિચાર કરવાની સ્વતન્ત્રતા એ કમિટીને મળશે અને તે પોતાને યોગ્ય લાગશે તેવી યોજનાની ભલામણ કરશે એટલે જો સંયુક્ત કમિટી નિશ્ચય કરે તો કર્યું કારવ્યું સઘળું ધુળધાણી કરી નાખે એવી સત્તા તેને છે જો તેઓ દ્વિ-ખંડી યોજનાનો પરિત્યાગ કરે તો નિ:સંશય એક વેળા ખોદેલો ડુંગર ફરીથી ખોદીને નાનકડો ઉંદર કાઢવા જેવો ઘાટ થશે અને હિન્દી પ્રજાને તે મહાન્ નિરાશાજનક થશે પરંતુ તેમ થવાનો અવકાશ ભાગ્યે જ રહ્યો છે, એ આપણે સંયુક્ત કમિટીના બંધારણ ઉપરથી જોઈ શક્યા છીએ એથી જ હિન્દી પ્રજાના પ્રતિપક્ષીઓને પોકાર ઉઠાવવો પડ્યો છે પરંતુ બ્રિટિશ પ્રજા તેઓના આવા પોકારની ગણના કરશે નહિ

મેઘદૂતનાં બે ભાષાન્તરો

લેખક—રા નતિપતિરામ ઉમરામ પંડયા, બી એ

ગુજરાતના વિદ્વાન્ વર્ગે ગુજરાતને મેઘદૂત જેવા મિક ખંડકાવ્યનો સ્વાદ ચખાડવા જે સ્તુત્ય પ્રયત્નો કર્યા છે, તેને માટે ગુજરાત તેમનો જેટલો ઉપકાર માને તેટલો થોડો છે સ્વ રા કિલાભાઈ ઘનશ્યામ મેઘદૂતના ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે મેઘદૂતના ગુજરાતી ભાષામાં ૭ ભાષાન્તરો થયાં છે અત્યારે તો આધુનિક ગુજરાત સમક્ષ ગુજરાતી સાહિત્યનું ગૌરવ વધારનાર બે જ ભાષાન્તરો મૂકવામાં આવ્યાં છે પહેલું ભાષાન્તર સ્વ રા કિલાભાઈ ઘનશ્યામે કરેલું છે અને બીજું રા ન્હાનાલાલ કવિએ કરેલું છે રા કિલાભાઈના મરણથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ થતી અટકી પડી છે તેમના ભાષાન્તરનો ઘણો જ ભાગ મનોહર હતો એમ કહ્યા વિના નથી ચાલતું ગુજરાતી ના અ માં એમણે અજ–વિલાપનું પણ સુંદર ભાષાન્તર કર્યું છે

સુશિક્ષિત ગુજરાતને રા કવિ ન્હાનાલાલનું ઓળખાણ આપવું પડે તેમ નથી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે અને હજુ પણ એમની કલમમાંથી અવિચ્છિન્ન સાહિત્યામૃત ટપકયા જાય છે અને તેનો ઉપભોગ કરવા ગુજરાત ભાગ્યશાળી બનતું જાય છે ગુજરાતનું ગૌરવ વધારનાર કવિશ્રી દલપતરામે દેહની સાથે જ પોતાની કવિત્વ–શક્તિનું આધાન રા ન્હાનાલાલમાં કરેલું છે એથી જ કહેવું પડે છે કે કવિત્વ–શક્તિ રા. ન્હાનાલાલને જન્મથી જ વરી છે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય કવિ રા ન્હાનાલાલકૃત ભાષાન્તર કોઈ પણ રીતે ઉતરતું તો નહિ જ હોય, એમ માનવાને આપણને સબળ કારણ મળે છે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાનું ભાષાન્તર ગુજરાતમાં એક અનોખું વખણાયું છે આ ભાષાન્તરકર્તા તરીકે પણ એમણે સારી ખ્યાતિ મેળવી છે પ્રસ્તાવનામાં રા ન્હાનાલાલ લખે છે—

'મ્હારા આ ભાષાન્તરની ખામીઓ કેટલીક તો મ્હનેય ખબર છે મૂળની નાદ ચમત્કૃતિ ભાષાન્તરમાં નથી જેવી જ છે શ્લેષ ને વ્યંજનાવાળા શબ્દો બધા યથાવત્ ઉતર્યા નથી શબ્દોના ધ્વનિ યે પૂરા સમજાયા કે સચવાયા નહીં હોય સંસ્કૃત મૂળમાં જે કાંઈ હોય, ત્હેમાંથી બનતું બધું ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું એ ભાષાન્તરની મ્હારી ભાવના; આ ભાષાન્તરમાં યે યથાશક્તિ અનુવર્તન છે '

ભાષાન્તરની ભાવના શું હોઈ શકે ? કેટલાકનું એમ માનવું છે કે, મૂળમાંના શબ્દોને ભાષાન્તરમાં ઉતારવા આમ કરવામાં ભાષાન્તરમાં મૂળનો ભાવાર્થ ન સચવાય, તેના ઉપર ભાષાન્તરકારોનું ધ્યાન હોતું નથી આને લીધે જ ભાષાન્તર ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે બીજા કેટલાકોનું એમ માનવું છે કે, મૂળમાંના રસ અને ભાવાર્થ સાચવી ભાષાન્તર થવું જોઈએ વળી કેટલાક એમ સમજે છે કે મૂળ કરતાં ભાષાન્તર મ્હોટું ન થવું જોઈએ આવી દૃષ્ટિ રાખી ભાષાન્તર કરવા જતાં મૂળ કરતાં ભાષાન્તરની ખરી ખુબી જામતી નથી આ બાજે પક્ષ એકપક્ષી છે

નિર્ગુણલક્ષ્મી અને સદ્‌ગુણલક્ષ્મી રૂ ૦–૧૦–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઇ

મૂળમા જો સરળતા રહી હોય તો ભાષાન્તરમા પણ સરળતા હોવી જ જોઈએ મૂળનો રસ ભાષાન્તરમા અવશ્ય સચવાવો જોઈએ મૂળના હાવભાવ ભાષાન્તરમા સપૂર્ણ સમાવવા જોઈએ, શબ્દો વિનિમય સમૂળગો યે જરૂરનો નથી મૂળ કરતા ભાષાન્તર ચડતુ કે ઉતરતુ થાય, તેનો આધાર ભાષાન્તરની ભાષાના ગૌરવ ઉપર રહ્યો છે મૂળ કરતા ભાષાન્તર ન્હાનાપણુ ન જ થવુ જોઈએ, એ માન્યતા યોગ્ય તો નથી જ મૂળનો લેખક ભાષાન્તરની ભાષામા લખે તો કેવુ લખી શકે ? એવી જ દૃષ્ટિ ભાષાન્તરકર્તાની હોવી જોઈએ ભાષાન્તરની સાચામા સાચી ભાવના તો આ જ

મેઘદૂતના ભાષાન્તરમા રા રા કિશોરભાઈએ અને રા કવિ ન્હાનાલાલે જુદી જુદી ભાવના ધ્યાનમા રાખી હોય એમ જણાઈ આવે છે રા રા કિશોરભાઈના ભાષાન્તરમાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે મહાકવિ કાલિદાસ જો ગુજરાતી ભાષામા મેઘદૂત લખે, તો તે કેવુ લખી શકે એ જ દૃષ્ટિએ આ ભાષાન્તર થયેલુ જણાઈ આવે છે ત્યારે રા ન્હાનાલાલ પોતે જ ગુજરાતીમા મેઘદૂત લખે તો તે કેવી રીતે લખી શકે તે દૃષ્ટિથી ભાષાન્તર કર્યું લાગે છે રા કવિ ન્હાનાલાલે મૂળના ભાવ અને રસ સાચવવા બનતા પ્રયત્ન કર્યા છે છતા રા રા કિશોરભાઈના ભાષાન્તરનો રસ ચાખ્યા પછી રા કવિના ભાષાન્તરનો રસ મોળો લાગે છે મૂળની સાથે સાથે રા ન્હાનાલાલના અને રા રા કિશોરભાઈના ભાષાન્તરના થોડાક જ દૃષ્ટાન્તો ઉપર નીચે વાચતા આપણા મન ઉપર શી છાપ પડે છે, તે આપણે જોઈએ,

१ अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्य ते नयनविषय यावदत्येति भानु ।
कुर्वन्सध्याबलिपटहता शूलिन श्लाघनीया—
माम द्राणां फलमविकल लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ —कालिदास

ના બીજે યે સમય ઘન ! તુ જો મહાકાળ જાય,
તો તો રહેજે નયનપથથી સૂર્ય ડૂબ્યા સુધી ત્હા
નોબત સાધ્ય શિવપૂજનની ને વગાડી યશસ્વી
મીઠા મેઘ ગરજણતણુ પુણ્ય નિ શેષ લેજે —ન્હાનાલાલ

જો તુ દાડે જલધર મહાકાળને વામ પોચુ,
તો ત્યા રહેજે દિનમણિ સવળો આથમે ત્યા સુધી તુ,
સધ્યા પૂજન ગિરિનાથની થતા, ગર્જના રૂપ તારી,
કર્જે આત્મા સફળ, મધુરી નોબતો ગાજતી —કિશોરભાઈ

બીજી લીટીના અક્ષરશ ભાષાન્તર વડાથી રા ન્હાનાલાલનુ ભાષાન્તર કેવુ અસ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક થઈ ગયુ છે, તે સહજ જણાઈ આવે છે રા રા કિશોરભાઈનુ ભાષાન્તર ગુજરાતી ભાષાને અનુકૂળ થઈ પડે તેવુ એકદમ જણાઈ આવે છે બીજો દૃષ્ટાન્ત લઈએ —

२ गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।
सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा च भूर्विक्लवास्ताः ॥ —कालिदास

રાત્રે જાતી રમણભવને ત્યહિંની સુન્દરીને
સોયવિંધાતે તિમિર નજરો રાજમાર્ગે રૂંધાતા,
ભૂમિ દાખવજે નિકષચિતરી હેમરેખા શી વીજે,
મા ગર્જન્તો, નવ વરસતો મ્હાવરી નારી છે તે —ન્હાનાલાલ

ચાલી જાતી રમણ સમીપે નારીને રાજમાર્ગે,
મોઢે મોઢું જરી નવ સુઝે એવી અંધારી રાતે
સોના રેખા સમ વિજળીથી માગ ત્હેને બતાવી
ના તુ વૃષ્ટિ કરી ગરજતો, બ્હી જશે તે બિચારી —કિલાભાઈ

આમ રા. ન્હાનાલાલનું ભાષાંતર જેટલું અસ્પષ્ટ છે તેટલું જ સ્વ. રા. કિલાભાઈનું ભાષાંતર સ્પષ્ટ છે, અને તેથી જ તે મનોહર લાગે છે

३ आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै–
र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।
नाप्यन्यस्मात्प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति–
र्वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ॥ —कालिदास

આનન્દાશ્રુ નયન મહીં ત્ય્હાં, અન્ય ના કારણે કો,
શામે પ્રિયને મિલન, સ્મરતો એ જ, ના અન્ય તાપ,
પ્રીતિકલહો વિણ વિરહ તો અન્ય શાથી ન થાય,
ને યક્ષોને વય નથી ખરે! અન્ય કો યે યુવાથી —ન્હાનાલાલ

આનન્દાશ્રુ વગર, નયને આંસુ હોયે ન બીજાં,
બીજો તાપ સ્મરવિણ નથી જે શમે પ્રેમી જોતાં,
જ્યાં છે માત્ર પ્રણય કલહે, રૂસણામાં વિયોગ,
યક્ષોને જ્યાં નથિ વય બિજું માત્ર તારુણ્ય એક —કિલાભાઈ

४ शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता–
त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट–
स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ —कालिदास

શબ્દે ભાખ્યા સરિખું વચનો કાન માંહી જ કહેતા,
સખી ત્હામે યે, મુખપ ગને કોડ, ઘેલો થતો જે,

તે કાનેથી પણ દૂર, વળી આંખથી યે અદીઠ,
તાપાવેશે રચી પદ તને નુજ મુખે આમ કહે છે　　—ન્હાનાલાલ
ભોગે ક્ષેમ સરખુ, સખીઓ દેખતા તે જ્યારે,
કે'તો આવી, અધર રસના લોભથી, કંઈક કાને,
તે જ, તારા શ્રવણથી તથા દૃષ્ટિથી દૂર માટે,
ઉત્કંઠાથી પદ રચી કેહ્યા કા'વતો મિત્ર આજે　　—કિશોભાઈ

અરધુટનાનો દોષ રા ન્હાનાલાલના ભાષાન્તરમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે સ્વ. રા. કિશોભાઈ બની શકે તેટલા સરળ થવા છે છતા ગુજરાતી ભાષાનુ ગૌરવ પણ સાચવી શક્યા છે મૂળના શબ્દોને જ પકડી રહેવાનો રા કવિન્હાનાલાલનો પ્રયાસ જોઈ જણાઈ આવે છે, તો પણ મૂળના વિચારોને સરળ ભાષામાં મૂકવાનો પ્રયાસ સ્વ કિશોભાઈનો છે ભાષાન્તર કરવામાં જરૂરનુ તો એ જ છે

५. शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ।　　—कालिदास

મ્હારા શાપનો અવધ જ ઉઠે શેષશાયી વિષ્ણુ
તો આંખોને મીંચી વિતવ તુ બાકીના ચાર માસ,
ને વિરહગુણ્યા વિવિધ નિજના કોડ સૌ આપણે બે
પછી પૂરીશુ ઉતરી નરે શરદિએ ચન્દ્રિકામા,　　—ન્હાનાલાલ
પૂરો થાશે અવધિ! જ્યારે દેવઉઠીથી શાપ,
માટે, આંખો મીચી વિરમજે, બાકીના ચાર માસ,
વાળશે જે,વિવિધ મનમા ભેગી થૈ છે વિયોગે
પૂરી કરુ, ભલી શરદની ઉજ્વળી રાત્રિઓએ.'　　—કિશોભાઈ

'विरहगुणितं' નુ ભાષાન્તર રા. ન્હાનાલાલે "વિરહ ગુણ્યા" કરવામાં ભાષાન્તરની ખરી ખુબી દષ્ટ કરી છે ત્યારે "ભેગી થૈ છે વિયોગે" સ્વ રા. કિશોભાઈએ કેટલું સરળ અને સરસ ભાષાન્તર કર્યુ છે તે સહજ જણાઈ આવે છે

લબાણ સ્થાર થઈ જાય એ ભયથી આટલા જ દષ્ટાંતો લેવાં ધાર્યું છે તટસ્થ દષ્ટિએ જોતાં સ્વ. કિશોભાઈનુ ભાષાન્તર રા ન્હાનાલાલના ભાષાન્તર કરતા ઘણે દરજ્જે ચ્હડી જાય છે રા ન્હાનાલાલ પોતાની આ ખામીઓથી અજાણ્યા નથી એમ એવો જાતે જ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે

પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે એમ ઉદ્ભવે છે, કે પોતાની ખામીઓ જાણ્યા છતા, રા ન્હાનાલાલ જેવા ગુજરાતના અગ્રગણ્ય કવિએ તે ખામીઓને દૂર કરવા કેમ પ્રયત્ન નહિ કર્યો હોય ? સત્ય તેમની શક્તિ બહાર તો નહોતા જ ખામીઓને બની શકે તેટલી દૂર કરી રા ન્હાનાલાલ ગુજરાતના સાહિત્યમાં રસપૂર્ણ પ્રકાશ અર્પણ કરી શક્યા હોત જે સરળતા અને

મીઠાશ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષાન્તરમા જણાઇ આવે છે, તેવી સરળતા અને મીઠાશ મેઘ દૂતના ભાષાન્તરમા નથી જણાતી, એ જ નવાઈ !

મન્દાક્રાન્તાની માત્રાઓના મેળ પણ અમુકઠાયે સચવાયા નથી અને તેની માત્ર એક જ શ્લોકથી આપણી ખાતરી થઇ જાય છે

નાજુક, યૌવન ઉગતી, અધરે બિમ્બ શા, નાભિ ઉંડી,
દાડમી દન્ત જ, ચકિત મૃગી શી દૃષ્ટિ, કટિ પાતળી, ને
સ્તનભારે કઇ નમી, મલપતી ચાલ નિતમ્બ ભાર,
એવી હશે ત્હા, યુવતિ સૃજતા સૃષ્ટિ વિધિએ શું પ્હેલી !

આવી ખડકવાળી લીટીઓ રા ન્હાનાલાલના ભાષાન્તરમા અનેક છે જ્યારે રા. રા કિશોભાઇનુ ભાષાન્તર છન્દોબદ્ધ અને લેશપણ ખચકો ન લાગે તેવુ છે રા કિશોભાઇના ભાષાન્તરની મિઠાશ આને લીધે વધે છે

આટલુ બધુ કહ્યા પછી પણ એટલુ તો કહેવાની જરૂર છે કે રા. ન્હાનાલાલનુ ભાષાન્તર ગુજરાતી સાહિત્યમા એક અમુલ્ય રત્ન છે દોષવાળુ છતાંયે ભાષા તર ન્હાનાલાલનુ છે, એ વિસારવાનુ નથી મેઘદૂત જેવુ રસમય કાવ્ય, અને રા ન્હાનાલાલ જેવા રસિક શાસ્ત્રીય ભાષાન્તરકાર, એટલે ભાષાન્તરમા વિપ્રયોગ શૃંગારનો રસ સંપૂર્ણ સચવાયો છે ગુજરાતી ભાષા રૂપી પાત્રમા ભરેલા શૃંગારરસ નથી ગળાયો કે નથી છલકાયો, એમા જ રા ન્હાનાલાલની કળા સમાઇ છે મેઘદૂત જેવા ખડકાવ્યનુ ભાષાન્તર કરવા તરફ જ એમની વૃત્તિ દોરાઇ, એ જ કવિની રસવૃત્તિનુ પુરતુ પ્રમાણ છે જો એમણે મેઘદૂતનો પ્રસગ લઇ, તદ્દન નિરાળુ કાવ્ય લખ્યુ હોત તો ગુજરાતને ગુજરાતી કાલિદાસનો લાભ અવશ્ય મળત માટે તો એમ માનવુ છે કે રા ન્હાનાલાલ ભાષાન્તર માટે સર્જાયા નથી તેમની સ્વતન્ત્ર કૃતિઓમા તેઓ રસની જે જમાવટ કરે છે તેવી જમાવટ ભાષાન્તરમા તેઓ કરી શકયા નથી સૌન્દર્યના આ દોલનોથી ડોલાયમાન થતું, અને સ્વતન્ત્ર વાતાવરણમા સ્વૈરછાનુસાર વિહાર કરતુ રા. ન્હાનાલાલનુ કવિ-હૃદય, ગમે તેવા રસમય કાવ્ય કે શ્લોકનુ ભાષાન્તર કરવામા, છન્દ, અનુપ્રાસાદિ નિયમોને શી રીતે અનુસરી શકે ? રા ન્હાનાલાલ જેવું બુલબુલ ભાષાન્તરના પાંજરામા પૂરાઈ શકે જ નહિ મેઘદૂતના ભાષાંતરમાં એમણે ન્હાનાલાલપણું બતાવવા યત્ન કર્યો છે પણ ફાવી શકાયુ નથી તેનુ કારણ એ કે આ તો કવિકુલગુરુ કાલિદાસના મેઘદૂતનુ ભાષાન્તર છે રા ન્હાનાલાલનુ ભાષાન્તર દોષરહિત હોય કે દોષ યુક્ત હોય, (અને દોષયુક્ત કોણ નથી હોતુ ?) છતા પણ ગુજરાતી સાહિત્યને ગુજરાતના અગ્રગણ્ય કવિની પ્રસાદી મળી ગઇ છે અને 'નાહ્યા તેટલું પુણ્ય' એમ સમજી, ગુજરાતે તે પ્રસાદીનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાનો છે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવી એ પોતાનુ ધર્મકાર્ય છે એમ અંત:કરણથી માનનાર રા ન્હાનાલાલના ભાષાંતરને ગુજરાત રા કિશોભાઈના ભાષાન્તરની માફક વધાવી લેશે અને રા ન્હાનાલાલના નિ:સ્વાર્થ પ્રયાસને અનુમોદન આપશે

નડિઆદ , નાગરવાડા
તા ૫ ૫-૧૯૧૯ }

વિજ્ઞાન—મન્દિર.

લેખક—પ્રૉ૦ કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, એમ એ

૧. નવા ખિતાબો.

શહેનશાહના જન્મદિવસ નિમિત્ત જે ખિતાબો હમણા નિયત થયા છે તેમા અમે હજુ સુધી એક જ વ્યક્તિનુ નામ દીઠુ છે જેને એના વૈજ્ઞાનિક કાર્યને લીધે ખિતાબ અપાયો હોય લેફટેનન્ટ-કર્નલ સ્ટીવન્સન લાહોરની સરકારી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તથા નામાંકિત પ્રાણિજીવનશાસ્ત્રી છે એમને સી આઈ ઈ બનાવવામાં આવ્યા છે તેઓએ પોતાની આ વિષયની મહત્ત્વ શોધખોળ ઉપરાંત, લાહોરની આ કૉલેજના કેટલા વર્ષો સુધી શિક્ષણ આપીને હવે પ્રાણિશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં વિદ્વાન યુવકો તૈયાર કર્યા છે તેમાના ઘણાઓ પંજાબમા તથા સંયુક્ત પ્રાન્તમાં પ્રોફેસરોની પદવી ભોગવે છે, તથા કેટલાકોએ તો જાતે શોધખોળ કરીને સારૂં નામ કાઢ્યુ છે કલકત્તા જેમ સર પ્રફુલ્લ ચન્દ્ર રાયને લીધે રસાયનનુ કેન્દ્ર થયુ છે, તેમ—જો કે તેથ તો ઓછે જ અંશે—લાહોર પ્રાણિજીવન તથા વનસ્પતિશાસ્ત્રનુ કેન્દ્ર થયુ છે ખિતાબોની લ્હાણીમા ઇંગ્લન્ડમા હવે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના તરફ કંઇક કૃપાદૃષ્ટિ થવા લાગી છે, હિન્દમા તુલનાત્મક રીતે તેથી વધારે ધીમાશ છે

૨. અમેરિકાના રસાયનશાસ્ત્રીઓ.

૧૯૧૮ ના સપ્ટેમ્બરમા અમેરિકાની કેમિકલ સોસાયટી (રસાયનિક સભા) નો વાર્ષિક ઉત્સવ થયો હતો તેમા કેટલાક મહત્ત્વના કાર્યની સાથે એક એવો ઠરાવ થયો હતો જેની રૂએ ત્રણ નામાંકિત જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓ—પ્રો નન્સ્ટ, પ્રો ઑસ્ટવર્લ્ડ ને પ્રો એમિલ ફિશર—જેઓ સભાના "ઑનરરી" સભ્ય હતા તેઓના નામ કાઢી નાખવામા આવ્યા હતા વળી આ સભાએ દેશના રસાયનશાસ્ત્રીઓની વસ્તી તથા યાદી કરી છે તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ૧૫૦૦૦ રસાયનશાસ્ત્રીઓના નામ તો આવી ચૂકયા છે વળી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકારે લડાઈના કામને માટે ૧૭૦૦ રસાયનશાસ્ત્રીઓ—યુનિવર્સિટીની પદવી ધારણ કરનારાઓ રોક્યા છે તે ઉપરાંત વધારે વિકાસને માટે યોજના થાય છે, જેથી નિશાળનુ ભણતર પૂરૂં કરી રહેનારાઓને એક વરસ તાલિમથી બીજાની દેખરેખ નીચે કામ કરવા લાયક બનાવી શકાય, બે વર્ષની તાલિમથી તેઓ ખાસ વિષયના કામને માટે લાયક થઈ શકે ને ત્રણ વર્ષની તાલિમથી જાતે શોધખોળ કરવા યોગ્ય થાય　હિન્દમા આવુ કંઇ પણ છે ?

૩. રૉકફેલર ઇન્સ્ટિટ્યુટ

અમેરિકા જેવા ધનાઢ્ય દેશમા જો કે અનેક કરોડાધિપતિઓ છે તેઓમા તેલના રાજા રૉકફેલરનુ નામ સૌ જાણીતુ છે અમેરિકનલોકો જેમ પૈસો કમાવો જાણે છે તેમ કમાઇનુ દાન શી રીતે દેશોને માટે કેમ કરવુ એ પણ જાણે છે આપણી દુનિયાની સર્વ પ્રજાઓ આગળ

અમેરિકાવાસીઓ આ બાબતના દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઉભા રહી શકે એમ છે વિખ્યાત એન્ડ્રુ કાર્નેગીની પેઠે રૉકફેલરે પણ અબજો ધન-વિદ્યા-કળા-વિજ્ઞાન આદિને માટે અર્પણ કર્યું છે "રૉકફેલર ઇન્સ્ટિટયૂટ" ના નામથી જગત-પ્રસિદ્ધ પામેલી વૈજ્ઞાનિક સંસ્થા એ આનો એક નમૂનો માત્ર છે આ ઉપરાંત રૉકફેલરે "રૉકફેલર ફાઉન્ડેશન" અર્થાત્ "રૉકફેલર ટ્રસ્ટ" જેવી એક સંસ્થા સ્થાપી છે એનો સન ૧૯૧૯ નો રીપોર્ટ થોડા સમય ઉપર પ્રગટ થયો તે ઉપરથી આખી દુનિયામાં જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મનુષ્ય-કલ્યાણનું કેવું કાર્ય આ સંસ્થા કરે છે એનો તથા એ કાર્યને અંગે એના હાથમાં કેટલી સાધનસંપત્તિ છે એ બન્નેનો ખ્યાલ આવે છે સામાન્ય વાર્ષિક આવકનો મ્હોટો ભાગ યૂરોપની લડાઇના કામ સંબંધમાં ખર્ચવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે ' સ્વતંત્રતાના બળોની ફતેહ ઉપર આખા જગતની પ્રજાઓના કલ્યાણનો આધાર " આટલો સ્પષ્ટ રીતે રહે છે પરંતુ એનો અર્થ એમ નહિ કે તેઓએ લડાઇને અંગે ઘણી ખરી આવક ખર્ચી બીજું કાંઈ કર્યું નહિ મૂળ મૂડીનું ફંડ છે તેમાંથી વ્યવસ્થાપકોએ ૫૦ લાખ ડૉલર (લગભગ ૧ કરોડ ૫૭ લાખ રુપિયા) કાઢી લીધા સંસ્થાપક રૉકફેલરે એમાં એટલી જ રકમ ઉમેરી આપી પરિણામે લગભગ સવા ત્રણ કરોડ રુપિયાની રકમ પોતાના વાર્ષિક ખાતા ચાલુ નાખવાને માટે તેઓના હાથમાં રહી। તેમાંથી જે જે કાર્યો થયા તેઓમાં મુખ્ય આ છે ફ્રાન્સમાં ક્ષય રોગની સ્હામે પ્રજામત કેળવી વર્તન ચલાવવાનું કામ આર્કન્સાસ ને મિસિસિપિની ખીણના પ્રદેશોમાં (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં) મેલેરીઆના સ્હામી લડત, આખી પૃથ્વી ઉપરથી પીળો તાવ નાબુદ કરવાની લડતનો આરંભ ચીનમાં વૈદ્યકીય કૉલેજોની સ્થાપના અને ફિલિપાઈન દ્વીપોની વચ્ચે કામ કરે એવી એક હૉસ્પિટલ-સ્ટીમરની વ્યવસ્થા આ "ફાઉન્ડેશન" ની અત્યારે ફંડ સુધી ૧૨ કરોડ ડૉલર અથવા ૫૦ કરોડ રુપિયા છે। અને એની વાર્ષિક આવક ૭૦ લાખ ડૉલર અથવા તો લગભગ સવા બે કરોડ રુપિયા જેટલી થાય છે।

આવી પાદશાહી રકમની સખાવત અને એનો સદુપયોગ એના પરિણામોનો વિચાર કરવો જોઇએ, હિન્દમાં રૉકફેલર ને કાર્નેગી ન હોય, તોપણ તાતા જેવા પણ બીજા કેટલા નીકળ્યા? અત્રેજી વૈજ્ઞાનિક પત્રોમાં હરેક અઠવાડીએ કાંઇ કાંઇ સખાવતો નાનને અર્થે થયેલી વાંચવામાં આવે છે ને તે પણ ન્હાનીસૂની નહિ હિંદ ગરીબ છે, પણ હિન્દમાં શ્રીમન્તો નથી એમ નથી હિન્દમાં જે નથી તે એ જ છે કે શ્રીમન્તોની આંખ હજી ઉઘડી નથી ધર્માદાનું દ્રવ્ય ભૂલાઈ જવાયું છે, ને જે ધર્માદા ખાતે જાય છે તે મ્હોટે ભાગે વ્યર્થ ગુમાવાય છે ઘણી વાર તો તે દેશને નુક્સાન પણ કરે છે જ્યાં આ પ્રાથમિક સિદ્ધાન્તોની સમજ જ પૂરી ઉતરી નથી, ત્યાં ખાસ વિજ્ઞાનને માટે તથા વિજ્ઞાનદ્વારા લોકકલ્યાણને માટે ધર્માદાન થાય એ આશા તો હજી બહુ દૂર છે

૪ રંગ બનાવવાનો ઉદ્યોગ

રંગનો ઉદ્યોગ જર્મનોએ કેવો ખિલવ્યો, એ ખિલવણીમાંથી તેઓએ કેટલું દ્રવ્ય મેળવ્યું તથા કેટલી આર્થિક સત્તા આખી દુનિયાની ઉપર બેસાડી અને એ ઉદ્યોગને અંગે જ માહ

માલથી-લડાઈની સામગ્રી પણ કેવી સરસ તૈયાર થઈ-એ બધી વાત ઘણાખરા વાચકોને મુખ્ય અંશમાં વિદિત હશે લડાઇને લીધે જર્મન રંગો મળતા બંધ થયા ત્યારે મહાપ્રજાઓએ પોતે તે રંગો બનાવવાને મહાભારત પ્રયાસ કર્યા ને તેમાં કેટલેક અંશે તે પ્રજાઓ ફાવી-વાત પણ અજાણી નહિ હોય. એ વાતના એક પ્રકરણમાં આ રંગના ઉદ્યોગની ખિલવણી માટે ગન્મેં શું કર્યું એની હકીકતનો સમાવેશ થાય છે ઈંગ્લન્ડની અંદરના જુદા જુદા કારખાનાઓને સરકારે મ— કર્યા પછી "બ્રિટિશ રંગની કંપની લિમિટેડ" સ્થપાઈ આ એક દરે સરકારની મદદથી ઉભું થયેલું સાહસ છે એમાં ન સમાયલી કંપનીઓની વચ્ચે ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૮ સુધીમાં ૧૦ લાખ પાઉન્ડ (૧॥ કરોડ રૂપિઆ) વહેંચાવાના હતા ને બીજા બે વર્ષોમાં એટલી જ બીજી રકમ-એટલે કુલ ત્રણ કરોડ રૂપિઆ અપાશે આ ત્રણ કરોડ રૂપિયામાથી, ૯૦ લાખ રૂપિયા મકાન, સંચા વગેરેને માટે ખર્ચાશે, ૨૨॥ લાખ રૂપિઆ શોધખોળના ખર્ચ માટે વપરાશે ને બાકીનાં લોન તરીકે—કુલ ૨૦ વર્ષમાં પાછી અપાય એવી સરતની લોન તરીકે-આપવામાં આવશે તે ઉપરાત સુલેહ થયા પછી દશ વર્ષના સમય સુધી દેશાવરથી આવતા રંગને અંકુશમાં રાખવામાં આવશે જેથી તેઓ ઈંગ્લન્ડનું બજાર હાથ કરી અંગ્રેજી રંગને ટ્યાગી કાઢે નહિ

આ બધુ છતા સર વિલિઅમ ટિલ્ડને હમણા કેટલીક હકીકત રજુ કરી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ગત વર્ષમાં જર્મન રંગના કારખાનાઓએ પણ પોતાની મૂડી ઘણી વધારી છે. એટલે સુધી કે આખા જર્મનીમાં રંગના કારખાનાઓની કુલ મૂડી ગણીએ તો તે ૭૫ કરોડ રૂપિઆથી પણ ઘણીવધારે થાય. ત્યારે અંગ્રેજી રંગવાળાઓની કુલ મૂડી અત્યારે એના દશમા ભાગ જેટલી જ-૬ થી ૭ કરોડ જેટલી જ થાય છે આ આર્થિક તફાવત ઉપરાત જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓ તથા કારીગરોની સંખ્યા, અનુભવ, તાલિમ વગેરે પણ, અંગ્રેજોના કરતા ઘણું વધારે છે એટલે સુલેહ પછી અંગ્રેજી કારખાના કયા લગી ટક્કર ઝીલી શકશે એ જોવાનુ છે અલબત, સુલેહની શરતો ઉપર, ને સુલેહ પછી જર્મનીનું કેવુ રહે છે—એના ઉપર સૌથી પહેલો આધાર છે

અંધતા.

લેખક—બ્હેન સરોજિની રમણભાઈ નીલકંઠ, (બી એ)

(ગયા અંકથી ચાલુ)

૪.

હમારા મેનું જીવન આમ નીરસ રીતે ચાલ્યું જતું પણ થોડા વખત પછી આ એકાંત જીંદગીમા ભંગ પડયો મ્હારા પતિના કાકી પોતાને ગામથી હમને મળવા આવ્યા, પરસ્પર કુશળ સમાચાર પૂછાયા પછી તરત જ એ બોલ્યા, ‘કુસુમ, ત્હારી આંખો ગઇ તે તો ખરેખ બહુ ખોટું થયુ પણ તુ ત્હારા દુઃખથી ત્હારા વરને શુ કામ દુઃખી કરે છે ? ત્હારે એને બીજી વાર પરણવા દેવો જોઇએ ’

વિચિત્ર મૌન પથરાયુ મ્હારા પતિએ જો આ વાતને હસવામા કાઢી નાખી હોત તો એ ત્યાથી જ અટકત પણ એ જરા ચમક્યા બ્હીતા બ્હીતા મૂંઝવણથી મ્હેં કહ્યું ‘હમે ખરેખર એમ ધારો છો ? કાકી, હમારે એવુ ન બોલવુ જોઇએ ’

કાકી મ્હારા તરફ ફર્યા ‘કેમ કુસુમ, હું શુ ખોટુ કહુ છુ ?’

હુ કૃત્રિમ હસી ‘કાકી,’ મ્હેં કહ્યું, ‘હમે મ્હારા કરતાં બીજા કોઈની સલાહ લો તે વધારે ઠીક નહિ ? ચોર ચોરી કરતા પ્હેલાં ઘરધણીની રજા લેતો નથી

કાકીએ ધીમા પડી કહ્યુ ‘ હા, ત્હાર કહેવુ ખરૂ છે બેટા અવનીશ, ચાલ, આપણે ખાનગીમા મસલત ચલાવીએ, તુ એ બાબતમા શુ ધારે છે ? ’

થોડા દિવસ પછી મ્હારા પતિએ મ્હારા દેખતા કાકીને પૂછ્યુ ‘હમે કોઈ એવી સારા ઘરની છોકરીને ઓળખો છો કે જે કુસુમને કામકાજમા મદદ કરે ?’ અલબત્ત એમને ખબર હતી કે મ્હારે કોઇની મદદની જરૂર નહતી પણ હુ કાંઇ બોલી નહિ

કાકીએ જવાબ દીધો ‘બની શકશે છે અરે મ્હારી પોતાની મામાની છોકરીને જ એક પરણાવવા જેવડી છોકરી છે, અને છોકરી છે પણ બહુ સારી, હો ત્હારા જેવો જમાઈ મળે તો એ લોકો બહુ જ ખુશી થાય ’

ફરીથી મ્હારા પતિ પરાણે હસીને બોલ્યા, ‘પણ મ્હેં ક્યા પરણવા માટે પૂછ્યુ છે ?’

કાકીએ જવાબ દીધો ‘કોઇ સારા કુલીન કુટુમ્બની છોકરી ત્હારી સાથે પરણ્યા વિના ત્હારા ઘરમા રહે ખરી ?’

એ વાત ખરી છે એમ તો એમને કબુલ કરવુ પડ્યુ અને પછી અકળાઇને એ ચૂપ રહ્યા. એમના ગયા પછી મ્હારી અંધતામા કેદ થએલી હું એકલી બેસી રહી અને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી બોલી, ‘હે પ્રભુ ! મ્હારા પતિને બચાવ !”

કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી એક દહાડો સ્હવારે હું દેરાસરમાંથી બ્હાર નીકળતી હતી તે વખતે કાકીએ મ્હારા બે હાથ પકડી કહ્યું, "સુમ હું જેની વાત કરતી હતી તે છોકરી આ રહી એનુ નામ હેમાગિની ત્હને મળીને બહુ ખુશી થશે હેમુ! આમ આવ, જો ત્હારી બ્હેનની સાથે ઓળખાણ કર!'

મ્હારા પતિ આ જ ક્ષણે ઓરડામાં દાખલ થયા ગાઈ નવી છોકરીને જોઈને, જાણે આશ્ચર્ય લાગ્યુ હોય તેવો ડોળ કર્યો અને પાછા જવાનો ઢોંગ કરવા માંડ્યો પણ કાકી બોલી ઉઠ્યાં, 'બેટા અરવીન્દ, નાસે છે કેમ? એમ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી આ મ્હારી ભાણેજ હેમાગિની ત્હમને બધાને મળવા આવી છે હેમ અરવીન્દને પ્રણામ કર'

જાણે બહુ જ આશ્ચર્ય લાગ્યુ હોય તેમ મારા પતિ એ ક્યારે આવી, કેમ આવી, કોની સાથે આવી વિગેરે પ્રશ્નો કાકીને પૂછવા મંડ્યા આ આખા પ્રસગની કૃત્રિમતા હું સમજી ગઈ હેમાગિનીનો હાથ પકડી હુ ત્હેને મ્હારા ઓરડામાં લઈ ગઈ ત્હેનુ મુખ મ્હારા બે હાથમાં લેતા મને જણાયુ કે તે આશરે પદરેક વર્ષની છે અને રૂપવતી છે

આમ ત્હેનુ મુખ હુ પપાળતી હતી એટલામાં એ ખડખડાટ હસી પડી પછી બોલી, 'કેમ શું કરો છો? મ્હારા ઉપર જાદુ કરો છો?'

હમારા બે વચ્ચે રહેલા કાળા વાદળા આ હાસ્યે એક ક્ષણમા વિખેરી નાખ્યા એના ગળાની આસપાસ મારો હાથ નાખી મ્હેં કહ્યુ, 'બ્હેન, હુ ત્હને જોવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું,' અને પુન ડાબો હાથ ત્હેના ગાલ ઉપર ફેરવ્યો,

ફરીથી ખુલ્લું હસતા તે બોલી, 'મ્હને જોવાનો પ્રયત્ન કરો છો? હુ કઈ ત્હમારી વાડીમા ઉગેલા શાક જેવી છુ તે હુ કેટલી પોચી છુ તે જોવા માટે મને ફેરવી ફરવીને તપાસો છો?'

એકદમ મને ખ્યાલ આવ્યો કે હુ અધ છુ તે એ જાણતી નહિ હોય તેથી મ્હે કહ્યુ, 'બ્હેન હુ આંધળી છુ'

હેમાગિની કાંઈ બોલી નહિ, ત્હેની મ્હોટી સુન્દર આંખો જાણે મ્હારા મ્હો ઉપર તાકીને જોઈ રહી હોય, એમ મ્હને લાગ્યુ, એ આંખો દયાપૂર્ણ હોય એમ પણ લાગ્યુ તે વિચારમા પડી અને જરા ગુનવાઈ જરાવાર અટકી ત્હેણે કહ્યું, 'હુ હવે સમજી તેથી જ ત્હમારા વર એમના કાકીને અહિ રહેવા બોલાવ્યા હશે?'

મ્હે જવાબ દીધો, 'ના, ત્હારી ભૂલ છે એમણે બોલાવ્યા નહોતા એ તો એમની મેળે જ આવ્યા.'

હેમાગિની ખૂબ હસતાં બોલી, માસીને તો એવી જ ટેવ છે બોલાવ્યા વગર જ આવવાને સારુ ક્હેને? પણ હુ કહો તેટલાની સરત મારૂ કે હવે એ આવ્યા છે એટલે કાંઈ જ હીલશે નહિ

આટલુ કહીને જરા અટકી ત્હેને કાંઈક મુંઝવણ થતી હોય એમ લાગ્યુ ત્હેણે કહ્યું, 'પણ બાપાજીએ મ્હને અહિ શુ કામ મોકલી? ત્હમને ખબર છે?'

હમે વાત કરતા હતા તે દરમિયાન કાકીજી ઓરડામાં આવીને ઉભા હતા. હેમને હેમાગિનીએ પુછ્યુ ‘માસી, ત્હમે અહિંથી પાછાં ક્યારે જવાનાં છો ?’

કાકી આ સાંભળી જરા અકળામણમાં પડ્યા અને બોલ્યા, ‘આવો તે સવાલ પૂછાતો હશે ? ત્હારા જેવી નવરતી તો કોઈ ન જોઈ હજી તો હમણા આપણે આ વાત ને એટલામાં પાછા જવાની વાત કર છે !’

હેમાગિનીએ કહ્યુ, ‘ત્હમારી વાત તો જાણે ઠીક છે આ ઘર ત્હમારા ભત્રીજાનું એ પણ મ્હારૂં શું ? હું તો ત્હમને ચોખ્ખુ કહું છે કે મ્હારાથી અહિં રહેવાશે નહિં.’ મ્હારો હાથ પકડી ત્હેણે કહ્યુ, ‘ત્હમે શું ધારો છો, બ્હેન ?’

મ્હેં ત્હેને પાસે લીધી, પણ હું કાંઈ બોલી નહિ કાકી બહુ મુંઝવણમાં પડ્યાં હતા એમને લાગ્યુ કે વાત હવે વધી છે એટલે હેમાગિનીને એમણે પોતાની સાથે નદીએ ન્હાવા જવાની સૂચના કરી પણ એ તો મ્હને વળગીને બોલી ‘ના હમે બે સાથે જઈશું’ કાકીને લાગ્યુ કે પરાણે લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરીશુ તો નકામી સામી થશે એટલે વાત પડતી મકી

હમે જે નદીએ જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં મ્હને હેમાગિનીએ પૂછ્યું, ‘ત્હમને કેમ કાંઈ છોકરાં નથી ?’

આ પ્રશ્નથી ચમકીને મ્હેં જવાબ દીધો ‘એ તો હું શું જાણુ ? પરમેશ્વરે મ્હને નથી આપ્યાં એ જ કારણ.’

‘ના, એ કારણ નથી ત્હમે કાંઈ પાપ કર્યું હશે જુઓ આ મ્હારાં માસી એમને પણ છોકરાં નથી, કારણ કે એમના મનમાં પાપ છે પણ ત્હમારા મનમાં શું પાપ છે ?’

આ શબ્દોથી મ્હારૂં હૃદય વિંધાયું પાપના પ્રશ્નનું નિરાકરણ મ્હારાથી થઈ શક્યું નહિં ઊંડો નિશ્વાસ મૂકી હું મનમાં જ બોલી, ‘પ્રભુ તું ખરૂં કારણ જાણે છે’

હેમાગિની બોલી ઉઠી ‘અરે રામ ! નિસાસો કેમ નાખો છો ? મ્હારૂં કહેવું તો કોઈ કદિપણ ધ્યાનમાં લેતું જ નથી’ અને ત્હેનું હાસ્ય નદીની આરપાર નીકળી ગયું

૫

મ્હને લાગ્યુ કે હવે મારા પતિના કામમાં ઘણો વિક્ષેપ પડતો હતો દૂરથી બોલાવવા આવે ત્યારે જતા નહિ અને પાસેના દરદીઓને પણ જેમ બને તેમ જલ્દી પતાવી ઘેર આવતા રહેતા પ્હેલાં તો માત્ર બપોરે જમવા વખત અને રાત્રે જ ઘરના અન્દરના ભાગમાં આવવાની ત્હેમને ફુરસદ મળતી પણ હવે તો કાકીની ખબર પૂછવાને બ્હાને વારંવાર ત્હેમની પાસે આવતા, એ કાકીના ઓરડામાં આવે ત્હેની મ્હને તરત ખબર પડતી કારણ કે એકદમ ‘હેમાગિની જરા પાણી લાવજે’ની બૂમ પડતી પ્હેલાં તો આ આજ્ઞા કહ્યા પ્રમાણે કરતી પણ પછી તો ચોખ્ખી ના જ કહેતી એટલે કાકી માયાથી બૂમ પાડે કે, ‘હેમુ, હેમુ, હેમાગિની’ પણ એ તો મ્હને દયાર્દ્ર હૃદયથી વળગી રહેતી ભય અને શોકની મિશ્રિત લાગણીથી મૌન જ ધારણ કરતી કોઈ વખત શિકારીનો ભોગ થએલા પ્રાણી પેઠે ભયથી ધ્રુજતી

આ અરસામા મ્હારા ભાઇ કલકત્તાથી મ્હને મળવા આવ્યા એમની નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ કેવી તીવ્ર હતી તેમ જ એ કેવા કરડા પરીક્ષક હતા તે હુ જાણતી હતી મ્હને બ્હીક લાગી કે મારા પતિને સાક્ષી આપવી પડશે અને પોતાનો બચાવ કરવો પડશે તેથી કૃત્રિમ હાસ્ય અને હાથી મ્હેં મ્હારી ખરી સ્થિતિ ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરન્તુ મ્હેં જોઇએ તે કરતા વધારે નાટક કર્યું એ હાસ્ય અને હર્ષની કૃત્રિમતા તરત દેખાઇ આવી

મ્હારા પતિએ તો ઉઘાડો અણગમો દેખાડવા માંડ્યો અને મારા ભાઇને મ્હોએ જ પૂછી જોયુ કે, 'ત્હમે કયા સુધી રહેવાના છો?' આખરે એમની અધીરાઇ વધતા એમણે મ્હારા ભાઇનુ અપમાન કરવાની શરૂઆત કરી આથી મોટાભાઇને જવાની ફરજ પડી જતા પ્હેલા ત્હેમણે મ્હારા માથા ઉપર હાથ મૂકયો અને જરાવાર એ જ સ્થિતિમા ઉભા રહ્યા મ્હારા માથા ઉપર મૂકેલો ત્હેમનો હાથ ધ્રુજતો હતો, અને મૂક આશીર્વાદ આપતી વખતે ત્હેમની આંખમાંથી એક અશ્રુબિંદુ મ્હારા મ્હો ઉપર પડયુ

એક દિવસ એપ્રિલ મહિનાની સાંઝ હતી તે દિવસે ગામમા બજાર ભરાયુ હતુ લોકો ખરીદી કરી પાછા પોતપોતાને ઘેર જતા હતા માવઠુ થવાના ચિહ્ન જણાતા હતા વરસાદના થોડા છાંટા પડતા પૃથ્વીમાથી નીકળતી સ્હેરી વાસ બધે ફેલાઇ હુ મ્હારા ઓરડામાં એકલી હોઉં ત્યારે કદિ પણ દીવો રાખતી નથી કારણકે કદાચ મ્હારા લુગડાનો છેડો જ્યોતને લાગી જાય તો બળી મરૂ અથવા દીવો પડી જાય તો આગબાગ લાગે આથી હુ અંધારામાં જ ભોંય ઉપર બેઠી હતી મ્હારા અંધ જગતના પરમેશ્વરની મ્હેં પ્રાર્થના કરવા માડી 'ઓ ઇશ્વર! ત્હારૂં મુખ ઢંકાયલુ છે, હુ એ જોઇ શકતી નથી હુ જોરથી પકડી રહી છુ મ્હારા હાથમાથી લોહી નીકળશે ત્યા સુધી એ છોડવાની નથી આ કિઠ્ઠણતા મોજામા ટકી રહેવાની મ્હારામા શક્તિ નથી હે પ્રભુ! તું હજી ક્યા સુધી મારી કસોટી કરવાનો છે? હજી ક્યા સુધી?' મારા પલગને કપાળ અડકાડી હુ ઉંધુ માથુ નાખી બેસી રહી, અને રડવા માંડ્યુ એવામા મ્હને લાગ્યુ કે પલગ જરા હાલ્યો બીજી ક્ષણે હેમાંગિની મ્હારી પાસે આવી મારે ગળે વળગી મ્હારા આસુ લુછી નાખ્યા આજે એ અંદરના ઓરડામા કેમ રહી હતી અને અંધારામા એકલી કેમ સૂઇ રહી હતી તે તો મ્હને ખબર ન હતી મ્હને એણે કાઇ પૂછ્યુ નહિ એક શબ્દ પણ બોલી નહિ માત્ર પોતાનો ઠંડો હાથ મ્હારા કપાળ ઉપર મુક્યો, મ્હને ચુંબન કર્યું અને જતી રહી

બીજે દિવસે સ્હવારમા હેમાંગિનીએ પોતાની આસ્નીને કહ્યુ, 'ત્હમારે અહિં રહેવુ હોય તો ભલે રહો, મ્હારે તો નથી રહેવુ હુ તો વસ્તી નોકર સાથે મ્હારે ઘેર જવાની છું'

કાણીએ કહ્યુ 'એકના જવાની કાઇ જરૂર નથી. હવે હુ પણ જવાની જ છુ.' એમ કહી જરા હસતા હસતા એક મ્હાની દાબડીમાંથી મોતી જડેલી વીંટી લઇ આવ્યા

'જો હેમુ, મ્હારો અવનીશ ત્હારે માટે કેવી સરસ વીંટી લઇ આવ્યો છે!'

હેમાંગિનીએ હાથમાથી વીંટી ઝુટાવી લીધી, અને બોલી, 'જુઓ મારી જરા બરાબર, જો જો હો મ્હને કેવુ સરસ તાકતા આવડે છે!' આમ કહેતા તેણે વીંટી બારીમાંથી સ્હામેના તળાવમા ફેંકી દીધી!

કાદમ્બરી. રૂ ૨-૦-૦ એન. એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઇ

ભય, ક્રોધ અને આશ્ચર્યથી કાશીનાં શરીરના રૂંવેરૂવાં ઉભા થઈ ગયા મ્હારી તરફ ફરી મ્હારે વાંસે હાથ મૂકી ઉભા રહ્યા અને મ્હને ફરી ફરીને કહેવા મડ્યાં, ' કુસુમ, જો આ નાદાની વિષે એક અક્ષર પણ અનનીશને કાને ન જાય હાં એ જાણશે તો બહુ જ ગુસ્સે થશે ' મ્હેં એમને ખાત્રી આપી કે એવી બ્હીક રાખવાની જરૂર નથી મ્હારા હોઠ મ્હાર એક અક્ષર પણ નીકળવાનો નથી

બીજે દિવસે ઘેર જવા નીકળતા પ્હેલા હેમાંગિની મ્હને ભેટી અને બોલી, ' બેન, મ્હને સભારજો હો ! ભુલી ન જતા '

ત્હેના મુખ ઉપર હાથ ફેરવતા મ્હેં કહ્યું " બ્હેન, આંધળાં માણસોની સ્મરણશક્તિ બહુ તીવ્ર હોય છે ' ત્હેનું માથુ પાસે લઈ ત્હેના વાળ અને લલાટપર મ્હેં ચુંબન કર્યાં મ્હારી દુનિયા જાણે એકદમ નીરસ થઈ ગઈ હેમાંગિનીના જવાથી સૌન્દર્ય, હાસ્ય અને યૌવન જે મ્હારી પાસે રમણ કરી રહ્યા હતા તે અદૃશ્ય થઇ ગયા હાથ લાંબા કરી હુ અંધકારમા ફાંફાં મારી શોધવા મડી કે મ્હારી શૂન્ય દુનિયામાં શુ બાકી રહ્યું છે !

મ્હારા પતિ મોડેથી અદર આવ્યા એ બન્નેના જવાથી જાણે પોતાને બહુ જ નિરાંત વળી હોય એમ દેખા યુ પણ તે ઉપર ઉપરનું જ હતુ કાશીના આવવાથી પોતાના કામમા બહુ અનેક પણ પડી એમ જુદુ જુદુ કહેવા મડયા !

અત્યાર સુધી તો મ્હારા પતિની અને મ્હારી વચ્ચે માત્ર અંધતાનો એક જ અન્તરાય હતો. પરન્તુ હવે એક બીજો અન્તરાય ઉમેરાયો—હેમાંગિની વિષે નિશ્ચળ મૌન એમણે એ બાબત વિષે તદ્દન ઉદાસીનતા દેખાડી, પણ હુ જાણતી હતી કે એમના ઉપર એને વિષે કાગળો આવતા હતા

એ મહિનાની શરૂઆત હતી મ્હારી દાસી એક દિવસે સ્હવારે મ્હારા ઓરડામા આવી મ્હને પૂછવા મડી, ' નદીના કુરજા ઉપર બધી શેની ધમાલ ચાલે છે? શેઠ કયા જવાના છે? '

વાતમા કંઈક ભેદ જણાયો ખરો પણ દાસીને તો મ્હેં એટલો જ જવાબ દીધો, ' એ તો ન કહેવાય '

વધારે પૂછવાની એની હિંમત ચાલી નહિ નિસાસો મૂકી જતી રહી

રાત્રે મ્હારા પતિ મ્હારી પાસે આવ્યા, અને બોલ્યા ' પાસેના ગામમાં મારે એક દરદીને જોવા જવુ છે કાલે સ્હવારમા વ્હેલા નીકળવુ પડશે ને બે ત્રણ દિવસ રોકાવુ પડશે '

હુ પથારીમાંથી ઉઠી એમની સ્હામે ઉભા રહી મ્હે જોરથી કહ્યુ, ' શા માટે મારી આગળ જુઠું બોલો છો ? '

એમની જીભ જવાબ દેતા અટકી ' શુ-શુ-શુ જુઠ્ઠુ બોલ્યો ? '

હે કહ્યુ, ' ત્હમે પરણવા જાઓ છો '

એમણે જવાબ દીધો ' નહિ ' ,

ઘડી ઘણું સુધી સપૂર્ણ શાન્તિ પ્રસરી આખરે મ્હે શાંતિ તોડી

'મને જવાબ દો' મે ખૂબ ધાટો પાડીને કહ્યુ 'હા કે ના'

ધીમા પડઘા પેઠે એમના મ્હોમાથી શબ્દ નીકળ્યો 'હા'

મ્હેં વધારે ધાટો પાડી કહ્યુ, 'ના હુ–ત્હમને પરણવા નહિ દઉ હુ ત્હમને આ મ્હોટી આફત, ભયકર પાપમાથી બચાવીશ જો એમા સફળ ન થાઉં તો પછી હુ ત્હમારી પત્ની થઇ શા કામની ? અને મ્હારી ઇશ્વરભક્તિ પણ શા કામની ?'

ઓરડામા મૃત્યુવત્ શાન્તિ પ્રસરી હુ જમીન ઉપર એકદમ બેસી ગઇ અને મ્હારા પતિના પગને વળગી બોલવા મડી, 'મ્હેં શુ કર્યું છે ? મ્હારામા ત્હમને શી ખામી લાગે છે ? મ્હને ખરેખરૂ કહો ત્હમારે બીજી પત્ની શા કરવા જોઇએ છે ?'

મ્હારા પતિએ ધીમેથી જવાબ દીધો, 'લે, હુ ત્હને ખરૂ કહી દઉ છુ, હુ ત્હારાથી બીઉં છુ, ત્હારી અધના ત્હને કિલ્લામાં લઈ ગઈ છે ત્યા મારાથી પ્રવેશ થઇ શકે તેમ નથી મ્હારે મનથી તુ હવે સ્ત્રી નથી રહી ઇશ્વર જેવી ભયપ્રદ થઇ છે મ્હારી રાજની જીદગી ત્હારી સાથે કદાપિ તેમ નથી મ્હારે તો એક સ્ત્રી જોઇએ–માત્ર એક સાધારણ સ્ત્રી, જેને હુ વઢી શકુ, જેની સાથે હુ મીઠુ મીઠુ બોલી શકુ, જેને લાડ કરી શકુ, ઠપકો આપી શકુ'

'અરેરે ! મ્હારૂ હૃદય ચીરીને જુઓ ! હુ એક સાધારણ સ્ત્રી નથી તો કોણ છુ ? હુ પરણી ત્યારે હતી તેની તે જ કન્યા છુ મ્હારામા એની એ જ ભક્તિ, એનો એ જ વિશ્વાસ છે !'

આ પ્રસગે હુ ક્યા શબ્દો બોલી તે મ્હને યાદ નથી માત્ર એટલુ સાભરે છે કે મ્હેં એમ કહ્યું કે 'ઇશ્વરને સાક્ષી રાખીને કહુ છુ કે જો હુ સત્યશીલ પત્ની હોઉ તો ત્હમે કદિ પણ આવુ અધમ કામ કરી શકશો નહિ ત્હમારા બંધન તોડી શકશો નહિ, ત્હમે આવુ ઘોરતર પાપ કરો તે પ્હેલા કાં તો હુ વિધવા થઇશ કે કાં તો હમાગિની મૃત્યુ પામશે'

આટલુ કહેતા હુ બેશુદ્ધ થઇ નીચે પડી જ્યારે મ્હને શુદ્ધિ આવી ત્યારે પણ અધારૂ જ હતુ દિવસ ઉગ્યો નહોતો પક્ષીઓ શાત હતા મ્હારા પતિ જતા રહ્યા હતા

એ આખો દિવસ હુ દેરાસરમા પ્રાર્થના કરતી બેસી રહી સાઝે વિજળીઓ અને ગર્જનાઓ સાથે જોરમા વરસાદ પડ્યો હમારૂ ઘર હાલી ગયુ દેવ આગળ માથુ મૂકી હુ સુતી હતી પરન્તુ મ્હારા પતિનુ તોફાનમા રક્ષણ કરવાની મ્હે યાચના કરી નહિ–જો કે આ વખતે એ નદીમા ભયકર સ્થિતિમા તો હશે જ મ્હે માત્ર એટલી જ યાચના કરી કે મ્હારૂ પોતાનુ ગમે તે થાય પણ મ્હારા પતિ આ મહા પાપમાથી બચજો !

રાત્રિ પસાર થઇ ગઇ બીજો દિવસ પણ મ્હે દેરાસરમા જ ગાળ્યો સાઝે બારણા આગળ ખખડાટ થયો જ્યારે બારણુ જોરમા ઉઘડ્યુ ત્યારે હુ જમીન ઉપર બેભાન પડેલી હતી મ્હને ઉચકી મ્હારા ઓરડામા લઇ ગયા

શુદ્ધિ આવતાં મ્હારા કાનમા કોઇકે કહ્યુ 'મ્હેન !'

મ્હને લાગ્યુ કે હુ મ્હારા ઓરડામાં હેમાગિનીના ખોળામા માથુ મૂકી સૂતી છુ મ્હારુ માથુ પસેડતાં ત્હેના કપ નિ ધસારો સભળાયો લગ્નની કન્યાનો રેશની પેશાખ હતો હે શિર ! ઓ મ્હારા પ્રભુ ! મ્હારી પ્રાર્થનાઓ ત્યાર નિષ્ફળ થઇ ? મ્હારા પતિ આખરે તિલ થયા ',

હેમાગિનીએ માથુ નમાવી મ્હારા કાનમાં મધુર સ્વરે કહ્યુ, ' બ્હેન વ્હાલી બ્હેન, આ લગ્ન પ્રસગે ત્હમારા આશીર્વાદ માગવા આવી છુ '

પ્રથમ તો વિજળી પડતા જન જડ થઇ જાય તેમ હુ જડ થઇ ગઇ પછી બેઠી થઇ અત્યત દુ ખથી હુ પરાણે બોલી ' હ્હો આશીર્વાદ કેમ ન આપુ ? ત્હે કાઈ ખોટુ નથી કર્યું "

હેમાગિનીએ એની રીત પ્રમાણે અટ્ટહાસ્ય કર્યું ખોટુ ? ' તે બોલી ઉઠી, ત્હમે પરણ્યા તે ત્હમે સારુ કર્યું અને હુ પરણી તે ખોટુ કર્યું એમ કહો છો ? '

ત્હેના હાસ્યનો સ્મિતની જવાબ વાળવાનો મ્હે પ્રયત્ન કર્યો, મ્હે મનમા જ કહ્યુ ' મ્હારી પ્રાર્થના કંઈ સર્વશક્તિમાન નથી ઇશ્વર ઇચ્છા બળવાન છે મ્હારા શિ પર હવે દુ ખના ઝાડ ભલે ઉગે પણ એવી મ્હારી ઇશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધામા ન્યૂનતા ન આવે એટલે બસ '

હેમાગિની મ્હને પગે લાગી મ્હારા પગને હાથ પણ લગાડ્યો મ્હે ત્હેને આશીર્વાદ આપ્યો, ' સુખી થજે ત્હારુ સૌભાગ્ય અખડ રહો '

પણ હેમાગિનીને સતોષ થયો નહિ ' બ્હેન મ્હને એકલીને આશીર્વાદ આપો તે ન ચાલે ત્હમારે હમારુ સુખ સપૂર્ણ કરવુ જોઇએ આ ત્હમારા પવિત્ર હાથથી મ્હારા પતિને પણ ત્હમારા ઘરમાં ગ્રહણ કરવા જોઇએ ઉભા રહો હુ એમને અન્દર ત્હમારી પાસે લઇ આવુ "

' હા, લઇ આવ મ્હારી પાસે '

થોડીક ક્ષણ પછી પરિચિત પગલા અને પરિચિત અવાજ કાને પડ્યા, ' કુસુમ કેમ છે ? હુ ઝબકારો મારીને ઉઠી નાકો વળી પ્રણામ કરતા મ્હે બૂમ પાડી ' મોટાભાઇ ! '

હેમાગિની જોરથી હસી પડી ' ત્હમે હજી એમને મ્હોટા ભાઇ કહો છો ' હવે તો શું કહેવાય ? હવે તો ન્હાના બનેવી કહો એમનો કાન ખેચો ને એમને ચ્હીડવો એ તો હવે મને-ત્હમારી ન્હાની બ્હેનને-પરણ્યા છે

હવે હુ મધુ રહમ ... મારા પતિ મહા પાપમાથી બચ્યા છે પતિત થયા નથી '

હુ જાણતી હતી કે મોટાભાઇએ કદિ ન પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો મારી માતાના મૃત્યુ પછી એમને લગ્ન માટે આગ્રહ કરનાર કોઈ રહ્યુ ન હતુ પરતુ મ્હે, એમની બ્હેને, એમને પરણવાની ફરજ પાડી હતી મારે ખાતર જ એમણે આ ભોગ આપ્યો '

મારી આખોમાથી હર્ષના આસુ નીકળી પડ્યા અને મારા ગાલપરથી નીચે વહ્યા ન રહી શક્યા હુ રોકી શકી નહિ મોટાભાઇએ મારા વાળમા પોતાની આગળીઓ ભરવી હેમાગિની હસતી હસતી ચૌ વગાડી

આખીની રાત્રિ મારા પતિના આગમનની આતુરતાથી વાટ જોતી હું જાગતી જ સૂઈ રહી. લજ્જા અને નિરાશાનો આવેગ એ કેવી રીતે સહન કરી શકશે ત્હેની હું કલ્પના કરી શકી નહિ

અર્ધરાત્રિ વીત્યા પછી મારા ઓરડાનું બારણું ધીમેથી ઉઘડ્યું પલંગપર બેઠી થઈ મ્હેં સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો મારા પતિના પગલાં સંભળાયાં મારૂં હૃદય જોરથી ધડકવા મંડ્યું પલંગ પાસે આવી એમણે મ્હારો હાથ પકડ્યો, અને બોલ્યા, 'ત્હારા ભાઈએ મ્હારો અધઃપાત થતો અટકાવ્યો છે એક ક્ષણિક મોહને લીધે હું નીચે પડવા જતો હતો હું ભ્રમિત થઈ ગયો હતો, અને મુક્ત થવાનો માર્ગ દેખાતો ન હતો જે દિવસે હું નાવમાં બેઠો તે દિવસે મ્હારા હૃદયપર કેટલો ભાર હતો તે માત્ર ઇશ્વર જાણે છે નદીમાં તોફાન શરૂ થયું અને આકાશમાં પણ તોફાન થઈ રહ્યું હતું ભયમાં પણ મ્હારા હૃદયમાં એક ઉંડી ઇચ્છા હતી કે હું ડુબી જાઉં અને મ્હારી જીંદગીને મ્હેં જે પાશથી બાંધી હતી ત્હેમાંથી મુક્ત કરૂં હું મથુરગંજ પ્હોંચ્યો ત્યાં મ્હેં ખબર સાંભળી અને તેથી હું છુટો થયો. ત્હારા ભાઈએ હેમાંગિની સાથે લગ્ન કર્યું આ ખબર મ્હેં કેટલા આનંદથી અને કેટલી લજ્જાથી સાંભળી તે ત્હને શી રીતે સમજાવું ? ફરીથી હું હોડીમાં જલદી બેઠો આ આત્મોદ્ધારની ક્ષણે જ મ્હને ખબર પડી કે મ્હારૂં સુખ ત્હારામાં જ રહેલું છે તું ખરેખર એક દેવી છે'

મ્હેં હાસ્ય અને રૂદન સાથે જ કરવા માંડ્યાં 'ના, ના, મ્હારે દેવી નથી થવું હું માત્ર ત્હમારી ન્હાનકડી પત્ની જ છું હું માત્ર એક સાધારણ સ્ત્રી જ છું'

'પ્રિયતમ કુસુમ, મ્હારે પણ ત્હને કાંઈક કહેવું છે હવે કદિ પણ મ્હને 'મ્હારા દેવ' કહી લજ્જિત કરીશ નહિ'

બીજે દિવસે સ્હવારે શંખનાદથી ગામમાં આનંદ પ્રવર્ત્યો, પરંતુ તે લગભગ સર્વ નાશની રાત્રિ વિષે કોઈ કાંઈ જ બોલ્યું નહિ *.

* સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના The Vision ઉપરથી

અ૦ કાન્તચન્દ્રિકા રૂ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ.

નાથનાં નયણાં.

લેખક—રા ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા.

મ્હારા નાથના નયણાના નેહ,
ન ભૂલ્યા જાયે સખી !
ત્હેના અંતરની લાગણીની લેહ
ક્યમ વિસરાયે સખી ?   —મ્હારા.

ઝબૂકે વસંત જ્યારે આંખડીમાં મ્હારી,
વ્હેતા હૃદય અમી ઝરણા રે,
ઝાંડીને મીટમીટ ઝીને ઝીનાવે
નાથના પ્રેમપુર નયણાં—
ન ભૂલ્યા જાયે સખી !   —મ્હારા.

ઝગઝગતી જ્યોતિ ચંદ્રની ચંદ્રની,
વ્યોમે પ્રકાશપુર આવે રે
નાથનાં નેનનની જ્યોતિ રૂડેરી,
જીવન અજવાળા લાવે રે—
ક્યમ વિસરાયે સખી ?   —મ્હારા.

પ્રેમી ને પ્રેમગ્રથીની ગીતા,
નાથને નયને વંચાતી રે
મટકે મટકે રસમન્નોની,
શાંતિ અનેરી ઉભરાની—
ક્યમ વિસરાયે સખી ?
મ્હારા નાથના નયણાના નેહ
ન ભૂલ્યા જાયે સખી !

ઉષા—સ્વરાજ્ય પ્રતિજ્ઞા

(પ્રથમ ખંડ)

લેખક—રા. શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.

સચિત્ર ચાલુ ઐતિહાસિક વાર્તા

પ્રકરણ ૭ મું

લખોટા-તેપર વિચાર.

"No easy hope or lies
Shall bring us to our goal
But iron sacrifice
Of body, will and soul.
There is but one task for all,—
For each one life to give
Who stands if freedom fall?
Who dies if England live?"

—*Kipling*

ગત પ્રકરણોમાં બનાવો બન્યા તેને લગભગ બે એક માસ વીત્યા હશે, તે પછી એક સવારે ખંડેરાવનગરમાં નરસ પ્રભુ દેશપાંડે પોતાના પુત્ર દાદાજી સાથે કાંઈ વિચારમાં બેઠો હતો. પિતા પુત્ર બેઉની ચર્યાપર શોકની છાયા પ્રસરી હતી. નરસ પ્રભુ દેશપાંડે વૃદ્ધ થયાથી રોહીડખોરાનો સઘળો કારભાર તેનો જુવાન પુત્ર દાદાજી ચલાવતો હતો અને નરસ પ્રભુની તો નામની જ ઉપર દેખરેખ હતી. તેમની આજની ચિંતાનું મુખ્ય કારણ તો દાદાજીપર આજે પ્રભાતે સિરવળથી નવા સુબા સર્જાખાન તરફથી આવેલા લખોટાનું હતું. તે લખોટો હાથમાં આવતા વાંચીને દાદાજીએ ક્રોધથી—સંતાપથી હાથ પછાડ્યા. પિતા પાસે પત્ર લઈ ગયો. પત્ર વંચાયો. તે વાંચતા વૃદ્ધ કંપી ઉઠ્યો, વિચારમાં પડ્યો, શોકસાગરમાં ડુબ્યો અને બળતા સંતાપથી બુમ પાડી ઉઠ્યો—

"પુત્ર ! મેં તો પહેલેથી જ તને કહ્યું હતું, પણ તેં માન્યું નહીં હતું? આ ઉદ્ધતાઈનું ફળ? શિવાજીરાજા સાથે ભેળાઈ શું કાંદો કાઢ્યો? આ કઈ વખત છે? બાદશાહી! કેટલી સદીઓથી જામેલી આ શાહીનો નાશ થવો તે કાંઈ સ્હેલો છે? ઉદ્ધતાઈનું ફળ મળ્યા વગર રહેશે

નહી માટે હજુ આ વિચાર ત્યજી દઇ ખરી ભક્તિથી-ભાવનાથી બાદશાહની સેવામા તત્પર રહેવું મેં પણ ત્હારી સામે પગરયો સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની પ્રતિજ્ઞામા સાથે રાખ્યો હવે શુ ઉપાય ?" આમ કગાર કાયરની કાયરનાના ભીરુત્વ દર્શાવતા અનેક શબ્દો વૃદ્ધ સરદાર ઉચ્ચારવા લાગ્યો

દાદાજીએ છેડાતા વીરતાથી મક્કમપણે ઉત્તર આપ્યો -" પિતાજી ! પિતાજી ! આમ છેક હિમત્ત ! હારો બીરૂ ના બનો શ્રી રોહિડેશ્વર સ્હાય છે, શ્રીઅબા ભવાની બધુ સારૂં જ કરશે આમ નાહિમત શુ થાઓ છો ? યુક્તિથી કામ કરવુ છે શિવાજી મહારાજપર આ લખોટો મોકલીને તેમનો અભિપ્રાય મગાવીશુ આપને ગભરાવાનુ કાઇ જ કારણ નથી, હા" આમ દાદાજી પિતાના ગભરાયના મગજને સાત્વન કરવા લાગ્યો અને પિતાએ " તને ગમે તેમ કર " એમ કહ્યુ,અને તરત દાદાજીએ શિવાજીપર એક પત્ર લખી આ આવેના લખોટાની નકલ સાથે બીડી ઉપર મ્હોર સીક્કો કરી, પોતાના ખાસ વિશ્વાસુ માણસને સોપી એકદમ રવાના કરી દીધો ખાતો આ લખોટો જેણે આટલી ચિંતા કરાવી તે શુ હશે તે જાણવાની જીજ્ઞાસા પ્રિય વાચક ! તને હશે તે પત્ર નીચે પ્રમાણેનો હતો

(બાદશાહી શીક્કો) સા શાકે ૧૫૬૭ ચૈત્ર શુદ ૧૩

" ઇજતદાર દાદાજી નરસ પ્રભુ દેશપાંડે કુનકર્ણી તા રોહિડખોરે અને વેલવડખોરે તે સુા ખમસ અર્બા અનક વજારત માહબ સીવાજી રાજે ફરજદ શાહાજીરાજેએ શહાથી બેઇમાની કરી ત્હારા ખોરામાં રોહિડેશ્વરના ડુગરના આસરાથી પુંડાવો (બંડ) કરી, માવળા વગેરે લોક એકઠા કર્યા, અને ત્યાથી જઈ તે કિલ્લાપરના કાબુ ઉપરી પોતે કિલ્લામા ઘુસ્યો તેણે લોકો વગેરેનો જમાવ કર્યો તેમા તુ સામેલ રહી ફિસાદ કરી રાજ મજકુર નિલ્હાને રસદ આપે છે દાણા ગિરનારના આમિન પાસે રજુ થતો નથી, જમાન ખિતરજુમા ઢગો નથી અને બેકૈપેગની વસૂલ પણ સરકારી ભરતો નથી મગરૂથી ભરના જવાબો દાણદાર અને નાઇકવાડિયોને આપે છે, એ જાહેર થયુ છે આ વાત ત્હારી જમેદારીની ઇજ્જતને છાજતી નથી માટે દાણા મજકુરના આમિનને મળતા રહેવુ અને તણખો જમા કરી આપવો એ ન થતા તને બિજાપૂર લાવી ગરદન મારવામા આવશે, અને જમેદારી હક્કનુ કાઇ ચાલનાર નથી એ મનમા ખબ સમજવુ આ પત્રથી દિવાનતમા મળતા રહેવુ, ત્ા ૧૧ સફર (સા શક ૧૫૬૭ ચૈત્ર શુદ ૧૩) (જૂવો શિવકાલીન પત્ર વ્યવહાર પા ના ૨૬૭)

પિતાપુત્રે આ લખોટાની નકલ પોતાના પત્ર સાથે શિવાજીપર બીડી અને કાગને ડોળે તેના ઉત્તરની રાહ જોઇ રહ્યા પદર દિવસ ગયા પણ તે પદર યુગ જેવા તેમને થયા અને શિવાજીનો ખરિતો આવ્યો દાદાજીના આનંદનો પાર રહ્યો નહી ઉતાવળે પત્ર ફાડયો-વાચ્યો આનદથી નાચતો પિતા પાસે દોડ્યો, અને વધાઇના સમાચાર વૃદ્ધ પિતાને આપ્યા અને શિવાજીનો નીચેનો પત્ર ઉત્સાહથી વાચી સભળાવ્યો

(શ્રી શિક્કો)

" રાજશ્રી દાદાજી નરસ અનુ દેશપાંડે આ કુનબર્ણી તા. રોહિડખોરે અને વેળવંખોરે પ્રતિ શિવાજી ગજે સુ. અમથ અમન અ.. તમને મેટે માન વજીરનો (શિક્કો) બિજાપૂરથી હુકમ આવ્યો તે ઘણા વિસ્વનના આમિો તંનારાપર મોટ ગો, તેપરથી તમારા પિતા નરસિમામા હનાનદિન થયા વગેરે કેટલુંક લખ્યું, તેના ઉત્તરમા લહાથે એહમાની તમે કે અમે કરતા નથી શ્રી-રોહીડેશ્વર તમારા ખોગના આદિ કુલદેવ તમારા ડુંગર માથાના પઠાણ પર ગેબી સુધીના સ્વયભુ છે, તેમણે અમને યશ આપ્યો અને તે મ મનોરથ ભવિષ્યમા હિંદવી સ્વરાજ્ય કરી પુરનાર છે, માટે બાબાની ચિંતા કરવા દેવે નહી ધીરજ દિનાગો આપનો, અને તમે તે કાગળ લઇ તરત હજુરમા આવજો ... બાબાનું તમારૂં અને અમારૂં શ્રીપાસે ઇમાન થયુ તે કાયમ વજ્રપાય છે એમા અંતે અમે અને અમારા વગજ પુત્ના પુત્ર વતન વગેરે ચલાવના ભિતર અંતર નથી આ રાજ્ય થાય એવું શ્રીના મનમા ઘણુ છે એ પ્રમાણે બાબાના મનની ખાત્રિ કરી તમે આવો શા ૯ ૨૯ સદર વધુ શું લખવું (મોહોર) (શકે ૧૫૬૭ વૈશાખ શુ. ૧)

(જુવો શિવકાલિન પત્રવ્યવહાર પત્રાંક ૨૬૮)

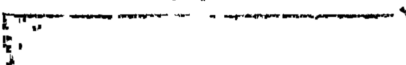
× × × ×

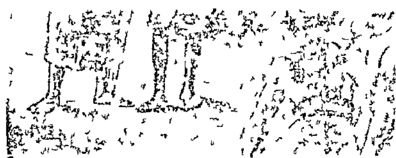
પ્રિય વાચક ! હવે આપણે સાસ્વડથી થોડા માઇલ દૂર આવેલ રાની ડુંગરાઉ પ્રદેશ તરફ જરા વળીશું

આ ભાગમાં, ગીચ ઝાડીવાળા ભાગમા, એક પહાડના પાયથી પાસે બે ઉંચી ઉંચી ટેકરીઓના મધ્ય ભાગમા આવેલી દરીમા પાસે પાસે બે ઝુપડાં હતા ગીચ ઝાડી અને તેમા વળી અંધારૂ એ કે હેણે આ ઝુપડા હતા તે એક ભયંકર અરણ્ય હતુ ઝાડો એટના ખીચોખીચ આવેલા હતા કે પવનની સુદ્ધાં ... પણ મુશ્કેલ હતુ આ વખતમા લુગારૂ, વાટપાડુ, ભામટા વગેરે આ અરણ્યનો ઘણો ઉપયોગ કરતા. આ અરણ્યમા હિંસ્ર શ્વાપદો પણ ઘણા હતા તેમ બાદશાહતના જુલમથી કંટાળી ... પોતાની સ્વદેશભુમિ અને સ્વધર્મ ... બંનેના માનવી-પ્રાણીઓની પણ થોડી થોડી વસ્તી હતી આ અરણ્યના અંદરના ભાગમા આવેલી ઉપરી બે ઝુપડી તરફ આપણે જવાનું છે એ ઝુપડીઓની આસપાસ પાએક માઇલ સુધીની જગ્યા જરા ત . સાફસુફ કરેલી હતી એક ઝુપડીમાં હનુમાનની મૂર્તિ હતી, તેની સન્મુખ ખુલ્લી હતી તે પાસે એક સાધુ મહારાજ બેઠા હતા અને તેની આસપાસ ચાર પાંચજણ બેઠા હતા તેઓ કોઇ સાધારણ ચોર લુંગારૂ ન્હોતા, પણ આ રાણી ઓળખના વીર હતા સાધુમહારાજ શિવાય બધા તરૂણો હતા ઝુપડી બ્હાર બે ત્રણ જણ છેટે છેટે તપાસ રાખતા ફરતા નજરે પડતાં હતા અંદર બેઠેલા કાંઇ વિશેષ વિચારમા ગુંથાયલા હતા.

"શિવબા ! ખરેખર તમને ધન્ય છે ભવાનીની તમારાપર કૃપા છે, તે અમથી નથી ખરેખર, તમારા હાથથી સર્વ મરાઠા એક ઠેકાણે મળી, હિન્દવી સ્વરાજ્ય—મહા રાજ્યની સ્થાપના

યનાર એ નિ સંદેહ" એટલું કહી સ્વામિએ પોતાની પાસે બેઠેલા પાણી ૨ તેજની તરફની પીઠ થાબડી "શાબાસ! શાબાસ!" એવું કહ્યું એટલામાં તાનાજીએ સ્વામિ તરફ જોઈ કહ્યું -





ચિત્રકાર રા. પંડિત] તેણે સ્વામિજીને કામમાં લઈ ગયું [ફોટોગ્રાફ

— ૪૧૨

"સ્વામિમહારાજ! અમે બધા નાનપણથી જ શિવબાને શિવાજી રાજા' કહીએ છીએ તે અમથું નથી. આજે તેમણે જે યુક્તિથી કામ પાર પાડ્યું તે ધન્ય છે. આ મહાજાનો નાનપણમાં કેવી યુક્તિ કરી કે ન પૂછો વાત. એ વિચાર આવતાં ૬૦ અવસર-સુચનારી બાબત આવે કે તરત તેનો ઉપાય સુઝેલો જ છે.'

શિવાજી તેને વધુ ન બોલવા દેતા પોતે વચ્ચે બોલી ઉઠયો "સ્વામિમહારાજ! આજનો શિકાર મ્હોટો મળ્યો છે તે શ્રીભવાનીના ચરણમાં અર્પણ કર્યો છે બિજાપુર ખજાનો જને હતો—જાણે તેમના બાપનો જ હતો! ગરિબ ગુરબાંને ત્રાસ આપી ભીખારી બનાવવા, સગ્ધરોને લૂટવા, અને પોતાના ખૂબ ઘર ભરી બાકી થોડુ ઘણુ બાદશાહને મોકલવું શ્રીની કૃપાથી મને અગાઉથી બાતમી મળી અને ત્યારથી મ્હારા આ વીરો સાથે નિશ્ચય કર્યો કે આ ખજાનો બિજાપૂર બાદશાહ પાસે જવા ન દેતા અંબામાતાના ચરણકમળમાં લાવી મૂકવો આ ખજાના સામે ઘણી શિપાઇ-શિબંદી હશે એમ લાગતુ હતુ, પરંતુ અમને લાગ્યું તેટલી ખબરદારી ન્હોતી યુક્તિથી યોજના યોજી કાલ રાતે ઓચિંતો છાપો મારી આ ખજાનો ઉપર એકાએક હલ્લો આવ્યાથી આ ચોરટાઓ "તોબા, તોબા, યા અલ્લા અલ્લા!" કરતા જીવ લઈ નાઠા પહેરેકે જણાએ સામનો કર્યો તેમને તરત ધૂળ ચાટતા કર્યા આ ચમકમાં મ્હારી આ બે ભુજાઓ—મ્હારા આ બે વીરો તાનાજી અને ગેશાજીએ પરાક્રમની કમાન કરી દેખાડી "

"શાબાસ!" એવા ઉદ્ગાર સ્વામિએ કાઢ્યા અને ગંભીર મુદ્રા કરી આગળ બોલ્યા—"આજ લગભગ બાર તેર દિવસથી જે વિચાર ચાલે છે તે પર વધુ વિચાર ચલાવવો જોઇએ હવે ભવિષ્યના વિચાર કરવા જોઇએ, તે પર આપણી એકંદર ઇમારત અવલંબી છે તાનાજી નરસપરના પત્ર ઉપરથી અને બીજા સંજોગો અને સમાચારો પરથી આપણી બાતમિઓ તેમને કાને જાય છે આ સર્જખાનને બરાબર સ્વાદ ચખાડવો છે રોહિડખોરામાં તરત કોઇપણ ભયંકર ગડબડ કરશે તે માટે ઉપાયો યોજવા છે શ્રી રોહિડેશ્વરના મંદિર સાથે આપણો સંબંધ છે એ તેમને ખબર પડી ગઈ છે અને તેની ધમકી પણ અપાઈ છે તેમાં કાંઈ ગુપ્ત ગુફા છે અને ત્યાં આપણી હિલચાલ થાય છે, ત્યાં આપણે કાવત્રાં રચીયે છીયે એવો વ્હેમ તેમને ગયો છે, તેઓ આજ કાલમાં એ ધમકીનો ઉપયોગ પણ કરે આપણે લખેલ કાગળપરથી હું ધારૂં છું કે તાનાજી અત્યારે આવી પહોંચવો જોઇએ તેમાં આજના બનાવથી તો બળતામાં ઘી હોમાશે તે પક્કુ સમજજો કે આ કામ પણ આપણું જ હોવું જોઇએ. બાદશાહી ખજાનાપર હાથ નાખવાની બીજા કોઇની છાતી ચાલે નહી માટે હવે તરત તે પગલાં ભરશે તે કાંઈ કરે તે પૂર્વે જ આપણે હવે કાંઈ હાથ ક્યાં પણ દેખાડવો જોઇએ તેમના હાથમાં ઘણા કિલ્લા છે તેમાંથી નિદાન બે ચાર પણ હવે કબજે કર્યા વગર ગત્યંતર નથી માટે આજ જ કયો કિલ્લો લેવો તે ઠરાવી નક્કી કરવું જોઈએ. આજ જો કિલ્લો લેવાનો વિચાર કરશું નહી તો ભવિષ્યમાં ભારી પડશે—"

શિવાજી આ સર્વ સ્વસ્થપણે સાભળતો હતો, મધ્યંતરે એક અક્ષર પણ તેણે ઉચ્ચાર્યો નહી એનું સર્વ ચિત્ત કાંઇ પણ અત્યંત મહત્વના વિચારમાં રોકાયું હતું સ્વામિએ પોતાનું બોલવું પુરૂં થતાં તેના તરફ નજર કરી અને કાંઈ પણ હિંમત કરી કોઇપણ કિલ્લો લેવાના વિચારમાં ગુંથાયો છે એમ તેને લાગ્યું, અને તે શું બોલે છે એવી રાહ આતુરતાથી જોતાં,

લાગ્યા આ વખતે પ્રત્યેકના મનમા કેવળ એ જ વિચારો વેગાના હતા શિવાજીના અંત ચક્ષુ સામે તો મહારાષ્ટ્રના સર્વે કિલ્લા એક પછી એક આઠ તેના ગુણદોષ નજરે પડતા હતા પ્રત્યેક કિલ્લાની તેને સારી માહિતી હતી, કિલ્લો લેવો તે બળકટ મજબુત મહત્તનો-પણ તે કેવી રીતે લેવો કયો લેવો ઇત્યાદિ તેના મનમા એકસરખી ભવનિ ન ભવનિ થતી, પણ એક વાત નિશ્ચિત થઈ નહી છેવટે સ્વામિ મહારાજે તેની પીઠપર હાથ રાખી કહ્યુ —

"કેમ શિવબા! કોઇપણ કિલ્લો નક્કી નથી થતો ને? મ્હારા મનમા એક કિલ્લો આવે છે પણ તેના માલેક અહીં બેઠા છે, તેને એ વિચાર કેવો લાગશે તે કોણ જાણે?" એવુ કહી સ્વામિએ નાનાસાહેબપર અત્યંત સહેતુક દ્રષ્ટિથી સ્મિત કરી જોયુ તે સાથે જ નાનાસાહેબ તેમની તરફ અને શિવાજી તરફ જોઇ બોલી ઉઠયો —"હું એ જ સૂચવનાર હતો આપને કિલ્લો સર કરવાનુ મનમા લાવો એટલી જ ખોટી હા હા કરતા કામ ફતેહ થશે સૂર્યાજીરાવ અને હું બન્ને મળી એ કામ હા હા કરતા પાર પાડીશુ હું એમને અહીં લાવનાર છુ પણ"

એટલામા બ્હાર ચોકી કરતો એક પુરુષ અંદર આવ્યો અને દાદાજી તરફ પ્રવેશ આપવાની રજા આપી આ વાત એમનેથી જ અટકી અને દાદાજીને એકદમ દાખલ કરવા હુકમ થયો—દાદાજી આવ્યો નમી મુજરો કરી બેઠો

શિવાજી —'કેમ દાદાજી, આટલામા જ ગભરાઇ ગયા કે? બાગાને મ્હોંયે હિંમત રાખો. પહેલે જ પગથીયે ડરી જશો તો સવ કાશીએ કેમ પહોંચશે? સ્વરાજ્ય માટે પ્રાણના બલિદાન પણ આપવા પડે, સ્હમજ્યા? એમા શુ થયુ? અમે તમારી જ રાહ જોતા હતા લાવો તે પત્ર"

દાદાજીએ બિજાપુરનો લખોટો આપ્યો, શિવાજીએ પણ ધ્યાનથી વાંચ્યો અને હસ્યો "મર્જેખાન બિજાપૂરથી દમાકથી આવ્યો છે તેને ધૂળ ફાકતો કરી કાલે મ્હોંએ બિજાપૂર પાછો કાઢવો છે, તેની જ યુક્તિમા છીયે શ્રીભવાની સર્વ સારૂ કરશે"

"મહારાજ આપના પવિત્ર ચરણોપર હાથ મૂકી કહું છુ કે હું રજે ગભરાતો નથી મ્હારો તો શુ પણ મ્હારા આખા કુટુંબનો અરે મ્હારા સર્વ ખોરાનો પણ નાશ થાય તો પણ મ્હને તેની રજભાર પણ પરવા નથી આ મહાન કાર્ય માટે મ્હારા સર્વસ્વનો ભોગ આપવા હું તૈયાર છુ—સ્વદેશ માટે પ્રાણની આહુતિઓ અપાય એ તો અમારૂં અહો ભાગ્ય!"

"અમારી તો તે વિષે પૂર્ણ ખાત્રી છે પણ હાલ પવન જોઇ પીઠ ફેરવી તમે હવે જાઓ બ્હારથી ઘણુ સાર રાખો બિલકુલ ગભરાવુ નહી ભવિષ્યમા કેમ વર્તવુ તેની યુક્તિ હું તમને જણાવુ છુ" શિવાજી હજુ વધારે બોલતો હતો ત્યા નગ્હર સ્વામિ "જય જય રઘુવીર" કરતો અંદર દાખલ થયો સર્વની નજર તેના તરફ વળી તેના મ્હોંપર ચિંતાની ત્વેષની છાયા પ્રસરેલી દેખાતી હતી, અને તેણે સ્વામિજીને એક બાજુએ બોલાવી તેણે ધીમેથી તેમના મનમા કાંઇ કહ્યુ તેણે કહેલ બાતમી કાંઇપણ વિલક્ષણ હોવી જોઇએ કેમ કે, તે સાંભળતા જ સ્વામિની મુર્દા કાંઈ નમ્ર અને ચિંતિત થઈ અને પોતાની દાઢીપર હાથ ફેરવતા સસ્મિત મુખથી સતત તેમાં વિશ્વાસ નાનાસાહેબ તરફ જોયુ

ચર્ચાપત્ર.

શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળા—પુષ્પ ૮ મું

(ચરિત-ગુચ્છ)

પ્રેમાનન્દ.

(સચિત્ર)

સાહિત્યમાળાનુ ૮ મુ પુષ્પ અને ચરિત્રગુચ્છ એટલે શુ ? ગુચ્છ એટલે પુષ્પોનો સમુદાય પરન્તુ આ તો સાહિત્યમાળાનુ એક જ, ૮ મુ જ પુષ્પ છે અને પાછો ચરિત્રગુચ્છ છે માળાનુ પુષ્પ છે એ ખરૂ, પણ ગુચ્છ પુષ્પમાં છે કે પુષ્પ ગુચ્છમા ? પુષ્પ અને ગુચ્છનો ગોટાળો કોઈ સમઝાવશે ? હાના અર્થહીન સસ્કૃતમય નામ આપી પુસ્તકની મહત્તા વધારવાના પ્રયત્નથી એક કેળવણી ખાતુ છેતરાય એ તો હદ થઈ

પુસ્તક સચિત્ર છે સચિત્ર પુસ્તક હાથમા આવતા જ, પ્હેલા ચિત્રો જોઈ લેવાનુ મન થાય એ સ્વાભાવિક છે હુ આખુ પુસ્તક ઉથલાવી ગયો પણ કાઇ ચિત્ર જડયુ નહિ એટલે પુસ્તકને છેડે આપેલી ચિત્રસૂચી જોઇ તો જણાયુ કે પૃ ૬૬ અને ૮૭ સ્હામે બે ચિત્ર છે તે જોયા બે નકશા છે નકશા અને ચિત્ર વચ્ચે તો ભેદ સમઝાવવો પડે હેવો છે ? બાળક હાવી ભૂલ કરે તો ચાલે પણ ગુજરાતના પાટનગર જેવા વડોદરાનુ કેળવણી ખાતુ હાવી ભૂલ કરે તે તો ખેદજનક જ કહેવાય

પ્રેમાનન્દના અભ્યાસી થવા માટે પ્રેમાનન્દનુ ચરિત્ર મ્હે લીધુ, અને અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને વાચતે વાચતે જે સશયો ઉદ્‌ભવ્યા ત્હેનુ પરિણામ આ લેખ છે મ્હે એ સશયોનુ નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ત્હેમા ભૂલ દેખાય ત્હેનો ઉપકાર માનીશ

અનેક સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો પ્રેમાનન્દનુ જીવનચરિત્ર લખવામા સહાયભૂત થઇ પડે એમ છે અને કર્તાએ ત્હેમના નામ આપ્યા છે અને એક "વિદ્યાર્થી બની, એક અભ્યાસી તરીકે હેના જીવનનુ ચિત્ર તો દોરવુ એ વિચારે, આ ચિત્ર આલેખ્યુ છે" અને ઉદ્દેશ "પ્રેમની અને આનન્દની મૂર્તિ પ્રેમાનન્દનુ ચિત્ર હેવુ ક્હેવુ આલેખવુ કે એ ચિત્રથી તે કોણ હતો, ત્હેણે શા શા તથા કહેવા ક્હેવા કાર્યો કર્યા છે તે સર્વ બાબતથી લોકો માહિતગાર થાય એટલુ જ નહિ, પણ તે સાથે ત્હેનુ જીવન તથા કવન આદર્શ પ્રમાણે" (એને આશરે ૧૦૦ એક પાના "ઉતરે," આ ધ્યાનમા રાખીને જ સશયો રજુ કરીશ

શરૂઆતનો પેરેગ્રાફ વ્હી વ્હી આખા પુસ્તકનુ રહસ્ય સમઝાવતો, વ્હી વ્હી પુસ્તકની ગોઠવણી સમઝાવતો, એમ જુદા જુદા ગ્રન્થકારો જુદી જુદી રીતે લખે છે "પ્રેમાનન્દ"ના પુસ્તકમા તે પેરેગ્રાફમા તારા અને તારાઓનો ઝગઝગાટ એટલો બધો છે કે આંખો

કપનાઈ જવાથી મગજ ગુચવાઇ જાય છે અને પેરેગ્રાફના રૂપકની સમજ પડતી નથી રૂપકનો પ્રયત્ન થયો છે પણ તે સફળ થયો નથી પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા પાત જેવી સ્થિતિ થઇ છે

આગળ આવે છે " પરન્તુ કવિના ભાષામેધયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિમા ત્હેણે પોતાનુ જે બલિદાન આપ્યુ તે બલિદાનના ગ્રન્થ દશમસ્કન્ધ" ઇત્યાદિ આ શુ ? વાક્યનો અર્થ એક રીતે બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ મિથ્યા ભાષામેધયજ્ઞ એટલે શુ ? સાધારણ અર્થ તો જે યજ્ઞમા ભાષાનો ભોગ અપાય તે યજ્ઞ એમ થાય યજ્ઞમા અશ્વનો મેધ એ તો સમજાય, પણ ભાષાનો મેધ ? પ્રેમાનન્દે તો ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, સહાર કર્યો નથી ત્હારે યજ્ઞમા પોતાનુ (! પોતાની તરફથી) જે બલિદાન આપ્યુ તે હેના પુસ્તકો કેમ કહી શકાય ? સયાજી સાહિત્યમાળામા હાલનુ અર્થહીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય તો ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ સુધરે શી રીતે ? ના ગાયકવાડ તો પૈસા આપી દૂર રહ્યા ત્હેનો ઉપયોગ કઈ ટેમના હાથમા ! આગળ પાને ૨૬ મે સાહિત્યયજ્ઞ શબ્દ વાપર્યો છે ત્હેનો અર્થ થઇ શકે ખરો

પ્હેલા પેરેગ્રાફમા જેમ અર્થભેદ વગર જ તારા અને તારેના શબ્દ વાપર્યા છે તેમ આગળ ચાલતા ત્યાથી, મટારથી, અને અતિશ્થીનો ઉપયોગ થયો છે જ્યહારે હાલા એક જ જાતના શબ્દો સાથે સાથે વપરાય ત્હારે એ શબ્દના અર્થ વચ્ચેનો ભેદ બરાબર જળવાવવો જોઈયે એ નિયમ દરે શિષ્ટ લખનાર ધ્યાનમા રાખે છે

ભાષામેધયજ્ઞ જેવો જ બીજો ભારે શબ્દ ' ઐતિહાસિક સ્થિતિ " છે ઐતિહાસિક એટલે રાજ્યાર્થ *historical Political* હેવો તો થઇ શકે નહિ *Political* અને *historical* અર્થજે ॥ સમજવાથી થયેલા ગોટાળાનુ આ પરિણામ હશે અને એ ઐતિહાસિ સ્થિતિ (?) ઉપર વિવેચન કરતા ચરિતકાર હેના નિર્ણય ઉપર આવતા લાગે છે કે અધાધુધીના સમયમાં પ્રેમાનન્દ અને સામળ ઉત્પન્ન થયા રા ગોવર્ધનરામ લખે છે કે ' *The three great poets who dawn upon our horizon with peace and quiet in the 17th century are Premanand, Samal and Akho* " આમ એક જણ પ્રેમાનન્દને " *peace and quiet*" નુ પરિણામ કહે છે, બીજો અધાધુધીનુ પરિણામ કહે છે તો સાચુ શુ ? ઇતિહાસ પ્રમાણે તો આલમગીરના અવસાન પછી ગુજરાતમા અધાધુધી શરૂ થઈ એટલે ઇ સ ૧૭૦૭ પછી અને તે વખતે પ્રેમાનન્દ હેની ઉત્તરાવસ્થામા હશે એટલે પ્રેમાનન્દ એ અન્ધાધુધીમા આશ્વાસનાર્થે કવિતા રચનાર નહિ પણ શાન્તિના પરિણામે ઉદ્ભવેલો કવિ એમ રા ગોવર્ધનરામનુ માનવુ ખરૂ લાગે છે

આમ શબ્દના અયોગ્ય ઉપયોગની વાનગી દેખાડી હવે એક ચરિતકાર તરીકેની ફરજો કહેવી અદા થઈ છે તે જોઇયે પ્રેમાનન્દને માટે જે દતકથાઓ ચાલે છે તે આપી છે તે તો ઠીક પણ " ટેવા પુરૂષની જીવનકથામા કાંઈ વિસ્મયપણુ હોય તો આશ્ચર્ય નથી " આ લખી એક જગાએ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ચમત્કારથી થઇ એ દતકથા પોતે માનતા હોય હવો

" અમરશતક ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઇ

ચર્ચાપત્ર.

શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળા—પુષ્પ ૮ મું.

(ચરિત્ર–ગુચ્છ)

પ્રેમાનન્દ.

(સચિત્ર)

સાહિત્યમાળાનુ ૮ મુ પુષ્પ, અને ચરિત્રગુચ્છ એટલે શુ? ગુચ્છ એ સમુદાય પરન્તુ આ તો સાહિત્યમાળાનુ એક જ, ૮ મુ જ પુષ્પ છે અને પાછો એ માળાનુ પુષ્પ છે એ ખરૂ, પણ ગુચ્છ પુષ્પમા છે કે પુષ્પ ગુચ્છમા? પુષ્પ ને ગોટાળો કોઈ સમજાવશે? આવાં અર્થહીન સસ્કૃતમય નામ આપી પુસ્તકની મહ પ્રયત્નથી એક કેળવણી ખાતુ છેતરાય એ તો હદ થઇ

પુસ્તક સચિત્ર છે સચિત્ર પુસ્તક હાથમા આવતા જ, એના ચિત્રો જો થાય એ સ્વાભાવિક છે હુ આખુ પુસ્તક ઉથલાવી ગયો પણ કાઇ ચિત્ર જ પુસ્તકને છેડે આપેલી ચિત્રસૂચી જોઇ તો જણાયુ કે ૧૮૧ અને ૮૭ રહ્યા તે જોયા બે નકશા છે નકશા અને ચિત્ર વચ્ચે તો ભેદ સમજાવવો પડે હાવી ભૂલ કરે તો ચાલે પણ ગુજરાતના પાટનગર જેવા વડોદરાનુ કેળવ ભૂલ કરે તે તો ખેદજનક જ કહેવાય

પ્રેમાનન્દના અભ્યાસી થવા માટે પ્રેમાનન્દનુ ચરિત્ર મ્હે લીધુ, અને પ્રયત્ન કર્યો, અને વાચતે વાચતે જે સશયો ઉદ્ભવ્યા ત્હેનુ પરિણામ આ લે સશયોનુ નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ત્હેમા ભૂલ દેખાડવાનો ઉપક્રમ,

અનેક સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો પ્રેમાનન્દનુ જીવનચરિત્ર લખવામા સહાયભૂત અને કર્તાએ ત્હેમના નામ આપ્યા છે અને એક " વિદ્યાર્થી બની, એક ત્હેના જીવનનુ ચિત્ર તો દોરવુ એ વિચારે, આ ચિત્ર આલેખ્યુ છે " અને આનન્દની મૂર્તિ પ્રેમાનન્દનુ ચિત્ર હેતુ કહેતુ આલેખવુ કે તે ચિત્રથી તે શાં શા તથા કહેવા કહેવા કાર્યો કર્યાં છે તે સર્વ બાબતથી લોકો માહિત થાય, પણ તે સાથે ત્હેનુ જીવન તથા વર્તન આજ્ઞા પ્રમાણે " (ગેરને પાના " ઉતરે, " આ ધ્યાનમા રાખીને જ સશયો રજુ કરીશ

શરૂઆતનો પેરેગ્રાફ વાંચી આખા પુસ્તકનુ રહસ્ય સમજાવતો, ગોઠવણી સમજાવતો, એમ જુદા જુદા ગ્રન્થવિધાયકો જુદી જુદી રીતે ના પુસ્તકમા તે પેરેગ્રાફમા તારણ અને તારણોનો સગ્રહ એટલે

ચરિત્રના કાગળો રૂ ૧–૮–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની

જ ખવાઈ જવાથી મગજ ગુચવાઇ જાય છે અને પેરેગ્રાફના રૂપની સમજ પડતી નથી રૂપકનો પ્રયત્ન થયો છે પણ તે સફળ થયો નથી પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા પાત હેવી સ્થિતિ થઇ છે

આગળ આવે છે " પરન્તુ કવિના ભાષામેધયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિમા ત્હેણે પોતાનુ જે બળિદાન આપ્યુ તે બળિદાનના ગ્રન્થ 'દશમસ્કન્ધ'' ઇત્યાદિ આ શુ ? વાક્યનો અર્થ અનેક રીતે બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ મિથ્યા ભાષામેધયજ્ઞ એટલે શુ ? સાધારણ અર્થ તો જે યજ્ઞમા ભાષાનો ભોગ અપાય તે યજ્ઞ એમ થાય યજ્ઞમા અશ્વનો મેધ એ તો સમજાય, પણ ભાષાનો મેધ ? પ્રેમાનન્દે તો ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, સહાર કર્યો નથી ત્હારે યજ્ઞમા પોતાનુ (! પોતાની તરફથી) જે બળિદાન આપ્યુ તે હેના પુસ્તકો કેમ કહી શકાય ? સયાજી સાહિત્યમાળામા હાલુ અર્વાચીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય તો ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ સુધરે શી રીતે ? ના ગાયકવાડ તો પૈસા આપી દૂર રહ્યા ત્હેનો ઉપયોગ કર્તા હેમના હાથમા ? આગળ પાને ૧૬ મે સાહિત્યયજ્ઞ શબ્દ વાપર્યો છે ત્હેનો અર્થ થઇ શકે ખરો

પ્હેના પેરેગ્રાફમા જેમ અર્થભેદ વગર જ તારા અને તારના શબ્દ વાપર્યા છે તેમ આગળ આવતા થી, મહારથી, અને અતિરથીનો ઉપયોગ થયો છે જ્યહારે હાના એક જ જાતના શબ્દો સાથે સાથે વપરાય ત્હારે એ શબ્દના અર્થ વચ્ચેનો ભેદ બરાબર જળવાવો જોઈયે એ નિયમ દરેક શિષ્ટ લખનાર ધ્યાનમા રાખે છે

ભાષામેધયજ્ઞ જેવો જ બીજો ભારે શબ્દ " અનિહાસિક સ્થિતિ " છે ઐતિહાસિક એટલે શુ *historical Political* હેવો તો થઇ શકે નહિ *Political* અને *historical* આમને ના સમજવાથી થયેલા ગોટાળાનુ આ પરિણામ હશે અને એ ઐતિહાસિક સ્થિતિ (?) ઉપર વિવેચન કરતા ગ્રન્થકાર હવા નિર્ણય ઉપર આવતા લાગે છે કે અધાધુંધીના સમયમાં પ્રેમાનન્દ અને સામળ ઉત્પન્ન થયા ર૭ ગોવર્ધનરામ લખે છે કે ' *The three great poets who dawn upon our horizon with peace and quiet in the 17th century are Premanand, Samal and Akho* " આમ એક જણ પ્રેમાનન્દને " *peace and quiet*" નુ પરિણામ કહે છે, બીજો અધાધુધીનુ પરિણામ કહે છે તો માનવુ શુ ? ઇતિહાસ પ્રમાણે તો આનમગીરના અવસાન પછી ગુજરાતમા અધાધુધી વાર થઈ એટલે ઈ સ ૧૭૦૭ પછી અને તે વખતે પ્રેમાનન્દ હેની ઉત્તરાવસ્થામા હશે એટલે પ્રેમાનન્દ એ અધાધુધીમા આશ્રય માટે કવિતા લખી નહિ પણ શાન્તિના પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલો કવિ એમ સ્વ ગોવર્ધનરામનુ માનવુ ખરૂ લાગે છે

આમ ગ્રન્થ ના અર્વાચીન ઉપયોગની વાનગી દેખાડી હવે એક ચરિત્રકાર તરીકેની ફરજને કેટલી અદા થઈ છે તે જોઈયે પ્રેમાનન્દ માટે જે તકથાઓ ચાલે છે તે આપી છે તે તો ઠીક પણ " હેના પુરુષની જીવનચર્યામાં કાંઈ નિન્દ્યપાત્ર હોય તો આવતું નથી " આ લખી એ ન્યાયે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ચમત્કારથી થઇ એ દંતકથા પોતે માનતા હોય હેવો

ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરે છે, અને બીજી જગાએ પ્રેમાનન્દનુ જ્ઞાન એ મુસાફરીનુ પરિણામ હોય હેવો અભિપ્રાય આપે છે સામળ અને પ્રેમાનન્દ સમકાલીન હોવા બાબત એઓ રા કૃષ્ણલાલનો વિરુદ્ધ અભિપ્રાય ટાંકી, એઓનો ઝઘડો સુપ્રસિદ્ધ છે એમ કહી, હેમની સમકાલીનતા સાબીત કરી હોય એમ માની લે છે અને નીચેનુ લખીને તો હદ જ કરી છે "પ્રેમાનન્દે નાટકો લખ્યા કે ના લખ્યાં તે સાથે આ ગ્રન્થને થોડા સમ્બન્ધ છે" જો હાવો જ અભિપ્રાય હતો તો પ્રેમાનન્દનું ચરિત્ર લખ્યુ જ શુ કરવા? પ્રેમાનન્દનું કવન એ નાટકો છે કે નહિ તે વિષે ઉપર જણાવેલા હેમના ઉદ્દેશ પ્રમાણે હેમણે લોકોને માહિતગાર કરવા જ જોઇએ પાણીમાં રહેવુ અને મગર સાથે વેર હેવી બીતી ઉત્પન્ન થઈ હશે? અને સહુથી વધારે શોકજનક તો એ છે જે આખુ પુસ્તક વાંચી રહ્યા પછી પ્રેમાનન્દ તે એક સાધારણ માણસ, બીજા કવિઓના લખાણોમાંથી ચોરી કરી લખનો કવિતાકાર હતો હવો ભાસ થાય છે પ્રેમાનન્દની પ્રતિભા વિષે માત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ તે પ્રતિભા શેના ઉપર આધાર રાખે છે તે સ્હમજાતુ નથી કહેવુ કારણ મ્હને તો એ લાગે છે કે ચરિત્રકારને જ ખબર નથી

"હિંસક પ્રાણીઓના અને જાતજાતના ઝાડોનાં નામોથી જગતનું કવિએ વર્ણન સુન્દર બનાવ્યુ છે. વીસમી સદીના કવિઓને અને કાવ્યશોખીનોને આ સિદ્ધાન્ત નૂતન લાગશે હિંસક પ્રાણીઓનાં અને ઝાડોનાં નામથી જ વનવર્ણન સુન્દર બનતું હોય તો, કવિતા ઘણુ જ સ્હેલી અને ગમે તે લખી શકે હેવી થાય" હાવા સિદ્ધાન્તો ધરાવનાર પાસે પ્રેમાનન્દના જીવન અને કવનનુ રહસ્ય શી રીતે સ્હમજી શકાય? ના ગાયકવાડના કાયદાઓ હવેથી હાવા ગંભીર વિષય માટે વધારે લાયક મનુષ્યની પસંદગી કરશે, અને મેન્ટ્રેનિંગ કૉલેજના કાવ્યવાહકો હાવુ નમાલું સાહિત્ય, પ્રેમાનન્દને માટે ખોટો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરતુ ચરિત્ર, વાંચનારાઓને નહિ શીખવાડે, એ આશા સાથે આ લેખ સમાપ્ત કરીશ

વાદરા,
તા ૧૩-૧૦-૧૮

પ્રિયવદ નટવરલાલ મ્હેતા.



સમાલોચક,] 'જાતમહેનત'ના કર્તા [ઑગસ્ટ, ઈ. સ. ૧૯૧૯

મ. રા. ગણપતરામ અનુપરામ નનાટી.

અવસાન તા. ૩ જુલાઇ, ૧૯૧૯



વાઇસરૉયની એક્ઝીક્યુટીવ'
કાઉન્સીલમાથી
રાજીનામુ આપનાર,
સર શકરેન નાયર
[રાજીનામુ આપી ઈંગ્લાંડ ગયા ત્યારે ખાસ લેવામા આવેલી છબી
—છબી લેનાર, મિ એસ ડી પ્રધાન]



પુસ્તક ૨૪ મુ,] ઑગસ્ટ, ઈ. સ. ૧૯૧૯ [અંક ૮.

હિંદુત્વ

લેખક—રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષી.

ઘણો લાંબો સમય સુધી " હિંદુ " નામથી ઓળખાતા રહ્યા બાદ થોડો સમય થયા કેટલાક હિંદુભાઇઓની એવી માન્યતા થઇ છે કે એ શબ્દમાં આપણા અપમાનનો ધ્વનિ છે માટે તે નામ પડતુ મૂકીને આપણુ જુનુ " આર્ય " નામ આપણે પાછુ ધારણ કરવુ જોઇએ હિંદુનો શબ્દાર્થ " કાળુ " અથવા " ચોર " થાય છે અને દુશ્મનોએ આપણી ભણી તિરસ્કાર સૂચવવા સારૂ તે યોજેલો છતા, આપણે ભ્રાન્ત બનીને સ્વીકારી લીધો છે એવી એ ભાઇઓની કલ્પના છે પરતુ આ ઉપનામ અમોને કેવા સયોગોમા કોણે લગાડ્યુ તે હવે મુદ્દાનો સવાલ રહ્યો નથી ઉપરની શકા ખરી હોય તોપણ, એ શબ્દ એવા હલકા સૂચનથી ક્યારનોએ મુક્ત થઈ ગયેલો છે આ ' હિંદુ ' શબ્દ એક સરખો, ચોકસ અર્થમા જ, વપરાતો રહેવાથી વિશુદ્ધ બનેલો છે અને હવે તે કાળાપણાનું કે એવા કોઇ તિરસ્કારનુ સૂચન, ઇર્ષાળુ-ઓને પોતાથી વિકૃતિ કરનારા સિવાય અન્ય, કોઇને થતુ નથી બીજી ગમથી " આર્ય " સજ્ઞામા અતિ વ્યાપ્તિનો દોષ આવે છે, કેમ કે આપણે આર્ય પ્રજાનો માત્ર એક ભાગ છીએ—ભારતવાસી આર્યો છીએ આપણ સિવાય બીજા પણ આર્યો છે ને આ વસ્તુસ્થિતિ માન્ય થયેલી છે એ બીજા આર્યોથી આપણે ઘણો લાંબો કાળ થયા છુટા પડી ગયા છીએ, અને ધર્મ તેમ જ જાતિ બન્ને પ્રકારે આપણામા અનેક વિશિષ્ટતા ઉદ્ભવેલી છે અર્થાત્ એ ઇતર આર્યોથી આપણુ ભિન્ન વ્યક્તિત્વ ઓળખાવવા વિશેષ નામની જરૂર ઉત્પન્ન થઇ ને તે " હિંદુ " નામે

પુરી પાડી છે ' હિંદુ શબ્દ ' સિંધુ ' શબ્દથી ઉત્પન્ન થયો હોય એ વધુ સંભવિત છે આર્યસમૂહમાથી જેઓ સિંધુ ઉતરીને તે માહાનદની પૂર્વના પ્રદેશમા આવી વસ્યા અથવા જેઓ આ જ કાયમ રહ્યા તેઓનુ ઓળખાણ " હિંદુ " ઉપનામથી થયુ હશે આમ હોય તો જ આપણે પોતે રાજી ખુશીથી " હિંદુ " સંજ્ઞા ધારણ કરી ચાલુ રાખી છે તેમ બને ગમે તેમ હો, મારે આ પ્રસંગે એટલું જ સ્પષ્ટ કરવાનુ છે કે હું આ વિષય લખુ છઉ તે " હિંદુતા"નો અર્થ " ઉક્ત ભારતવાસી આર્યોનું આર્યત્વ" એવો સમજીને લખુ છઉં

૨ આ હિંદુત્વ મારી સમજ પ્રમાણે બે પ્રકારનુ છે, (૧) ધાર્મિક *religeous* અને (૨) જાતીય *racial* આ બે પ્રકાર એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, એટલે કે ધર્મે તેમ જ જાતિ, બન્ને પ્રકારે જેઓ હિંદુ લેખાય તેમની મોટી સખ્યા છતાં, કેવળ જાતિથી હિંદુ પણ ધર્મથી નહીં એવા સમુદાય પણ હવે ન્યુન નથી, જેવા કે જૈન-બૌદ્ધ-શીખ વગેરે અને આમ છે ત્યારે કેવળ ધર્મથી હિંદુ હોય તે પણ નકારી કહેડાય તેવી વાત નથી અન્ય જાતિવાળાને હિંદુ ધર્મમા લીધાના પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન દાખલા હોવાનુ પણ કહેવામા આવે છે.

૩ કેટલાક સમયથી આપણી ધાર્મિક, સામાજીક, આર્થિક વગેરે પરિસ્થિતિને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચામાં " હિંદુત્વ"ના આ બે ભિન્ન પ્રકારનુ અસ્તિત્વ દૃષ્ટિમાથી ખસી જવા પામ્યુ છે, અને તેને લીધે અભિપ્રાયો તથા નિર્ણયોમા અનિષ્ટ ગરબડો થવા પામી છે જુદા જુદા સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ પોતે સ્વીકારેલા ધર્મ-પંથને ચુસ્તપણે સેવે તેમા કશું ખોટું નથી, પરંતુ જ્યારે તે ધર્મપંથને જ " હિંદુત્વ" લેખવાના દુરાગ્રહમા પડી જવાય છે ત્યારે તેને પરિણામે, અકારણ મતભેદો તથા તજ્જન્ય વૈમનસ્ય ફેલાય છે આ જુના દરદના વધારામા વળી એક નવો વ્યાધિ ઉમેરાયો છે વર્તમાનમા સમાજ સુધારકોનો મોટો ભાગ, હિંદુત્વના આ બે પ્રકારમાથી કયો પોતાને નડે તેવુ રૂપાન્તર પામ્યો છે, અને તે પણ સદાચારો કે માત્ર બહાર એ તપાસી જોવાની ધીરજ દાખવતા નથી અને જાણે કે અજાણે, મોટએ હિંદુત્વ ઉપર જ પ્રહાર આદરી બેસે છે પરંતુ હિંદુસમાજની સુધારણાનો પુરૂષાર્થ જેમણે હાથ ધર્યો હોય તેમની કર્તવ્ય કોટીમા હિંદુત્વનો વિનાશ તો ન જ હોઈ શકે એટલુ એમણે પોતે પણ લક્ષમા રાખવુ પડશે. બીજી ગમથી પોતાને ચુસ્ત હિંદુ માનનારા ભાઈઓ, અમુક સુધારો હિંદુત્વના કયા પ્રકારને અસર કરે છે તથા તે મર્મભેદક છે કે માત્ર કોઇ આકસ્મિક વા નૈમિત્તિક આવી લાગેલી ઉપાધીને જ ખખેરી કહાડે છે, તે જોવા વિચારવા જેટલી શાન્ત વૃત્તિ રાખી શકતા નથી અને સુધારકો તરીકે ઓળખાતા જે કંઇ સૂચવે તે હિંદુત્વને ઘાતક જ હોય એવુ માની બેસે છે આવી અસહિષ્ણુતા સ્વપક્ષનુ અપૂર્ણ જ્ઞાન અથવા સ્વપક્ષની નબળાઈ બતાવે છે

૪. આપણા સમાજની ઉપર કહેલી સ્થિતિમા " હિંદુત્વ"ની યથાશક્ય મીમાસાની જરૂર ઉભી થઈ છે તેવી મીમાસા કરવાની યોગ્યતા અભ્યાસ, જ્ઞાન કે બુદ્ધિબળથી-કોઇ પ્રકારે-હું

ધરાવતો નથી તેનુ મને બરાબર ભાન છે આમ છતા જે યોગ્ય અધિકારવાળા પુરૂષો પોતાથી પ્રવૃત્ત નથી થતા તેઓ મારી આ ધૃષ્ટતાથી બીજવાઇને પણ " ચકૃહાથ ધરે " તો મારો હેતુ-બર અવે એવી કઇક આનચથી હુ પ્રેરાયો છઉ

૫ મે ઉપરમા ઇસારો કર્યો છે તેમ, મારી સમજપ્રમાણે હિંદુત્વ (૧) ધાર્મિક તથા (૨) જાતીય એવા બે સ્વતત્ર પ્રકારનુ છે યથાશક્તિ અવલોકન કરતા આ બેમાથી ધાર્મિક પ્રકારનુ સ્વરૂપ માત્ર "વેદમા પ્રામાણ્ય બુદ્ધિ" નું જ જોવામા આવે છે, અને તે પણ એટલા પુરતી જ કે " સ્વમતને વેદમાથી પ્રમાણ મળવુ જોઇએ શુદ્ધ અત કરણમા પ્રેરણાથી સત્યનો ભાસ થાય છે તે સાધન સતેજ રાખવુ અને નિરાનમ તર્કની અપ્રતિષ્ઠાથી બચવા માટે માત્ર એટલો અકુશ કે અકુશિત બુદ્ધિમા જે સત્ય ભાસે તેનુ વેદમાથી પ્રમાણ મળી આવે તો જ તે ગ્રહણ થાય. " ધાર્મિક હિંદુત્વ "નુ સ્વરૂપ આ પ્રકારની વેદમા પ્રામાણ્ય બુદ્ધિનું જ સમન્વય છે અન્ય માનવ પ્રજા કરતા હિંદુઓમા વધુ સખ્યાબધ તત્વજ્ઞાનીઓ તથા મહર્ષિઓ થયા તે આ અકુશિત બુદ્ધિ વિકાસનુ સ્વાભાવિક ફળ હતુ

" જાતીય હિંદુત્વ " પૂર્વે જે આર્યગણ આ ભારતવર્ષમાં આવી વસ્યો અથવા રહ્યો તેના સીધા પુરૂષવશપણાનું જ હોઈ શકે અને છે

૬ વેદ ચાર છે તે દરેક વેદના ત્રણ વિભાગ કરવામા આવ્યા છે,—(૧) મત્ર અથવા સંહિતા, (૨) બ્રાહ્મણ અને (૩) ઉપનિષદ્ પુરાતન કાળમા એક ચોથો પણ વિભાગ હતો તેને ઉપવેદ અથવા તત્ર કહેતા મત્ર વિભાગમા મત્રોનો જ સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે મત્રો એટલે એવા વાક્યો કે જેના સ્વરનુ અમુક ક્રમે ઉચ્ચારણ કરવાથી તેઓમા રહેલી શક્તિથી અમુક પરિણામ ઉત્પન્ન થાય, એવી માન્યતા છે આ મત્રો દેવોની પ્રાર્થના અથવા સૂક્તો રૂપે છે અનેક કોટિના પ્રાણીઓમા જેમ મનુષ્ય બીજાથી મ્હોટીઆતું છે તેમ મનુષ્યથી મ્હોટીનાની બીજી પણ કોટિઓ છે જેમા એક દેવકોટિ છે પરસ્પર મનુષ્યો જેમ વધુ ઘટુ શક્તિવાળા હોય છે તેમ મનુષ્યોથી વધુ શક્તિવાળા દેવો વગેરે છે ને તેમની સહાય માણુનો મેળવી શકે એવી પણ માન્યતા છે વેદના " બ્રાહ્મણ" વિભાગમા કર્મકાડ સબધી સૂચનાઓ આવેલી છે, અને જે ક્રિયાઓમાં મત્રોનો ઉપયોગ થાય છે તે ક્રિયાઓની વિધિ સમજાવેલી છે ઉપરાત તેના સબધના કેટલાક આખ્યાનો પણ આપેલા છે આ કર્મકાડ અમુક વિધિપુર સરૂ કરવાથી અમુક ફળ ઉત્પન્ન કરે તેવી તે કર્મોમા જ શક્તિ છે એવી માન્યતા છે અને તે કર્મો અમુક દેવને ઉદ્દેશીને કરવાથી તે દેવની સહાય મેળવાય એવી પણ માન્યતા છે "ઉપનિષદ્" વિભાગમા બ્રહ્મ ઈશ્વર જીવ, જગત અને બધન તથા મોક્ષ સમન્ધે તત્વવિવેક શિક્ષણ આપવામા આવ્યુ છે, અને તે પણ આખ્યાનોથી સમજાવવાનો તેમા પ્રયત્ન કરેલ છે 'ઉપવેદ' નામ વાળા વિભાગમા પદાર્થ-વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર તથા તે સબધી પ્રયોગવિધિનો સમાવેશ કર્યો હતો આપણી વૈદિક ક્રિયાઓની સાથે અથવા તો તેમને બદલે કેટલીક તાત્રિક વિધિઓનો ઉપયોગ

ઉપાસનામા થતો જોવામા આવેછે, તોપણ "તંત્ર" એ નામથી ઓળખાતા પુસ્તકોને હ૦ સામાન્ય રીતે વેદના અંગ લેખવામા આવતા નથી

૭ ૧ ન્યાય, ૨ વૈશેષિક, ૩ સાખ્ય, ૪ યોગ, ૫ મીમાસા અને ૬ વેદાન્ત આ તત્વનિર્ણયે ને દર્શન છે છયે દર્શનમા, "દુ ખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ"નુ સમાન પ્રયોજન છે અને તે જ્ઞાનથી જ સિદ્ધ થાય એ નિર્ણય પણ સર્વ સામાન્ય છે, પરન્તુ સહુએ પોતપોતાના તત્વનિર્ણયના જ્ઞાનને જ તેનુ સાધન માન્યુ છે આ તત્વનિર્ણયો જુદાજુદા છે પહેલા, બીજા ને પાચમા દર્શનોમા ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ માનેલુ હોય તો પણ તેને કાઈ અગત્યતા આપી નથી ત્રીજુ તો સ્પષ્ટ નિરીશ્વરવાદ છે ચોથા તથા છઠ્ઠા દર્શનમા ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર તથા તેની સાર્થકતાનુ પ્રતિપાદન છે પહેલા બે દર્શનમા જગતના પદાર્થોના જ્ઞાનનો વિસ્તાર છે અને તે પરમાણુઓના સમૂહોની રચનાથી બન્યાનો તત્વનિર્ણય છે ત્રીજામા પદાર્થોમા ઉપાદાન કારણ તરીકે એક પ્રકૃતિ નામના સૂક્ષ્મ તત્વનુ ગ્રહણ કરી, તેની સ્વાભાવિક વિકૃતિથી સૃષ્ટિ બને છે તથા પ્રતિશરીર જીવ સ્વતત્ર તત્વ છે એવો નિર્ણય છે ચોથામા પદાર્થોના વાસ્તવ સ્વરૂપ, સકલ્પવિકલ્પ રહિત મન થાય ત્યારે જ સમજાય એવો નિર્ણય છે, અને મનની એવી અવસ્થાને અતિમ સાધ્ય ઠરાવીને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયોનુ નિરૂપણ આપ્યુ છે પાચમામા કર્મકાડ અને તેના અલૌકિક ફળને જ સર્વસ્વ માનીને તેના સ્વરૂપ તથા વિધિ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે છઠ્ઠામા પદાર્થોના જડ પ્રકૃતિને નહી જેવી ઠરાવીને, ચૈતન્યતત્વનુ સ્વતત્ર અસ્તિત્વ તથા તેના જ્ઞાન ઉપર જ અન્તિમ શ્રેયને ટેકવ્યુ છે આમ એક બીજાથી કેવળ નિરાળા અને સ્વતત્ર નિર્ણયો ઉપર આવેલ છતાં, તે સર્વ દર્શનકારો હિદુધર્મ-દૃષ્ટિમા સરખા પ્રતિષ્ઠાપાત્ર લેખાયા છે, કેમ કે તે સર્વની વેદમા પ્રામાણ્ય બુદ્ધિ નિર્વિવાદિત હતી પ્રત્યેક દર્શનકારનો નિર્ણય, વેદમા ઉપરમા ગણાવેલા ચાર વિભાગમાંથી એક અગર બીજાથી અથવા તો હરકોઇ વિભાગ માટેના અમુક કથનથી સાધાર ઠરે છે

૮ જે એકના જ્ઞાનથી સર્વ જ્ઞાન થાય એ શુ ? આવા પ્રશ્નના ઉત્તરમા મુડકોપનિષદમા એવો પાઠ છે કે,—

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति हस्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चै वापरा च

એટલે આ વિશ્વના યથાર્થ જ્ઞાન માટે "પરા" તેમ જ "અપરા" (*Philosophy and science*) બે વિદ્યા આવશ્યક ગણેલી છે સત્યનિર્ણયમા આ બન્ને વિદ્યાને પરસ્પર ઉપકારક જેમણે માની તેમની ધર્મ ભાવના સાકડી શી રીતે હોઇ શકે ? બુદ્ધિવિકાસનું અને સત્યની શોધ ખોળનુ ક્ષેત્ર ઉપર પ્રમાણેનુ અમર્યાદિત અન્ય કોઈ પ્રાચીન સમાજે રાખ્યુ જાણ્યુ નથી હિદુઓ-ભારતવાસી આર્યોની આ વિશિષ્ટતા અને તેથી એ જ ખરૂ "ધાર્મિક હિદુત્વ" "सत्यान्नास्ति परो धर्म" એ અચળ સિદ્ધાન્ત અને "धियो यो न प्रचोदयात्" એ નિત્ય પ્રાર્થના હિદુત્વના ઉદાત્ત ધાર્મિક સ્વરૂપની સાબીતી આપે છે "અત કરણ" વા "સત્વશુદ્ધિ" (રાગ દ્વેષથી આવેશિત નહી થયેલી નિર્મળ ચિત્તવૃત્તિ) રાખવાનો આગ્રહ ધર્મબોધમા જગે જગે

સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ૧ લો ૩ ૨-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

જોવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ આમ, અકુંઠિત વિવેકબુદ્ધિ (તુલનાત્મક વિચારશક્તિ) દ્વારા જ સત્ય શોધવાનું લક્ષ રાખેલું તે સમજાય છે.

૯ કેવળ યજ્ઞયાગાદિ કર્મને જ સર્વસ્વ માનનારા, કેવળ ભક્તિપરાયણ જીવન સ્વીકારનારા એકત્વના જ્ઞાનમાં જ નિમગ્ન રહેનારા, નિરીશ્વરી એટલે કેવળ સ્વભાવને જ માનનારા, યોગ દ્વારા થાય તે અનુભવને જ પ્રમાણ ગણનારા વગેરે, વેદનું મુખ્ય તાત્પર્ય પોતાની બુદ્ધિમાં જેવું ઉતર્યું તેવું પ્રામાણિકપણે બોધ કરનારા સર્વ કોઈ અમારા માનનીય આચાર્યોની ગણનામાં આવી શક્યા છે તે પૂર્વકથિત બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય તથા સત્યાગ્રહને જ આભારી છે પરંતુ આ બધામાંથી કોઈ એક મત એવો સર્વમાન્ય થયો નથી કે જેને ધાર્મિક હિંદુત્વ તરીકે ચીંધી શકાય કર્મમાર્ગમાં પેટા ભેદથી શ્રૌત, સ્માર્ત, સનાતની વગેરે થયા, ઉપાસનાને મુખ્ય માનનારામાં ભાગવત, શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત, ગાણપત્ય, સૌર વગેરે થયા, જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળામાં પણ કેવલાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈત વગેરે વર્ગ પડ્યા અને આ બધાના અવાંતર ભેદથી અનેક પંથો પ્રકટી નીકળ્યા આમ જ્યાં જ્યાં સુધી તેઓ વેદનો આધાર સ્વીકારે છે ત્યાંસુધી તે કોઈને "હિંદુ ધર્મ આખા"ની સંજ્ઞા આપી શકાય નથી તે પ્રત્યેકને વેદના આધાર બનાવીને તથા યુક્તિવાદથી પોતાના મતનું મંડન તથા અન્ય મતનું ખંડન ધર્મબુદ્ધિથી કરવાની છૂટ રહેલી છે બીજી તરફથી તે કોઈ એકને 'હિંદુત્વ" કહી શકાય નહીં એ પણ સ્પષ્ટ છે ટુંકામાં એક વેદ ઉપરની શ્રદ્ધા સિવાય અન્ય સર્વ પ્રકારે સત્યની શોધ અકુંઠિત રાખેલી જોવામાં આવે છે, અને એ જ હિંદુત્વ તરીકે ઓળખાવી શકાય તેવી અન્ય ધર્મોમાં અવિદ્યમાન અને હિંદુ સર્વમાં સામાન્ય વિશિષ્ટતા છે

૧૦ હિંદુધર્મમાં જે અથાગ જીવન સીંચાયું તે આ વેદઉપરની શ્રદ્ધા, સત્યપરાયણતા અને બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યની ત્રિપુટીને જ આભારી છે, એવી મારી માન્યતા થાય છે જે સમાજ નિરીશ્વર સાંખ્યના પ્રણેતા કપિલમુનીને ઈશ્વરના અવતારમાં ગણી રાખી શકે તથા જે બુદ્ધ ભગવાન અને ભાષ્યકાર શંકરાચાર્યજી બંનેને અવતાર પુરુષ તરીકે ગણી રાખી શકે તેવો ઉદાર ચિત્ત સમાજ અવશ્ય દીર્ઘાયુ થાય સત્યના સંશોધનમાટેની આવી પ્રામાણિક સ્વતંત્રતાની ગતિનો જ્યારે અવરોધ થયો વા કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેના પરિણામે અમારા વિદ્વાનોની વિદ્વત્તા બે દિશામાં વપરાવા લાગી –(૧) ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર નિર્ણયોમાં ઐક્ય ઘટાવવાના પ્રયાસમાં અને (૨) જે તે સ્વમતને સરસ મનાવી અન્યનો તિરસ્કાર સાધવામાં આ બન્ને પ્રવૃત્તિ હિંદુસમાજની બુદ્ધિને જકડી નાખનારી હોઈને, તેની અસર ધીરે ધીરે "બુદ્ધિનાશ"ની એટલે, શ્રી ભગવદ્ગીતાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, સમાજના વિનાશની થાય તો શું આશ્ચર્ય ? આ વ્યાધિનો ઉપચાર કરવાનું કામ હિંદુસમાજના પ્રેમી વેદ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળા, કુશાગ્ર બુદ્ધિશાળી અને કોઈ એક ન્હાના કુંડાળામાં નહીં ફસાયેલા મહાત્માનું છે

૧૧ પરસ્પર વિરોધી તત્વજ્ઞાનીઓ છેક નિરીશ્વર વાદ સુધીના હિંદુસમાજથી છૂટી ચલાવ્યા, પરંતુ કેવળ જડવાદ તેનાથી છૂટ્યો નહીં એક અનુસ્યૂત આત્મચૈતન્ય માની,

પ્રતિ શરીર તેના પૃથક્ પૃથક્ આભાસ કલ્પ્યા, અથવા પ્રતિશરીર સ્વતંત્ર ન્હાનાન્હાના ચેતન્ય માન્યા, પણ પ્રાકૃતિક શરીરથી અતિરિક્ત ચેતન જીવાત્માનું અસ્તિત્વ હિંદુઓએ, મત ભેદ વિના, કબુલ રાખ્યું છે આથી ઉલટું કેવળ જડાત્મક જગત માનનારા મનને કદી પણ મૂળ ઘાલવા વેળ આવ્યું નથી અંતિમ તત્વનિર્ણયો જુદા જુદા છતાં, કર્તવ્યાકર્તવ્યતા પ્રબંધ બહુધા સર્વમાન્ય થઇ શકેલા જેનામાં આવે છે તેનું કારણ આ "જીવ" તત્વનો સ્વીકાર છે

૧૨. મુક્તિનાં સ્વરૂપ અનેક પ્રકારના કલ્પાયા છતાં, અને તે સર્વને અવકાશ મળ્યો તોપણ, સંસારદશામાં

(૧) આ જગત વ્યવસ્થિત રચનાવાળું છે, અવ્યવસ્થિત ખીચડો નહી

(૨) સમષ્ટિમાં બનતા બનાવો (જેને અધિદૈવિકની ઉપમાથી ઓળખાવવામાં આવેછે તે સહેતુક અને નીતિપુરઃસર હોય, છે

(૩) શરીરથી ભિન્ન સૂક્ષ્મ "જીવ"નું અસ્તિત્વ છે

(૪) એ જીવને વ્યક્તિગત તેમ જ સામુદાયિક સારા માઠા બધા કર્મોની અસર થાય છે.

(૫) તેના કર્મોના જે તે સમયના સરવાળા–સમૂહને બળ બેસતા સ્થૂળ શરીરોમાં જીવનો પુનઃ પુનઃ પ્રવેશ થાય છે

(૬) તે સ્થૂળ શરીરનું માતાપિતાના શરીરોની હાલતથી, તેમના આહાર વિહારના નિયમનથી, જન્મની પૂર્વે અને પછી ાા અમુક સંસ્કારોથી, તેમ જ બાળકના પોષણ ઉછેરણી ને કેળવણી વગેરેથી સારૂ માઠું થવાપણું અને

(૭) પ્રત્યેક જીવની સારા માઠા નવીન કર્મોથી પોતાના સૂક્ષ્મ તેમ જ સ્થૂળ શરીર અને આ લોક તેમ જ પરલોક સુધારવા બગાડવાની શકિત

આ બધું હિંદુધર્મના સર્વસામાન્ય સિદ્ધાન્તોમાં આવે છે અને વેદનું સર્વોપરી પ્રામાણ્ય નહી સ્વીકારનાર જૈન વગેરે હિંદુ જાતિના સમુદાયોમાં પણ આ નિર્ણયો માન્ય છે

૧૩ આશ્રમવ્યવસ્થા અને આશ્રમોના વિશેષ ધર્મો પણ ધાર્મિક હિંદુત્વમાં સર્વસમ્મત જણાય છે વર્ણવિભાગ સ્વાભાવિક હો વા બુદ્ધિપુરઃસરની યોજના હો, પરન્તુ તે જ્યાં સુધી ગુણકર્મ ઉપર અવલંબિત હતા ત્યાં સુધી "ધાર્મિક–હિંદુત્વના" અને જ્યારથી જન્મ ઉપર જ સ્થિત થયા ત્યારથી "જાતીય–હિંદુત્વના" અંગ તરીકે સ્વીકારાએલ છે "દ્વિજ" સંજ્ઞાથી જેનું ઐક્ય સૂચવાય છે તે ત્રિવર્ણમાં એક કાળે લગ્ન તથા ભોજન વ્યવહાર હતા ખરા, પરન્તુ તે ત્રિવર્ણનો શૂદ્રો જોડે લગ્ન વ્યવહાર કોઇ પણ સમયે ઇષ્ટ મનાયો જણાતો નથી ત્રિવર્ણમાં પણ સ્મૃતિકાળમાં જ લગ્નવ્યવહાર બુદ્ધિપુરઃસર બંધ પાડવામાં આવેલો સમજાય છે અને તે કાળે સમાજના કલ્યાણ અર્થે સ્થાપેલો પ્રબંધ હાલ પણ સર્વ સમ્મત છે. મતલબ કે, લગ્નવ્યવહાર પ્રત્યેક વર્ણમાં જ થાય અને એક બીજા વર્ણમાં આગમન સામન

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩ જો રૂ ૨–૦–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ

ન થઈ શકે, તથા એક વસુમા પણ સગોત્રમા ન થાય, આ વ્યવસ્થા "જાતીય હિંદુત્વ"નુ સર્વસામાન્ય આવશ્યક અગ બનેલી જણાય છે આ સિદ્ધાન્તની જડ એટલી મજબૂત થઇ છે કે બીજા ધર્મમાં ગયેલા પણ પોતાના સમુદાયની લગ્નવ્યવસ્થામા સવર્ણમા જ લગ્ન કરવાનો નિયમ પાળતા રહ્યા છે બાકી શ્રુતિકાળમા પણ માત્ર ચાર વર્ણનો જ હિંદુ સમાજમા સમાસ થતો એમ કહી શકાતુ નથી "નિષાદ" નામના પાંચમાં વર્ણનો ત્યા ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે, કે જેને વૈદિક કર્મનો અધિકાર પણ અપાતેલ.

૧૪ બીજી તરફથી વર્ણોમા પરસ્પર ભોજનવ્યવહારનો પ્રતિબન્ધ જે હાલ પ્રવર્તે છે, તેનુ નિશ્ચયાત્મક ધાર્મિક કે જાતીય સ્વરૂપ શકાસ્પદ રહે છે "यस्य कन्या तस्य हवि" એ નિયમ જોતા, ત્રિવર્ણમા લગ્ન વ્યવહાર બધ થયો તે ભેગો ભોજન વ્યવહાર પણ બધ પડ્યો હશે એટલુ કહી શકાય છે ખાદ્યાખાદ્ય અને આભડછેટને લગતી સમજણ કોઈ પણ એક વર્ણની આખા ભારતવર્ષમા એકસરખી વર્તમાન સમયે પણ નથી તેમ કોઈ કાળે એક સરખી હતી એવુ માનવા આધાર મળતો નથી એક વર્ણના પેટામાં અનેક નાતો તથા એ નાતો વચ્ચે પરસ્પર ભોજન અને લગ્ન વ્યવહારનો પ્રતિબંધ તો મ્હોટે ભાગે કેવળ રૂઢિજન્ય જ છે, શાસ્ત્રપ્રણિત નથી, અને તે ભે તથા પ્રતિબધમા કોઈ સામાજીક લાભનો હેતુ હશે તો પણ હાલ રહ્યો નથી આવી હકીકતમા આ ભેદ તથા પ્રતિબધને 'ધાર્મિક' વ 'જાતીય' હિંદુત્વનુ આવશ્યક અગ લેખી શકાય તેવુ છે જ નહીં

૧૫ એક બીજા વર્ણમા લગ્ન થવાથી વર્ણસાકર્ય થાય અને તે અનિષ્ટ છે એવા નિર્ણય ઉપર સ્મૃતિયુગમા સર્વ સ્મૃતિકારો આવ્યા જણાય છે તેવા લગ્નથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા પિતા અગર માતા કોઇ એકના વર્ણમા રહેતી નથી પરતુ કઈ વિચિત્રતા પામે છે એમ ગણીને તેમને હિંદુ સમાજમા-પ્રાચીન ચાર વર્ણથી જુદી જ સત્તા આપીને-કાયમ રાખેલ છે કેટલીક નાતોની આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ થયેલી જોવામા આવે છે, અને તેમાથી અમુક જોડે ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજાએ વ્યવહાર નહીં રાખવાની આજ્ઞા પણ છે પરતુ તે વર્ણાન્તર લગ્નથી થયેલી સર્વ ઉત્પત્તિઓ પરત્વે સામાન્ય નથી હિંદુ પુરૂષથી કોઇ અન્ય જાતિની સ્રીમા ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજાને પણ "જાતીય હિંદુત્વ' બાહ્ય ગણવાનો કોઈ પ્રબધ વા ઐતિહાસિક દાખલો જાણવામા આવ્યો નથી

૧૬ કોઈ એક પુરૂષે સમકાલીન એક કરતા વધુ પત્ની કરવી નહીં, અથવા વિધુરથી પુનર્લગ્ન થાય અને વિધવાથી ન થાય એ વ્યવસ્થા, ગમે તેવી હિતકર હોય તોપણ, હિંદુત્વનું આવશ્યક અગમા લેખી શકાય એવો તેનો સ્વીકાર સમષ્ટિથી કહીં થયો જણાતો નથી કોઈ એક વર્ણ તરફથી કે નાત તરફથી પોતાના મડળ પરત્વે જે વિશેષ નિયમો, વિધિરૂપથી વા નિષેધરૂપથી, સ્વીકાર્યા હોય તે, જે તે વર્ણ કે નાતના ધર્મ છતા, હિંદુત્વના આવશ્યક અગમા લેખી શકાય નહીં

૧૭ આ સંક્ષિપ્ત અવલોકનથી ફલિત એ થાય છે કે "ધાર્મિક-હિંદુત્વ"મા આવશ્યક કલમ ૫ મા કહેવાયુ તે પ્રકારની "વેદમા પ્રામાણ્યબુદ્ધિ," કલમ ૧૨ મા ગણાયેલા સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર અને આશ્રમ વ્યવસ્થામા શ્રદ્ધા એટલુ છે આ શરતો પુરી પાડે તે કોઇપણ મનુષ્ય "ધર્મે હિંદુ" ગણી શકાય, તથા જેનામા તેની ખામી પડે તે "હિંદુધર્મે બાહ્ય" ગણાય. "જાતીય-હિંદુત્વ"મા આવશ્યક જનક પિતા કલમ ૭ના ઉત્તરાર્ધમા નિર્દિષ્ટ કરેલા ભારતવાસી આર્ય હોવાનુ તથા કલમ ૧૩ અને ૧૫ માં સ્પષ્ટ કર્યા પ્રમાણેના વર્ણવિભાગો સ્વીકારે એ બે અંગ છે આ પ્રમાણે (૧) ધર્મ તથા જાતિ ઉભયતઃ હિંદુ, (૨) ધર્મથી નહીં પણ કેવળ જાતિથી હિંદુ અને (૩) જાતિથી નહીં છતા કેવળ ધર્મથી હિંદુ એવા, એક બીજાથી ત્રણ સમુદાયોનો હિંદુ સમાજમા સમાસ થાય છે

રાજકોટ,
તા ૧૬ જુલાઈ અને ૧૯૧૯

શોભનાને.

લેખક—રા ચુનિલાલ વર્દ્ધમાન શાહ

સ્નેહરસ-ભીના કલાપીનો મધુરો સ્નેહરસ—
ચાખ્યો, પીને, પામી તુ તો સ્વર્ગદોરી, શોભના!
ના ધરાયુ આ જગત્ કે ના ધરાઇ તુ કદ,
તોય આલમ કેરી તુ અમૃત-ટોરી, શોભના!
સુજ્ઞ કવિઓ, શાયરો, ને વાચકો રસિયા તણા
ગિર્દ શું જેની સમીપ, તેની તુ ગોરી, શોભના!
રમ્ય ઓપી, વિદ્યા અરી, ઉત્સગમા નિરસી અને,
રાજની સુરની, બની શિષ્યા, કિશોરી શોભના!
એવા એ સ્નેહીના મન્દિરની જે દેવી હતી
તેનુ દિલ જોવા હૃદયવૃત્તિ અધીરી, શોભના!
પ્રેમ આ ટાણે ચક્યો, ને ક્ષણુ કલાપી ટહુકિયો,
તે ટહુકા છે રહ્યા અમ ચિત્ત ચોરી, શોભના!
તો હવે તું દે બતાવી દૈવી શોભા તાહરી
હૃદયની ઉંડી ગુહા કોરી, ચકોરી શોભના!

વઢવાણસીટી,
તા ૨૦-૬-૧૮

મારી વીસ વાર્તાઓ.*

(અવલોકન)

લેખક—પ્રૉ બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, બી એ

આ સમયકે આનંદ [illegible] થાય છે બંગાળી અને મરાઠીમા આના સંખ્યાબંધ સંગ્રહોમાથી વાચનારા પોતપોતાની રૂચિ પ્રમાણે પસંદગી કરી શકે છે, ત્યારે ગુજરાતીમા હજુ



'મારી વીસ વાર્તાઓ'ના લેખક,
રા કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ બી એ એલએલ બી

વાર્તાનું ક્ષેત્ર હમણા જ સારી રીતે ખેડાવા લાગ્યુ છે માસિક અને ચુટકી પત્રોની સંખ્યા અ[illegible] સ્થિતિને આ જાતના સાહિત્ય સાથે નિકટનો સમ્બન્ધ જણાય છે, અને ગુજરાતી પત્રો હ બંગાળી અને મરાઠીના જેટલા [illegible] છે ત્યાસુધી ટુંકી વાર્તાઓનો ફાલ ગુજરાતની વાડી ઓછોઓછો જ ઉતરવા સંભવ છે

* લેખ રા રા કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ, એલએલ બી પ્રકાશક રા રા ત્રમ્બકલાલ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સ્નેહમુદ્રા રૂ ૧—૦—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

છે, સ્ત્રીપુરુષની સમાનતા આવાં મીઠાં ફલ આપી શકે તે પ્રમાણમાં જ ઇષ્ટ છે એ પ્રકારનો સારબોધ જ આવી વાર્તાનું હાર્દ છે

' જુનું કે નવું' અને ' મનન્તરાય, અને દીકરી ' એ બને વાર્તાઓ ઉપર ઉપરથી જોનારને છાપખાના વિશેની લાગે, પણ એમાંથી પ્હેલી જ્યારે માત્ર વાર્તા છે, ત્યારે બીજીમાં સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાને લગતા એક મોટા પ્રશ્નનું સંભાળથી અને લેખક તરીકેની જવાબદારી સારી રીતે સ્વીકારીને કરેલું નિરૂપણ છે યોગ્ય વર ન હોય કે વરવિક્રયના બૂરા રીવાજને લીધે કે બીજા કોઇ કારણથી ન પરણે અને મોટી થઈ જાય તેવી છોકરીએ શું કરવું ? પરણવું નથી, અથવા સ્નેહલગ્ન થઈ શકે તો જ પરણવું છે નહીં તો નહીં, અથવા તો સારું ઠેકાણું મળે તો જ પરણવું છે નહીં તો નહીં, એ પ્રમાણે નિશ્ચય બાંધવાનો હક્ક કેવી છોકરીને પ્રાપ્ત થાય છે ? છોકરીઓને માટે પોતે ઠીક ગણી શકે એવું લગ્ન ગોઠવી આપવાની પોતાની અશક્તિ જણાય એવાં માબાપે છોકરીનું ચારિત્ર ભવિષ્ય આદિ કયા પ્રકારનું ઘડવું અગર ઘડાવા દેવું ? ન પરણે વા ન પરણી શકે એવી છોકરીને પણ ઉમર થતાં માતૃવાસના સ્ફુરવી કુદરતી છે, તે વાસના નિષ્પાપ માર્ગે જેવી તેવી યે સંતોષાય એવા સંજોગો આપણા સંસારમાં છે ખરા ? આવા આવા પ્રશ્નો એકબીજા સાથે કેટલા જોડાયેલા છે, એ સર્વનો વિચાર કરીને જ જુદી જુદી વ્યક્તિઓની જુદી જુદી પરિસ્થિતિ અને વૃત્તિ અને વિવૃદ્ધિ પ્રમાણે દરેકે પોતપોતાને બંધબેસતો માર્ગ કરવાનો છે, કેવળ ઉછ્રૃંખલતામાં તે નથી છુટ કે નથી આત્મવિકાસ, એવા એવા ભાવપ્રવાહ વચ્ચે તરતા તરતા જ કર્તાએ આ વાર્તા યોજી છે

"કમનસીબની કહાણી" અને "એક દુ ખદાયક દશ્ય" એ વાર્તાઓમાં પણ ' સ્ત્રીજાતિના દરજ્જાના પ્રશ્નનો સ્પર્શ છે, પણ અહીં લેખક નવા માર્ગનું સમર્થન કરવા પ્રયત્ન કરવાને બદલે વસ્તુસ્થિતિના વર્ણનને પ્રધાન્ય આપે છે જુના આચાર વિચારના ડોસાઓ અને મોટી ઉમરની રૂઢિપતિત સ્ત્રીઓને આવા વર્તનો કેટલો ન્યાય-અન્યાય કરે છે એ વિષે નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય આપવો અઘરું છે સૌ પોતપોતાના અનુભવ અને અવલોકન પ્રમાણે મત બાંધે છે અને અનુભવ અને અવલોકનમાં સંપૂર્ણ તો કોઇ વ્યક્તિ હોય નહીં, એટલે દરેક માણસ પોતાને ફાવે તેવો અભિપ્રાય બાંધવા સ્વતંત્ર છે આ ચિત્રોના રંગ બહુ ઘેરા છે એવી ટીકા કરનારને જવાબ દઈ શકાય છે કે આમાં ચિત્રેલા છે એવા દાખલા ચાલે બતાવું જે ટોળાને ઉદ્દેશીને ચિત્રો પાડ્યાં હોય તેમાં તેની સંખ્યાના પ્રમાણમાં આવા દાખલા કેટલા હશે એ વધારે મહત્વના સવાલ ઉપર આવા વર્ણનો કશો પ્રકાશ પાડી શકતાં નથી, તો વર્ણન વડે ખાસ ચોંધવામાં આવતી ખામીઓ તરફ વાચનારને અણગમો થાય છે, એ આવી વાર્તાઓની સફલતા છે

" જમાઇરાજ " "મૂર્ખા"ના કિસ્સા આવે છે તે હળવી વાર્તા છે. " એક છોકરીના મનનો ઉભરો, " ' કોલેજની રજામાં, " અને " વસુના નવાં શિક્ષક, " કન્યાશાળાઓમાં ભણતી છોકરીઓનાં ચિત્ર છે, " પરીક્ષાનું પરિણામ " અને ' માલતી-મંડપ " પ્રેમના કિસ્સા છે, " કારાગૃહની કિશોરી, " " કોઇ કહેશો એ શું કરશે ? " " બટુકનો બાપ કોણ ?"

અને ખાસ કરીને "એક કુમારની કહાણી" એ વાર્તાઓમા ઓછોવત્તો અદ્ભુતરસ છે, "લેફ્ટેનન્ટ મહેતા, વી સી "મા દરેક સુશિક્ષણ મેળવનાર કિશોરની ક્ષત્રિયત્વ ખીલવવાની પવિત્ર ફરજનો બોધ આનન્દ રીતે કર્યો છે, અને 'સ્વદેશી માલ કેમ આવે ?' તથા "નગર શેઠની ચતુરાઈ" એ વાર્તાઓમા સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન આપવાની હિમાયત કરી છે આ પ્રમાણે આ સગ્રહમા વાર્તાઓના વિષય રસ અને સજોગોની વિવિધતા પણ પુષ્કળ છે

સગ્રહમાની છેલ્લી વાર્તા "ઇદિરા" વિષે કહેવુ પડે છે કે મૂળ કર્તા બંકિમચંદ્રે એ વાર્તા બે વાર લખી હતી આમા તરજુમો છે તે મિ ઍન્ડરસનના ઇંગ્રેજી તરજુમા ઉપરથી કરેલો જણાય છે પણ મિ ઍન્ડરસને પસદ કરેલા રૂપના કરતા બંકિમચંદ્રે તેનુ બીજી વાર રચેલુ રૂપ ઘણુ સરસ છે, અને એ રૂપનો ગુજરાતી તરજુમો 'સુદરી સુબોધ' માસિકમા કેટલાક વખત ઉપર પ્રકટ થયો હતો વાચનારને આ બન્ને રૂપ આ પ્રમાણે ગુજરાતીમા છે તેની સરખામણી કરી જોવા આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરિયે છિયે સજોગોની ભોગ બની કોઈ કારણેથી સ્ત્રી એના લોકોના હાથમા સપડાઈ જાય કે એની વિશુદ્ધિ જળવાઈ હશે કે નહીં એ વિષે સશયનુ નામ ઉત્પન્ન થાય તો તે સ્ત્રીએ પોતાની વિશુદ્ધિ વિષેના અવરોધ પોતાના પતિના હૃદયમાથી નિર્મૂળ કરવા આવશ્યક બને છે આ પ્રશ્ન જેટલો નાજુક છે તેટલો કપરો છે વાતાવરણનુ અને નાયકનાયિકાના સંવિધાન એવુ હોય તો દંપતીનો પરસ્પર સ્નેહ અને વૈરાગ્ય જાણે કઈ બન્યુ જ નથી એવો પૂર્વવત્ પાછો જામે અને એ પ્રમાણે થવુ વાચનારને યોગ્ય લાગે કે નહીં ? વાલ્મીકિકૃત રામાયણ આ સવાલનો એક પ્રકારનો જવાબ છે બંકિમચંદ્રકૃત ઇંદિરા આ જ સવાલનો અત્યન્ત ભિન્ન પ્રકારનો જવાબ છે પણ બંકિમચંદ્રની કલાની ખરી ખુબી ઇંદિરાના 'સુન્દરી સુબોધ'મા પ્રકટ થયેલા રૂપમા છે તે અહીં આપેલા રૂપમા નથી

કેટ, પ્રકાશકે આવી ચોપડી પસદ કરી તેને પ્રકટ કરવાનુ સાહસ કર્યું છે તે વિષે બે બોલ લખવા પ્રાપ્ત થાય છે ગુજરાતી વાઙ્મયના વિકાસ માટે અનેક બાબતોનો સહકાર જેમ એ આવશ્યક છે કે લેખકો જુદા જુદા વિષયો અનેક આકર્ષક રૂપોમા લખતા રહે, માસિકો આદિ મુદ્રિત પત્રોની સખ્યા ઘરાકી અને આબરૂ વધે અને પોતે સાહસ કરી નવા નવા પુસ્તકો બહાર પાડવાનુ જોખમ ખેડે એવા પ્રકાશકો પોતાના ધધામા ફાવે, એ ત્રણે જરૂરના છે ત્યારે સ્થૂલ વિષયોમા તેમ આમા પણ શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્ શરીર ટકે ત્યા સુધી ધર્મ બજાવાય શરીરની શક્તિ અને સ્ફૂર્તિ ખીલે તેમ તેમ જ ધર્મ વધારે બજાવાય પ્રકાશકો, માસિકોના તત્રીઓ અને કર્તાઓ પોતપોતાની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવ્યા કરે, તેને માટે એના માલનુ મૂલ્ય આપીને તેના ગ્રાહક થનારાની સખ્યા હાલ ગુજરાતમા જણાય છે તેના કરતા તો બહુ વધારે વધવી જોઇએ ચોપડીઓ અને માસિકોની નકલો વધારે વેચાતી થાય તેમતેમ જ તે સખ્યામા વધી શકે અને તેને જન્મ આપનારાઓ તેના ગુણોત્કર્ષ સાધવા ઉમગથી મડી શકે પ્રજા તરફથી જોઇયે તેવુ ઉત્તેજન હોય નહીં ત્યાસુધી ગુજરાતી સાહિત્ય અને વાઙ્મયમા વેગભરી પ્રગતિ થવા સભવ નથી

મૈસુરની સોનાની ખાણો.

એક મુલાકાત.

લેખક—પ્રો કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, એમ એ

[ગયા અંકથી ચાલુ]

૩. ખાણની ઉપરના કારખાનાંઓ.

સોનાની ધાતુવાળા પથ્થરના ન્હાના મ્હોટા કટકાઓ ખાણમાથી ખોદી કઢાયા પછી લિફટની ઉપર ચઢી, રેલ્વે ટ્રેનમાં સ્વાર થઇને ઉપરના કારખાનાંઓમા જાય છે આ રેલ્વે લગભગ અર્ધી માઇલ લાંબી હશે પરન્તુ પગવાટે જવાનો રસ્તો એટલો બધો લાંબો ન્હોતો રસ્તો ઘણો સારો બાંધેલો હતો રસ્તા ઉપર સરસ બગીચાઓ હતા, એક ખ્રિસ્તી દેવળ, એક ક્લબરૂમ, ઑફિસો વગેરે હતું કંપનીએ જ આ સર્વ વસાવેલું છે રસ્તો પણ એણે બાંધેલો ને પોલિસ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ એ જ કરે છે જો કે મૈસુર રાજ્ય સૌની ઉપર દેખરેખ રાખે છે

ઉપરના કારખાનાંઓ ઘણા વિશાળ, તથા વિસ્તૃત જમીન ઉપર બંધાયલા હતા અને જો કે જુદાં જુદાં ક્રમમા તે જોયા હતાં, પરન્તુ આપણે તો આ સુવર્ણગિરિઓની સાથે જ પ્રવાસ કરીશું

ટ્રેનમા ભરેલી આ શિલાઓની મુસાફરી એક બહુ ઉંચી જગ્યાએ પૂરી થાય છે ને એની વ્યવસ્થા એવી રીતમા આવી હોય છે કે તે કટકાઓ સ્હેલાઈથી જુદા જુદા ખાનાઓમા ઠલવી શકાય આ ખાનાઓ રેલ્વેની સપાટીથી ત્રાંસા નીચે ઉતરતા હોય છે ને ત્હેનું તળીઉ જાડા લોઢાના મજબુત તારના સળીઆનું હોય છે તે ઉપર થઇને પથ્થરો સરકતા સરકતા નીચે ઉતરે છે, જ્યારે ધૂળ રેતી તથા છેક ઝીણા કાંકરાઓ એ સળીઆઓની અંદર થઇ નીચે બીજા ખાનામા ઉતરી જાય છે આ પ્રમાણે પથરાઓ ઠલવાય છે તથા ચળાય છે જેવા મ્હોટા પથરાઓ નીચે સરી આવે છે કે તરત જ એમને મ્હોટી ખાયણીમા લઇ જવામા આવે છે આ કામ યન્ત્ર વડે થાય છે લગભગ એક વાર પનાનું મજબૂત કપડું આ પથ્થરોને ઉપાડીને ખાયણીમા નાખી દે છે આ કપડું ફાટે નહિ માટે નીચે લોઢાના પતરા હોય છે, ને તે યન્ત્રના ગોળને ગોળ ફર્યાં જાય છે, આ પ્રમાણે પથરાઓ નિરન્તર ઉચકાઇ ખાયણીમા પડ્યા કરે છે ખાયણીમા પહોચતા પહેલા, એના, માર્ગની બન્ને બાજુએ હારબંધ દેસી માણસો ઉભા હોય છે તે આ કપડા ઉપર જતા પથ્થરો ઉપર નજર રાખે છે, ને એમની નજરે જે પથ્થરો સોના વિનાના નકામા છે તેઓને તેઓ વીણી ઉપાડી લે છે આથી નાહક કચરો આગળ જવા પામતો નથી અમુક પથ્થરોમા સોનુ છે કે નહિ તે તેઓ કેવી રીતે પરખી શકતા હશે—ખાસ કરીને આટલી ઝડપથી—એ જાણવા જેવું છે સોનાવાળા પથ

રાઓમા સાધારણ રીતે સોનાની રજ ચમકની હોય છે ને અભ્યાસથી કરીને બહુ બારીક રજ પણ ચળકતી દેખી શકાય છે

આવી જાતના, ટ્રેનમાથી ઉતારી, કાચાના વાહન ઉપર બેસાડી, ખાણીઓમાં ફરનારા યત્નો ૭ સાત હતા ખાણીઓ પણ તેટલી જ હતી ખાણીમા કુટાઈ કુટાઈ ને ન્હાના ન્હાના કટકાઓ થોડી થોડી મુદતે, ખાણીની નીચે ઉભી રાખેલ "ટ્રૉલિ"–ન્હાની પાટા ઉપર ચાલનારી ગાડીમા, ઠલવાઈ જતા આ "ટ્રૉલિ"ઓ ઐકલિનાના દોરડાની મદદથી જ પ્રવાસ કરતી, અને એ દોરડુ નીચુ હોવાથી દૂરથી જોનારને એમ લાગતુ કે આ પથ્થરોની ગાડી એની મેળે જ પાટા ઉપર ચાલે છે

આ ટ્રૉલિઓ કારખાનાના બીજા એક ભાગ આગળ ઠલવાતી હતી અને એ ભાગનું કામ જોતાં અમને રંગી મઝા પડી એની નજદીક અમે પહોચ્યા કે સચાઓનો ખુબ ન્હોટો અવાજ અમારે કાને પડ્યો અમારા ભોમિઆએ અમને દૂર ઉભા રાખી, અંદર શુ જોવાનુ છે તે સમજાવ્યુ, ને કહ્યુ કે 'અંદર એટલો ઘોંઘાટ છે કે અંદર તમારાથી પૂછાશે કે બોલાશે નહિ" પાસે જતા ઘોંઘાટ વધવા માડ્યો, ને દરવાજો ઉઘાડી અમે અંદર પેઠા તથા અમારી પાછળ પાછો દરવાજો અડકાવાયો કે ધમ ધમ કરતા હથોડાઓના પ્રચંડ ઘોંઘાટથી અમારા કાન બ્હેરા થઇ ગયા એક બીજો રાકરી યૂરોપીઅન, આપણા પહેલ વાનોની પેઠે ડોલતો ડોલતો ચાલતો, અમને મળ્યો, ને ઇશારતથી અમને પાછળ આવવા કહ્યું ટ્રૉલિમાથી આવેલા પથ્થરોના કડકાઓ અહીં ખાંડી ખાંડી ભૂકો થઇ જતા હતા અમે એક મ્હોટા ઓરડા જેવા લબચોરસ મકાનમા હતા, ત્હેની બન્ને લાબી બાજુએ પ્રચંડ ખાયણીઓની હારની હાર હતી દરેક ખાયણીમા પાચ પાચ પરાઇઓ યત્રથી વારા ફરતી પડતી હતી ઉપરથી પથ્થરના કડકાઓ પુરાયા કરે, આ ખાયણીઓમા કુટાઇને છેક ઝીણી રેતી જેવા થઈ જાય ખાયણીમા પાણીના નળ હતા એટલે પાણી પણ આવ્યા કરતુ, ને ખાયણીમાથી બ્હાર નીકળતુ પાણી પોતાની સાથે ઝીણી રેતીને ઘસડી જતુ યત્રરચના એવી હતી કે મ્હોટા કડકાઓ અથવા તો બારીક રેતીના દાણાથી મ્હોટા દાણાઓ પણ ખાયણીમા જ રહે, ને ઘણા ઝીણા રજકણ હોય તે જ પાણી સાથે બહાર નિકળે

આ પ્રમાણે પાણી જે ઝીણા રજકણોને લઇ જતુ તેમા સોનાના ને પથ્થરના બીજા કણો લગભગ જૂદા પડી જતા હતા દરેક ખાયણીને તળીએથી આ પાણી વહી જતું હતું, તે વહેતા વહેતા એક નાના તથા પહોળા ટેબલની ઉપર પારો પાથરેલો હતો ત્હેના ઉપર થઇને નીચે એક મ્હોટા નળમા ઉતરી પડતું આ પારાનુ ઢોળાવવાળુ 'ટેબલ એ આખા કારખાનામા સૌથી મહત્વનુ સ્થળ હતુ કારણ કે પારો ને સોનુ જ્યારે ભેગા થાય છે ત્યારે તે મળી જાય છે, ને પારો પોતાના ઘણા ખરા દેખીતા ગુણોને છોડી દે છે આમ થવાથી તે જરા શ્યામ થાય છે એની ચચળતાને બદલે સ્થિરતા પામે છે, અને સૌથી વધારે તો એ કે આ બધી રેતી માટી તથા બીજી ધાતુઓના રજકણોમાથી લગભગ એકલા સોનાને જ તે આમ પકડી રાખે છે

આ પ્રમાણે આ પાગનાં 'ટેમન' ઉપરથી ઝીણા રજકણો લાવતુ પાણી નિરન્તર વહ્યા કરે છે ને તેમાંની સુવર્ણરજ પારાની સાથે ઝલાઈ જાય છે આમ રીતે પોણાભાગથી પણ વધારે-લગભગ ૮૦ ટકા જેટલુ સોનુ પારાની ભેગુ મળી જાય છે, ને બાકીનુ-કારણ કે બહુ બારીક ટોચાથી, કે હજી પણ ઝીણા રેતી-પથ્થર વગેરેના રજકણથી છુટું ન પડેલુ હોવાથી વહીને પાણી ભેગુ નળમા પડે છે

વખતોવખત એક લાન રબ્બરના કટકાની આ પારાની સપાટી ઉપરથી સુવર્ણ-પારાનુ મિશ્રણ (જેને અંગ્રેજીમા *amalgam* કહે છે તે) સાબરી લેવાય છે એટલે પારી તાજા પારાની સપાટી ઉપર આવે છે, ને વધારે સુવર્ણ-રજો ઝાલી લે છે.

આવી રીતે આ કારખાનામા સોનાની કાચી ધાતુનો ખુબ બારીક લોટ જેવો ભૂકો થતો, ને તેમા જેટલુ સોનુ હોય ત્હેનો લગભગ પોણો ભાગ પારાની સાથે મળી જૂદો પડી જતો પારાની સાથે મળવાનુ કાર્ય એક ક્ષણમા તથા ન્હાની સરખી જગ્યાએ થતુ પણ ખાયણીઓની ભીમસેનની ગદા જેવી પરાઇઓની કાન ફોડી નાખે એવી ક્રિયાથી આ કારખાનાનો આખો દેખાવ કંઈક જુદી જ જાતનો થઇ જતો હતો

હવે અહીંથી સુવર્ણની સવારી બે રસ્તે વહેંચાઈ ગઈ, ને જેમ આગળ જતી તેમ ત્હેના વધારે ફાટા નીકળતા હતા એક રસ્તો પારા-સુવર્ણના મિશ્રણનો હતો એના ઉપર બહુ જાપતો હતો અને તે રસ્તો જોવાની અમારી ઇચ્છા અતૃપ્ત રહી ફક્ત વર્ણન સાભળીને તથા અમારી રાસાયનિક પનાનો આશ્રય લઇને સતુષ્ટ થવુ પડ્યુ આ મિશ્રણો બીજા એક કારખાનામા ગાળવામા આવે છે એનુ યત્ર ઉદ્ગાલન-યત્ર જેવુ હોય છે પારો ગરમીથી વ્હેતો Cઠી જાય છે, સોનુ તેટલી ગરમીએ સ્થિર હોય-છે-એ ગુણનો લાભ લઇ, આ મિશ્રણને ગરમી આપતા પારો વાયુરૂપે ઉડી જાય છે એને ઠંડો કરીને પારા તરીકે ફરીથી કામમા લેવાય છે સોનુ આમ રીતે જૂદુ પડે છે, એને ગાળીને લગડીઓ બનાવે છે

અંગ્રેજો હિન્દુસ્થાનમા આવ્યા તે પહેલા પણ આ ખાણોમાથી સોનુ કાઢવાનો હિન્દી વતનીઓએ પ્રયાસ કર્યો હતો અને જો કે તેઓની પાસે આજના જેવા તથા આજના જેટલાં સાધનો નહિ હોવાથી કદાચિત્ તેઓ હાલની પેઠે પૂરેપૂર સોનુ પથ્થરમાથી જુદુ નહિ પાડી શક્યા હોય, તો પણ અત્યારે બની શકે તે રીતે પાગની સાઙ્ક્ન તેઓ સોનુ કાઢી શક્યા હશે પરન્તુ હાલના જમાનામા ચોથા પાંચમા ભાગ જેટલુ સોનુ જવા દેવુ-ખોઇ નાખવુ એ આજના વિજ્ઞાનને અસહ્ય છે, તેમ આપણા વધારે ખર્ચાળ કારખાના-યત્ર-આદિની વ્યવસ્થાને એ નુકસાન પોષાય પણ નહિ તેથી એ ભાગને કેવી રીતે જૂદો કરવો એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે, ને એની ક્રિયા જોવા જેવી હોય છે

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એ-ચોથા પાંચમા ભાગનુ સોનુ-જે પારાથી જુદુ પાડી શકાયુ નથી, તે રેતી-પથ્થર વગેરેની બારીક ભૂકીની સાથે મ્હોટા નળમા પડે છે આ કાદવવાળુ પાણી એક ખાસ યત્રમા લઈ જવામા આવે છે, જેમા એના પાગ બે ભાગ પાડવામા આવે

છે આ યત્રમાં તે પાણીવાળા રજકણોને એવી ગતિ આપી ચકર ચક્કર ફેરવવામાં આવે છે કે અત્યન્ત બારીક રજકણો પાણીની સાથે એક તરફ વહી જાય છે ને લગાર મ્હોટા કણો, બીજી તરફ કાદવ તરીકે એકઠા થાય છે આ મ્હોટા કણોને ફરીથી દળવાને માટે એક જુદી જાતનું યત્ર કામમાં લેવાતું હતુ લાંબા ગોળ ફરતા ભગળા જેવા આ યત્રમાં બીજા કણ " ક્વૉર્ટ્ઝ" પથ્થરના કટકાની સાથે આ ભાગને જોરથી ફેરવવામાં આવે છે, ને, " બૉલ-મિલ' ની પેઠે, આ મ્હોટા પથ્થરોની વચ્ચે વારવાર કુટાઈને એની ઘણી બારીક રજ થાય છે થોડા જોડે વખતે આ ઝીણી રજવાળુ પાણી, ગુણીઆ જેવા જાડા કપડાવતી ળ્ગી લેવાય છે—અન્ તે જ પછી ત્હેને પાછુ પારાની ઉપર પસાર કરતા એમાંનું સોનું પારાની સાથે મળી જાય છે આવી રીતે જે સોનુ પારા સાથે જુદુ પડે છે, ત્હેને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ, જુદા કારખાનામાં ઉદ્-ગાલન-વિધિથી શુદ્ધ કરાય છે

હવે આ પહેલી વિધિથી તેમ જ બીજી વિધિથી જે પાણી અત્યન્ત બારીક રજકણોને લઈને નીકળ્યુ હોય છે તેમાંનુ સોનુ મેળવવાનુ બાકી રહ્યુ એ મેના પાણીને મ્હોટી મ્હોટી ટાંકીઓ ભરવામાં આવે છે ખાસ યત્રવતી ત્હેને ડોળી નાખવામાં આવે છે ને પછી અમુક પ્રમાણમાં પોટેશિઅમ સાએનાઈડ નામનો પદાર્થ પાણીમાં મેળવીને એમાં ઉમેરવામાં આવે છે આ પદાર્થ પ્રાણિમાત્રને એક કાતિલ ઝેર છે, પરતુ જ્યા સુધી એનો ઉપયોગ થતો નથી ત્યાંસુધી બારીક કણીઓ સાથે ચાલી ગયેલા સોનાને પાછુ મેળવી શકાતુ નથી એનો ઉપયોગ એ રસાયનશાસ્ત્રની એક મ્હોટી ફતેહ છે કારણ કે ફરતા જથ્થામાં એને નાખવામાં આવે તો લગભગ બધાય સોનાને—ગમે ત્હેવા બારીક રજકણો હોય તો પણ ત્હેને તે પોતાની સાથે ખાવી લે છે અને એમના સયોજનથી એક તદ્દન નવો જ સુવર્ણ-ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે આ ક્ષારની ખુબી એ છે કે તે પાણીમાં ઓગળી શકે છે એટલે આ કાદવની સાથે આ દ્રવ્ય ખુબ મળી જાય એટલી સભાળ લવાય જોઇએ તેટલી વાર બન્નેને હલાવાય । ભેગા રખાય—તો પારાના હાથમાથી છટકેલુ સોનુ આખરે રાસાયનિક રીતે બધાઇ જાય છે પણ તે એક ક્ષારના દ્રવણરૂપે હોય છે સોનું આ રૂપે હોય છે ત્યારે બીજા કાદવ પથ્થર માટી વગેરે પદાર્થો એમને એમ રહે છે તે પદાર્થોને ગાળી કાઢવા માટે મ્હોટા મ્હોટા ગાળણ-યત્રો *Filter-press* હતા તેમા પસાર થતા આટી બધી જોરથી નિચોવાઇ પણ શકાતી, જેથી લગભગ બધુ પાણી રેતી માટી વગેરેથી અલગ થઈ જતુ, ને સોનાના ક્ષારના દ્રવણનુ ટીપેટીપુ જુદુ ગાળી લેવાતુ

આ છૂટુ પડેલુ સ્વચ્છ ખાતુ પાણી જેમા સોનુ એક ક્ષારના દ્રવણરૂપે છે, ત્હેને બીજા કારખાનામાં લઇ જાય છે ત્યા ખાસ બનાવેલ ટાંકીઓમા તે પડે છે, પછી તેમા જસદ નાખતા જસદ ધીમે ધીમે ઓગળી જાય છે ને સોનુ—કાળી ભૂકીના રૂપમા—નીચે પડે છે ક્ષારમા સોનાની જગ્યા જસદ લે છે ને સોનુ અલગ થાય છે અથાત્ જસદનો ક્ષાર બને છે ને તે

આ સર્વનો વિચાર કરી શકનાર તથા સમજનાર માણસો, તેટના માટે, દિલગીર થ છે કે મૈસુરરાજ્યે પરદેશી મૂડીથી આ ખાણો ચલાવી. ખરૂં છે કે રાજ્યને તાત્કાલિક લાભ અમે થયો છે, પરન્તુ વધુ ધીરજ ને વધુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને કોઇ હિન્દી પેઢીઓને આ કામ સોપ્યુ હોત તો ને મારે એકાદ થોડા-પચીસ ત્રીસ વર્ષો થોભવું પડત, પર તે પછી આ ખાણોનો બધો લાભ હિન્દુસ્થાનને જ મળ્યો હોત તાતાના જેવી કંપનીઓએ હિન્દમા અપૂર્વ ઉદ્યોગો ગજાનર પાયા ઉપર ઉભા કર્યા છે એ જોયા પછી, આપણા દેશ આ ખાણોનું કામ કરનાર દેશી કંપનીઓ કદી ન જ નીકળત એ હીણપતનું વચન અસ્થાને છે પરતુ એ વાતનો વિચાર વ્યર્થ છે લગભગ ૧૯૪૫ સુધી આ કંપનીઓને પટો મળેલો છે અને તે પછી એ પટો ચાલુ ન રહ્યો તો પણ તે વખતે જમીનમા કેટલુ સોનુ બાકી રહ્યુ હશે!

મૈસુર રાજ્યમા કોલારનુ "ડિસ્ટ્રિક્ટ" છે, ને તેમા કોલર શહેર છે ડિસ્ટ્રિક્ટની વસ્તી સન ૧૯૦૧ મા લગભગ પોણો લાખ હતી, ને કોલર શહેરની વસ્તી ૧૨ હજારની છે ખાણોનું કામ શરૂ થયા પછી "કોલર-ગોલ્ડ-ફીલ્ડ" (સુવર્ણ-ક્ષેત્ર) નો સન ૧૮૮૭ મા જન્મ થયો અત્યારે ત્યાં ત્રીસ હજાર માણસો કામ કરે છે, જ્યારે એની કુલ વસ્તી ૩૮ હજારની છે આખો પ્રદેશ પૂર્વ ઘાટના ઉંચા પર્વતની સપાટી ઉપર આવેલ છે દરિયાથી લગભગ ૨૮૦૦-૨૯૦૦ ફીટ ઉંચે છે હવા, દેખાવ વગેરે મનોહર છે બેંગલોરની પેઠે

પૃથ્વી ઉપરના વણાય પ્રદેશમા સોનુ પાકે છે સૌથી વધારે ટ્રાન્સવાલમા ને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા નીકળે છે સન ૧૯૦૮ ના આંકડા પ્રમાણે ત્રીજો નંબર ઑસ્ટ્રેલિઆનો, ચોથો રશિઆનો પાંચમો મેક્સિકોનો, છઠ્ઠો હિન્દુસ્થાનનો ને સાતમો કેનેડાનો હતો. હાલમા તો વર્ષે દિવસે લગભગ ત્રણચાર કરોડ રૂપિઆની કીમતનું સોનુ કોલરમાથી બહાર પડે છે. પરતુ તેમાથી હિન્દી મજૂરોને જે પગાર મળતો હશે અને મૈસુર રાજ્યને વિજળી, પાણી, ભાડું, રૉયલ્ટી વગેરેનાબદલામા મળે છે તે જુજ રકમ સિવાય બાકીનો બધો ભાગ હિન્દમાથી બહાર જાય છે

કંપનીના કામની વ્યવસ્થા દેખીતી સરસ છે પણ યૂરોપ અમેરિકામા મૂડીવાળા ને મજૂર વર્ગ વચ્ચે જે મુશ્કેલીઓ ઉભી થયા કરે છે તે કેવી રીતે થતી હશે એ આ ખાણો જોયે સમજી શકાય છે અંગ્રેજોના સુન્દર બાગબગીચાવાળા બંગલા અને મજૂરોને માટે બધાવેલા ઝુંપડાની સરખામણી કરીએ, ખાણની અંદર કામ કરતા મજૂરોની જે હાલત હતી તે જોઇએ, અને કંપની વાળાઓ આટલો નફો કરે છે ત્યારે સાધારણ મજૂરને મહિને દસ કે પંદર રૂપિઆથી વિશેષ મળે જ નહિ એ ઉપરાંત અકસ્માતોથી થતુ શરીરનુ નુકસાન તો જુદું એ સર્વના વિચારથી મજુરવર્ગની સ્થિતિ કાંઇક સમજાય છે મૈસુર રાજ્યે પટો આપતી વખતે ખાણો ા વહીવટ સબન્ધી કાયદાઓ કર્યા છે, અને તે કાયદાઓ બરોબર પળાય છે કે નહિ, ખાણોની અંદર ને ઉતર કરવા માટેનુ સચાકામ જોઇએ તેવુ મજબૂત છે કે નહિ તે તપાસવા,

---

[1] આત્મનિમજ્જન રૂ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ.

અકસ્માતો ન્હાના મ્હોટા વારંવાર થાય છે ત્હેમને બને ત્યા લગી અટકાવવા ને ન અટકાવાય તો તે પછી તપાસ કરી કંપનીના અમલદારોનો કે બીજા કોઈનો દોષ હોય તે ખોળી ત્હેનો રીપૉર્ટ કરી ન્યાયમન્દિરમા તેઓના ઉપર કામ ચલાવવા વગેરે કાર્યને માટે મજુરસંસ્થાને અમલદારો નિમ્યા છે જે ગૃહસ્થે અમને ખાણો બતાવી તે તેના એક અમલદાર હતા ખાણોમા નાજરી આ દેખરેખને લીધે મજુર વગેરેને મારફત દાદ તથા રક્ષણ મળે છે એક મ્હોટુ દવાખાનુ તથા રોગીઓને રહેવાનુ ગૃહ (હૉસ્પિટલ) પણ આ કંપનીઓ પાસે છે ત્યા ખાણમા ઇજા પામેલા માણસોને મફત સારવાર મળે છે

× × × ×

આ તથા આવા પુષ્કળ વિચારે અમારા મગજમા ખાણો જોઈને જોઈને તથા જોયા પછી આવ્યા સ્હાંજે પાંચ વાગે અમને પાછા જવાની ટ્રેન મળી અને બંગલોર છાવણીને સ્ટેશને અમે આઠ વાગ્યા પછી ઉતર્યા

આ મુલાકાતથી અમને અત્યન્ત મઝા પડી કલ્પનામા ન આવી શકે એવા પ્રસંગો તથા સ્થળો નજરે જોવાને મળ્યા હજી પણ તે ખાણોના જુદા જુદા ભાગના દેખાવો મનોદૃષ્ટિ સમક્ષ ચિત્રિત થાય છે ખાણોના મોંઢા ઉપરના મ્હોટા મ્હોટા લોખંડના મિનારાઓ નકામી રખોડી માટીના કિલ્લાઓ જેવા ઉંચા ઢગલાઓ મજૂરોના હારબંધ ને એક જ જાતના હજારો પામર ઝુંપડાઓ, અમલદારોના સુન્દર ઉદ્યાનોવાળા બંગલાઓ તે ઉપરાંત હજાર રાક્ષસી હથોડાઓની ટીપાટીપીના અવડ ઘોંઘાટવાળુ કારખાનુ તથા ત્યાનો પહેલવાન એરમેન ખાણમા ઉતરવા ચઢવાના "લિફ્ટ"ના નિયામકની બૃહસ્પતિ જેવી શાન્ત ગંભીર નિશ્ચલ મૂર્તિ, ખાણની અંદર ઉતરતા "લિફ્ટ"મા થતો અનુભવ અને એ સૌથી પણ વધારે ઉપર ચઢતા આવતા મજૂરોને નિયમમા રાખવા માટે ઇટાલિઅન રાક્ષસોના ક્રૂરતા કોયડાઓ, લિફ્ટમા જવા ને બહાને કોયડાનો સપાટો પામનારા મજૂરોની રીમ-દુ:ખની ચીચીઆરીઓને ફાટી જનારાઓનો જંગલી દુર્નાદ—એ સર્વ ચિત્રો હજી પણ નજર આગળ તરવરે છે સોનાની ઈંટોના ઝળકારાની સાથેને સાથે આ દેખાવો કદી ભૂંસા ન થાય એવી રીતે ગુંથાઈ રહેશે, ને સ્મૃતિપટ ઉપર અંકિત થઈ રહેશે

નડિઆદ,
તા ૧૨, જુલાઈ, ૧૯૧૯ }

"દાકતર પ્રતાપચંદ્રનું પ્રલોભન."

લેખક—રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, બી. એ.

રાત્રિના અગીઆર વાગ્યાનો સમય હતો સર પ્રતાપચંદ્રના ભવ્ય ભવનમાં ચારે પાસ શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી સેવક વર્ગ પોતાના કાર્યથી પરવારીને, ઘણે ભાગે નિરાંત થયો હતો કોઇ કોઇ શોખીના, નાટક જોવાના રસીઆ ત્યાં પણ પહોંચી ગયા હતા આ ભવનની શોભા બહારથી જ મોહ પમાડનારી હતી એમ ન હતુ અંદર જ્યાં જુઓ ત્યાં લક્ષ્મીના આવાસનાં ચિહ્ન પ્રત્યક્ષ જણાતા હતા જે કંઈ સરસામાન બંગલામાં ગોઠવેલો હતો તે અતિ ઉત્તમ કારીગરીનો અને એક મહાન્ શ્રીમાન્ ગૃહસ્થની ઉચ્ચ સ્થિતિને છાજે તેવો હતો આ પ્રમાણે અઢળક દ્રવ્યના વ્યયે સર્વ ચીજો સંપાદન કરેલી હોવા છતાં, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારને તરત જણાઈ આવતુ હતું કે એક ગૃહિણીના કોમળ હાથની ત્યાં ખામી હતી ગૃહવ્યવસ્થા સન્નારીઓની સંભાળ અને દેખરેખ નીચે જુદી જ રહી શકે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે અપરિણિત ગૃહસ્થનો સર્વ આધાર તેમના સેવકો ઉપર જ રહે છે તેઓ એવા સુશિક્ષિત ક્યાંથી હોય કે સ્વામીની અર્ધાંગનાના જેટલી કાળજીથી તેમની લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરી શકે? શસ્ત્રવૈદ્ય તરીકે ડા. પ્રતાપચંદ્રે થોડાં જ વર્ષમાં એવી તો વિખ્યાતિ મેળવી હતી કે તેમના નગરમાં તો શું પણ તે આખા ઇલાકામાં તેમના નામથી વિદ્વદ્વર્ગ ભાગ્યે જ અજાણ્યો હતો ગમે તેવો કઠિન શસ્ત્ર પ્રયોગ પણ તેઓ એવી સહાઇથી કરતા કે દરદીને તેથી આરામ જ થઈ જતો.

એટલુ તો કહેવુ જોઈએ કે સ્વભાવે તેઓ જરા રુક્ષ ને તામસી જણાતા તથા કોઇનો પરિચય કરવાની સ્પૃહા રાખતા નહિ જેને તેમની ગરજ પડતી તે મ્હો માગી ફી આપીને તેમની અનુપમ શક્તિનો લાભ લેતા તેની તેઓને કોઇ સાથે હળવા મળવાની ઝાઝી ઇચ્છા ન હતી તેમના મિત્ર હોવાનુ માન કોઇને પણ ન હતુ એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ સ્હેજ પણ નથી જ્યારે તેઓ નિર્ધન હતા ત્યારે તેમને ઘણા મિત્ર હતા ને આજ ધનવાન્ થયા ત્યારે કોઇ ન મળે ! ! જેમ જેમ પોતાના ધંધામાં તેઓ નામના વિશેષ મેળવતા ગયા તેમ તેમ સમાજથી અલગ પડતા ગયા અગાઉ જ્યારે તેમની સ્થિતિ એક સામાન્ય દાક્તરનાથી ચઢતી ન હતી ત્યારે તેઓ સારી રીતે લોકોની સાથે સહવાસમાં આવતા તે વેળા તો આજીવિકાનાં સાધન સંપાદન કરવા માટે તેમને ઘણાની ખુશામત પણ કરવી પડતી જીવર્ગમાં પણ ઘણા જણ તેમની શસ્ત્રવિદ્યામાં પ્રવીણતા જાણી તેમના વખાણ કરનાર તરીકે નીકળે એમ હતુ પણ જ્યારથી નામદાર સરકારે તેમની પરમાર્થ બુદ્ધિની—તેમની અદ્ભુત ચતુરાઇની—તેમના મનની તથા હાથની દૃઢતાની અને તેમની નિઃસ્વાર્થ સેવાની કદર કરીને તેમને 'સર'નો ઇલ્કાબ આપ્યો ત્યારથી તો તેઓ સામાન્ય પંક્તિથી એટલા ઉંચે ચઢી ગયા કે પોતાના ધંધાને લગતાં કાર્યના પ્રસંગ વિના બીજા કોઇ સાથે ભાગ્યે જ પરિચયમાં આવતા અને તેમના એ ત્યાગી સ્વભાવથી તેમના પ્રશંસકો પણ ચીડાતા, પરન્તુ તેઓ

મુદ્રક—ર૦—૧ર—૦ અન એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઇ

એટલુ તો સ્વીકારતા કે "પૈસો મ્હારો પરમેશ્વર" એ કહેવત એમણે ખરી કરી ન હતી એમની ઇર્ષ્યા કરનારની તો ખોટ જ ન હતી પણ કોઇની એટલી વાતની તો કહેવાતી નહિ કે દરિદ્રીને પણ તેમની સેવાની અગત્ય જણાય તો તેઓ વગર ફીએ તે સ્વેચ્છાથી કરતા તેમના સ્વભાવનુ પરિવર્તન શાથી ને ક્યારથી થયુ તે જગત ક્યાંથી જાણી શકે ? પરતુ તેમનો અતરાત્મા તો સાક્ષી પુરતો જ હતો આટલી બધી સમૃદ્ધિ ને આટલી મોટી કીર્તિ મેળવ્યા છતા તેમના હૃદયમા એક સ્થાન હજી ખાલી જ હતુ સરયૂ બાળાની સાથે પોતાનો સંસાર કરવાની તેમણે સાતેક વર્ષ ઉપર ઇચ્છા રાખી હતી પણ તે બાળાની તેમની અધિકાર સ્થિતિ જોઇને, તેના પિતાએ તેનુ પાણિગ્રહણ અન્ય જન સાથે કરાવી દીધુ, ત્યારથી તેઓનુ મન ખાટુ થઇ ગયુ હતુ ને સમાજ ઉપર એક રીતે જાણે તિરસ્કાર આવી ગયો હતો તેથી મ્હોટા મેળાવડાઓમા પણ તેઓ ભાગ્યે જ ભાગ લેતા પોતાના મનની એટલી એક ચિંતા સદા કાળ તેમના હૃદયને બાળી મૂકતી હતી તેમાથી મનને બીજે માર્ગે દોરવા માટે તેમણે પોતાના ધધામા સારી કાર્મેનીયત મેળવવા માટે સખ્ત શ્રમ કરવા માંડ્યો ને જેમ જેમ તેમની હાથચાલાકીની પરીક્ષાના પ્રસંગ આવતા ગયા તેમ તેમ સર્વની ખાત્રી થતી ગઈ કે તેઓ શસ્ત્ર-પ્રયોગમા તો એક્કો જ છે આ પ્રમાણે તેમણે છેલ્લા પાંચ સાત વર્ષમા એટલી તો નામના મેળવી કે તેઓ પોતે એ તેથી કેટલીકવાર અજાયબ થઇ જતા એક કાળ એવો હતો કે જે ગૃહસ્થના મકાનમા તેઓ ભાડે રહેતા તો તેઓ ચઢેલ ભાડુ પણ ચુકવી શકતા નહિ તેનામા જ તેમનુ ધ્યાન તે મકાનના માલિકની પુત્રીના અદ્ભુત લાવણ્ય વડે આકૃષ્ટ થયેલુ ને તેની ઇચ્છા પોતાને વરવાની છે એમ પોતાના સમજવામા પણ આવેલુ પરતુ તેના પિતાને તે સબધ અનિષ્ટ લાગવાથી તેમણે બીજે જ ઘરના કરી દીધી, એટલે ડાક્તર બિચારા નિરાશ થઇ ગયા તેમના હૃદયમા આને લીધે એવો તો આઘાત થયો કે ત્યારથી તેમણે ઈતર સ્ત્રીના સહવાસનો જ ત્યાગ કર્યો એ બાળાને અનિચ્છાએ આમ તેના પિતાની આજ્ઞાને અધીન થવુ પડ્યુ તે તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા તેથી તેના ઉપરનો તેમનો પ્રેમ અને શ્રદ્ધા જેવાને તેવા રહ્યા, પણ પછી પોતે ધીમે ધીમે એવી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યા કે પુનરપિ તેનુ દર્શન પણ લેવાનો પ્રસગ બન્યો જ નહિ આજ એકાન્તમા તેઓ બેઠા હતા તે વેળા તેમને પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર આવતો હતો, "આ દ્રવ્યલોભી જગતમા મ્હારૂં કહુ એવુ કોણ છે ? લક્ષ્મી તો મ્હારે ઘણી થઈ કીર્તિ પણ હુ મેળવાય તેટલી મેળવી શક્યો 'સર' પણ બન્યો ને મને કહેવામાં આવે છે કે હુ જો કોઈ કુલીન કન્યા જોડે લગ્ન કરૂં તો હજી પણ મને આથા ઉંચી પત્ની મળે પણ મ્હારે તેનુ શુ કામ છે ? કહે છે કે પેલા રાજા મિશ્રજગનાથની પુત્રી મને વરવાને તૈયાર છે પણ એ તે મારી કે મ્હારી સમૃદ્ધિને તે હુ સમજી શકતો નથી એના લગ્ન કરીને સુખ પણ શુ મેળવવાનુ ? જેના સમાગમથી મ્હેં અખંડ સુખ શાન્તિની આશા રાખેલી તે તો હાથથી ગઇ, હવે તેનુ સ્થાન પૂરે એવી કોઈ હુ દેખતો નથી. તેનુ સ્મરણ જ્યાં સુધી મ્હારા હૃદયમાં હજી તાજુંને તાજુ છે ત્યા સુધી બીજી કોઇ ઉપર મ્હારો

૧ કમનકુમાર ૩ ૦—૮—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઇ

થયા હદિ કુટુમ્બ સાથે તેનુ ઉચિત જોડાયા છતા તેની કાન્તિમા તેમની સો અગાઉના કરતા મૌલકના નિશેષ ભાસના માટી તેનુ પુનર્તેલ યતા તેમના મ્હોમાંથી અનિચ્છાએ એક લ ઉનિ શ્વાસ નીકળી ગયો તેમણે જોયુ કે દરદી જે બિછાના ઉપર પડ્યો હતો તેની પાસે એક પુરૂષ બેઠેલો હતો ને તેના દેખાવ ઉપરથી તે ના ગણુતી હશે એમ તેમણે અનુમાન કર્યું સર પ્રતાપને જોતા જ તેણે ઉઠીને માનસહિત પ્રણામ કર્યા

સર પ્રતાપચન્દ્રે વસ્ત્રની પેટી ટેબલ ઉપર મૂકી દાક્તર ગણુવીને કહ્યુ કે તેમની મ ની પોતાને આ પ્રયોગમા જરૂર પડશે સરયૂ પાસે આવીને ઉભી રહી હતી તેને તેમણે એક કટાક્ષથી ત્યાંથી અન્ય સ્થાને જવાની સના કરી તે તરત સમજી ગઇ અને જતે જતે તેઓના ટેબલ પાસે આવી ત્યારે તેમનાં વસ્ત્રને ઘસડાઇને તેમની પાસેથી બ્હાર નીકળતા તેણે તેમના સામુ જોઇ ચિતાતુર ચહેરે-મંદ સ્વરે-દીન યાચના કરતી હાય તેમ પૂછ્યુ કે-"પ્રયોગ સફળ થશે ખરો ? હું સાભરની ટોડ તો મ્હારી ખાતર પણુ આપ આપનુ બનતું કરવા નહિ ચુકો એવી આશા રાખુછુ—"

તેના જાદુઈ સ્પર્શથી—તેના કોમળ કંઠના મધુર સ્વરથી-દાક્તરના શરીરમાં જાણે વિદ્યુત-પ્રવાહ પ્રસર્યો હોય તેમ એકાએક જાગૃતિ આવી ગઈ તેઓ ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા પરન્તુ કંઠ ગદ્ગદ થવાથી કંઈ બોલી શકતા નહિ અને માત્ર મસ્તક હલાવીને જ તેમણે પોતાનો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો

કા ગુગની દરદીને ક્લોરોફોર્મ આપવાને પ્રવૃત્ત થયા અને સર પ્રતાપ શસ્ત્રોને વિશુદ્ધ કરવામા રોકાયા પ્રયોગનુ સ્થાન જોતા તેમને જણાયુ કે આમા એક વાળ જેટલો પણુ સ્થાનાન્તર થાય તો પરિણામ ભયંકર આવે એવુ હતુ, અને ભલભલા શસ્ત્રવૈદ્યો પણુ તેમ તેમનો કોપ કાઢી શકે એમ ન હતું જો પ્રયત્ન કર્યા છતા નિષ્ફળ થવાય તો સરયૂના હાથની માગણી કરવાનો અવસર પણુ મળે એમ હતું. આમ સુડી વચ્ચે સોપારીની પેઠે એમનુ મન દ્વિધા વિભક્ત થયુ પરંતુ તેમની સદ્બુદ્ધિએ પાછો વિજય મેળવ્યો. સ્વાર્થબુદ્ધિને તેમણે હડસેલી કાઢી. આત્મલાભની અવગણુના કરી-ભવિષ્યના સુખની ઉદય પામતી આશાઓનો તિરસ્કાર કર્યો મનુષ્યજાતિની મનુષ્ય પરત્વે શી ફરજ હતી એ તેઓને પાછુ સ્ફુરી આવ્યુ પોતાની અપ્રતિમ શક્તિથી એક વ્યક્તિનો જીવ બચાવીને તેને તથા તેના કુટુમ્બીજનોને સુખી કરવા એ જ પોતાનો ધર્મ હતો,' એમ તેમને પાછુ સ્મરણુ થઈ આવ્યુ તેથી મહાશ્રમે મનોનિગ્રહ કરીને તેમણે પોતાનુ કામ શરૂ કર્યું પાસે ઉભેલા ગણુવિએ તેમની દક્ષતા જોઈ પ્રયોગ સમાપ્ત થયા પછી જે પ્રશસા શુદ્ધ અંતઃકરણે કરી તેનાથી તેમનુ મન મુદિત થયુ પાંચ જ મિનિટમા સર્વ સમાપ્ત થઇ ગયુ. ઈશ્વર કૃપાથી દરદીને હવે જીવવાની આશા સબળ બની ગઈ તેના પિતાએ દાક્તર સાહેબનો જેટલા સદ્ભાવથી આભાર મનાય તેટલો માન્યો. પરંતુ દાક્તરને તેની કયા જરૂર હતી ? બ્હાર નીકળતાં તેમને ફરીથી એકવાર સરયૂને મળવાની ઇચ્છા થઇ આવીને તે દ્વાર

પાસે જ ઉભી હતી તેથી લાગ જોઈને તેમણે તેના તપી રહેલા હૃદયને શાન્ત કરવા માટે મંદ હાસ્ય કરીને હળવેથી કહ્યું—"તમારા પતિને પ્રભુએ જીવિતદાન દીધું છે તેથી તેમનો પાડ માનજો."

"મ્હારા પતિને?" આશ્ચર્યથી ચકિત થઈને સરયૂએ સામો પ્રશ્ન કર્યો. "એ તો મ્હારા સ્નેહ થાય એમની પત્ની બિચારી અંદર મૂર્છામાં બેભાન પડી છે. મ્હારા પતિએ બે વર્ષ થયાં પરલોકગમન કર્યું છે."

સર પ્રતાપચંદ્રનું હૃદય આ વધામણીના શબ્દો સાંભળી કેટલું પ્રફુલ્લ થયું હશે તે વાચનારે જ કલ્પી લેવાનું છે.

"સરયૂ! મ્હારી વહાલી સરયૂ—હું તને આ વાત કદીપણ કહેવાનું ધારતો ન હતો પણ હવે મ્હારાથી કહ્યા વિના રહેવાતું નથી કે તને પાછી મેળવવાની પ્રબળ લાલચે હું ભયંકર ખુન કરવાની તૈયારીમાં હતો. મ્હારી દુર્બુદ્ધિનો વિજય ન થયો એ જ પ્રભુનો પાડ. તું જ્યારથી અન્યની થઈ ત્યારથી મ્હેં સાચું સુખ શું હશે તે જાણ્યું નથી. આપણે વિયુક્ત થયાં ત્યારથી આજ સાત વર્ષ સુધી અન્ય કોઈ રમણી મ્હારા હૃદયમાં ત્હારૂં સ્થાન મેળવી શકી નથી. મને સર્વે વાતની તૃપ્તિ છતાં ત્હારા સ્નેહની જ અતૃપ્તિ હતી. એ ઉણપ હવે પ્રભુ પૂરી કરે એટલી જ મ્હારી અભિલાષા છે. તું મ્હારી થઈશ?"

આનો ઉત્તર સરયૂના આનંદાશ્રુથી ભરેલા, સર પ્રતાપના પ્રતાપી વદન ઉપર નિબદ્ધ થયેલા અંતરના પ્રેમની ઉર્મિ વ્યક્ત કરતા લોચને જ જે વાળ્યો તેથી સર પ્રતાપનો હર્ષ હૃદયમાં સમાઈ શક્યો નહિ અને તેમની ખાત્રી આપોઆપ તત્કાળ થઈ કે જે શુદ્ધ બુદ્ધિથી તેમણે સ્વાર્થ ત્યજીને, લોભ લાલચ દૂર કરીને, કેવળ પરમાર્થ સાધવાને માટે જ મન સુદૃઢ કર્યું હતું તેનો પ્રભુએ પ્રત્યક્ષ આ બદલો સ્વલ્પ કાળમાં જ આપ્યો હતો.

મહાકવિ હોમરનું ઇલિઅડ.

લેખક –રા માકન્લાલ અમૃતલાલ દવે, બી એ

(પૃ ૭૩૧ થી અનુસંધાન, અધ્યાય ૩)

મેનેલેઅસ અને પૅરિસ વચ્ચે દ્વન્દ્વ યુદ્ધ થાય છે, અને ઍફ્રોડાઇટી પૅરિસને ઉગારી લે છે
હેલન તથા પ્રાયમ ટ્રૉયના કોટ ઉપરથી ઍકાઇઅન સેનાને નિહાળે છે

હવે દરેક ટુકડી પોતાના સરદારની સાથે બરોબર ગોઠવાઇ ગઇ, ત્યારે ટ્રોજન લોકો પક્ષીના ટોળાની પેઠે કલબલાણ ને ઘૂમરણ કરતા કૂચ કરવા લાગ્યા, અને એકાએક હિમ તથા વરસાદ પડતા નહાસી જતા સાગર ભણી કોલાહલ કરી ઉડતા, વહેંતિયા માણસોનો વિનાશ કરવાને પરોઢિયે ક્રૂર યુદ્ધ મચાવતા બગલાનો આકાશમા ઘુમાટ થઇ રહે, તેવો શોર ત્યા મચી રહ્યો પણ બીજી બાજુએ ધૈર્ય રાખતા અને પરસ્પર સહાયતા કરવાને અતિ ઉત્સુક થઇ રહેલ ઍકાઇઅનો શાતિથી કૂચ કરી આવતા હતા

જેમ દક્ષિણવાયુને લીધે ગિરિશૃંગો ધુમસથી છવાઈ જાય, જો કે તેથી ભરવાડના પ્રેમ કામ પડે પણ લુટારાને રાતના અન્ધકાર કરતાએ વધારે મઝા પડે, અને જેમ એક કંકર કરતા વધારે આખથી જોવાય નહિ, તેટલા બધા વ ધૂળના ગોટા બન્ને સેનાના પગલાંથી ઉડતા આકાશમા ઊડવા લાગ્યા અને અતિશય વેગથી મેદાનમાં થઇને લશ્કરો ધસવા લાગ્યા

આ પ્રમાણે બને સેના પરસ્પર ધસતી પાસે આવી પહોચી, ત્યારે તેજસ્વી ઍલેક્ઝાન્ડ્રસ ટ્રોજન સેનાનો રક્ષક બન્યો, તેણે ખભા ઉપર વ્યાઘ્રચર્મ તથા વક્ર ધનુષ્ય અને ખડ્ગ ધારણ કર્યાં હતા, અને બે કાસાની અણીવાળા ભાલા હસ્તમા હલાવતે હલાવતે તેણે આગાઇવ લોકના સર્વ સરદારોને પોતાની સાથે રણમા દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવાનુ આહ્વાન આપ્યુ પરંતુ જ્યારે એરીઝને વ્હાલા મેનેલેઅસે તેને સેનાના અગભાગમા લાંબા પગલા ભરી આવતો જોયો, ત્યારે તે ઘણો પ્રસન્ન થયો, કેમકે જેમ કોઈ ભૂખ્યા સિંહને શિંગાળા સાબરનુ કે જંગલી બકરાનુ મડદુ હાથ લાગે ને તે ખુશ ખુશ થઈ જાય, અને ચપળ કુતરાઓ તથા તરસ્યા શિકારીઓ તેની પાછળ પડ્યા હોય તોપણ તે ઝડપથી તેને ખાવા મડી જાય તેમ તેજસ્વી ઍલેક્ઝાન્ડ્રસ નજરે પડ્યો એટલે મેનેલેઅસ રાજી રાજી થઈ ગયા કારણ કે તેણે ધાર્યું કે હવે આ પાપીનુ વેર લેવાનો સમય આવી પહોચ્યો છે તેથી તરત જ તે રથમાથી ભોંય પર બખ્તરસહિત કૂદી પડયો

પણ જ્યારે તેજસ્વી ઍલેક્ઝાન્ડ્રસે તેને અગ્રણી વીરસમૂહમા દીઠો ત્યારે તેના હૈયામા ધ્રાસ્કો પડ્યો, અને મૃત્યુથી છૂટવાનો યત્ન કરતો તે પોતાના મિત્રમંડળની મધ્યે પાછો હઠવા માડયો જેમ કોઇ માણસ પર્વતની ખીણમા સાપ જોતા પાછો ખસે, ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો પોતાનુ શરીર એકે બાજુ હટાવી રાખે, પાછો ફરે, અને તેના મ્હો ઉપરનુ લોહી ઉડી જવાથી ફીકુ

+ પૅરિસ

[illegible]

પડી જાય, તેમ તે ઍટ્રીયુસ-સુતના ભયે તેજસ્વી મૅનેલાઅસ અન્ય ટ્રોજનોના સમૂહમાં પાછો હઠતો ગયો પણ હેક્ટરે તેને દીઠો, અને તે તેને તિરસ્કારપૂર્વક આ પ્રમાણે ઠપકો દેવા લાગ્યો 'દુષ્ટ પૅરિસ, સુન્દર મુખાકૃતિવાળા ચોર, હે સ્ત્રીના કપટી, તું જન્મ્યો જ ના હોત અથવા પરણ્યા વિના જ મુઓ હોત તો કેવું સારૂં થાત ! ખરેખર હું તો એમ જ ઇચ્છું છું, અને આ પ્રમાણે અમને શરમાવવા કરતાં અને બધા માણસોના તિરસ્કારપાત્ર થવા કરતાં એ જ ઠીક હતું હું ધારૂં છું કે પેલા લાંબા કેશવાળા ઍકાઇઅનો હસતા હશે, અને કહેતા હશે કે ટ્રોજનોએ રાજકુમારને પોતાનો રક્ષક બનાવ્યો છે, પણ એ તો માત્ર શરીરે જ સુન્દર છે અને એનું હૃદય તો બળ વગરનું ને નમાલું છે તારાં સમુદ્રગામી વહાણમાં બેસી વિશ્વાસુ મિત્રોની સાથે તું સાગરયાન કરી આ પેલા વિદેશીઓના સહવાસમાં રહી દૂર દેશાન્તરથી શસ્ત્રધારી વીરોની લાવણ્યવતી વધૂને લેઇ આવ્યો, તે શું તારા પિતાને, તારા નગરને, અને આખા રાજ્યને ઝાટકા સમાન સાલવાને જ માટે ? આપણા શત્રુઓને ગમ્મત કરવાને જ માટે ? અને તારૂં પોતાનું મ્હોં નીચું ઘાલવાને જ માટે ? અને એરીઝને વ્હાલા મેનેલેઅસની સાથે શું તારાથી ટક્કર ઝીલી શકાય ? જરા જો તો ખરો, કે જેની મનોરમા પત્ની હવે તારા સમાગમમાં છે તે વીરનું પાણી કેવું છે આમ ધૂળ રગદોળી તું ધૂળમાં આળોટીશ, તો પછી તારી તે વીણા શા કામની તેમ જ ઍફ્રોડાઇટીએ બક્ષેલા તારા સુન્દર કેશ ને મનોહર મુખાકૃતિ પણ શા કામના ? ખરેખર ટ્રોજનો જ બાયલા છે નહિ તો તેં જે સંકટ ઊભું કર્યું છે તે બદલ તને ક્યારનોએ પથરા મારી પૂરો કર્યો હોત '

એટલે તેજસ્વી ઍલેક્ઝાન્ડ્રસ તેનો ઉત્તર વાળ્યો " હે હેક્ટર, તેં મ્હને માપસર ઠપકો દીધો છે અતિશય દીધો નથી જેમ કોઇ માણસ વહાણ બનાવવાનું લાકડું કરતો હોય અને તીક્ષ્ણ કુહાડી પાટિયામાં પેસવાથી ઉપરનો ઘા જોસભેર લાગે, તેમ તારૂં હૃદય સદા તીક્ષ્ણ છે અને તારી છાતીમાં હમેશ નિર્ભયતાનો જ વાસ છે તેથી મ્હને કંઇક ભોગ આપ્યું છે સુવર્ણદેહા ઍફ્રોડાઇટીની સુન્દર બક્ષિસો મ્હને મળી છે તે માટે તું મ્હને મ્હેણાં મારતો મા, દેવતાઓએ સ્વેચ્છાથી બક્ષેલી બક્ષિસોની કંઇ અવગણના કરવાની નથી કેમકે માત્ર પોતાની ઇચ્છાથી જ કોઇ પણ મનુષ્યને તે મળતી નથી પણ જો તારી ઇચ્છા એમ જ હોય કે મ્હારે યુદ્ધમાં ઊતરવું અને લડવું તો બીજા બધા ટ્રોજનોને અને ઍકાઇઓને નીચે બેસાડી દે મ્હને તથા એરીઝને વ્હાલા મેનેલેઅસને વચ્ચોવચ આવવા દે અને હેલનને સારૂ તથા તેના સઘળા ધનને સારૂ અમને બન્નેને દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવા દે અમારા બેમાંથી જે જીતે ને પોતાનો હાથ ઉપર રાખે, તે સઘળું દ્રવ્ય તથા તે સ્ત્રીને એકદમ ખુશીથી લે ને પોતાને ઘેર લેઇ જાય. અને બીજા બધાએ મિત્રભાવ રાખવો ને સંપ ન તૂટે તે માટે દૃઢ સોગન લેવા જેથી કરીને તમે બધા તમારા ક્યારડાવાળા ટ્રૉયમાં રહો અને પેલા બધા ઘોડાના ચરે વાળા આર્ગસમાં તથા સુન્દર સ્ત્રીઓના નિવાસસ્થાન ઍકાઇઆમાં જઇ રમે "

તેના આવા વચન સુણી હેક્ટર ઘણો ખુશ થયો, અને વચ્ચે જઇ ટ્રોજનોની ટુકડીઓને વચમાંથી ઝાલેના પોતાના ભાલા વડે શાન્ત થઇ જવાનું કર્યું અને બધા નીચે બેસી

ગયા પણ દીર્ઘકેશ ઍકાઇઅનોએ તેના પ્રત્યે બાણુ તથા પથરા ફેંકવા માંડ્યા એટલે નરપતિ ઍગૅમેમ્નન મ્હોટેથી બોલી ઉઠ્યો. "હે આર્ગાઇવ લોકો, બસ કરો, હે ઍકાઇઅનો! બાણુ ન ફેંકો, કેમકે ઝગઝગતા ટોપવાળો હેક્ટર કંઈક કહેવાને આવ્યો છે."

તેણે આમ કહ્યું, એટલે તેઓ લડતા બધ પડ્યા અને સત્વર શાન્ત થઇ ગયા. અને હેક્ટર બન્ને સેનાની વચ્ચે રહી બોલ્યો "સાભળો, હે ટ્રોજનો તથા સુકવચધારી ઍકાઇઅનો, જેને લીધે આ વિગ્રહ ઊભો થયો છે તે ઍલેકઝાન્ડ્રસનુ કહેણુ હું તમને સભળાવુ છું. સાભળો તે કહે છે કે બીજા બધા ટ્રોજનોએ ને ઍકાઇઅનોએ આ વસુન્ધરા ઉપર પોતાના રમ્ય કવચો મૂકી દેવા, અને હુ તથા ઍરીઝને વ્હાલો મેનેલેઅસ વચ્ચોવચ આવીએ, અને હેલનને સારૂ તથા તેના સકળ દ્રવ્યને સારૂ અમે બન્ને દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરીએ. અમારા બેમાથી જે જીતે તે પોતાનો હાથ ઉપર રાખે, તે સકળ દ્રવ્ય તથા તે સ્ત્રીને એકદમ કબજે લે ને પોતાને ઘેર લઈ જાય, પણ તમારે બધાએ મિત્રભાવ રાખવો પડશે અને સુલેહનો ભંગ ના થાય તે માટે દૃઢ સોગન લેવા પડશે."

તે આમ બોલ્યો, એટલે તેઓ બધા મૌન ધારી શાન્ત ઊભા રહ્યા. પછી બધાની સમક્ષ દીર્ઘ સિંહનાદવાળા મેનેલેઅસે કહ્યું —"હવે તમે બધા મ્હારૂં કહેવુ પણ સાભળો, કેમકે સૌના કરતાં મ્હારૂં હૃદય વધારે શોકાકુળ છે. ઍલેક્ઝાન્ડ્રસના પાપે ને મ્હારા કલહે કરીને તમને ઘણા ઘણાં દુઃખ પડ્યા છે, પણ હવે હુ ધારૂં છું કે આર્ગાઇવ અને ટ્રોજનોને વિગ્રહથી મુક્ત થવાનો સમય આખરે આવી પહોંચ્યો છે. અમારા બેઉમાથી જેનુ આવી બન્યુ હશે, તે ભલે અહીં મૃત્યુવશ પડી રહે. પણ તમે બધા તો સત્વર છૂટા થઈ જાઓ. તમે પૃથ્વી ને સૂર્યને માટે એક કાળી ઘેટી ને એક ધોળો ઘેટો લાવો અને ઝ્યૂસને માટે એક અમે લાવીએ પછી મહાન પ્રાયમને અહીં બોલાવો અને તેની પાસે સોગન લેવડાવો. કારણ કે તેના પુત્રો ગર્વિષ્ઠ અને વિશ્વાસઘાતક છે તેથી કદાચ કોઈ ઝ્યૂસના સોગન ના પાળે ને તેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે. જુવાનિયાઓના ચિત્ત ઊછળી રહ્યા હોય છે, પણ જો કોઇ વૃદ્ધ પુરુષ વચ્ચે હોય છે, તો તે આગળ પાછળ જુએ છે જ, અને આ પ્રમાણે ઉભય પક્ષને માટે ઉત્તમ પરિણામ આવશે."

તેના વેણુ સાભળી ઍકાઇઅનો અને ટ્રોજનો ખુશ થયા, તેમણે ધાર્યું કે હવે ભયાનક વિગ્રહથી આપણે છૂટ્યા તેથી તેમણે રથ અટકાવ્યા, અને નીચે ઊતરી તેમનાં કવચ ઉતારી નાખ્યા. બધા કવચ ભોય પર પાસે પાસે મૂક્યાં ત્યારે વચમા થોડી જ જગા બાકી રહી. ઘેટા લાવવાને પ્રાયમને બોલાવવા હેક્ટરે સત્વર નગરમા બે દૂત મોકલ્યા અને નરેશ ઍગૅમેમ્નને ટૅલ્થાઇબિઅસને પોતાના વહાણમા જઇ એક ઘેટો લઈ આવવાનો હુકમ કર્યો, અને અભિજાત ઍગૅમેમ્નનની આજ્ઞા તેણે માથે ચડાવી.

હવે આઇરિસ શુભ્રભુજા હેલન પાસે ગઇ તેની નણંદ, પ્રાયમની સૌથી ખૂબસુરત અને લાડકી પુત્રી, અને ઍન્ટીનરના પુત્ર હેલિકેઅનની પત્ની લૅઑડિકીનો વેષ લઈ તે તેને કહેવા ગઇ. હેલન પોતાના ખંડમા એક મ્હોટું નીલ રંગનુ બેવડા પનાનુ થાન વણતી

હતી, અને અશ્વવિજેતા ટ્રોજનો તથા કવચધારી ઍકાઇઅનો વચ્ચે તેને પોતાને જ લીધે એરીઝે જે ઘણાં યુદ્ધો મચાવ્યાં હતાં તેના દશ્યો તે થાન ઉપર ભરતી હતી. આઇરિસે તેને જોઈ, અને તે લઘુગતિ દેવદૂતી તેની પાસે ઊભી અને બોલી "આવ, મ્હારી વ્હાલી બહેન, અશ્વવિજેતા ટ્રોજનો અને કવચધારી ઍકાઇઅનોના અદ્ભુત પરાક્રમો જોવા હોય તો મ્હારી સાથે આવ. મેદાનમાં ભયંકર યુદ્ધ કરવાને આતુર થઈ ગયેલા અને પરસ્પર અશ્રુધારા કઢાવનાર જગમાં ઝૂઝેલા યોદ્ધાઓ હમણાં શાન્ત થઈ ગયા છે. લડાઈ બંધ પડી છે. વીરો ઢાલને અઢેલી ઊભા છે, અને લાંબા ભાલા તેમની પાસે જમીનમાં ખોસેલા છે. પરંતુ તારે માટે ઍલેક્ઝાન્ડ્રસ તથા એરીઝને વ્હાલા મેનેલેઅસ વચ્ચે લાંબા ભાલાનું દ્વન્દ્વયુદ્ધ થનાર છે, અને તું જે વિજયી થશે તેની પ્રિયપત્ની થઈશ."

આમ કહી દેવીએ તેના હૃદયમાં તેના પ્રથમ પતિ માટે, તેના નગર માટે, અને તેનાં માબાપ માટે મીઠી લાગણી ઉત્પન્ન કરી.

તરત જ તેણે મ્હો ઉપર ઝગઝગતા રૂપેરી ઘુંઘટ પહેરી લીધો અને પોતાના ખંડમાંથી ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલી. તે વખતે તેની આંખમાંથી એક બોર જેવું આંસુ પડ્યું. તે એકલી ન હતી, તેની સાથે તેની બે દાસીઓ પિથ્યુસ-પુત્રી આઇથ્રી અને વૃષભાક્ષી ક્લાઇમીની હતી. સત્વર તે સ્કાઇઅન દરવાજા આગળ આવી પહોંચી. ત્યાં પ્રાયમ તથા તેની સાથે પૅન્થોઅસ, થિમોઇટીઝ, લૅમ્પસ, ક્લિટિઅસ, એરીઝનો વંશજ હિકેટેઅન તથા બુદ્ધિમાન સલાહકારો આઉકૅલેગન અને ઍન્ટીનર ટ્રોજનોમાં વૃદ્ધ પુરુષો હોઈ સ્કાઇઅન દરવાજે બેઠેલા હતા. અવસ્થાને લીધે આ સર્વ વૃદ્ધો હવે યુદ્ધમાં ભાગ લેતા ન હતા, પણ હજી તેઓ ઘણા સારા વક્તાઓ હતા. જેમ વનમાં એક વૃક્ષ ઉપર ઘણાં તીડ એકઠાં થઈ બેસે અને તીણે અવાજે બોલે તેમ તે દરવાજાના બુરજ પર વૃદ્ધ ટ્રોજનો બેઠા હતા. હવે જ્યારે તેમણે હેલનને બુરજ તરફ આવતી જોઈ, ત્યારે તેઓ ધીમે સાદે, છતાં સત્વર, પરસ્પર બોલવા લાગ્યા 'ખરેખર આવી સ્ત્રીને સારૂ લાંબા સમય સુધી ટ્રોજનો તથા કવચધારી ઍકાઇઅનો કષ્ટ સહન કરે એમાં તેમનો કંઈ વાંક નથી. તે અમર દેવીઓના જેવી સુંદર અને દર્શનીય છે. તેમ છતાં તે આટલી બધી સુરૂપ છે છતાં, તેને તેમના વહાણમાં બેસાડી મોકલી દેવી જોઇએ, અને આપણને તેમ જ આપણા પછી આપણા છોકરાંને કષ્ટ દેવા અહીં રાખવી જોઇએ નહિ."

તેઓ આમ કહેતા હતા, એવામાં પ્રાયમે બૂમ પાડી અને હેલનને બોલાવી 'આવ બેટા, અહીં આવ, મ્હારી પાસે બેસ. અહીંથી તારા પ્રથમ પતિ, તારાં સગાં વ્હાલાં, અને તારા મિત્રો દેખાશે. હું તને દોષ દેતો નથી, હું તો આ શોકજનક ઍકાઇઅન વિગ્રહ ઊભો કરનાર દેવોનો જ દોષ દેખું છું. વારુ મ્હને કહે જોઈએ આ સુરૂપ, મહાન, પ્રચંડ, ઍકાઇઅન વીર કોણ છે? ખરેખર, એના કરતાં એક મૂઠ ઊંચા બીજા વીરો દેખાય છે. છતાં મ્હેં આ આંખે તો એના જેવો દર્શનીય અને ભવ્ય પુરુષ કદી જોયો નથી. એનાં લક્ષણ રાજાના જેવાં જ દેખાય છે.

એટલે સીરત હેનને ઉત્તર દીધો વ્હાલા સસરાજી, તમને હું પૂજ્ય ગણું છું અને તમારી બ્હીતી રહું છું, મ્હારું ઘર, મ્હારાં સગાં, મ્હારી ન્હાની બાનિતા, મ્હારી સખીઓનો પ્રેમ સમાગમ–એ બધું તજી, હું આપની સાથે અહીં આવી, તે વેળાએ બીજું અ પુનો જ મ્હને આનન્દ મળ્યો હોત તો કેવું સારું થાત! પણ મ્હારા ભાગ્યમાં એવું ન્હોતું, અને તેથી જ હું રડી રડીને ગળી ગઇ છું હવે તમે મ્હને જે પૂછો છો તેનો હું ઉત્તર દઉં છું આ ઑસ્ટ્રિયા-સુત આર્ચડ્યુક ઍંગેજમેન્ટ છે, એ સુરૂપ જન છે તેમ જ પ્રબળ બહાદુર છે, અને એ મ્હારા જેવા થતા હતા, અરેરે, હું કેવી નિરભાગી! —ચાલુ

માનવ જીવનનું લક્ષ્યબિન્દુ.

લેખક—ઠાકોર શ્રી ગોહિલજી.

અનિમય આ ભૂમિ વિવિધ વિચાર અને સ્થિતિના મનુષ્યોથી ભરપુર છે એની સ્થિતિ પુરુષપતિ તથા અન્ય શ્રેષ્ઠ સાધનોથી રમેલી અને રચાએલી હોય છે તો એક અતિ ગીન પરિતાપ અને વ્યાધિની ઉપાધિમાં પોતાનું જીવન ગાળતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ ભીન્નતા તમારતથી અચળ માનસિક શક્તિ માનવજીવનમાંના આ ઉદ્યનું રહસ્ય શોધવા પ્રવૃત્ત થાય એ સ્વાભાવિક છે મહાન બુદ્ધિશાળી અને તત્વચિંતક મહાત્માઓ તથા ઋષિમુનિઓએ પ્રકૃતિના અતિ ઉંડા અભ્યાસમાં આ રહસ્યનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા અનેક વખતે જાણવા યોગ્ય પ્રયત્નો કર્યા છે અને આપણા માનનીય ધર્મશાસ્ત્રો એ હકીકતની ખાત્રી આપણને આપી તેનું મનન કરવા અને વિચાર ગ્રહણ કરવા પ્રેરે છે દરેક વ્યક્તિ બુદ્ધિની વિકસીત થએલી સ્થિતિના પ્રમાણમાં આ મહાન ધર્માત્માઓના વિચારો ગ્રાહ્ય કરી શકે છે તો પણ જન સમાજની સામાન્ય ટેવ એવી છે કે તેની પોતાની જ નિશ્ચયાત્મક શક્તિથી જ દરેક વસ્તુના કારણ અને સાબીતી ખોળવા આતુર રહ્યા કરે છે મનુષ્યની અંદર જે અમૂલ્ય અને પ્રબળ શક્તિઓ રહેલી છે તેમાં ત્રિઇંદ્રિયરૂપી શક્તિ સારી અગત્યતા ભોગવે છે અને તેને લીધે જ કોઈનું કહેલું સ્વનિશ્ચય સિવાય તાત્કાલિક નહી સ્વીકારી લેવાનો માનવજીવનનો કુદરતી સ્વભાવ હોય તો કે છે

દરેક માણસ આ પ્રકારના જ હોય છે એમ કહેવું કે સમજાવવું ઇષ્ટ નથી કેટલાકને સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા પણ પ્રાપ્ત થએલી હોય છે જ્યારે કેટલાક કમઅક્કલને લીધે બીજાઓથી દોરવાઈ જાય છે મતલબ કે દુનીયાની અંદર એકસરખા વિચારવાન મનુષ્યો હોઈ શકે નહી જેથી સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર એ જ નિયમ તથા સિવાયની સ્થિતિ અપવાદ રૂપ ગણાય છે

વિશ્વની અંદર ચાલી રહેલ આ અદ્ભુત નાટ્ય પ્રયોગ આપણને બતાવી આપે છે કે આરબ્ધ-પૂર્વજન્મમાં ફલિતાર્થની અસંતોષ રહેલ ભાવનાઓનું એ પરીણામ છે પરમકૃપાળુ

---

* લૉર્ડ ચેસ્ટરફિલ્ડનો પુત્રપ્રતિ ઉપદેશ રૂ ૧-૪-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

પરમાત્માની સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ કાર્ય કારણવિના ઉત્પન્ન થતું નથી એ વાત મનુષ્યમાત્રને પોતાના જીવનમાં હરેક વખતે જોવા અનુભવવામાં આવે છે અને મનુષ્યદેહરૂપી કૃતિ એ જગતમાંની ખાસ મુખ્ય કૃતિ છે તેથી તે ઉત્પન્ન થવામાં પણ કાંઈ બીજો હેતુ હોવો જોઈએ એમ માનવું એ ન્યાયયુક્ત તથા આવશ્યક છે.

હરેક પુરુષમાં જે જે શક્તિઓનો સંગ્રહ થએલો છે તે સર્વ મહાન પ્રભાવશાળી અને ચૈતન્યયુક્ત વ્યક્તિઓ છે. હરેક મનુષ્યની ભાવના કે સંકલ્પ સિદ્ધ થવા જ જોઈએ અને આ નિયમ એવો છે કે ફળની ઈચ્છારહિત તેમ જ તૃષ્ણાની ભાવના સિવાય થએલ કર્મોથી કોઈ પણ જાતનું પાપ બંધન ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. માત્ર આશાયુક્ત સંકલ્પરૂપી બી મનમાં રોપાયું કે તે ક્રમે ક્રમે સ્થૂળાકાર ધારણ કરવાની ગતિમાં પ્રવર્તે છે તેમ જ વળી તેની સિદ્ધિ ચાલુ જન્મમાં થવી શેષ રહી જાય તો દેહ ધારણ થયા સિવાય પુરી થવી અશક્ય હોઈ તેવા કારણોથી દેહોત્પત્તિ થાય છે. આ ભાવનાઓ જે હેતુસર હોય તથા તે જેવી હોય તેવી બુદ્ધિ, સ્થિતિ અને સંજોગ વચ્ચે જન્મ પામે છે અને એ રીતે જીવન ભોગવાય છે. મનુષ્ય માત્રની ભાવનાઓ એકસરખી હોઈ શકતી નથી. વળી તે સારી કે નરસી યોગ્ય કે અયોગ્ય ઈત્યાદિ પ્રકારની હોય છે એટલે સુખી કે દુખી રોગી કે નિરોગી અને ગરીબ કે તવંગર વિગેરે પ્રકારની સ્થિતિના કારણરૂપે તે રહેલી છે જે વડે એમ જણાય છે કે જીવનમાંની અવશેષ ભાવનાઓ દેહ ધરવાનું પ્રયોજન છે તે જ વડે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે ભાવનાઓ ચાલુ જન્મમાં પણ જે સબબ અને હેતુની તે હોય છે તે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. શુભ યા અશુભ ભાવનાઓ હમેશાં કાર્યરૂપે પરિણમે છે અને કાંઈ વખત જતાં દેહ પણ બની જાય છે. આ ક્રમ માનવજીવનમાં ચોક્કસ થએલો છે. તમારી ભાવનાઓ વહેલી કે મોડી, સ્થૂળરૂપમાં કાર્ય અને ફળ રૂપે પ્રકટ થવી જ જોઈએ એ એક અબાધ્ય અને અચલ-નિયમ છે. મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય આ પ્રમાણે જ ઘડાએલું હોય છે.

જગતમાં ઘણે ભાગે પોતાની આ શક્તિઓનો ખ્યાલ મનુષ્યના મોટા ભાગને નથી હોતો અને ઘણો મોટો ભાગ પ્રવૃત્તિની સેવામાં અહર્નિશ અથવા શ્રમિત થએલો દેખાય છે. જો કે નિયમનું રહસ્ય સમજી ફળની ઈચ્છા રહિત થઈને તેમ થતું હોય તો ઠીક ગણી શકાય તેમ છે, પરંતુ તૃષ્ણાયુક્ત ભાવનાઓથી પ્રેરાઈને થએલી ઉક્ત કૃત્યતાઓ અમનમાં લાવનાર વ્યક્તિને પરાધીન તેમ જ સંકુચિત જીવનવાળી બનાવે છે. તેના મૂળ પ્રભાવ અને શક્તિ તેથી ખોઈ જાય છે અને સ્વસ્વરૂપનું ભાન તે સદંતર ભુલી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈની નિંદા કરવાની, વેપારી થવાની તો કોઈની ઇચ્છા જમીનદાર કે સત્તાધીશ યા શ્રીમંત થવાની હોય એ જુદી જુદી ઈચ્છાઓ કરતા હોય છે. આ તમામની અંદર મૂળ હેતુ દ્રવ્ય એકત્ર કરવાનો હોય છે કેમ કે એ એક એવી ધાતુના રજકણોથી બનેલ છે કે જેમાં ભોગ ભોગવવાની અહંવૃત્તિની સંગ્રહ કરવાની, મહાન થવાની, વગર સંતોષી થવાની પણ ભાવનાઓ તેમાં થયા કરે છે. ગત જન્મનો આ દેહ ઉત્પન્ન થવાના કારણભૂત આવી કોઈ પણ ભાવનાઓ અવશેષ હોવાનું આ તમામ ઉપરથી મનાય છે,

એટને દેહ ધારણ થયા પછી–મરણ, રોગ, ભોગ, સુખ કે દુખ તેની સચિત ભાવનાઓ પ્રમાણે થયા કરે છે–ઉપર ઉપરથી જે લક્ષ્યબિંદુ દેખાય છે અથવા પ્રવૃત્તિ રહેલું છે તે આ પ્રમાણે દ્રવ્યપ્રાપ્તિનુ છે અને તેમા અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ પણ મળી આવે છે આ લક્ષ્યબિંદુ અજ્ઞાનતાને લીધે ઉત્પન્ન થએલું છે અગર ભ્રાંતિજન્ય છે એમ આપણે ખરી સ્થિતિ અને સ્વરૂપ જાણ્યા પછી માની શકીશુ સૃષ્ટિની અન્દર પ્રથમ દરજ્જાનો સર્વથી શ્રેષ્ઠ તથા અમુલ્ય અવતાર મનુષ્ય વર્ગનો છે તેમા જેનુ જીવન વર્તમાન છે તેવા મનુષ્યો ઊંડા ઉતરી જ્ઞાનગમ્ય પ્રદેશમા વિચરશે તો જણાશે કે–ભાવનાઓ અને વાસનાઓ–સિદ્ધ થવાનુ સામર્થ્ય ધરાવે છે બીજી યોનિઓમા અને મનુષ્યયોનિમા આવા જાણપણા પુરતો જ તફાવત છે અને માનવ જન્મની શ્રેષ્ઠતા મુખ્યત્વે કરી તેને અવલંબીને જ છે મનુષ્ય ઉપાધિસાની દુઃખયુક્ત ભાવના કે તરંગો જો ન કરે તો તેને દુખનો આભાસ માત્ર પણ ન થઈ શકે હું ચૈતન્ય સ્વરૂપ છુ એવી દૃઢ ભાવનાને પરિણામે દેહ ધારણ થવાનુ કારણ નથી એમ જાણ્યા બાદ તેનાથી ઉતરતી બીજી દરેક ભાવનાઓ ઉપરથી તેનાથી ઉતરતી સ્થિતિ અર્થાત દેહ ધારણ કરવાનુ કારણ બને છે એ નિર્વિવાદ જણાઈ શકે છે મનુષ્ય વર્ગમા ઘણો ભાગ અશુભદર્શી વિના–કારણે અને વસ્તુસ્થિતિ સારી હોવા છતા પણ તેવો જણાય છે તેવા પ્રકારમા આવતા આવરણયુક્ત જીવાત્માઓને આ બીના ઉપરથી એમ શામાટે ન માનવુ જોઈએ કે આપણી ભવિષ્યની ઘટનાઓ ઘણી જ સરસ છે કેમ કે જીવનમુક્તિ કે વિદેહમુક્ત થવાની અત્યુત્તમ દૃઢ ભાવનાઓની વાત તો બાજુ રાખીએ તોપણ તે સિવાયની દરેક ભાવના જે દેહ ધરવાનુ કારણ છે તેમાની અનેક ભાવનાઓ એવી છે કે જેના પરિણામમા સુખ અને શાન્તિ જ રહેલા છે અને તે એવા પણ હોઈ શકે કે આપણી સંસારી જરૂરીઆતો સમન્ધમા જે જે આપણને જરૂરનુ, ખપનુ અગર તો તાત્કાલિક આવશ્યક જણાય તે આપણામા વસેલા અનન્ત સામર્થ્યમય ચૈતન્યના પ્રભાવે વગર તકલીફે કશાજી ભય શ્રમ સિવાય અને સહેલાઈથી આપણને પ્રાપ્ત થએ જાય અને તે માત્ર આપણા મૂળ સ્વરૂપને પામવાની આપણી ભાવનાઓ હતી બલ્કે ગત જન્મમા ઓછી દૃઢતાના પરિણામે અવશેષ રહેલા તે પુરી કરવા, સ્વસ્વરૂપ દૃઢતા કરવા, તે જ સ્વરૂપના પ્રભાવે આ સંસારચક્ર ચાલે છે અને તે જે આધીન છે એવી દૃઢ પ્રતીતિ કરવા જ સરજાયેલા છીએ, મોહોટાઈ કે કીર્તિ ઇત્યાદિ આપણને એ પ્રમાણે જ પ્રાપ્ત થશે હવે જ્યાં લગી આપણી પૂર્વ વાસનાઓ શુ છે કેવી છે એ આપણે જાણીએ નહી ત્યાંલગી હપ પછી એમ શા માટે આપણે ન માનવુ જોઈએ કે આવી શુભદર્શી ભાવનાઓ જ આપણે કરેલી હતી સ્થૂળ દેહ કે સ્થૂળ તત્વો એ દરેક આપણી ઈચ્છાને આધીન જ છે દરેક પરિણામ આપણી ઈચ્છાશક્તિએ જ નિપજાવેલા છે આમ દૃઢપણે સમજ્યા બાદ તેનાવડે જો મુશ્કેલ વખતો થઈ રહેલી હોય તો સારી પણ કાં ન થઈ શકે ? માત્ર જેવી ભાવના તેવુ જ પરિણામ આત્મા કે જે આપણુ અસલ અને ખરેખરૂ સ્વરૂપ છે તે કોઈ આકારયુક્ત નથી કે અમુક જગોની અન્દર સે અદ્ધર હોઈ શકે પવનની પેઠે વ્યાપક કોઈ પણ સ્થિતિ આખા બ્રહ્માંડમા એક સરખી વ્યાપ્ત

રહે છે અને મનુષ્યનું એ સ્વરૂપ તે પ્રમાણે સર્વ વ્યાપક હોવાથી એવી કોઈપણ જગો નથી કે જે એનાથી દૂર હોય-માટે એની વ્યાપકતા દરેક સ્થળે હોવાથી તે તે સ્થળે એનું સામર્થ્ય અમલમાં આવી શકે છે એની આજ્ઞાઓનું પ્રતિપાલન થયા કરે છે આપણે કનિષ્ઠ ભાવનાઓ કરતા હોઈએ તો એમ જ માનવું કે યોગભ્રષ્ટ સ્થિતિમાંથી પૂર્ણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના કર્તવ્યમાં ગતિ કરવા જ આપણે સર્જાયેલા છીએ કેમ કે ત્યાં લગીની ભાવનાઓ પણ દેહ ધરવાનું કારણ તો છે જ માટે તેવી શાન્તિયુક્ત વાસના જ અનેક હતી એમ શા માટે નહીં માનવું? મનુષ્યના પોતાના જ દેહમાં જો કે ચૈતન્ય પ્રભાવે ઇચ્છાઓ થાય છે અને એવી જે ઇચ્છાઓ થાય છે તે અમલમાં લાવવા સ્થળ પરમાણુઓ રૂપી દેહ તરત જ આધીન બને છે જેની ઇચ્છા થઈ કે શબ્દ કહ્યા વિના પણ માત્ર પ્રેરણાથી હાથ ઇત્યાદી સેવકો એની સેવામાં એનું ફરમાન અંગિકાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે આ ન્યાયે એ વ્યાપ્ત હોવાથી ઉપર પ્રમાણે દરેક જગાએ એની પ્રેરણાઓ અમલમાં આવી શકે છે પીંડે તે બ્રહ્માંડે રચના સામાન્ય જ છે ભિન્ન ભિન્ન પાત્રોમાં રમણ કરનાર દિવ્ય આત્મસ્વરૂપમય છતાં દેહાધ્યાસથી અહમમતો પ્રાપ્ત થનાર મનુષ્ય! તારી મોહોટાઈ, અને અતુલ સામર્થ્ય આ સર્વ સ્થૂળ પરમાણુઓ અરે, અજ્ઞાન આવરણમાં રમનાર મનુષ્ય સુદ્ધાં પણ આકર્ષી શકે છે સંકુચિત અને જડ ભાવનાઓનું મને પ્રયોજન નથી જીવન પણ લાંબુ અને સારૂં જ ભોગવવાનું તું ધારે તો તે કાંઈ તારે માટે અપ્રાપ્ય નથી ગત જન્મની યોગભ્રષ્ટ ભાવનાઓ કે આત્મસ્વરૂપ દશા પ્રાપ્ત કરવી રહી ગયેલાથી તેની દૃઢ પ્રતીતિ પૂર્ણ કરવાની ભાવનાઓ, દીર્ઘ અને મહાન જીવન ઉત્પન્ન કરે છે કેમ કે તેમાં દર થવાનો તો અવશ્ય લગાણુ લાંબો સમય જ હોવો જોઈએ તેવી દશા સ્હેજ સાજ થતી નથી સમસ્ત વદી આવા પ્રકારની ભાવનાઓ હોય તો પણ પૂર્ણ આયુષ્ય મોજ મજાહ અને આનંદપૂર્વક તમે ભોગવી શકશો માટે દરેક ભાવનાને ઉન્નત જ કરો માયિક પ્રવૃત્તિથી જ દેહોત્પત્તિની હસ્તી છે અને તેવી માયિક પ્રવૃત્તિમાંથી લક્ષ ખેંચી બ્રહ્મમાં દૃઢતા મેળવવાનું મુશ્કેલ છે અને તેથી તેવી ભાવનાઓ હમેશા લાંબે વખતે દૂર થાય છે માટે જ આવી ભાવનાથી દેહધારીઓના લાંબા આયુષ્ય હોવાં સંભવિત છે તેવી સંસારી જીવનની કુસરી નિરૂપાધિક સંભાળનાથી તથા આનંદ યુક્ત ચાને છે આવી ઉચ્ચ ભાવનાઓને આ પરિણામો આવતા સંભવિત છે એમ માની શકાય છે મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તેણે પોતાની ભાવનાઓ વિચારો ઉપર પ્રમાણે જેમ બને તેમ ઉચ્ચ બનાવવા જોઈએ અને તીવ્ર તૃષ્ણામાં ભોગ વિલાસની આસક્તિમાં તથા અશુભેચ્છક વૃત્તિઓમાં રહેનારને પ્રાપ્ત થતાં ફળ અનિષ્ટ જ હોય છે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણનારને એવી ભાવના થતી જ નથી કેમ કે તે જાણે છે કે એવી કોઈ શક્તિ નથી કે મારી મરજી વગર અને ઇચ્છાને આડે આવી શકે તેની શાન્ત, અને સાત્વિક વૃત્તિઓમાં કોઈ પ્રત્યે દ્વેષ થતો જ નથી સર્વ તેના પોતાના જ સ્વરૂપ વાર છે અને તેથી તેના પ્રત્યે પ્રેમ અને મહાનુભાવના આવે તો જ બને છે તેની દરેક ક્રિયા આત્મસ્વરૂપે અનન્યભાવે હોય

છે એમા વ્યાપી રહેલ એવી આત્મસ્વરૂપની પ્રભાવશાળી, ભાવનાઓ જ બીજા પ્રત્યે અસર કરી શકે છે તે સિવાયની રાગદ્વેષયુક્ત ભાવના, તે જ કરનાર પ્રત્યેક અસર કરતી હોવાથી તેને જ હાનિકારક થાય છે રાંક ભાવનાઓવાળો પોતે રાંક જ બને છે અને અમુક મળે હુ અમુક થાઉં એવી માગ માગ કરવાની કે મમત્વવાળી ભાવના તેને માગણ અથવા દરિદ્રી જ બનાવે છે વિષયભોગની ઇચ્છામા અતિ આસક્ત થનારને તેના ફળ કડવા જ આવે છે જગત આનંદસ્વરૂપ જ છે અને તેમા કોઇને દીનગીરી કે શોક લાવવા અગર પ્રવર્તે કરવા સ્વપ્ન્યાર નથી છતા તેમ કરનાર પોતાની કસુરનો ભોગી થાય છે સ્વસ્વરૂપને જાણવા કે સમજ્યા સિવાયની ભાવનાઓ-નિ સાર ભાવનાઓ પ્રાબલ્ય વિનાની હોય, તેમ જ તે બીજા પ્રત્યે લાગુ થાય નહી એમ માનવુ કોઈ રીતે અનુચિત નથી યોગદર્શનના જ્ઞાન અને અભ્યાસથી પૂર્ણ સંચિત ભાવનાઓ જાણી શકાય છે મતલબ જ્ઞાનદષ્ટિએ તે પણ અગમ્ય નથી આ દરજ્જે જ પહોચનારની વૃત્તિ શુદ્ધ ભાવનાથી હમેશા દૃઢ હોઈ શુભદર્શી જ હોય છે અને ત્યા લગી નહી પહોચનાર પૂર્વભાવનાઓ કેવી હતી એ સ્પષ્ટ જાણે નહી ત્યાં સુધી તે સારી જ હતી એમ માને તે જ ઇષ્ટ છે આનંદમય રહેવુ, એ મતલબને શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કરે છે અને તેમા દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી એ આવશ્યક છે મહાન બુદ્ધિશાળી તત્વચિંતક મહાત્માઓ અ અપાર ઉદ્યોગથી શોધી કહાડેલા અવર્ણનીય સત્યોનો મહિમા અગાધ છે કઠોપનિષદ્‌માં કહેલુ છે કે —

एतदेवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरम्परम् ।
एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥

મતલબ કે બ્રહ્મને જાણીને જે જેની ઇચ્છા કરવામા આવે છે તે તેનુ થાય છે આવી શુદ્ધ અને સત્યભાવનાઓ કરનારનુ પ્રારબ્ધ ખરાબ હોઇ શકતુ નથી શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાના વચન પણ તેવા જ છે

अनन्याश्चिंतयतो मां ये जना पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ।

અનન્યભાવથી બ્રહ્મની ઉપાસનાના પરિણામે યોગ ક્ષેમ નિરૂપાધિ રીતે ચાલે છે એવો ધ્વનિતાર્થ આમાં પણ છે અને તે તમામ પરથી એમ જણાય છે કે આવી ભાવનાઓ જે દેહમા આવૃત થએલી હોય તેનુ પ્રારબ્ધ અથવા ગત જન્મની ભાવનાઓ તેના મૂળરૂપે તેની જ હોવી જોઇએ એમ માનવુ નિ સંશય છે સબબ, સત્યાત્મક ધ્વનિઓ દૂર કરી જે લક્ષ્ય બિંદુ સત્યના મહાન નિયમપર અવલબી રહેલુ છે તે જ ગ્રહણ કરી જગત ની તુલનક ભાવનાઓ ત્યાગી દેવાથી આપ જીવનને ઉન્નત અને શ્રેષ્ઠ પણ બનાવી શકાશે આમ કરવાથી માનવજીવનનુ સાર્થક થશે તથા વિચારપ્રદેશમા ચૈતન્યપ્રભા ઝળકી નિકળશે

પ્રાસંગિક વિચાર.

લેખક—રા રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી

૧. પંજાબની ભયગ્રસ્ત દશા અને પરિણામ

હિન્દની તેત્રીસ કરોડની બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની પ્રજામા રાજદ્રોહ અને ક્રાન્તિના લક્ષણો બહુ બધા ઉડા અને વિષવાળા છે એવી માન્યતાને અને તેની પ્રજા સમગ્રને તદ્દન નિઃશસ્ત્ર કર્યા પછી પણ, દેશના સ્વાતંત્ર્યચળવળના પ્રસગ ગૌણ છાપખાનાઓ અને વર્તમાનપત્રો ઉપર ' પ્રેસઍક્ટ " રૂપી પ્રચડ તીક્ષ્ણ તરવાર લટકતી મુકી પ્રજાના વોલ્ટ્રસનના ભોક્તા તરવી હમેશા ભયમા મુક્યા પછી પણ, અને તે સિવાય " સુનેહ, શાન્તિ અને સુરક્ષા—સુચવનન્યા 'ના નામથી અનેક કાયદાઓ ઘડાયા—ગોઠવાયા અને અમલમા મુકાયા—મુકાના છતા પણ બ્યુરોક્રસી સત્તા પુરતી રીતે સાધનસપન્ન નથી એ કારણ દર્શાવી રાઉલેટ બિલનો નવો ફોજદારી કાયદો સિમલાની ટેકરીઓપરથી હિન્દના વિશાળ મેદાનપર ધકેલી દેવામા આવ્યો છે અને એ સર્વ પછીનો ઇતિહાસ પ્રજાને પુરતો માહિત છે એટલે અત્રે એનુ વિવેચન નિરર્થક છે પરંતુ એ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ પ્રસગના પરિણામે પંજાબના પ્રજાવર્ગમાના કેટલાક ઉપરાત લાલા આગેવાન લોકનાયકો લાલા હરકિસનલાલ, પડિત રામભજ દત્ત ચૌધરી ડૉ સત્યપાલ, ડૉ કિચલુ તેમજ બાબુ કાલિનાથ રૉય આદિને જે સખ્ત શિક્ષા કરવામા આવી છે તે સ્હામે પ્રજાસમસ્તે પોતાનો સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યો છે, તેમા અમ્હે અમ્હારો નમ્ર સૂર પુરવાની અત્યારે ફરજ જ સ્હમજીએ છીએ એ પંજાબી આગેવાનોમાના કેટલાક સમ્બન્ધમા જે શિક્ષાનુ પ્રમાણ ઓછુ કરવામા આવ્યુ છે તે એક રીતે સન્તોષકારક ગણી શકાય પરન્તુ એ સર્વ મહાપુરુષોને એક પણ દિવસ કે એક ક્ષણ પણ જે શિક્ષા ભોગવવી પડી છે કે પડશે તે કેવળ અન્યાયથી જ ગણાયેલી રહેશે લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે આદરેલા આ જોહુકમી કાર્યો સ્હામે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ જો કે સખ્ત પોકાર ઉઠાવ્યો છે, છતા પણ અમ્હારા નમ્ર મત પ્રમાણે પ્રજાએ પોતાનુ પુરેપુરૂ કર્તવ્ય બજાવ્યુ નથી પડિત માલવિયજી અને બીજા ઘણાઓએ મિ મોન્ટેગ્યુને આ તોફાનો સમ્બન્ધમા નિષ્પક્ષપાત રીતે તપાસ કરવા માટે સૂચવ્યુ છે એ ખરૂ છે, મિ મોન્ટેગ્યુને અનેક વ્યવસાયપરત્વે એ કાર્ય હાથમા લેવા હજી અવકાશ મળ્યો નથી, હિન્દની બ્યુરોક્રસીના આ કૃત્ય માટેનો તેનો હિસાબ હજી કોઇએ પુછ્યો નથી, તેથી વખતે જરૂરનુ છે કે હિન્દના જ લોકનાયકોએ પોતે આ કામ ત્વરાથી ઉપાડી લેવુ જોઇએ અને પ્રજાની સ્વતન્ત્ર, પ્રતિનિધિઓએ સ્વતંત્ર તપાસ કરી બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ પાસે, જગતની પ્રજાઓના મહાસઘ—લીગ ઑફ નેશન્સ પાસે પોતાનો સત્તાવાર રૈપોર્ટ રજુ કરવો જોઇએ અને જ્યા સુધી એમ થશે નહિ ત્યા સુધી હિન્દને પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવાનો હક્ક શો છે એમ અમ્હે પુછીએ છીએ નામદાર સરકાર પોતાનાં કર્તવ્ય ના કરે તો તેમને તે કરતા શિખવાડવાનુ કર્તવ્ય પ્રજાનુ છે કાયદાસરની લડતો લ્હડી જગતની પ્રજાઓ પાસે પોતાનુ ગૌરવ પોતે સાચવવાનુ છે અન્યાયથી અને જોહુકમથી જ

ગાયની આ સખ્ત શિક્ષાઓ અને એ શિક્ષાને પાત્ર બનેલા દેશના મહાપ્રભાવિત અને સુશિક્ષિત અગ્રેસરોને થયેલા આ અન્યાય સ્હામે પ્રજાએ દેશસમસ્તના ખુણેખુણામા ચોમેર જાહેર સભાઓથી સખ્તમા સખ્ત વિરોધ દર્શાવવો જોઇએ જ્યા સુધી બ્યુરોક્રસીના આવા અન્યાય ભર્યાં પગલાનો હિસાબ લેવાનુ કામ જગતની પ્રજાઓના એ સત્ર પાસે મુકવામા આવશે નહિ ત્યા સુધી બ્યુરોક્રસીનો અમલ સલ્તકીન થશે નહિ માયકલ ઑડવાયર ઍન્ડ કંપનીના રાજ્યકારભારનો હિસાબ ભ્યવસ્થિતરીતે જ્યા સુધી તપાસાશે નહિ અને ગુન્હેગારને યોગ્ય શાસન મળશે નહીં ત્યા સુધી હિન્દની પ્રજામા અસતોષના મૂળ જરૂર જ રહેવાના અમ્હે ઇચ્છીએ છીએ આ અન્ત ... હાથી સત્ય કહેવાની જરૂર લાગે છે કે પ્રજામા ઉંડા ગયેલા અસતોષના આ બીજ એ જ માગ નિર્મૂળ થશે બીજો ઉપાય છે નહિ—હોઈ જ શકે નહિ મહાત્મા ગાંધીજી અને પંડિત માલવિયજી જેવાના નેતૃત્વ નીચે આ સબન્ધમા યોગ્ય ... ઓ લેવાય એ મ ... ... યોગ્ય છે

૨. સ્મારક યોગ્ય અધિકારીઓ!!

પંજાબના છેલ્લા તોફાન વખતે ત્યાં બનતા પ્રસગોનો ઇતિહાસ પ્રજા પાસે અત્યારે તો થોડો થોડો—છુટક તુટક જ મળ્યા કરે છે ત્યાંના મૉજી કમિશનર માઇકલ ઑડાયર બ્રિટન માતાના કુખે એક જ વીરરત્ન જન્મ્યા છે એ સાહેબનુ એક મહાસ્મારક ઉભુ થવાની જરૂર છે વિનાકારણે અને કમ અક્કલથી દેશમાં અશાન્ત જીવન ઉભુ કરવા માટે, એમનુ નામ પંજાબમા તો ખાસ કરીને અમર થયુ છે દેશી ભાષાઓની કહેવત પ્રમાણે એમને તો સૌએ પહેલા નમસ્કાર કરવા પડશે હેસ્ટીંગ્સની તપાસ બ્રિટીશ પાર્લમેન્ટે કરી હતી તે વખતની બ્રિટીશ પ્રજા હાલ જેટલી લોકશાસક ન હતી તો હજારો નિર્દોષને હાનિ પહોચાડનાર આ મોજી અધિકારીનો હિસાબ લોકશાસકપ્રતિનિધિ વર્તમાન પાર્લમેન્ટ અને બ્રિટીશ પ્રજા નહિ પુછે શુ? હિન્દની પ્રજાએ એમનુ સ્મારક ઉભુ કરવુ જોઇએ અને તે સાથે લખનાપુરના કર્નલ સાહેબ ટોબસન જેવા અનેક અધિકારીઓના પણ કેમ ના થાય? એ મહેરબાને ગઈ ૨૪ મી એપ્રીલે પ્રજાને માતૃસ્થલ લૉની રૂએ ફરમાવ્યુ હતુ કે ના સમ્રાટના સેવકો—અધિકારીઓ ને લોકો બરાબર માન આપતા નથી માટે તેમની પદવીને યોગ્ય સૌ કોઇએ તેમને સલામ કરવી અને દેશી સદ્‌ગૃહસ્થોને અપાતા સર્વ માન તેમને આપવા એટલે કે ઘોડા ગાડીમા કે એવી રીતે જનારા મુસાફરોએ ગાડીમાથી કે ઘોડાપરથી ઉતરીને, અને છત્રીઓ લઇને જતા મુસાફરોએ છત્રી નીચી રાખીને એ અધિકારીઓને એમણે સલામ કરવી નહિ તો હાથે જય જય (!) કરવા ના. સમ્રાટના આ અધિકારીઓને પોતાને ના સમ્રાટને માટે કે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યને માટે જે માન છે તેનો ટકનામો ભાગ આવા અક્કલમત અધિકારીઓને હજી એ એમના સત્તાના જમાના કર્તવ્યો કહી શકે આવાના સ્મારકો દેશમાં ઉભાં થવા જ જોઈએ એવી દલીલો કોઇ કરે તો બેશક પ્રજાએ સ્વીકારી લેવી જોઇએ આપણા દેશમા આવા તો ઘણાએ પડ્યા હશે એમનુ વસ્તીપત્રક કરાય તો અક્કલમતના પ્રદર્શનમા એ યાદી બહુ ઉપયોગી નીવડે બ્રિટીશ પાર્લમેન્ટ

૧ સસાર્દર્પણ (૧૯૧૮) ૩ ૦—૧૨—૦ એન એમ ત્રિપાઠી ઍન્ડ કંપની, મુમ્બાઈ

હજી ક્યાં સુધી આવા અફસરોને હિન્દમાં મોકલ્યા કરશે ? આજ પ્રમાણે દિલ્હીમાં પણ સારા જાણીતા અને લક્ષ્મીવાન્ ગૃહસ્થોને પોલીસ તરીકેનો પોશાક પ્હેરી, શહેરમાં ગસ્ત ફરવાનો અને ગુન્હેગારોને પકડવા માટે કે તોફાન થતાં અટકાવવા માટેનો હુકમ ત્યાંના કમિશનર સાહેબે માગમાં કહાવ્યો હતો આવા આવા અર્થહીન અને અનર્થકારક જોહુકમો અને અપમાનકારક-નાનેરીભર્યાં કામો કરનારા મિજાજી અમલદારોના સ્વભાવ બદલવાની ભલામણ થાય એમાં આશ્ચર્ય કોઈ નથી પ્રભુ એમને કોઈ સારી બુદ્ધિ નહિ આપે ? આશા આકાશકુસુમવત્ છે, પણ આવાઓનું વર્તણુકપત્રક તો જરૂર કરવાની અગત્ય છે એ કોઈ નહિ કરે ?

૩ ગુજરાતની આવતી પરિષદ

(ક) ત્રીજી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ છે ના કેટલા [illegible] ગુજરાતનું જાહેર જીવન તો દેશપ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે આજ ગુજરાતના ગુજરાતીઓ [illegible] રસ લેછે દેશના રાજકીય જીવનમાં પનોટાના અન્ય દેશસેવકોની હરોળમાં પણ કેટલાક ઘુમે છે એ એક હર્ષ અને સંતોષની વાત છે ઉપરાંત એટલી પણ આશા [illegible] ચારિત્રમાં અને ગંભીરતામાં એ [illegible] ગુજરાતની રાજકીય પરિષદોનો ઇતિહાસ જોતાં—એ પરિષદોના કાર્યવહીનું [illegible] કરતાં તો [illegible] સંતોષ થાય છે છતાં તેનો એક [illegible] કરતાં તેના કેટલાક [illegible] હમેશાં ઓછી જ જણાઈ છે એના પરિણામે જે જે સ્થળે પરિષદ ભરાઈ છે ત્યાં ત્યાં કંઈ [illegible] અસંતોષના બીજ રોપાયાં છે [illegible] નડિઆદમાં એ વાત વધારે પ્રતીત થઈ હતી અને સાથે મળીને કે જે ગામમાં કે શહેરમાં કોન્ફરન્સ ભરવામાં આવે ત્યાંના આગેવાન લોકોને તેમને ઘટતું માન આપીને કાર્ય કરવાની જ આપણી ફરજ ઉભી રહે છે [illegible] આ વાત મ્હોટે ભાગે વિસરાઈ ગઈ હતી અને તેનું પરિણામ સુન્દરને ઠેકાણે [illegible] રૂપમાં [illegible] છે એ યોગ્ય થયું નથી જો કે પરિષદને સંપૂર્ણ રીતે સફળ બનાવવા માટે નડિઆદના કેટલાક આગેવાન ગૃહસ્થોને પોતાને મળેલા અસંતોષના કારણોને એમણે સહી લીધાં છે ભવિષ્યમાં આ વાત પરિષદના કાર્યવાહકો વધારે સમજતા થશે એવી આશાથી જ આ નમ્ર સૂચના [illegible] અમ્હને અત્રે જરૂર લાગે છે ગુજરાતના જાહેરજીવનમાં અત્યારે પરિષદદ્વારા ને તેને અંગે કામ [illegible] સમયનો ઉપભોગ આપીને પણ કામ કરતા યુવાન બન્ધુઓના ઉત્સાહને અને કામને જોઈને સર્વ કોઈને સંતાપસાથે સાથ અભિમાન થયા વિના રહે એમ નથી, પણ પરિષદોના યુગ પહેલાં ગુજરાતના કેટલાક ગુજરાતીઓએ પોતાના શહેરના કે ગામના જાહેરજીવનમાં સાધન અને સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે પણ યથાશક્તિ સારો ભાગ લીધેલો છે એ વાત અત્રે કહેવાની જરૂર છે પરિષદના સુકાનીઓએ આ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી જ જોઈએ અને તેના એકંદર વ્યવહારમાં તેમનો સાથે જ મળીને માર્ગે માગ જવું જોઈએ સ્વરાજ્ય લેવાની આગ્રહપૂર્વકની હિમાયતને ત્યારે જ ન્યાય મળી શકે ને ત્યારે જ આપણી લાયકાત વધી ગણી શકાય

રાજકીય પરિષદ્ તરફથી પ્રગટ થયેલો બંધારણનો ખરડો આજ બે વર્ષ અધુરો પ્રસિદ્ધ થાય છે જ્યારે વર્ષની પરિષદોના સંપૂર્ણ હેવાલના રીપોર્ટો બહાર પડ્યા નથી, કે પરિષદોએ નીમેલી જુદી જુદી કમિટીઓના કાર્યના પરિણામો હજી બહાર આવ્યા નથી !! એ શું સૂચવે છે ? કે કામ કરવા માટે ગુજરાતમાં માણસોની કાં તો ખોટ છે કે કાર્યની વ્હેંચણી કરવાની અગત્ય કાર્યવાહકોએ જોઇ નથી આટલે વખતે પણ આ ખરડો પ્રગટ કર્યો છે એ માટે એમનો ધન્યવાદ આપીશું અને સૂચવીશું કે એ ખરડો ગુજરાતના જાહેરના ગુજરાતીઓ મોકલી તેના ઉપર વિવેચન-સુધારો-અભિપ્રાય સૂચવવાનું આમંત્રણ મોકલવું એટલું જ નહિ પણ આપણે આશા રાખીશું કે કેટલાક અનુભવી અને બુદ્ધિશાળી ગુજરાતીઓને ખાનગીમાં મળીને પણ એમની સૂચનાઓ લેવામાં આવશે તથા એ સૌને પરિષદમાં ખેંચવા-લાવવા માટે પુરતો આગ્રહ થશે આપણા આ પરિષદમાં ગુજરાતના સંભાવિત ગુજરાતીઓ અતિ નિરાશાજનક ભાગ લે છે એ એમને માટે જરાકે ખાનગી ગણાતું નથી ગુજરાતના જીવનપ્રશ્નોમાં ગુજરાતીઓ રસ નહિ ધરશે નહિ તો કોણ ધરશે ? મુંબાઇથી ગોધરા જવું કે નડિઆદ જવું કે સુરત જવું કે તે જ પ્રમાણે અમદાવાદથી સુરત ગોધરા કે નડિયાદ જવું એમાં ખર્ચનો બહુ પ્રશ્ન હોતો નથી, તેમાં યે વકિલો, સારા ધંધાદારીઓ અને ધનિક વિદ્વાનોને તો એ પ્રશ્ન રહેવો જ જોઇએ નહિ વળી ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં ને ગામોમાં તો ગુજરાતીઓને પોતાનો મિત્રવર્ગ કે પોતાના સગા વ્હાલા અને સમ્બન્ધીઓ પણ મ્હોટે ભાગે હોય છે તેવી અનુકૂળ સ્થિતિમાં પરિષદમાં આપણા સંભાવિત ગુજરાતીઓ મ્હોટા પ્રમાણમાં હાજરી આપે નહિ એ કેવળ દરકાર નહિ જ ગણી શકાય અમ્હે ઇચ્છીએ છીએ કે ચાલુ વર્ષે સુરતમાં ભરાનારી ગુજરાતની રાજકીય પરિષદમાં આ સર્વ ભાઇઓ અને ગૃહસ્થો જરૂર પધારશે જ ને પરિષદના ગૌરવને અને મુખ્યત્વ એના કાર્યવ્યવહારો સંગીન સ્વરૂપ અર્પશે

સુરતની આ રાજકીય પરિષદમાં પ્રમુખ કોણ થાય એ પ્રશ્ન આજ ઘણાને થતો હશે પરિષદના પ્રમુખ તો જે જીલ્લામાં પરિષદ ભરાતી હોય તેની બ્હારના જ જીલ્લામાંથી પસંદ થવા જોઇએ નડિયાદના જેવી કરેલી એ ભૂલ ફરી થવા ના પામે એ ખાસ જોવાનું છે બીજી વાત ગુજરાતના જાહેરજીવનથી જેમ બને તેમ મ્હોટા ભાગે જે જાણકાર હોય, તેમાં પુરતો રસ લેતા હોય, જાહેરમાં પ્રતિષ્ઠા અને સન્માનને પાત્ર હોય અને પરિષદના વ્યવહારને દક્ષતાથી સાંગોપાંગ સફળ કરે એવા ગૃહસ્થની અને તે પણ ગુજરાતીની જ પસંદગી થવી જોઇએ મુંબાઇમાં રહેતા કચ્છી બિરાદર ગોડીઆઓ કે મદ્રાસ ગુજરાત પંજાબમાં રહેતા પારસી બિરાદરો ગુજરાતના પ્રત્યક્ષ જાહેરજીવનથી કે ગુજરાતને લગતા અનેકવિધ ન્હાના મ્હોટા પ્રશ્નોથી બહુ મ્હોટે ભાગે અજાણ્યા જ હોઇ ગુજરાતથી દૂર તેટલા દૂર જ છે અને રહે આવા સંજોગોમાં એમની પસંદગી ગુજરાતની પરિષદોના પ્રમુખ તરીકેની હોઇ જ શકે નહિ દેશ સમસ્તના જીવનમાં ગમે તેવી ઉંચી પદવી એમણે મેળવી હોય તે પરથી એવું કોઇ રીતે ફલિત થતું નથી કે એવા ગૃહસ્થો પ્રમુખપદ માટે લાયક નર ગણાઇ શકાય ગુજરાત માટે તો એના જ જાહેર જીવનના અને લોકજીવનના પ્રશ્નોથી સર્વથા સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાત હોય અને એમાં રસ લેતા હોય એવા જ ગુજરાતીઓમાંથી પરિષદના પ્રમુખ પસંદ થવા જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં અમ્હને અત્યારે નીચેના ગૃહસ્થોના નામ વધારે યોગ્યતાને પાત્ર લાગે છે —

૧. સર ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ, મુબાઇ
૨ ધી ઑ મિ ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ, મુબાઈ
૩ રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, બી એ એલએલ બી, મુબાઇ
૪ ઑ રાવસાહેબ હરિલાલ દેસાઇભાઇ દેસાઇ, બી એ, એલએલ બી, અમદાવાદ,
૫ રાવસાહેબ અંબારાકર મહજી, નડિઆદ, ભરૂચ આ સર્વ સદ્‌ગૃહસ્થો ગુજરાતમાં સર્વેને જાણીતા જ છે અને આશા છે કે પરિષદ્‌ની સ્વાગતકારિણી સભા આ ઉપર યોગ્ય વિચાર ચલાવી પ્રમુખ તરીકે લાયક ગૃહસ્થની લાયક જ નિમણુક કરશે અમુક ગૃહસ્થ અમુક જ પક્ષના છે અને અમુકના નથી એ કારણ તેની પસંદગી વખતે વિચારવા કરતા એમની યોગ્યાયોગ્યતા જ જોવી જોઇએ

(ખ.) ત્રીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્.

ભરૂચ મુકામે ઈ સ ૧૯૧૭ મા બે વર્ષ પૂર્વ ભરાયલી બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્‌નો સમારંભ પૂરો થતા ૧૯૧૮ મા નડિઆદમા આ પરિષદ્ ભરવાનો ઠરાવ કરવામા આવ્યો હતો પણ વર દુષ્કાળના અને અન્ય મોંઘવારીના ,વખતના કારણો નીચે ગુજરાત કેળવણી મડળીના સત્તાધિકારીઓએ નડિઆદમા પરિષદ્‌ની બેઠક ભરી હતી નડિઆદના ગૃહસ્થોએ આ સ્હામે પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો હતો તે પછી આવતે વર્ષ એટલે આ વર્ષે ૧૯૧૯ મા ભરવાનો વિચાર નક્કી કર્યો હતો ચાલુ વર્ષે અદ્યાપિપર્યંત તે બાબતમા હજી કાંઇપણ વિચાર થયો નથી એ કેવળ ખેદજનક જ છે આશા છે કે કેળવણી મડળ આ બાબતમા યોગ્ય પગલા વેળાસર જ લેશે અને પરિષદ્ ક્યાં અને ક્યારે કયા ધોરણ ઉપર ભરવી તે સૌ નિશ્ચિત કરવામા આવશે કેળવણી પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરિકે જુનાગઢના કેળવણી ખાતાના ચિફ એજ્યુકેશનલ ઑફિસર અને ગુજરાતના જાણીતા લેખક રા છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા બી એ, રાવસાહેબ કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, બી, એ, રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ બી એના નામોમા સર્વથા અનુકૂળ નીવડશે આ ત્રણે ગૃહસ્થોને પોતાને કેળવણી ખાતાનો લાંબા કાળનો પુરતો અનુભવ છે અને એમાથી કોઇની પણ પસંદગી પરિષદ્‌ને સુફળ નીવડશે મડળના પ્રમુખ રા ગાંધીજીનું લક્ષ્ય આ તરફ દોરાશે એવી આશા છે

(ગ) ત્રીજી ગુજરાત સમાજ સુધારા પરિષદ્,

ગયે વર્ષે નડિઆદમા નિશ્ચિત કર્યા પ્રમાણે આ પરિષદ્‌ની ત્રીજી બેઠક આ સમયે સુરતમા જ ભરાશે બીજી કોઈ પણ પરિષદોના કરતા આ પરિષદોના વ્યવહાર માટે તો ગુજરાતમા બહુ મતભેદ સ્વાભાવિક રીતે ઉભો થાય છે પણ અમ્હારૂ માનવુ છે કે એ મતભેદને સ્હેજમા જ ટાળી શકાય એમ છે સ્વરાજ્યના હક્ક માગનારાઓ ના જ મ્હોટા સમૂહમા સસાર સુધારાના અનેક પ્રશ્નો સબન્ધમા બે અભિપ્રાય ધરાવનાર પક્ષો છે એ બન્ને પક્ષ સમય સાધનને અને વ્યવહારને વધારે નિષ્પક્ષપણે સ્હમજવાનો પરિશ્રમ લેશે તો આ પરિષદ્‌ને અગે લેવામા આવતો સર્વ પરિશ્રમ સફળ થવાના ચિહ્ન વધારે નજદીક છે જગતના પ્રવૃત્તિરથમા હિન્દનો પ્રગતિરથ ઈશ્વરકૃપાએ ઠીક વેગથી દોડી રહ્યો છે અને તેમાએ હિન્દના સર્વ પ્રાન્તોમાંનો ગુજરાત પ્રાન્ત પણ પોતાનુ કાર્યક્ષેત્ર વિશેષ ઉદારતાથી અને ઉદાત્તતાથી વિશાળ કરતો રહ્યો છે તેવા સમુ-

યમા કેટલાક આશાવાદીઓ આશાના ઉદ્યાનોમા જ રમતા ઘૂમતા રહી પ્રજાના મ્હોટા ભાગને ભૂલી જવાનો દોષ અજાણતા કરી રહ્યા છે એ વાતની પ્રતીતિ મ્હેજે થઈ શકે એમ છે સસાર સુધાર ના પ્રશ્નોની યોગ્ય વિચારણા ઉપર દેશની પ્રગતિનો આધાર કેટલો રહ્યો છે એ વાત વર્તમાન ગુર્જરપ્રજાને સ્હમજાવવાની અગત્ય રહી નથી તાતસ્યકૂપ ના ન્યાયને પાટલાવેલી ચિમટતાથી વળગી રહેવાના અભિપ્રાય દર્શાવવાનુ અને તેને જ પ્રતિપાદન કરવાનુ કાર્ય કરનાર વર્ગની નથી જણાતી પોતાના કાર્યની કોઈ નિશ્ચિત રેખા કે નથી જણાતી પ્રજાના કલ્યાણ માર્ગે આરોહણ કરવી, કોઈ ઉદાર પ્રવૃત્તિઓ ત્યારે પ્રજાના નવીન વર્ગમી અભિલાષાઓ દિન ઉગે વધતી જાય છે અને એમની એ અભિલાષાઓને પોતના પ્રગતિમાર્ગે દોરનારા ને પોષનાર બીજા વર્ગમા એક 'બડખોર' વર્ગ ઉભો થયો એ 'બડખોરો'ને પોતાના ઘણા સબલ કારણો છે હિન્દુસસારની કૃત્રિમ રૂઢિઓના પાશમા એ બડખોરો રહેવાનુ પસદ કરે નહિ અને સ્વતત્રતા માગે મળતી ના હોય ત્યા જોરે જુલમથી ખૂચવી લેવાના પ્રયત્નો કરે એ કેવળ સ્વાભાવિક છે, એટલુ તો સહજ ઉદાર દૃષ્ટિથી જોનારને લાગ્યા વિના રહેતુ નહિ આ બન્ને પક્ષના તરફેણમા અને વિરુદ્ધમા મૂકાય એવી દલિલો છે તાતસ્ય કૂપ ના ન્યાયને વળગી રહેનારા વર્ગે પોતાની કોઈ પણ નિશ્ચિત યોજના પ્રજા પાસે વિચાર માટે મૂક્યાનુ જાણમા નથી દૃષ્ટાન્ત તરીકે પરદેશગમનના વિરોધમા તેમની યોજના પ્રજા જાણતી નથી, જ્ઞાતિબધારણની વ્યવસ્થાઓ અને સમુદ્ર પ્રયાણના પ્રતિબધોને પોષક તત્વોની યોગ્યતાના પ્રમાણો ક્યા સુદૃઢ પાયા ઉપર એ રચના માગે છે એ પ્રજા જાણતી નથી સ્ત્રીઓને મત આપવાના અધિકાર નથી તેની તરફેણમા વિચારશીલ મગજોને પોતાના મતમા મેળવે એવા સબલ કારણો અપાતા નથી અને આવી રીતે હિન્દુસસારના જીવનપ્રશ્નોમા અતિ અગત્યના સ્થાન ભોગવતી પરિસ્થિતિઓ સબન્ધમા વિચાર કરવા માટે એ પક્ષે અતિ ઉદાસીનતા દર્શાવી છે ધર્મ અને નીતિના કેવળ સૂત્રો જ ટાકયાથી કે હજારો વર્ષ પહેલાંના પ્રાચીન ઋષિમુનિઓના જીવનચરિત્રોમાથી છુટક છુટક દૃષ્ટાન્તો ટાકવાથી જ વર્તમાન પ્રજા તેમનો સ્વીકાર કરે એ સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલુ રહી શકે એવો સભવ જ નથી જુના પક્ષે નવી દૃષ્ટિથી ને નવા દૃષ્ટિબિન્દુઓથી દેશની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવાની અગત્ય છે અને એ અગત્ય સ્હમજી સસાર સુધારાની પરિષદોપર કેવળ દોષ જ દેવાના કાર્ય કરવાથી દૂર થવાની જરૂર છે બહુ દુ:ખની વાત છે કે આ પરિષદો અને એના કાર્યવાહકોને કેવળ ગાળિપ્રદાનથી જ વધાવી લેવાનુ કાર્ય વિદ્વત્તાની શુષ્ક અહતામા તણાઈ રહેતા કેટલાક ગુજરાતી ભાઈઓ લઈ બેઠા છે એ વર્ગમાના આવા કેટલાક વિદ્વાનભાઈઓની વિદ્વત્તાને એ શોભતુ નથી એથી નથી સચવાતી ધર્મયુદ્ધની કે નીતિયુદ્ધની નીતિ પરન્તુ એથી વિદ્વત્તા કલકિત થાય છે અને પ્રજાને બુદ્ધિવ્યાપારમા દોરવાના ... તા મૂર્ખતા અને અધકારના કારાગારમા ઘેરી લેવાનો દોષ થાય છે ગુજરાતનુ-દેશનુ હિત ગાળિપ્રદાનથી-પોતાના જ જાતિભાઈને કેવળ નિન્દવાથી સરતુ નથી અને સરવાનુ નથી. અમ્હે અન્ત:કરણથી ઈચ્છીએ છીએ કે આ પરિષદની બેઠકમાં ગઈ બન્ને બેઠકનો માફક ગુજરાતીઓ પુરા ઉત્સાહથી ભાગ લેશે ના. આનન્દશકર બાપુભાઈ ધ્રુવ કે રાજકોટના જાણીતા વૃદ્ધ નાગરિક રા. કલ્યાણરાય જોશભાઈ બક્ષી કે વડોદરાના રા. ગોવિન્દભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ બી. એ., એલએલ. બી. કે અમદાવાદના રા. જીવનલાલ બૅરિસ્ટર માથી કોઈની પણ પસદગી

¹ કૃષ્ણચરિત્ર રૂ. ૧-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી, એન્ડ કપની, મુબાઈ

પરિષદ્‌ની બેઠકને અનુકૂળ જ નીવડશે પ્રથમ તે, ગૃહસ્થો સનાતન ધર્મના સિદ્ધાન્તોને નિકટ પણે સમજનારા અને વિદ્વાન હોઈ પરિષદ્‌ને સર્વથા સિદ્ધિ આપશે એવી આશા વધારે પડતી નથી

(ચ) છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ્.

૧૯૧૫ મા સાહિત્ય પરિષદ્‌ની છેલ્લી બેઠક સુરતમા રા નૃસિંહરાવ દિવેટિઆના પ્રમુખપદે મળ્યા પછી આજે ચાર વર્ષે એની છઠ્ઠી બેઠક આવતા ડીસેમ્બરમાસમા અમદાવાદમા ભરવામા આવનાર છે એમ પ્રસિદ્ધ થયુ છે એ પરિષદ્ સબન્ધમા વધુ વીગતો બહાર આવી નથી પરન્તુ તેના પ્રમુખપદ માટે નડીઆદના રા બ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાની પસન્દગી વધુ મતે થઈ છે અને તે યોગ્ય જ થયુ છે રા બ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા ગુજરાતના એક જાણીતા લેખક છે અને તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ પણ જનસમાજમા જાણીતી છે અને એમની નિમણુક યોગ્ય જ ગણાય શકાય આ ઉપરાત સુરતમા ભરાયેલી પરિષદ્‌ની બેઠકની પદ્ધતિને અનુસરીને સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસના ત્રણ વિભાગોના પ્રમુખોની ચુટણી થઈ હતી સાહિત્યના વિભાગ માટે રા તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીનુ નામ રજુ કરવામા આવ્યુ હતુ અને અમે માનીએ છીએ કે એ વિષય માટે તો એમની જ પસંદગી પહેલે કરવી જોઈતી હતી પરન્તુ એમનુ નામ પાછુ ખેંચી લેવામા આવ્યુ અને રા બ રમણભાઈનુ નામ રજુ થયુ રા તનસુખરામ ત્રિપાઠીની વિદ્વત્તા તથા ગહન અભ્યાસ માટે ગુજરાતમા બે મત છે જ નહિ છતા આમ કેમ થયુ હશે તે સમજાઈ શકે તેમ નથી પણ એથી ખેદ થાય છે રા બ રમણભાઈની પસન્દગી સર્વ રીતે સારીજ હોવા છતા સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તનસુખરામની પસન્દગી બેશક વધારે યોગ્ય ગણાત ઇતિહાસના ઉપ-પ્રમુખ તરિકે પ્રૉ બળવતરાય ઠાકોરની ચુટણી, તથા વિજ્ઞાન માટે ડૉ સાકળચદ શાહની ચુટણી થઈ છે એ પણ ઠીક જ થયુ છે વિજ્ઞાન તથા ઇતિહાસના વિષયો ગુજરાતમાં ઘણે ભાગે ભુલાઈ ગયા જેવા છે, ગુજરાતી ભાઈઓમા આ વિષયો માટે જોઈતો ઉત્સાહ જણાયો નથી ને એ વિષયોના ઉહાપોહ તથા સગીન ચર્ચા અત્યારે તો જરૂરના જ છે અને આશા છે કે સાહિત્યના આ અંગો વિશેષ વિકાસ પામે અને લોકજાગૃતિ મેળવે એવા પ્રયાસો પરિષદ્ હાથ ધરશે તથા પરિષદ્‌ના પ્રમુખ મહાશય તથા અન્ય ઉપપ્રમુખો પોતાના વિષયો માટે ગુજરાતમા ઉત્સાહ વિસ્તારશે ગુજરાતના ગુજરાતી સાહિત્યમા રસ લેવાનો ધર્મ દરેક ગુજરાતીનો છે અને તે પ્રમાણે આચાર વિચારથી પરિષદ્‌ના કાર્યને ફતેહમદ કરવા દરેક ગુજરાતી ઉત્સાહી બનશે એવી આશા છે

પરિષદ્‌ના સુકાનીઓએ પરિષદ્‌ની બેઠક પ્રથમ નવેમ્બર માસમા ભરવાનુ યોગ્ય ધાર્યા પછી ડીસેમ્બરમા બેસવાનો કેમ વિચાર કર્યો હશે તેની માહિતી નથી ડીસેમ્બર માસમા ગુજરાતીઓનો કેટલોક ભાગ તો રાષ્ટ્રીય પરિષદ્‌ની બેઠક વાસ્તે જનાર હોય છે તેમને માટે

તો આ તારીખો મવનકારક થઈ પડશે પરિષદ્‌ના સુકાનીઓનું આ તરફ લક્ષ્ય ખેંચવાની અમ્હે જરૂર જોઇએ છીએ

૪. સ્ત્રીઓને મતાધિકાર અને હિન્દી સુધારાઓ.

સાઉથબરો કમિટિએ સૂચવેના મતાધિકારના સુધારાઓ વણે અંગે ખામી ભર્યા છે અને તેમા સ્ત્રીઓને એ હકક આપવા બીધી સટ ના પાડી છે એ વાત પ્રજા 'સારીરીતે જાણે છે' મતાધિકારનો વિષય નક્કી કરવા માટેની કમિટિમા ઑ. મિ શાસ્ત્રીઆર અને ઑ. બાબુ સુરેન્દ્રનાથ—એ હિન્દી જનો—હિન્દી પ્રજાના અગ્રવીર નાયકો હતા અને છતા યે સ્ત્રીઓને આ હકક ના આપવા માટે કમિટિએ સૂચના કરી હતી મે માસના સમાલોચકના અંકના અમ્હારા લેખમા આ સમ્બન્ધમા ખેદ દર્શાવતા અમ્હે એવી આશા રાખી હતી કે આ અભિપ્રાયને મળતા દેશજનો અને સન્નારીઓ યોગ્ય રીતે યોગ્ય દિશામા પોતાની પ્રવૃત્તિઓ જરૂર વાળશે અમ્હારી આ આશા આજ ફલિભૂત થતી જોઇને સંતોષ થાય છે સર ચન્દાવરકરે કમિટિનો મત વ્યાજબી પ્રમાણોથી બંધાયેલો નથી, અને પ્રજા મત આપવાની તરફેણમાં છે એવો સંદેશો મિ મોન્ટેગુને મોકલ્યો છે તે ઉપરાત મદ્રાસ, અને મુંબાઇની કેટલીક જાહેર સંસ્થાઓ અને સભાઓએ કમિટિના મત વિરૂદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે સરોજિની નૈડુ જેવા પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી વક્તાએ જોઇન્ટ-કમિટિપાસે સ્ત્રીઓ તરફથી લડત કરી છે અને સ્ત્રીઓની મુંબાઇની એક જાહેર સભાએ, મિસીસ હીરાબાઇ અરદેસર તાતાને તથા મિસ મિથીબાઇ અરદેશર તાતાને સ્ત્રીઓને મતાધિકારનો હક્ક મળે એ માટે ઇંગ્લંડમા જોઇતી ચળવળ કરવાને અને જોઇન્ટ કમિટિપાસે સાક્ષી આપવાને પોતાના પ્રતિનિધિ નીમ્યા છે આ બન્ને પારસી બાનુઓ પોતાને ખર્ચે ઇંગ્લાંડ જશે વળી સર શંકરન નાયર વાઇસરૉયની કાઉન્સીલમાથી રાજીનામુ આપી ઇંગ્લાંડ ગયા છે ત્હેમણે તથા ઘણા જાણીતા લોકનાયકોએ અને લોકમતના પોષક જાહેર વર્તમાનપત્રોએ પણ સ્ત્રીઓને મત આપવાના અધિકારની તરફેણમા પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવી ઇંગ્લાંડમાં એ બાબતમા યોગ્ય પગલા ભરવાને ઉત્તેજિત કરવાનો પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો છે યોગ્ય કેળવણી લીધેલી અને યોગ્ય લાયકાત ધરાવતી સ્ત્રીઓને આ રીતે પોતાને યોગ્ય પદવી પ્રાપ્ત થાય એ અત્યંત આવશ્યક છે અને અમ્હે આશા રાખીએ છીએ કે આ વિષય 'સમસ્યા' ઘરતું ક નામાં આવશે અને હિન્દીજનો પોતાના કાર્યમાં વધારે ઉદારતા દર્શાવશે.

નાં અવસાન.

લેખક પંડ્યા, બી એ, એલએલ બી

ડી.

૧. રન. ન

રા ગણુ ાનુ વર્ષના જૂન માસની તા ૧૨ મી એ થયેલા અવસાનની નો ાવસાનથી કેળવણી ખાતાના એક બાહોશ, અનુ ભવી અને પુ એક જાણીતા લેખકની ગુજરાતને ખોટ પડી છે તેઓ સુગ્નન વણી ખાતાના અધિકારી તરીકેની કારકીર્દી દરમ્યાન તેઓ કાઠી ઘા તેઓ નિવૃત્ત થયા હતા અને પોતાના નતન સુરતમા પો સારી વસ્તુઓ માટે ઉત્સાહભર્યો અનુરાગ ચોકસાઈ ઝીણવટ, ધ્યેય લક્ષણ હતાં પોને કરકસરથી સાદુ જીવન ગાળી પોતાની ક ષ્કુ પયોગ કેટલીક પરોપકારી સસ્થાઓ નીભાવવામા કરતા હત ાનની લ્હમા સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ઉપરાત તેઓએ કેટલાક કીર્ત અપાત્ન કરી હતી રમાઇત્સકૃત " મેલ-હેત્પ" ' જ્ઞાન- " રીયાપાગ્ની વાતો ' વગેરે તહેમના પુસ્તકો જાણીત છે પ્ર ક્ઠગ.

૨. રાહીયાર.

તા. ૧૮ મી એ ા અમૃતલાલ સુન્દરજી પઢીયાર કોને ચા ાની એ દુઃખાન્તની નોંધ લેતા અતિશય દુ ખ થાય છે મૃત્યુ ખ ાની જ હતી, અને જો કે તહેમનો બાંધો મજબૂત ન હતો માતે હું છતાં અદ્ભુત યુક્તિથી તેઓ પોતાની તબિયતની , સુખ ાગે ઘણુ કામ કરાવતા આથી તેઓ આટલા જલ્દી પોતાનુ ાતને ાનથી ઘા જશે એવી લેશ પણ ભીતિ થાય તેમ ન હતુ, પરન્તુ રે છે અને તહેનો ઈશ્વર પાસે મનુષ્યની ગણત્રીઓ કામ

ા નિકટ સ્નેહી હતા, અને તહેમના અવસાનથી મ્હને પોતાને પણુ મ્હોટી ખોટ પડી છે ભાઈ પઢીયારની સાથે અનેક પ્રસંગો થયું હતુ અને તે પ્રસંગો અદ્યાપિ મ્હારા સ્મૃતિપટમાં તાજા છે તેઓ આવતા-કવચિત્ એકલા, કવચિત ભિક્ષુ અખંડાનન્દની સાથે તેઓ કાઇ ઉપયોગી વાતચીત કરતા, અને પોતાની વિવિધ વિભિન્ન વિગેની તત્પરતાથી આપતા તેટલી જ ઉત્સુકતાથી અને ત્વરાથી

નાં ૨ ૭-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઇ

મમરભુમિ

મમરભુમિ

મમરભુમિ *

ઇ ઇશ્વરભાઇ પ્રેન ગ્રીઆરના ૬૬ જીવન

એન્ડ કંપની, મુંબાઇ

ઉષા—સ્વરાજ્ય પ્રતિજ્ઞા.

(પ્રથમ ખંડ)

લેખક—રા ગોઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.

(ચાલુ સચિત્ર ઐતિહાસિક વાર્તા)

પ્રકરણ ૮ મુ

"સ્વરાજ્યનુ તોરણ બાધ્યુ."

"Fortune gives her hand to a bold man"

"એ નસીમી પે અય દીન તુ અમસ રોતા હય,
જો લીખા ખીતાબે કુદરતને ગોહી હોતા હય,"

'Now Scotland! shortly shalt thou see,
With God's high will thy children free,
And vengeance on thy foe!'"

સ્વામિમહારાજે સચિન્ત દૃષ્ટિથી જોયુ પણ શુ પ્રકાર છે તે કોઈથી સમજાયુ નહી એક ક્ષણમાત્ર એ સ્થિતિ રહી ગભીર અવાજે "શિવબા સાથે કાઈ ખાનગી વાત કરવી છે માટે સર્વે થોડો વખત પાડોશની ઝુપડીમા વિશ્રાતિ લ્યો!" એમ આજ્ઞા કરી અને વિચારમા પડતા ઉઠયા, અને નિમિષ માત્રમા તો ઝુપડીમા માત્ર શિવાજી અને સ્વામિજી રહ્યા અને ઘણો ધીમે અવાજે સ્વામીજીએ નરહર સ્વામિએ આપેલ સર્વ બાતમી શિવાજીને કહી સભળાવી અને અતે બોલ્યા—"શિવબા, એમ રીતે થયુ તે આપણા લાભનુ જ થયુ પૂર્વની સ્થિતિમા આપણુ કાર્ય વધ્યાને ઘણી વાર ચણુ લાગી હોત પણ આ જે બીજો પ્રકાર જાણ્યો તે કાળજી ઉત્પન્ન કરવા જેવો છે' આ સબધી ઉભયે થોડો વખત વિચાર કર્યો અને કાઇ ઠરાવપર આવ્યા, પણ દાદાજી નરસના દેખતા આ સર્વ વાતચિત થવી ન જોઇએ અને તેને પટેલો પતાવવો એ વિચારથી દાદાજીને અદર બોલાવ્યો' તેની સાથે અર્ધ ઘટિકા જેટલો વખત સર્વ વાતચિત કરી શુ પગલા ભરવા ને કેવી યુક્તિ રચવી વગેરે સર્વ સ્પષ્ટ રીતે તેને સમજાવ્યુ [illegible] કેવો પત્ર લખવો ને સર્જેખાનને શુ લખવુ તેના ખરડા પણ તૈયાર કરી આપ્યા અને પૂર્ણ સાવચેત રહી કાર્ય કરવુ એવી ભલામણ આપી તેને વિદાય કર્યો તેના ગયા પછી તરત સર્વને અદર બોલાવ્યા

સ્વામિએ ગાઢ અવાજે ગભીર મુદ્રાથી નરહર સ્વામિએ લાવેલ ખબર કહી સભળાવી તે પણ નાના સાહેબને સબોધીને કહી આ [illegible] એકદમ [illegible]

આગી વીસ વાર્તાઓ (સચિત્ર વાર્તાસંગ્રહ) રૂ ૨—૦—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની મુંબાઈ

તેનું સર્વાંગ નિરીક્ષણ તેનું મુખ, તેની ચર્ચા, તેના ડાઘા, આ સતાપથી એટલા લાલ થયા કે તે શું કરશે અને શું નહિ એનું સર્વ કલ્પના માત્ર.

"મને લાગ્યું જ હતું—મ હજાર વખત હતું પણ હતું પણ મને જ ઉત્તર 'તું નિમકહરામ, મ્હારા નામને ખોટો લગાડનારો ઉત્પન્ન થયો,' એવું એવું કહી ગાળો ભાંડતા નાખ્યા હવે પણ તેમની આંખો ખુલી એ સારું થયું મહારાજ, સ્વામિમહારાજ, આ થયની વાત સાંભળી આનંદ પામવાને બદલે ચિન્તાતુર કેમ દેખાઓ છો? વટિકા પૂર્ણ જે વાર્તા કરવાનું આપણે વિચાર કરતા હતા, તે કરવાનો માર્ગ હવે ખુલ્લો થયો, તે વાત હવે અહી નાહથી પાર પડશે પહેલા તે કામ કરવું પણ ભારી પડ્યું હતું પ્રાણ ગયા સિવાય કિલ્લો પોતાના હાથમાંથી જવા દેત નહી તે વૃદ્ધ થયા ખરા પરંતુ તેમનો સતાપ, તેમની વીરશ્રી, તેમનું પરાક્રમ, એમાં અણુમાત્ર પણ ફરક પડ્યો નથી જે વાત એક વખત તેના મુખમાંથી બ્હાર પડી તે કાનવડે પણ ફેરવવા કોઈ સમર્થ નથી એ જો આપણને અનુકૂળ થાય તો આપણા શિવબા રાજાની ઇચ્છાનુસાર સ્વરાજ્યની સ્થાપના હા હા કરતા થઇ જાય પણ તેમનું આ 'પણ' જ ઘણું ખરાબ સ્વામિભક્તિ–એ એનામાં એટલી દૃઢ છે કે મિરજાપૂર ગયા પછી હજુર પોતાના હાથથી પોતાનું માથું ઉડાવવા આજ્ઞા કરે તો એટલી જ ખોટી સમજી, કહ્યું જ સમજવું તેમાં આવું પાછું જુવે નહી કદાચ મને પકડી મિરજાપૂર લઇ જાય અને પોતાને હાથ મ્હારા વધ કરવા હુકમ થાય તો તરત જ મ્હારો વધ કરે અરેરે! આવા ખરા સ્વામિભક્તની કિંમત ન જાણી આ હરામખોરો તેની આવી દશા કરે? ક્યારે ક્યારે આ પરિસ્થિતિમાંથી છુટશું?" અહીં અટક્યો ડુમો ભરાઈ આવ્યો વાત ભૂલ્યા પ્રમાણે થયું, તોળી પછી પછી પુનઃ પુછ્યું—"તેમને પકડી મિરજાપુર લઇ ગયા? હે! તેમને લઈ ગયા? બીજા સર્વને પણ લઇ ગયા કે શું?"

સ્વામિ એક અક્ષર પણ બોલ્યા નહીં આથી તે વધારે અધિરો થયેલો દેખાયો સ્વામિની ચર્યાપરથી કાંઇપણ અનિષ્ટ પ્રકાર છે એવો તર્ક આવતા પુનઃ બોલ્યો—"બોલો, બોલો, જે હોય તે સ્પષ્ટ કહો તે કહેવાથી મને જેટલું દુઃખ થશે નહીં તેટલું તમારા આ મૂકપણાથી થાય છે કહો સ્પષ્ટ કહો મને સંશયમાં રાખો નહીં આ હરામખોરો શું કરશે તેનો નેમ નથી બોલો, એમની સાથે મ્હારી પત્નીને પણ લઇ ગયા છે કે? તેમની સાથે એની પણ વિટંબના કરી છે કે? કેમ બોલતા નથી? સ્વામિમહારાજ, કેમ બોલતા નથી? તમારા આ મૂક રહેવાથી જ મ્હારા પ્રશ્નનો ઉત્તર મળી ચુક્યો ઠીક છે હવે હું તમને, મહારાજને નમસ્કાર કરૂં છું, અને આવેની ભારે જાઉં છું મને ઘણી ઉમેદ હતી કે આપ જેવાના આશ્રમમાં રહી સ્વધર્મ માટે હું કાંઇપણ મ્હારા આયુષ્યનો ઉપયોગ કરીશ પણ તેવો યોગ નસીબમાં દેખાતો નથી આ જ પગને જઈ તો છોડવીનો, કિંવા તે પ્રયત્નમાં પ્રાણ અર્પવા એ મ્હારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય સમજું છું હું અભાગીનો બચ્ચા, મ્હારી પત્નીની

વટબના થયની સાભળી હાથમા તારણ છે ત્યા સુધી, ફિરંગના, આ ટુકડીમા આપુ છે ત્યા સુધી સ્વસ્થ બેસનારા હુ નથી

આ તેનુ બોલવુ એક સરખુ ચાલુ હતુ પરંતુ સ્વામિએ કે શિવાજીએ કોઇએ સમાધાનના શબ્દો ઘણા વખતસુધી કાઢ્યા નહી સાભળેલ બાતમીથી ઉઠેલ શોકવેગ એક વખત શબ્દ દ્વારે બ્હાર પડી તેનો જોસ કમી થયા પછી આપણે બોલીયે તો તેનો કાંઈ ઉપયોગ થશે, નહીં તો કાઇપણ થશે નહી એવુ તે પકકુ જાણતા હતા, તેથી તેને યથાસ્થિત બોલવા દીધો પછી છેવટે તેને જોસપર આવેલો જોતા સ્વામિજી બોલ્યા —"આવી દુષ્ટ બાતમી માન આપવા અમે પ્રવૃત્ત થયા એમ તને લાગે છે? ગાંડા, ત્હારી પત્ની કેવી ચતુર છે! તે તેમને હાથ આવી જ નથી, આગળથી જ નીકળી ગઇ ક્યાં ગઇ તે હજુ સમજાયુ નથી માટે હવે તુ ગાંડાઇના કાંઇ પણ વિચાર કરતો નહી થઇ તે વિટંબના ત્હારી નહી! અમારી સર્વેની, મહા રાષ્ટ્રની, સર્વ મરાઠાની થઇ, એમ તુ પકકુ સમજ ત્હારી પત્નીની સર્વ બાતમી એક અઠ વાડીઆમા હુ મેળવી આપીશ તુ બેફીકર રહે નરહર સ્વામિના બાતમીદારો કાંઇ કમી નથી તરત ખબર લાવશે એ કાળજી તને નહી પણ અમને છે સિવાય ત્હારી પત્ની તે જાધવોની પુત્રી છે જેવી તેવી નથી અપમાનનો, ઘાતનો પ્રસગ આવે તો પ્રાણત્યાગ કરશે પણ પોતાનુ બિરદ રાખશે એ તને ભરોસો નથી?"

શોકથી અત્યત ઉદ્વિગ્ન થયલુ નાનાસાહેબનુ ચિત્ત કિંચિત સ્થિર થતુ દેખાયુ એ જોઇ શિવાજીએ સમાધાનના શબ્દો બોલવાની શરૂઆત કરી "તુ અને અમે, આપણે સર્વે એક થયા છીયે એક છીયે, જે ત્હારૂ માનાપમાન, ત્હારા ચિત્તની કાળજી, તે જ અમારૂ માનાપમાન, અમારા ચિત્તની કાળજી આ તું પકકુ જાણજે તને જે વાતની આટલી કાળજી લાગે છે તેટલી કાળજી કરવાનુ કારણ નથી ત્હારી સ્ત્રી ખરેખર તે વખતે સિંહગડપર ન હોતી તે ૧૫ દિવસ અગાઉ દાસી સાથે ત્યાથી નીકળી ગઇ હતી, તે પોતાને પિયર ખાસ ગઈ હશે સિવાય એક અઠવાડીઆમા તેની પકકી ખબર મેળવવા અમે વચન આપીયે છીયે તું ગભરા નહી મરાઠા બચ્ચાને આમ ગભરાવુ યોગ્ય નથી," એવા આશ્વાસનના શબ્દો કહ્યા યેશાજી અને તાનાજીએ પણ તે પ્રમાણે તેને કહ્યુ ત્યારે અતે તેનુ ચિત્ત સ્વસ્થ થયુ અને હવે તુ વિચાર કરશે તે વિચાર તરફ પુન સર્વેનુ લક્ષ્ય લાગ્યુ

એટલામાં શિવાજીને તો પૂર્ણ તદ્દી જ લાગી હતી નાનાસાહેબે આપણને તોરણા સર કરવાનું ઉર્ફે કેટલુ સહેલાઇથી થઈ શકશે એ કહ્યુ હતુ તે અક્ષરશ તેણે પોતાના મનમા રાખી લીધુ. તોરણાનો કિલ્લો હાથમા આવે તો બહાર થાય તે કિલ્લો અતિ વિકટ અને આપણને જોઇએ તેવો પૂર્ણ સોઇનો હોઇ, હાલની સ્થિતિમા પૂર્ણ ઉપયોગી થશે એવુ તેને લાગવા માંડ્યુ, પણ મુખ્ય અડચણ એ હતી કે સ્વરાજ આપ્પા કટ્ટા સ્વામિભક્ત હોવાથી કામ સહેલાઇથી પાર પડશે નહી, પરતુ અત્યારે આવેલા સમાચારપ્રમાણે આપ્પાસાહેબના હાથમાથી તોરણાનો, શુજણનો સર્વ પરગણો ખુચવી લઇ તેને પકડી વિજાપુર લઈ ગયા હશે તો આ

કિલ્લો હસ્તગત કરવાનુ કામ ખરેખર જ સુલભ થશે, એવુ તેને પકડ઼ લાગવા માડ્યુ અને એ જ વિચારમા તેને તન્દ્રી લાગી સર્વે તેને તન્દ્રી લાગેલી જોઇ શાત થયા બોલવા બધ થયા' એટલામા તેના ઓષ્ઠ હાલવા લાગ્યા અને નીચેના શબ્દો બહાર પડ્યા "સાવધપણે ઉપક્રમ કર્યાથી યશ ખાસ- મદિરના તોરણુ બાધો–" સ્વામિએ આ શબ્દ સ્પષ્ટ સાભળ્યા ધીમેથી સર્વેને સભળાવ્યા, અને બોલ્યા – " આ શબ્દો પુન બોલાયા પૂ રોહિડેશ્વરમા બોલાયા, અને આજ અહીં સાક્ષાત્કાર થયો–ફતેહ છે" એટલામા શિવાજી જાગૃત થયો તેની તરફ ફરી સ્વામિએ તે શબ્દો કહી સભળાવી કહ્યુ કે –" ફતેહ છે શિવબા, હવે બિલકુલ શકા રહી નથી આપણુને જે જોઇએ તે કલ્પના બહાર એવો મહા પ્રસાદ મળ્યો શ્રીસમર્થ ગુરુના મનમાં ત્હારે હાથે જે કરાવવાનુ આ યુ તે અમથુ આવ્યુ નથી બાબા, ત્હારો અધિકારજ તેવો છે'

'મહારાજ, આપની અને તે મહાત્માની કૃપા જે કરશે તે જ થશે!"

' શિવબા 'સાવધપણે ઉપક્રમ કર્યાથી યશ આવશે, મદિરોના તોરણ બાધ!' આ શબ્દો પુન બોલાયા બીજુ શુ જોઇએ? હવે કમર કસી પૂર ઉમેદથી કરા કામની શરૂઆત—પણ 'સાવધપણે' એ શબ્દો ખુબ ધ્યાનમા રાખજો નહી તો ભળતુ જ પરિણામ આવશે, માટે દરેક કામ સાવધપણે જ કરવાથી યશ આવશે એ ભૂલતુ નહી ચાલો, આજથી ચાર મહિનાની મુદત દઉ! ચાર મહિના પૂરા થાય તે જ દિવસે સૂર્યાસ્ત પહેલા કિલ્લાપર તમારા પગલા પડી સ્વતત્રતાની ધ્વજા ઉડી, કિલ્લાપર સર્વ વ્યવસ્થા થાય અને તમારો અમલ ત્યા શરૂ થયો જોઇએ એ દૃઢ સકલ્પ-નિશ્ચય!'

શિવાજીનુ સર્વ લક્ષ સ્વામિ તરફ હતું તેમણે તરત ઉત્તર આપ્યો — મહારાજ, આપના ઉપદેશ બહાર અમે બિલકુલ નથી ચાર મહિનાની અવધિ પૂરતી છે આજ જ જઈ કિલ્લો લઇએ એ સ્થિતિ છે, પણ તેનો ઉપયોગ શુ? કામ પાછો ખાલી કરવો પડે સર્વ સામગ્રી એકત્ર કરવા આટલી મુદત તો જોઈએ રસ્તાના આપણે સ્થળે નવ્યદુર્ગાધ્યક્ષનો માણસ કિલ્લેદાર આવવા દ્યો તેના તરફથી તે પરગણામા, તેના પ્રત્યેક ગામમા, લોકોને ત્રાસ થવાનો જ એવો ત્રાસ થવા કે સર્વેના મન તયાર થયાં જ એમ સમજજો, અને એ તૈયાર થયા તો એક ચપટી માત્રમાં એમને ચોળી નાખીશુ 'મદિરોનુ તોરણુ બાધ!' મહારાજ આ શબ્દોનો અર્થ પણ હવે હું સમજ્યો—સ્વરાજ્યનુ તોરણ બાધ–તોરણુ એ તારણો કિલ્લો સર કરી શરૂઆત કર—એ જ એનો અર્થ અને 'યવનોએ ઉચ્છેદ કરેલા મદિરોની પુન સ્થાપના થનાર તેનુ તોરણુ એ જ કે પહેલા તુ આ કિલ્લો લેનાર'—આ જ એનો અર્થ, નહી મહારાજ?"

"શાબાસ," સ્વામિએ ઉત્તર આપ્યો —"બરાબર સમજ્યો તો ધન્ય છે હવે વિચાર કરતા બેસી રહેવાનો વખત નથી હવે સાવધ રહી કાર્યની શરૂઆત કરી જોઈએ મિરજાપુરમા હવે ત્હારે માટે વિસાનુકિમ અધિકાધિક વાતો વિચારો ચાલી રહ્યા છે માટે હવે બીજુ ત્રીજુ પડતુ મૂકી ઉપક્રમ કેમ કરવો તેનો વ્યૂહ રચ" આટલા બાલ્યુ પછી તેઓ ભવિષ્યના વિચારમાં ગુથાયા

× × × ×

વાચનાર, હવે આપણે તેમને અહીં વિચારમા મૂકી આપણે દાદાજીને શિવાજીએ સનાદ આપ્યા પ્રમાણે વેનસરે જઈ દાદાજીએ બિજાપૂર તથા સર્જેખાનપર પત્ર રવાના ર્યા, અને શિવાજીએ દેખાડેલ યુક્તિ પાર પડી, બિજાપૂરથી પત્ર પણ આવી ગયો તે તરફ આપણે લક્ષ આપશુ

દાદાજીનો પત્ર ગયે એક માસ વિત્યો તે બિજાપૂરના પત્રની રાહ જોતો હતો દરમ્યાન શિરવળ સધાન આપ્યુ નરસ પ્રભુપર પુન નવા સુબા સર્જેખાન પ્રસન્ન થયા અને માનસહ તેને શિરવળ બોલા યો એક વખત ત્યાં જઈ પણ આવ્યો અને સર્વે સમાધાન થયુ સર્જેખાને, પણ બિજાપૂર ખૂબ ભલામણ લખી અને અતે બિજાપૂર ખનિતો આ યો

(બાદશાહી શિરો)

"છટા મગ અનામ દાદાજી નરસ પ્રભુ દેશપાંડે દેશ કુ I ખૂ તથા નામકુનકર્ણી તા રોહીડખોર અને વેનવડખોરે િના રોહીડા સુા મીત અસન અનફ ખાન સુા છા સમ્ર ખુદાવત શાહ ગાજી હુકમ પન્હાના ુકમથી મેહેરબાન નજર ગો ુકમ તમારે નામે આ યો તેમા મજમૂન અજરત ખાો મેહેરબાન શીવાજીરાજેના ફુડાવામા (બડમા) તમે મળતીયા થઇ, રોહિડેશ્વરના પહાડપર તમારા ખોરામા હજાર બારસોનો જમાવ તમે લોકોએ કર્યો, એ રીતે નન્ન મશાર નિહેએ તમને પત્ર લખ્યો, તેમા ઇમાન થવાનો ફિસાદી મતલબ ૭ ૨૮ સફરમા લખ્યો છે, એ ખબર ગાદલ દેશમુખ અને ખોપડે અને જેવે દેશમુખોએ હાલા શિરવળમા જાહેર કરી,એ જણાયુ તમે ફરારી થયા એઉ ખોરાનુ મુલુક દેરાન થયુ હા I હેજુરની મહેરબાનીથી આ બાદે નામુ ફરમા યુ છે તો તમે રયત પગારી બીજા વતનદાર એમને બચ્ચા બચ્ચા સહિત પોતપોતાની મકાનોમા આવી પેગમા આવી હાજર થવુ અને એઉ પેટાની ખેતીની આબાદી કરી સરકારી વસૂલ આપવુ અને તમારે જમાનારી રમ્હાન હનમનિ ઈસાફનિશી ૮ડ મિન તકરાર લેવા દરેક બાબ હરએક મતલબ તકસીર કરી તે તમે સુ ાહમ્ના દુ મબી કરી હશે તે પીરો હરગીજ દિનાનાનમાથી તમને ઇજા થશે ાદી ૭ ૧૫ નનિવાખર (મૌન બ) (શાકે ૧૫૬૭ જ્યેષ્ઠ વદ્યાર) (જુવો શિવમનિ ાપત્ર વ્યવહાર-પ I ત ૭૬૮)

પુન રોહિડખોરામા વસ્તી વસાવવા સર્વ બ દોબસ્ત કરી દાદાજી શિરવળ ગયો આ વખતે સર્જેખાનનો મુ ામ શિરવલ હતો કાન્હોજી જેવો રોહિડખોરાનો દેશમુખ અને દાદાજી બન્નુ વચ્ચે બહારથી સખ્ય નહોતુ પણ ખરૂ શત્રુ તે વખત ભાવે સમજાશે કાન્હોજી જેધે પણ આ વખતે શિરવળ હતો, અને આપણી કથાના ત્રીજા પ્રકરણમા તેના પુત્રસાથે બાદલ દેશમુખની પુત્રીના લગ્ન સર્જેખાને નક્કી કર્યું હતુ તે આપણે જોઇ ગયા છીયે તે વખત હવે આવી પહોચ્યો હતો



સમાલોચક,] બિલ્વમંગલ. [સપ્ટેમ્બર ઈ સ ૧૯૧૯

મ્હારા વ્હાલા ! સુરદાસ ! હવેથી દાસ તું કહીશો આ નિકનાથ

ચિત્રકાર રા. રવિશંકર પંડિત]

ટાપીરાઈટ



સ્તક ૨૪ મુ,] સપ્ટેમ્બર, ઈ. સ. ૧૯૧૯ [અંક ૯.

નીંદર હો ! શાન્તિ મીઠી કૈં દેને.

લેખક—રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ, એલએલ બી

શાન્તિ મીઠી કૈં દેને,
    નીંદર હો !
        શાન્તિ મીઠી કૈં દેને
શ્રાન્તિ બધી હરી લેને,
    નીંદર હો !
        શાન્તિ મીઠી કૈં દેને
સાજની સાથી, આજ શું બની ?
    આમ રીસાતી તું શેને ?
    નીંદર હો !
        શાન્તિ મીઠી કૈં દેને
થાકી ગયો છું, અવશ થયો છું,
    ગા મીઠીમીઠી લેને
    નીંદર હો !
        શાન્તિ મીઠી કૈં દેને

બાગ મુઝાફરખાન,
આગ્રા, તા. ૧૫ ૭ ૧૯

સમાલોચક,

મુદ્ર

ચિત્ર

કોપીરાઈટ



પુસ્તક ૨૪ મું,] સપ્ટેમ્બર, ઈ. સ. ૧૯૧૯ [અંક ૯.

નીંદર હો ! શાન્તિ મીઠી કૈં દેને.

લેખક—રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ, એલએલ બી

શાન્તિ મીઠી કૈં દો,
નીંદર હો !
શાન્તિ મીઠી કૈં દેને
શ્રાન્તિ બધી હરી લેને,
નીંદર હો !
શાન્તિ મીઠી કૈં દેને
રાતની સાથી, આજ શું જાતી ?
આમ રીસાતી તું મને ?
નીંદર હો !
શાન્તિ મીઠી કૈં દેને
થાકી ગયા છુ, અશક્ત થયો છુ,
ગો મીઠીમધી લેને
નીંદર હો !
શાન્તિ મીઠી કૈં દેને

બાગ મુબારખાન,
આમા, તા. ૧૫ ૩ ૧૯

બીજા અધિકારીઓના કૃત્યને લઈને નામદાર વડી સરકાર વ્યાજબી ઠરાવે, પરન્તુ પ્રભુના ન્યાય દરબારમાંથી, મનુષ્યોના સ્વતંત્ર અને ઉન્નત હૃદયોમાંથી તો તેમના કૃત્ય માટે ભારી શિક્ષાઓ જ એ લાયક—પાત્ર છે. હજારોના ઉન્હા નિઃશ્વાસ નીકળી ચુક્યા છે. પંજાબના રમખાણ અને એ રમખાણમાં માર્યા ગયેલા હજારો નિર્દોષ પ્રજાજનો માટે શોક દર્શાવાય કે અધિકારી વર્ગના આપખુદ કૃત્યો સામે પ્રજાજનો વિરોધ દર્શાવે એથી પ્રજાની સુલેહનો કે શાન્તિનો ભંગ થતો નથી. પંજાબના અધિકારીબન્ધુઓ તરફ અમદાવાદના શહેરીઓએ ભાવ દર્શાવવો જોઈએ નહિ એવી મિથ્યા પક્ષપાતવૃત્તિથી દોરાઈને જો કદાચને આ હુકમ પ્રગટ કરાયો હોય તો તે એકદમ રદ થવો જોઈએ. નહિ તો એ હુકમ શા માટે કહાડવામાં આવ્યો છે તે પ્રજાને જણાવવું જોઈએ, અને ખાત્રી કરાવવી જોઈએ કે એ હુકમમાં તથ્ય છે—એ હુકમ જરૂરી અને બીજી કોઈ પ્રકારની દૃષ્ટિએ તે વિના આ હુકમ એ જોહુકમ જ ગણાશે. શાન્તિને ચ્હાનારા—ન્યાયવૃત્તિને પૂજનારા આપણા ઇલાકાના નામદાર ગવર્નર સાહેબે આ બાબતમાં યોગ્ય કરવું જોઈએ—એ તેમનો ધર્મ છે.

૩. ખેડા જિલ્લા ઉપર આક્રમણ.

તા. ૬ ઠી એપ્રીલ અને તે પછીની દેશની ભયંકર સ્થિતિથી કોણ અજાણ્યું છે? અમદાવાદ પંજાબના તોફાનની અસર નડિઆદને પણ કાંઈ લાગી ગઈ. એનો પરિણામે નડિઆદના કોઈ તોફાની અને નકટ આદમીઓએ રેલ્વેના પાટા ઉખાડી નાખ્યાં. "એકના બાપે વ્હાણ બુડ્યું" એ ન્યાયે આખા નડિઆદના સુન્દર નામને સદાને માટે કલંકિત કર્યું. એ દિવસનું સ્મરણ થતાં અમ્હારું હૃદય કંપે છે અને રૂંવાટાં ઉભાં થાય છે. ઇશ્વરકૃપાથી પસાર થતી રેલગાડી નુકશાન વગર બચી ગઈ. આ ગુન્હાને પરિણામે જેમ બધે થયું તેમ નડિઆદમાં પણ કેટલાક જણોને પોલીસે પકડ્યા. તેમને ખાસ કોર્ટ પાસે રજુ કર્યા! અને કમિશનરોએ પુરાવાની ખામીને લીધે તેમને છોડી મુક્યા! ખરા ગુન્હેગારો પકડાયા નથી! ખેડા જિલ્લામાં તે સમયમાં સચવાયેલી સંપૂર્ણ શાન્તિ અને આરોગ્યવાન સુલેહથી સંતોષ પામીને, અને નડિઆદની મ્યુનિસીપાલીટીએ કલેકટરસાહેબની તીવ્ર ઇચ્છાને સ્હેજ પણ આનાકાની વિના તે જ રેલ્વે પરત્વે કર્તવ્ય તરીકે તાત્કાલિક સત્કાર સાથે સહકાર કરતાં તત્પરતા દર્શાવી અને સાથે ગુન્હેગારોને પકડી લાવનારને કે શોધી આપનારને રૂ. ૫૦૦ નું ઇનામ જાહેર કર્યું! તે સમયના ડીસ્ટ્રીક્ટ મૅજીસ્ટ્રેટ મિ. કે. જણાવે છે કે, "નડિઆદના શહેરીઓની એક પ્રતિનિધિસંસ્થા તરીકે નડિઆદની મ્યુનિસીપાલીટી મારફત નડિઆદના વતનીઓને જણાવવાનું કે પ્રથમ જે ટોળાનો ભય સુભાગ્યે આજે વીતી ગયો છે, તે દરમિયાન તેઓએ કાયદા અને બંદોબસ્તને માન આપ્યું તેની હું કદર પીછાનું છું. વળી જે આગેવાનોએ મર્યાદા સાચવવા માટે પોતાની લાગવગ વાપરી છે, તેમને મારા તરફથી ખાસ ધન્યવાદ આપું છું."

મણી ને મોહન રૂ. ૨-૦-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ

આ ઠરાવ પત્ર એક રીતે આપણને જ શહેરનો મુખ્ય ઉપરિ–અમલદાર । આ પત્ર તા ૨૧ મી એપ્રીલે મ્યુનિસીપાલીટીને લખવામાં આવ્યો હતો મ્યુનિસીપાલીટીની આર્થિક સ્થિતિ નિર્બલ અને કફોડી હોવા છતા પણ એણે રૂ ૫૦૦ નુ ઇનામ જાહેર કર્યું । આશ્ચર્ય એ જ છે કે જે અમલદાર પોતે જેને જે કામ માટે ધન્યવાદ આપે છે તેને જ તે કાર્ય માટે અદાલતની તપાસ પહેલા જ ગુન્હેગાર ઠરાવી સજાને પાત્ર કરે છે આ પરસ્પર વિરોધક અને ન સમજી શકાય તેવી કોઈ દલિલ છે ? માસની છેવટમા મ્યુનિસીપાલીટીના આ સદ્‌ભાગ્યને 'ફુટ નિસાત'મા ના ગણતાં નડિઆદની પ્રજાના બે મ્હોટા વર્ગને જ શિક્ષાપાત્ર ગણી ત્યાના વાણીઆ અને પાટીદારોના ખર્ચે વધારાની પોલીસ રાખવા માટે એમણે ભલામણ કરી છે અને તેના કારણોમા એ બતાવે છે કે,

1. નડિઆદના લોકોએ હોમરૂલની ચળવળમા ભાગ લીધો
2. ખેડાની સત્યાગ્રહની ચળવળ સમયે નડિઆદ મિ ગાંધીનું મુખ્ય મથક હતુ
3. રા ગાંધી વાણીઆ છે અને મિ ગોકળદાસ તલાટી તથા મિ ફુલચંદ શાહ પણ જ્ઞાતિના છે
4. ટ્રેનને પાટાપરથી ઉતારી પાડવાનો ગુન્હો એ ખેડા સત્યાગ્રહના સીધા પરિણામરૂપ છે

આ કારણોની નોંધ આપના વીગતો રજુ થઇ છે કે આ કારણો ખરા જ છે એવું નવાને એમની પાસે કઇ સબલ પુરાવા છે કે કેમ એવુ કાંઇ પણ મિ મેજીસ્ટ્રેટસાહેબ જણાવતા ની અને સત્ય હકીકત કોઈ જાણતુ નથી નડિઆદના વાણીઆઓનો મ્હોટો ભાગ વેપારીનો છે વેપારીઓ દ્રવ્યસચયના પૂજકો છે અને પાટીદારબન્ધુઓનો મોટો ભાગ ખેતીવાડીને વળગી રહ્યો છે. એમના જીવનવ્યવહારમાં બીજા તત્વો દાખલ થઈ શકે એવુ નથી નડિઆદની પ્રજાનો મ્હોટો ભાગ–અને નડિઆદને ઉંડાણમાથી સમજનાર ને જાણનાર તો એ જ જાણે છે કે આ ભયકર ગુન્હાના કરનાર નડિઆદના વતનીઓ નથી પણ બહારના જ તત્વો હશે અગર તો કોઇ ગુપ્ત દિશાના મવાલીઓનુ કામ છે પણ પ્રજા પોતે ગુન્હેગાર નથી રા ગોકળદાસ તલાટી એ નડિઆદની મ્યુનિસીપાલિટીના પ્રમુખ છે ખાનદાન ને અમીરી ગણોથી નડિઆદ–ખેડા જીલ્લાની પ્રજામા પ્રજાના પ્રેમને પાત્ર થયેલા એક ખાસ વ્યક્તિ છે ત્યાની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમા હોશથી અને ઉલટભેર ભાગ લેતા હોય છે રા ફુલચન્દ શાહ એ તેમના જ ઉત્સાહી અને નમ્ર યુવક છે હા, નડિઆદના સાર્વજનિક-જીવનને ઘડનાર, અને નડિઆદની પ્રજાના એકેએક વ્યવહારમા જીવનના ગીતા પ્રમાણે રહી શોભાવનાર રહસ્યોને નિરન્તર તેના ગણનાર તરિકે બીજાઓ સાથે આ ગૃહસ્થોએ પણ એટલો જ ઉલટભર્યો ભાગ લીધો છે અને તેથી પણ તેથી શું ? સરકારનો હમેશા મનોઅહકાર કર્યો છે અને અધિકાર કરનારને માની લીને સજા આપવો એ કયો માગ કઈ નીતિ અને કયુ ધોરણ ? નડિઆદની પ્રજાએ જે આત્મસયમ અને ઉચ્ચ કર્તવ્યબુદ્ધિ હુલ્લડોના સમયે દર્શાવ્યા છે તેના બદલામા શું આવો ભારે દંડ । નડિઆદની પ્રજાએ ૧૯૧૯ ની નવેમ્બરે નામદાર મુંબાઇ સરકારના આ ઠરાવ સ્હામે પોતાનો વિરોધ દર્શાવતી

યોગ્યરૂપમા નમ્રતાપૂર્વક જે અરજી કરી છે તે બેશક તેણે યોગ્ય જ કર્યું છે અને અમ્હેને આશા છે કે મુંબાઇના નામદાર ગવર્નર આ અરજી ઉપર પૂરતુ ધ્યાન આપશે. હાથ નીચેના અમલદાર સેવકગણના જ શબ્દોપર વિશ્વાસ મુકી એક આખા શહેરને આવી રીતે સખ્ત શિક્ષા કરાય તે પહેલા નામદાર ગવર્નરસાહેબ પુરતી તપાસ કરશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ અને નડિઆદની પ્રજાને થયેલા આ ગેરઇન્સાફની દાદ મળશે ન્યાય આપવાની ના કહેવી એ નીતિ અખત્યાર નહિ કરવામા આવે એવી આશા શું આ કદરદાન ન્યાયપ્રિય ગવર્નરસાહેબપાસેથી આપણે ના રાખી શકીએ? શા માટે નહિ?

૪. વાઇસરોયની ધારાસભાની છેલ્લી બેઠક.

આ નામદાર લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ ૧૯૧ મા હિન્દમા પ્રથમ આવ્યા ત્યારે હિન્દની પ્રજાને ત્હેમની શાસનનીતિ અજાણી હતી જો કે કેટલીક દિશામાંથી એમની પસન્ગી નામદાર લૉર્ડ હાર્ડિંજની તુલનામા કુછ હિસાબમા નથી એટલુ જ નહિ પણ એ પસન્દગી બરાબર થઇ જ નથી એવુ પણ આપણને જણાવવામા આવ્યુ હતુ હિન્દમા આવ્યા પહેલાની ત્હેમની કારકિર્દીથી જાણીતા હિન્દવાસીએ આ મત દર્શાવ્યો હતો, પરન્તુ દેશસમસ્તે એ ઉપર વજન આપ્યુ નહિ અને 'નીરખે વખાણ' ગણી, ના કર્યાં વખાણ કે ના જોડાયો વિરુદ્ધ અભિપ્રાયની તરફેણમા અને આશા રાખી કે લૉર્ડ હાર્ડિંજની માફક આ નામદાર પણ ઉદારતાથી અને પ્રેમથી અને વિશ્વાસથી પોતાની નીતિનુ ધોરણ હિન્દમાં વિસ્તારશે 'લાર્ડ હાર્ડિંજ અને ચેમ્સફર્ડ'ના લેખમા * અમે તે વખતે જણાવ્યુ હતુ કે 'આ દેશનુ હૃદય સમજનાર, આ દેશના ઉન્નત અભિલાષો, આ દેશની અનેકવિધ જરૂરીઆતો, અને આ દેશની કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ વધારવાની હૃદયની ઇચ્છા, હિન્દ અને હિન્દવાસીઓને પોતાના જ ગણી તેમના તરફ પ્રેમ અને સન્માનથી જોનાર વાઇસરૉય હિન્દને જોઇએ છીએ નવા વાઇસરાય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે આ દેશનુ રાજ્યસુકાન હાથમાં લીધુ છે અને અમ્હને સપૂર્ણ આશા છે કે 'હિન્દ અને હિન્દવાસીઓને પોતાના ગણી હિન્દની ન્યાયકારક અનેક સાંપ્રતિઓમા સાચા અંતરની હૃદયથી પ્રસન્નતા મેળવશે હિન્દનુ સાચુ હૃદય સમજવાને માટે વાઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિંજે જે પ્રશસ્ત અને ઉદાર રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હતી તે કરતા પણ સવિશેષ ઉદારચરિત રહી, હિન્દના અનેક બુદ્ધિશાળી અગ્રેસરો સાથે હૃદયથી એક થઇ, ત્હેમના વિચાર જાણી, ત્હેમની મારફતે દેશની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓથી સહૃદય માહિતગાર બની, ત્હેમની જ મારફતે આ દેશનુ હૃદય સમજી નામદાર લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ હિન્દનુ રાજ્યતન્ત્ર પ્રેમથી ચલાવશે એવી અમ્હે દૃઢ આશા રાખીએ છીએ,'—અતિશય ખેદસાથે આજે અમ્હારે જણાવવુ પડે છે કે હિમાલયના ગગનચુમ્બિત શીતલ શીખરો પણ ત્હેમને પ્રેમ નથી ગોરી અમ્હારી આ ન્હાનીશી પણ ભવ્ય આશા આજ ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇ ગઇ છે આ નામદાર સાહેબની કારકિર્દીનો ઇતિહાસ હિન્દની પ્રજા જાણે છે અને અમે એનુ ટુકુ પણ દર્શન કરાવવાનુ યત્ન નથી પરન્તુ એ નામદારની

* જુઓ સમાલોચક અંક એપ્રીલ ૧૯૧૬

પ્રમુખપદ નીચે વર્ષમાં બે વાર બેસતી ધારાસભાની બન્ને બેઠક ઉપર જો તેના મથાળે ઉપર આપણે નજર નાખીશું. ફેબ્રુઆરી માસમાં થઈ ઉઠેલી બેઠક જેમ 'રાઉલેટ બિલ'થી પંકાઈ ગઈ છે, તેમ સપ્ટેમ્બરની આ વેળાની બેઠક 'ઇન્ડેમ્નિટી બિલ'થી પંકાય છે. આ બન્ને બેઠકોમાં આપણે શું જોયું? પ્રજાએ શું ધાર્યું? આપણે જોયું કે સત્તાધિકારીઓની નજરમાં આવ્યું તે 'યથાનામ જનાર્દનમ્' કરી પ્રજાએ સ્વીકાર્યું જ. જે રીતે એવી એક રાજનીતિ આજ દેશમાં સર્વોપરિ સત્તા ભોગવે છે અને ગોરાઓની સંખ્યાથી રમતા આ મહાન દેશની પ્રજાના મજબૂત અભિપ્રાયને કુછ 'ગિનાત'માં નહિ કરી દાદ પણ દેવાતી નથી! એ એ પ્રજાની નાલાયકાત દર્શાવે છે. પ્રથમ બેઠકમાં હિન્દના માનવંત પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિનિધીઓએ રાઉલેટ બિલ પસાર નહિ કરવા, અને થોડો સમય થોભી જવા ધારાસભાને અરજી કરીને કહ્યું ના કહેવાનું પણ ઘણું કહ્યું. અમ્હે તો એમ પણ કહીએ છીએ કે એકલી આજીજી અને કાકલુદીભરી વિનંતિઓ એ પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિનિધિઓમાંથી કોઈએ ઓછું પણ કર્યું નહિ હોય! પણ તે સર્વેનું પરિણામ શું આવ્યું? સત્તા અને પ્રજાએ—બન્નેએ આપણે જોયું છે. પરિણામ ટુંકમાં આ છે: દેશમાં ભયંકર અત્યાચારો થયા. દેશનું વાતાવરણ પલટ્યું! સત્તાધિકારીઓમાંના ઘણાએ આમ પોતાની સત્તાનો દુરૂપયોગ કર્યો. આ ઉપરથી બીજી બેઠકમાં એ દુરૂપયોગ સ્હામે કાયદાથી શિક્ષા થઈ શકે નહિ એવી એક યોજના ઘડાઈ—કાયદાતરીકે એ યોજના ન્યાયશાસ્ત્રોના પોથાઓ ભેગી મુકાઈ રહી! એ યોજના—એ કાયદો 'ઇન્ડેમ્નિટી બીલ' તરીકે ઓળખાતો થયો. પંડિત મદન મોહન માલવિય જેવા રાજ્યના અને દેશના પરમ આદર ભક્તે નઈ બેઠકમાંથી 'સરકારસાથેનો સહકાર હવેથી શક્ય નથી' એવી ગર્જના કરી હતી તે વીર નરકેસરી પ્રજાની ઇચ્છાને માન આપી ધારાસભામાં વિરાજ્યા હતા. એ અડગ વીર પુરૂષે ફરી પ્રજાની વ્હાર ધરી અને પંજાબના ભયગ્રસ્ત મામલા ઉપર અને આ ઇન્ડેમ્નિટી બીલ સ્હામે પ્રજાનો નાદ સંભળાવ્યો. પણ પરિણામ તો જાણીતું જ હતું કે પ્રજાપક્ષને અને પ્રજાના અભિપ્રાયને આવા વિષયોમાં સૌભાગ્ય એમ હતું જ નહિ! અને આ કાયદો પસાર થયો!

આ બેઠકમાંથી આજ નિશ્ચયપૂર્વક જણાઈ આવ્યું છે કે નામદાર લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ પ્રજાના મતને માન આપવાને જરાકે તૈયાર નથી, અને પ્રજાના મનથી એ સાહેબ ઉતરી ગયા છે. રાઉલેટ બિલ વખતનું હેમનું સંભાષણ જેટલું નિરાશાજનક હતું તે કરતાં પણ આ સમયનું હેમનું ભાષણ વિશેષ નિરાશાભર્યું અને હિન્દવાસીઓને તેમની માફક હૃદયમાં તીવ્ર વેદના કરતું ખૂંચે એવું હતું. ખરેખર ઘણા ખેદ સાથે કહેવું પડે છે કે ઘણા વખતથી એક બ્રિટીશ રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષ પાસેથી આવાં વચનો અમ્હે સાંભળ્યાં જ નથી. પંજાબની ભયંકર દશાને માટે—સનાતનીની હિન્દની પ્રજાના અનેક હિન્દીજનોના દુઃખભર્યા મરણો માટે, ને પ્રજાને વેઠવી પડેલી ભયભરેલ મુશ્કેલીઓ માટે આશ્વાસનનો એક શબ્દ પણ જેમાં નહિ, ખરા ગુન્હેગારોને પકડી યોગ્ય શાસન આપવાની જેમાં વાત પણ નથી,

*એડમુદ્રા ૨_૧૯૦— એમ એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ,

અને આ દુ ખભર્યા ઉત્પાત માટે કેવળ હિન્દીજનોને જ દોષવાન ગણવાનો જેમાં પુરો પ્રયત્ન થયો છે, અને પોતાની રાજનીતિ સર્વાંગે સફલ થયાનું જેમાં ફુલ્લિતા થી ઢંઢેરામાં આવ્યુ છે એવુ આ ભાષણ સામગ્રી વાંચી એક હિન્દીજન તો નિઃશ્વાસ જ નાખી રહે છે. અમ્હે પુછીએ છીએ કે રાઉલેટ બિલને આટલી બધી તાકીદથી—જે પ્રજા ઉપર તેમને રાજ્ય કરવા પ્રભુએ મહા સદ્‌ભાગ્યની એક તક આપી છે અને પ્રભુની પરમેચ્છાથી એ સત્તા ભોગવો છ તે પ્રજાના સર્વમાન્ય પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિનિધિઓના સખત અભિપ્રાયોને કુછ ગિસાતમા ના ગણી, દેશ સમસ્તની પ્રજાના એક અભિપ્રાય વિરુદ્ધ અને—એકે અવાજ નકારનો પ્રમત ઘોષ નીકળ્યા પછી પણ—એ બીલ પસાર કરી કાયદા તરીકે ન્યાયશાસ્ત્રને કલંકિત કરવા શા માટે પસાર કરી દીધો? અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ કહેલાં ભવિષ્યનાં સત્ય જ્યારે પછીથી પ્રત્યક્ષ થયાં ત્યારે એ તોફાનો માટે પ્રજાના એ પ્રતિનિધિઓને અને પ્રજાને જ શા માટે એકલાં દોષવાન ગણવાં? એ ન્યાય કેવો? પછી પણ મહાત્મા ગાંધીજી સ્હામે દિલ્હી પંજાબમા પ્રવેશ કરવા સ્હામે તદ્દન બીનજરૂરી પ્રતિબંધ મૂકયો શા માટે? શું ગાંધીજી બંડખોર છે? નહિ જ! છતાં એ પ્રતિબંધ મૂકવાથી જુલમને પરિણામે દેશમાં બળ-બળાટ થાય—કોઇ ના ઇચ્છવા જોગ તોફાનો થાય તો શાન્તિથી અને ઉદારતાથી તેને સમાવી દેવાની જરૂર હતી. ગાંધીજીએ ઉચ્ચારેલા *Some educated and clever man or men*—કોઇ શિક્ષિત અને હોશિયાર વ્યકિત કે વ્યકિતઓ—ના શબ્દો નામદાર ચૅમ્સફર્ડસાહેબ પોતાના પ્રમાણ તરીકે નોંધી એ મહાત્માને ભીલે અન્યાય કરે છે. ગાંધીજીએ ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો એ એમના જીવનમાં એમણે કરેલી એક મહા ભૂલ છે એવું અમ્હારૂં માનવું છે. મુંબાઇથી અમદાવાદ સ્હવારમાં નવ સ્હાડાનવ વાગે ઉતરી, પરભાર્યા કમિશનર કે કલેક્ટરસાહેબને બંગલે જઈ, ગામમાં દાખલ થયા પહેલાંનો અને અમ્હારૂં ધારવું એવું જ છે કે ત્યાંની પરિસ્થિતિની **પ્રત્યક્ષ રીતે** પુરેપુરી તપાસ કર્યા પહેલાંનો આ ટેમનો ઉતાવળથી અપાયલો અભિપ્રાય છે. અસ્તુ. છતાં પણ નિશ્ચય તરીકે માનીએ કે ગાંધીજીના આ શબ્દો સત્ય હતા, તો પણ નામદાર વાઇસરૉયસાહેબ જેવા રાજ્યકારભારના ગણાતા ઉચ્ચ નાયક—અમલદાર માટે વપરાયલા શબ્દો દિલ્હી પંજાબને પણ લગાડી દેતાં ચુકતા નથી એ ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે છે. અમ્હે તેથી અતિશય ખિન્ન થઇએ છીએ. ગાંધીજીએ પણ આનો ખુલાસો જાહેરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

બીજી વાત આગ વાતને અને વસ્તુસ્થિતિને કોરી નાખી હન્ટરકમિટી ગીનની આવશ્યકતાનું પ્રમાણ એ નામદારશ્રી આપે છે અને પછી શાન્તિથી આ બધા તોફાનના કારણો તપાસવા અને તેનો ઉપાય કરવા છ મહાજનોની કમિટી નીમ્યાનું વાન રજુ કરે છે. એ કમિટીમાંના ગૃહસ્થો આ દેશને અને તેની પ્રજાને ન્યાય આપી શકે એવું અમ્હે પણ ઇચ્છીએ છીએ, પણ આપણું ધાર્યું જેમ હમેશાં ધાર્યું જ રહે છે એમ આમાં પણ થશે એવો અમ્હને મહા ભય છે. એ કમિટીના ગૃહસ્થોમાં ગુજરાતના જાણીતા શહેરી સર ચિમનલાલ સેતલવાડ પણ એક છે. આ એક જ ગૃહસ્થ એવા છે કે જે પ્રજાને જાણીતા છે અને વાગશે તો પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય દૃઢતાથી રજુ કરશે. પણ આ કમિટી ઉપર હિન્દી સરકારની મહેરબાનીની દૃષ્ટિ રહેવાની—કારણ કે

તે સારી કમિટી—જે પ્રકારની પ્રજાએ માંગી હતી—છે, તે નથી અને આપણે કયાં જાણતા નથી કે આવી કમિટી એમાં એક હિન્દીજન નગભગ કશુ જ કરી શકે એમ હોતુ નથી અત્યારે તો એ કમિટીપર પ્રજા વિશ્વાસથી જોઈ શકે એમ નથી ખરેખર આ બધી વસ્તુસ્થિતિ દેશને દુભવે છે

— હવે ત્રીજી વાત નામદાર સાહેબ કહે છે કે હિન્દની રાજકીય પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે સુધારાનો જે ખરડો આજ પાર્લમેન્ટ પાસે છે તેને અમ્હે—અમ્હારી સરકારે—ઉતારી પાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે એવો આક્ષેપ એમની સરકારપર પ્રજાએ મુક્યો છે એ નામદાર એમા સત્ય નથી એમ છાતી ઠોકીને કહે છે એ એ જ કહે બીજુ ના કહે અને લોક મૂર્ખા છે કે આવી ગાંડી વાતો કરે છે પણ અમ્હે એટલી વાત તો એ નામદારને કહીશુ કે સાહેબ બુદ્ધિ કોઇના બાપની નથી બુદ્ધિનો કોઇને ઇજારો અપાયો નથી જો આપ સાહેબને અને આપના સહચારીઓને પ્રભુએ બુદ્ધિ આપી છે તો આ તેત્રીસ કરોડ હિન્દવાસીઓને પણ બુદ્ધિ આપી છે એમને વિચાર કરવાને મગજ છે અને આપના અભિપ્રાયો પ્રજાએ નક્કર ઠોકે વાચ્યા છે અને આપને જે સારૂ લાગે છે તે અમ્હોને અકારૂ લાગે છે પ્રજા તો માને જ છે કે આપની સરકારે મોકલેલા ખરીતાએ મોન્ટેગુ ચેમ્સફર્ડ રીપોર્ટથી ઘણુ ઓછુ કરવા ઇચ્છા રાખે છે લોકની આ સમજ ગેરસમજ હશે, પણ છે તે આ છે, આ રહેશે અને પ્રજા પોતાના આ અભિપ્રાયને સત્ય માને છે

છેલ્લી વાતમાં નામદારશ્રી પ્રજાને ઉપદેશ આપે છે અને તે બરાબર છે કે ભૂતકાળના વાતો ઉપર રમખાણ કર્યા કરી આપણે ગાડાની માફક જાતીય કડુતા વધાર્યા કરવી એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી વિગેરે અમ્હે એ નામદારશ્રીને પુછીએ છીએ કે આ દેશના શિક્ષિતજનોએ ક્યારેય એવુ કર્યું છે કે જેથી આવી કડુતા ઉભી થાય? અને અજાણ્યુ આમ્યજનો તો બાપડા રંક છે અને અમ્હારો તો જીવનમંત્ર છે કે સામ્રાજ્યભાવ વધે વિસ્તારવો પણ નામદારશ્રીના સહકારીએ આ ધારાસભાની બેઠકોમાં તદ્દન ના છાજતા યોગ્ય વાગ્બાણો અને દેશના મહા આરોપણો દેશના પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિનિધિએ સ્હામે ત્હમારા તરફથી કોઇ પણ પ્રતિબંધ વિના સ્વચ્છંદતાથી છોડ્યાં કરે અને આપ સાહેબ મુંગે મોંડે જોયા કરો એંગ્લો ઇન્ડિયન પત્રમાં એમના—અસ્ટારાપર બોગ ગેરના આરોપણ કરે અને એવુ એવુ ઘણું દેશમાં થાય છે એ સ્હામે આપે શુ કર્યું? આપની સરકાર જાણે પોતાને એથી કાંઈ લાગતુ વળગતુ ના હોય એમ મૌન રાખી બેસી રહી છે આપની પેલી એંગ્લો ઇન્ડિયન શુ કહે છે? અરે આથી તો સાત્વિક મનોવૃત્તિવાળાની વૃત્તિઓ પણ ઘડીભર ચળી જાય એમા દોષ કોનો? આ વાત દિવા જેવી સ્પષ્ટ છે અને હિન્દીજનોના કરતા યુરોપીઅન બન્ધુઓ એંગ્લો-ઇન્ડીયન પત્રકારો વિગેરે આપના જમણા હાથો જેટલુ સ્હમજશાળી જરૂર છે તેટલુ ભાગે જ અમ્હારે માટે હશે અમ્હારો તો સામ્રાજ્યધર્મ એ એ જ ધર્મ છે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પુત્રો આ હિન્દવાસીઓ છે પણ એ પૂત્રની નથી ત્હમારે ત્યાં થતી કદર કે નથી થતી અમ્હારી બાર

૫. બે જયન્તિઓ.

ચાલુ—સપ્ટેમ્બર માસમા હિન્દનુ પરમ હિત જેને હૈડે છે અને જેની રગરગમાં વ્યાપક છે એવી બે મહાન્ વ્યક્તિઓના જીવનયુગની જયન્તિઓનો પ્રજાએ ઉત્સવ કર્યો છે એ મહાન્ વ્યક્તિઓ મહાત્મા ગાંધીજી અને વિદુષી શ્રીમતી મહાત્મા ગાંધીજીની પચાસમા

* કાવ્યનિમજ્જન રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

વર્ષની જયન્તિ પ્રજાએ બહુ ઉત્સાહથી અને અત્યંત પ્રેમલ ભાવથી ઉજવી છે "જનની જણજે કાં દાતા કાં શૂરવીર, નહિ તો રહેજે વાંઝણી" એ કહેનારે પરમ સત્ય કહ્યું છે. હિન્દના પુત્રો અને પુત્રીઓ આ કહેણ યથાર્થ રીતે સમજી પોતાના જીવનમાં વણી રહે તો કાલના અંધારામાં દેશનો સાંગોપાંગ ઉદ્ધાર થાય પણ એ પ્રારબ્ધ કોના કપાળથી? મહાત્મા ગાંધીજીએ એક હિન્દીજન તરીકેનું જીવન પુરેપુરી રીતે સાર્થક કર્યું છે કર્મયોગના એ મહાન્ તપસ્વીએ જગતની પાસે જે પ્રચંડ અને તેજસ્વી આદર્શ રજુ કર્યો છે તેનું મૂલ્ય આંક્યુ પણ અશક્ય એમ નથી પ્રજાએ ગાંધીજીના પરમ યોગના સેવાવ્રતને બરાબર ઓળખ્યું અને ફરી એક ઠીક સારા દ્રવ્યનું ઉઘરાણું કર્યું પણ ગાંધીજીએ કહ્યું કે 'એ કરતાં તો મહાત્માઓના લાગતાના ગુણો તમારામાં ઉતારશો તો તેથી મને વિશેષ આનન્દ થશે!' ઘણું સત્ય કહ્યું "મનુષ્યનો સ્વભાવ જ છે કે ઉર્મિ આવે જગત્ ઉથલાવે અને પછી હતા ત્યાંના ત્યાં એ દુર્બલ મનોવૃત્તિથી પર થવું એ એક મહાગુણ છે પરિક્ષકોને આ લગ દામ આજ જણાય છે.

વિદુષી બિસેન્ટની ઇક્યાતેરમી જયંતિ પણ બધે ઉજવાઈ છે એ બાઇનું જીવનવ્રત સેવાવ્રત છે એની સેવાઓ પણ કીમતી છે એની આકણી બહુ મૂલ્યવાન્ છે પરધર્મી અને પરદેશીય હોવા છતાંય હિન્દને માટેનો એનો પ્રેમ અતિ ઉંડો છે એ સૌ જાણે છે તાદૃ સેવા નહિ દેવા એવા પરધર્મીઓ અને પરદેશીઓ માટે આટઆટલી ઉંડી અભી લાગણીઓ સત્કારી અને દાનવીર હૃદય સિવાય બીજુ શાને પણ મળ્યું? તેમાંએ એક આજન્મ આટલી પુખ્ત વયે—કે જે વયે તો આપણા દેશમાં કરોડો જીવતાએ નથી કે જીવે છે તો એ બાપડા મરેલા જેવા—આટલી ભગીરથ સેવા હિન્દની કરે એ કાંઈ ઓછા મહત્વની વાત નથી એવી શૂરવીર માતાઓ હિન્દમાં જન્મે અને હિન્દનું હિત હૈડે ધરનાનું શીખતા શીખે તો આપણા સર્વ પ્રયત્નો સફલ થતાં તે કેટલીવાર? આ મહાન્ સ્ત્રીએ હિન્દના રાષ્ટ્રીયજીવનમાં જે અપૂર્વ સેવાભાવ જગાડ્યો છે તે માટે હિન્દ તેનું ચિરકાલપર્યંત ઋણી જ છે આ બાઇનું જીવન જેટલું હિન્દને અને હિન્દની પ્રજાને કલ્યાણસાધક બન્યું છે તેમ ઘણા ઓછા જનોના જીવન બન્યા છે અને એ રીતે વિરલ જનોની કોટીમાં આ બાઇ મુકાવા માટે સર્વાંશે યોગ્ય જ છે

આ બન્ને મહાજનોના જીવન કેવળ હિન્દવાસીઓએ જ નહિ પરન્તુ સમસ્ત વિશ્વે સમજવાની જરૂર છે એમના જેવાં સેવાવ્રતીઓ વિરલ છે અને વિરલ જ હોય છે. આ અતિ માંગલિક પ્રસંગે જગતના મહાન્ પિતા પાસે આપણે માગી લઇએ છીએ કે આ બન્ને મહાન્ જનોને ચિરાયુષ સાથે સર્વશક્તિ અને સાધના અર્પજો કે જેથી જનસમાજના પરમ કલ્યાણના તેમના વ્રત એ સર્વ રીતે પૂરેપૂરા પાર પાડી શકે મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે અને કોઈ સર્વેશ્વરીને સંપૂર્ણ હોતું નથી એ નિયમ સર્વ કોઇએ નિરન્તર મન આગળ ખડો જ રાખવા જેવો છે આ પ્રમાણે આ બન્ને મહાન્ વ્યક્તિઓના સમાગમથી કોઇ કોઇ વાર કોઈ કોઇ સ્થળે કોઇના મન દુભાયાં હશે પરંતુ એ વીર જનોનાં હૃદય જેટલા શુદ્ધ અને દૃઢ છે તેટલા જ તેમના કાર્યો દીપી નીવડે છે અને હિન્દવાસીઓમાંના ઘણાએ એમના જીવન પણ એવા અર્થ જ ગાળવામાં આવે છે તેમનો પ્રેમ સહિષ્ણુતા અને ઔદાર્યના ગુણગ્રાહક થઇ એક ભવના યાત્રાળુ બની જવાનો તેમનો પરમ ધર્મ છે એ બન્ને વન્દનના લેવાનું છે આદર્શ સમજાયે હિન્દનો ઉત્કર્ષ કાલના વ્હાણે સિદ્ધ થશે એમાં શક નથી.

જુદી જુદી જાતનાં વર કન્યાનો વિવાહ.*

લેખક—રા. મહાગૌરીશંકર ઇન્દ્રજી દવે.

અનુલોમ વિવાહ.

હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણની, ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયાદિ ત્રણે વર્ણની, વૈશ્ય વૈશ્યાદિ બે વર્ણની અને શૂદ્ર ફક્ત શૂદ્રવર્ણની કન્યાસાથે વિવાહ કરી શકે

બૌધાયન કહે છે કે—

वर्णानुपूर्व्येण चतस्रो भार्या ब्राह्मणस्य । तिस्रो राजन्यस्य । द्वे वैश्यस्य । एका शूद्रस्य । १।८।२-५

વિષ્ણુ કહે છે કે—

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या भवन्ति । तिस्रः क्षत्रियस्य । द्वे वैश्यस्य एका शूद्रस्य । २४।१।४

મનુ કહે છે કે—

> शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
> ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ ३।१३ ॥

કોઈ કોઈ સ્મૃતિમાં દ્વિજ-જાતિનો શૂદ્ર કન્યા સાથેનો વિવાહ નિન્દ્યનો છે જેમ કે યાજ્ઞવલ્ક્ય (૧-૫૬)

> यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
> नैतन्मम मतम् यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥

અર્થાત્ એવી વાત ચાલે છે કે પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રો મુજબ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય શૂદ્રકન્યા સાથે વિવાહ કરી શકે છે એ મારો મત નથી કારણ કે પરણનાર પોતે જ ભાર્યાના ગર્ભમાં પુત્રરૂપે જન્મ ગ્રહણ કરે છે એમ કહી યાજ્ઞવલ્ક્ય તે પછીના શ્લોકમાં બ્રાહ્મણને ત્રણ વર્ણની, ક્ષત્રિયને બે વર્ણની અને વૈશ્યને એક વર્ણની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે જેમ કે—

* (૧) જીવ વિદ્યા અને સૌજન્ય વિદ્યા (Biology and F[illegible]) જુદી જુદી જાતના વિવાહની વિરુદ્ધ નથી (૨) આવી જાતના વિવાહથી દેશનું [illegible] છે (૩) [illegible] મહારાજનું [illegible] હિંદુઓમાં જુદી જુદી જાતના વરકન્યાના વિવાહ શરૂ થઇ જાય તેમ ધારવાનું નથી, (૪) [illegible] હિંદના કેટલાક ભાગમાં અનુલોમ પ્રતિલોમ વિવાહ થાય છે અને એ વિવાહથી ઉત્પન્ન થતા સંતાન પિતાની જાતના ગણાય છે ઈત્યાદિ [illegible] જેવી વાતો આ નિબંધમાં લખી નથી આ નિબંધમાં તો ફક્ત હિંદુશાસ્ત્રો આવી જાતના વિવાહ વિરુદ્ધ નથી. એ સમજાવવા માટે કેટલાંક શાસ્ત્રીય પ્રમાણો જ આપેલ છે

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ १-५७ ॥

પૂર્વોક્ત બૌધાયનનાં વચન સાથે આ વચનની તુલના કરતા જણાશે કે, બૌધાયનનાં 'चतस्र' 'तिस्र' અને 'द्वे' પદને બદલે અનુક્રમે 'तिस्र' 'द्वे' અને 'एका' પદ મુકી શ્લોક બનાવતા યાજ્ઞવલ્ક્યનો શ્લોક મળી શકે છે આ ઉપરથી જણાય છે કે યાજ્ઞવલ્ક્યના મત પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિનો શૂદ્રકન્યા સાથેનો વિવાહ નિન્દનીય છે યાજ્ઞવલ્ક્ય શૂદ્ર-કન્યા સાથે વિવાહ કરવામાં મત આપતા નથી, એ ખરૂં છે પરન્તુ એવો વિવાહ થઇ ગયા પછી તેને ગેર કાયદેસર ન માનતા સિદ્ધ માને છે તેના મત પ્રમાણે પણ આવા વિવાહ કાયદાવિરૂદ્ધ નથી તે કહે છે કે પરિણીતા (विन्नास्वेष विधि स्मृत १-९२) શૂદ્રાના ગર્ભમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, કે વૈશ્યથી જે પુત્ર થાય તેને અનુક્રમે નિષાદ (પારશવ), ઉગ્ર, અને કરણ કહેવા ('૧-૯૧-૯૨') દાયપ્રકરણમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણીથી ઉત્પન્ન થયેલ, ક્ષત્રિયાણીથી ઉત્પન્ન થયેલ, વૈશ્યાસ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ અને શૂદ્રાથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રો હોય, તો બ્રાહ્મણીના પુત્રોને ધનના ચાર ચાર ભાગ, ક્ષત્રિયાણીના પુત્રોને ત્રણ ત્રણ, વૈશ્યાસ્ત્રીના પુત્રોને બબ્બે અને શૂદ્રાના પુત્રોને એકેક ભાગ આપવા

चतुस्त्रिद्व्येकभागा स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः । २।१२५

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય 'नैतन्मम मतम्' કહી દ્વિજવર્ણ શૂદ્રા સાથે વિવાહ કરે, તેમાં અસમ્મતિ જણાવે છે, છતાં એવા વિવાહ થયા બાદ તેને ગેર કાયદેસર અગર અસિદ્ધ ગણતા નથી

પ્રતિલોમ વિવાહ.

ઉપર જે વિવાહ વિષે કહેવાઈ ગયું તે અનુલોમ વિવાહ એવી જાતના વિવાહ કરવાથી વર-કન્યાની કદીપણ નિંદા થતી નહિ પરન્તુ પ્રતિલોમ વિવાહ ધીમેધીમે નિંદાપાત્ર થઇ પડ્યો હતો, શૂદ્ર સાથે બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રિયા કે વૈશ્યાનો વિવાહ, વૈશ્ય સાથે ક્ષત્રિયા અને બ્રાહ્મણીનો વિવાહ અને ક્ષત્રિય સાથે બ્રાહ્મણીનો વિવાહ નઠારાં કર્મ તરીકે ગણાતો તોપણ એવા વિવાહ થઇ ગયા બાદ ગેરકાયદેસર ગણાતા નહિ એટલું જ નહિ પણ જો વરકન્યા યોગ્ય ઘરના સંતાન હોય, તો પ્રતિલોમ વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલ સંતાનો હલકી વર્ણમાં ગણાતા નહિ યયાતિ ક્ષત્રિય, તેણે બ્રાહ્મણ શુક્રાચાર્યની કન્યા દેવયાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો આ વિવાહથી જે સંતાનો ઉત્પન્ન થયા તે 'સત'માં ગણાયા ન હોતા, પરન્તુ ક્ષત્રિયમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયા હતા શ્રી ભગવાને દેવયાની-યયાતિના વંશમાં જન્મગ્રહણ કર્યો હતો

देवयानामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च । महाभारत ११५।३८

બ્રાહ્મણ કશ્યપની કન્યા સુમતિ ક્ષત્રિય સગરની સ્ત્રી હતી (વિષ્ણુપુરાણ ૪।૪।૧)

* અપરાર્ક અને વિજ્ઞાનેશ્વર મનવાદિ સાથે એકવાક્યતા સાધવા માટે જુદા અર્થ કરે છે 'सवर्णा पुत्र चतुर्थी मुख्या स्मृतेव,' 'सवर्णा पुत्र सर्वेषां मुख्या स्मृतेव'।

આધુનિક ટીકાકાર कुल्लुकभट्ट ના મત મુજબ પ્રતિલોમ વિવાહ થઇ શકે નહિ, અને પ્રતિલોમ જ પુત્રવડે કરાતા શ્રાદ્ધાદિ કર્મવડે કંઇ ઉપકાર થતો નથી (मन्वर्थमुक्तावली १०।१० १०।१२) આ સિદ્ધાંત યોગ્ય નથી એ ઉપરના વચનોથી જણાશે. પાછળ અમે બ્રાહ્મણકન્યા સાથે ક્ષત્રિયના વિવાહના ઉદાહરણો આપ્યા છે હવે સ્મૃતિમાં એવા વિવાહની જે સ્પષ્ટ વિધિ આપેલી છે, તે બતાવીએ છીએ પુનાના આનંદાશ્રમ અને કલકત્તામા જીવાનંદ છપાવેલી 'उशनस्' સ્મૃતિમાં કહ્યું છે :—

नृपाद्ब्राह्मण-कन्यायां विवाहेषु समन्वयात् ।
जातः सूतोऽत्र निर्दिष्टः प्रतिलोम-विधिर्द्विजः ।
वेदानर्हस्तथा चैषां धर्माणामनुबोधकः । ૨૧૩ શ્લોક ।

બ્રાહ્મણ ન્યા જો ક્ષત્રિય સાથે પરણે, તો તે વિવાહથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય, તેને સુત કહેવો. તે દ્વિજ છે, માટે વેદ ભણવાનો તેને અધિકાર છે તે બધાને ધર્મ સમજાવે છે (પૌરાણિક ?) 'वेदानर्ह' શબ્દનો અર્થ 'वेदान् अर्ह' અથવા બધા વેદનો અધિકારી 'वेदअनर्ह' 'वेदानर्ह, આવો અર્થ અહિં યોગ્ય લાગતો નથી કારણકે વેદમાં અન્ધિકારી હોય તો તેનું દ્વિજત્વ સંભવિત નથી તેમાં પણ તે પછીના પાંચમા શ્લોકમાં યોગીથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષત્રિય-બ્રાહ્મણીના પુત્રનું દ્વિજત્વ કબુલ કર્યું નથી આથી જણાય છે કે ખુલ્લી રીતે-વિધિપ્રમાણે થતા વિવાહમાં ક્ષત્રિયના ઔરસથી બ્રાહ્મણીને જે સંતાન થાય તે દ્વિજ ગણાતું

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् चौर्यात् रथकारः प्रकीर्तितः ।
वृत्तं च शूद्रवत्तस्य द्विजत्वं प्रतिषिध्यते ॥

બ્રાહ્મણીના ગર્ભમાં ક્ષત્રિયના ઔરસથી ચૌર્યથી-નિયોગે (છુપા તેમના રળ સ્વરૂપ) પુત્ર જન્મે, તો તે રથકાર કહેવાય છે તેના આચાર શૂદ્ર જેવા, અને તેમાં દ્વિજપણું હોતું નથી

કુલ્લુક ના મત મુજબ પ્રતિલોમ જ પુત્રવડે કરાતી શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા નિષ્ફળ થતા છતાં અનુલોમ જ પુત્રવડે કરાતી ક્રિયા નિષ્ફળ થતી નથી બ્રાહ્મણ-શૂદ્રાના સંતાન પારશવકૃત શ્રાદ્ધ પણ સફળ થાય છે, એમ તેમણે સ્વીકાર્યું છે (मन्वर्थमुक्तावली ९।१७९) માટે પિંડલોપ થવાના ભયથી અનવર્ણ વિવાહમાં બાધા ઠરી યોગ્ય નથી

અનુલોમ વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલી અન્તરાલ-જાતિ.

જુદી જુદી વર્ણના વિવાહથી નવી જાતિ બની છે જેમકે બ્રાહ્મણની વૈશ્યા સ્ત્રીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલ સંતાન અમ્બષ્ઠ, ક્ષત્રિય-શૂદ્રાનું સંતાન ઉગ્ર પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણની ક્ષત્રિયાદિ સ્ત્રીઓથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રજા બ્રાહ્મણ જ ગણાતી હતી ભૃગુવંશના બ્રાહ્મણ ઋચીક ક્ષત્રિય ગાધિની કન્યા (અર્થાત્ વિશ્વામિત્રની મોટી બ્હેન) સત્યવતી સાથે પરણ્યા હતા એ ક્ષત્રિયાનું સંતાન જમદગ્નિ બ્રાહ્મણ જ ગણાતા. આ જમદગ્નિ વળી ઇક્ષ્વાકુવંશના રેણુની પુત્રી રેણુકા સાથે પરણ્યા હતા (વિષ્ણુપુરાણ, ૪।૭।૧૩) આ ક્ષત્રિયાના પુત્ર, પરશુરામ બ્રાહ્મણ ગણાયા

બ્રાહ્મણ ગૌતમ ઉત્તરપાંચાલ રાજ્યવંશના અધિપ વૃદ્ધેશ્વરની કન્યા (દિવોદાસની યમજ ભગિની અહલ્યા સાથે પરણ્યા હતા. આ દંપતિનો પુત્ર શતાનંદ સીરધ્વજ જનકનો પુરોહિત હતો. મહાભારતમાં લખ્યુ છે કે

अब्राह्मणं तु मन्यन्ते शूद्रापुत्रमनैपुणात् ।
त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् ॥ १७
ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥ १८

(महाभारत बंगवासी १३।४७ अध्याय, कुम्भकोण १३।८२ अध्याय

(કોઈકોઈ અનૈપુણ્યવશાત શૂદ્રાપુત્રને અબ્રાહ્મણ માને છે. બ્રાહ્મણના ઔરસથી ત્રણ વર્ણની સ્ત્રીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલું સંતાન બ્રાહ્મણ જ ગણાય છે (૧૭) બ્રાહ્મણીના ગર્ભે બ્રાહ્મણના ઔરસથી ઉત્પન્ન થયેલું સંતાન બ્રાહ્મણ ગણાય છે, એમાં કંઈ સંશય નથી, તેવી રીતે ક્ષત્રિયા અને વૈશ્યાના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલું સંતાન (પણ બ્રાહ્મણ જાણવું ૧૮).

૧ આ સત્તરમો શ્લોક જોતાં જણાય છે કે એક સમય એવો હતો કે જ્યારે બ્રાહ્મણ-શૂદ્રાનાં સંતાન પણ બ્રાહ્મણ ગણાતાં. ૨ તે પછીના વખતમાં બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયા અને બ્રાહ્મણ-વૈશ્યાનાં સંતાન બ્રાહ્મણ ગણાવા લાગ્યાં, પરંતુ બ્રાહ્મણ-શૂદ્રાનાં સંતાનની જુદી જાતિ બની (નિષાદ વા પારશવ) ૩ તે પછીના સમયમાં બ્રાહ્મણ-વૈશ્યાનાં સંતાનો બ્રાહ્મણ ગણાતાં બંધ થયાં તેઓને અંબષ્ઠ નામ આપવામાં આવ્યું; પરંતુ તો પણ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયાનાં સંતાન બ્રાહ્મણ જ ગણાતાં. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે—

भार्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मा प्रजायते ।
आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥१३।४८।४
तिस्रः क्षत्रियसम्बन्धाद् द्वयोरात्मास्य जायते ।
हीनवर्णस्तृतीयायां शूद्रा उग्रा इति स्मृताः ॥ १३।४८।७
द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते । १३।४८।८

(બ્રાહ્મણને ચાર જાતની સ્ત્રીઓ હોઈ શકે તેમાંની પહેલી બે જાતની સ્ત્રીઓથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે બ્રાહ્મણ (आत्मा ब्राह्मण एव—नीलकण्ठ) કહેવાય. બાકીની બે વર્ણની સ્ત્રીઓથી ઉત્પન્ન થયેલ સંતતિ માતાની જાતવાળી ગણાય છે. ક્ષત્રિયની ત્રણ સ્ત્રીઓમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય સ્ત્રીઓની સંતતિ ક્ષત્રિય ગણાય, અને શૂદ્રાને પેટે જન્મનાર સંતતિ ઉગ્ર નામક શૂદ્રજાતિમાં ગણાય છે એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. વૈશ્યને બે જાતની સ્ત્રીઓ હોઈ શકે અને તે બંનેની સંતતિ વૈશ્યમાં ગણાય છે.

આ મત મુજબ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયાનાં સંતાન બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય-વૈશ્યાનાં સંતાન ક્ષત્રિ અને વૈશ્ય-વૈશ્યાનાં સંતાન વૈશ્ય ગણાય. મનુ નીચેના વચનોથી આ મતનું પોષણ કરે છે.

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान्।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्।
अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।१०। ६-७

અર્થાત્ અવ્યવહિત-પરન્તુ તજ્જાતીય સ્ત્રીના ગર્ભમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય પિતાના સંતાન માતાની જાતિ નીચ હોવાથી નિન્દ્ય છે તો તેઓ પિતા જેવા જ છે, અર્થાત્ સમાન જાતના છે. અનન્તર જાતિનો આ જ સનાતન વિધિ છે. આ વચનમાં 'विधिरेष सनातनः' કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે તે વખતે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાના પુત્રો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય-વૈશ્યાના પુત્રને ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય-શૂદ્રાના પુત્રને વૈશ્ય માનતા કેટલાક અચકાતા હતા, તેથી જ ભાર દઈ કહ્યું છે કે 'આ ચિરપ્રચલિત નિયમ છે અર્થાત્ એમાં સંદેહ કરશો નહિ.' મનુ ટીકાકારો આ વચનનો જુદો અર્થ કરે છે પરન્તુ ઉપર કરેલો અર્થ જ અમે ઉપજાવી કાઢ્યો નથી. બૌધાયને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિયના ગર્ભમાં જે સંતાન હોય તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયના ઔરસ વંશમાં વૈશ્યાના ગર્ભમાં જે સંતાન હોય તે ક્ષત્રિય ગણાય છે. જેમ

तासु सवर्णानन्तरासु सवर्णाः ।१।८।६
ब्राह्मणात् क्षत्रियायां ब्राह्मणः ।१।९।३
क्षत्रियाद् वैश्यायां क्षत्रियः ।१।९।४

બૌધાયન વળી એમ પણ કહે છે કે સવર્ણા પુત્ર અને અનન્તરા-પુત્રમાં જો અનન્તરા-પુત્ર ગુણમાં અધિક હોય તો તે જ જ્યેષ્ઠાંશ લેવાનો અધિકારી છે.

सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रश्चेत् गुणवान् स ज्येष्ठांशं हरेत् (२।२।

આ વચનદ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે તે વખતે બન્ને પુત્ર વચ્ચે તફાવત ઘણો ઓછો હતો. ગૌતમ પણ એ જ વાત કહે છે.

अनुलोमा अनन्तरैकान्तरद्व्यन्तरासु जाताः सवर्णाम्बष्ठोग्रनिषाददौष्यन्तपारशवाः। गौ ४।१

૧ અર્થાત્ અનુલોમ સંતાનોમાં અનન્તરજાત (બ્રાહ્મણ+ક્ષત્રિયા=બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય+વૈશ્યા=ક્ષત્રિય, વૈશ્ય+શૂદ્રા=વૈશ્ય) સવર્ણ, એકાન્તરજાત અમ્બષ્ઠ અને ઉગ્ર (બ્રાહ્મણ+વૈશ્યા=અમ્બષ્ઠ, ક્ષત્રિય+શૂદ્રા=ઉગ્ર) અને દ્વ્યન્તરજાત સંતાન નિષાદ અથવા દૌષ્યન્ત અથવા પારશવ (બ્રાહ્મણ+શૂદ્રા=નિષાદ=પારશવ=દૌષ્યન્ત) કહેવાય છે. અપરાર્કકૃત યાજ્ઞવલ્ક્યની ટીકામાં આ સૂત્રની વ્યાખ્યા છે (આનન્દાશ્રમની આવૃત્તિ પૃ. ૧૧૭). ગૌતમે એ સિવાય અન્ય મતનો પણ 'एके' કહી ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મત મુજબ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયાના સંતાન મૂર્ધાવસિક્ત, ક્ષત્રિય વૈશ્યાનાં સંતાન માહિષ્ય, અને વૈશ્ય શૂદ્રાના સંતાન કરણના નામથી ઓળખાય છે પરન્તુ 'एके' કહી માનેલા મત પ્રમાણે પણ એક અન્તરાજાત જાતિની ઉત્પત્તિ યાજ્ઞવલ્ક્યની સાથે મળતી નથી.

---

૧ જ્યોતીન્દ્ર ભાગ ૧ નો પૃ. ૭-૮-૯ ઓ. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

કાળક્રમે ચતુર્વર્ણ સમાજનો એકવર્ણ અને અપરવર્ણનો તફાવત બહુ જ વધી ગયો ત્યારે એવો નિયમ થયો કે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયાનો પુત્ર પણ બ્રાહ્મણ કહેવાય નહિ યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતામાં આ મત મળી આવે છે તે કહે છે કે બ્રાહ્મણ+ક્ષત્રિયાનું સંતાન મૂર્ધાવસિક્ત, ક્ષત્રિય+વૈશ્યાનું સંતાન માહિષ્ય કહેવાય છે મહામાત્ય ચાણક્યે જ્યારે ઈ સ પૂ ચોથા સૈકામાં અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું ત્યારે પણ બ્રાહ્મણ+ક્ષત્રિયાના સંતાનો બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય+વૈશ્યાના સંતાનો ક્ષત્રિય જ ગણાતા. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના ચોસઠમા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે—

ब्राह्मणक्षत्रिययोरनन्तराः पुत्राः सवर्णाः एकान्तरा असवर्णाः ।
ब्राह्मणस्य वैश्यायामम्बष्ठः शूद्रायां निषादः पारशवो वा ।
क्षत्रियस्य शूद्रायामुग्रः शूद्र एव वैशस्य ।

અનુશાસન પર્વ અને મનુસંહિતાના મત મુજબ વૈશ્ય-શૂદ્રાના સંતાનો વૈશ્ય ગણાય છે ચાણક્યના સમયમાં આ મત અપ્રચલિત થઈ પડ્યો હતો તેથી જ તે લખે છે કે વૈશ્યના ઔરસથી શૂદ્રાના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થએલા સંતાન શૂદ્ર કહેવાય છે (शूद्र एव—આ 'एव' શબ્દ લક્ષ્યમાં રાખો) ચાણક્ય પછીના સમયમાં પ્રથમ કહેલો યાજ્ઞવલ્ક્યનો મત પ્રચલિત થયો અમરસિંહે 'नामलिंगानुशासन' માં અમ્બષ્ઠ, ક્ષત્તા, ઉગ્ર, ચંડાલ વગેરે મનુ-પ્રોક્ત જાતિની, અને મનુસંહિતામાં ન કહેવાયેલ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહેલી માહિષ્ય કરણ વગેરે જાતિની ઓળખાણ આપી છે તો પણ તેણે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહેલી મૂર્ધાવસિક્ત જાતિની ઓળખાણ આપી નથી આ પરથી એમ જણાય છે કે અમરસિંહના સમયમાં પણ ક્ષત્રિયા બ્રાહ્મણના સંતાનો સ્વતંત્ર મૂર્ધાવસિક્તના નામથી ઓળખાતા નહિ, કદાચ ત્યારે તેઓ બ્રાહ્મણ અગર ક્ષત્રિયના નામથી ઓળખાતા હશે અમરસિંહને વરાહમિહિરનો સમકાલિન માનીએ તો આપણે સ્પષ્ટરીતે માનવું પડશે કે ઇ સ ની છઠ્ઠી સદીમાં પણ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયનો ભેદ દાનના કુલીન અને અકુલીનના ભેદ કરતાં વધુ ન હોતો બારમી કે તેરમી સદીમાં થઇ ગએલા કેશવસ્વામી તેના 'नानार्थार्णव संक्षेप' નામક ગ્રંથમાં મૂર્ધાવસિક્ત જાતિની ઓળખાણ આપે છે

કલિમાં વર્જનીય

અસાધારણ પંડિત સ્માર્ત ભટ્ટાચાર્ય રઘુનન્દને કલિયુગમાં અસવર્ણ વિવાહના નિષેધ માટે ટાંકેલા શ્લોકો તેના ઉદ્વાહતત્ત્વમાં મળી આવે છે

कलौ तु असवर्णा अविवाह्यत्वमाह बृहन्नारदीयम् ।
समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजातानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः ।
मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ।
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।



સમાલોચક,] મીઠું જીવન. [સપ્ટેમ્બર ઈ સ ૧૯૧૯,

મધુરા ગાન તું ગાયે મિટી મેહનત થઈ જાય —ઉમરખય્યામ

ત્રકાર શ્રી રવિશંકર પ[ત]

પી ૧૭

महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।
मांसादनं गोमहिषादेः ।—हेमाद्रिपराशर-माधवाचार्यादिधृतपुराणम् ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ।
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।

× × × ×

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणाम् ।
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्वतादिक्रियापि च ।

× × × ×

एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥

આ વચનો પ્રામાણિક નથી. આ શ્લોકોમાં કહેલા કોઇપણ કાર્યને અધર્મ માની લોક કરતાં નથી. આ શ્લોકોમાં કહેલું છે કે મહાત્માઓએ કલિના આરંભમાં લોકરક્ષા માટે ધર્મશાસ્ત્રસંમત કાર્ય બંધ કર્યાં છે. આ કાર્યો ખરેખર કલિયુગમાં વર્જ્ય ગણાતાં હોત તો ખાસ કલિયુગમાં પ્રમાણ મનાતી પરાશરસ્મૃતિમાં તેનો ઉલ્લેખ થયો હોત. વેદવ્યાસ કલિયુગના આરંભમાં થઇ ગયા છે. એઓના મહાભારતમાં તો આ વચનોમાંનું એકપણ વચન નથી. એટલું જ નહિ પણ અઢારે પુરાણોમાં પણ આ બધાં વચનો નથી. આથી સંકોચ રાખ્યા વિના કહી શકાય તેમ છે કે એ વચનોનું પ્રામાણ્ય સંશયવાળું છે.

કલિના અશ્વમેધ.

આ વચન મુજબ અશ્વમેધયજ્ઞ કલિયુગમાં થઇ શકે નહિ. પરંતુ યુધિષ્ઠિરનો અશ્વમેધ કલિયુગમાં જ થયો હતો. શુંગવંશના પુષ્ય(મિત્રે ઇ. સ. પૂ.-૧૮૪-૧૪૮) અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. ગોપાવનાર પતંજલિમુનિ આ યજ્ઞના ઋત્વિજ હતા. ઈ. સ. ની ચોથી સદીના મધ્યભાગમાં સમુદ્રગુપ્તે એક અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. આ યજ્ઞને માટે નવીન સુવર્ણ

शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणामभूवन् कुरुपाण्डवाः ॥ राजतरंगिणी
આ શ્લોક [illegible] પ્રમાણપરથી લખેલું છે [illegible] આ વચન [illegible] 'प्राप्तं कलियुगं विद्धि महा० १।६२।२२ [illegible] અશ્વમેધ કલિયુગમાં જ થયો હતો.

નાઓ તથા ચરાવી હતી આ મુદ્રામાંની બે-ચાર મુદ્રા અત્યારે પણ મળી આવે છે સમુદ્રગુપ્તનો પૌત્ર કુમારગુપ્ત જે સં ૪૧૭ માં ગાદીએ બેઠો. તેણે પણ એક અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો ઈ સ ની સાતમી સદીમાં આદિત્યસેને પણ એક અશ્વમેધ કર્યો હતો આપરથી જણાય છે કે કલિયુગમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો નહિ, એવો નિષેધ આના ઈ સ ની સાતમી સદી સુધી પ્રચલિત ન હોતો. અસવર્ણવિવાહ અને અશ્વમેધયજ્ઞ એ બન્નેનો નિષેધ એક જ વચનદ્વારા થયેલ છે માટે એ પણ કહેવું પડશે કે અસવર્ણવિવાહની મના પણ સાતમા સૈકા સુધી પ્રચલિત ન હતી કારણ કે તે વચનના પંડિતો એ આજ્ઞાઓ જાણતા હોત તો હિન્દુધર્મના પુનરુદ્ધારક ગુપ્તરાજાઓ કદી આ કાર્ય કરત નહિ

કળિયુગમાં મહાપ્રસ્થાન.

આ વચનોમાં કળિયુગમાં મહાપ્રસ્થાન ગમન પણ નિષિદ્ધ થયેલું છે, પણ પરમ ધાર્મિક યુધિષ્ઠિર કળિયુગમાં જ મહાપ્રસ્થાન કર્યું હતું, અને મહામુનિ વ્યાસે કલિના માણસોને ઉપદેશ આપવા માટે જ મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ રચ્યું છે ભારતભાવદીપમાં નીલકંઠે કહ્યું છે કે "कृत कृत्यता द्र महोदधु स्वधर्मता महाप्रस्थानादिना उपायेन देहत्यागो युक्त इति पाण्डवाचारेण प्रदर्शयन् महाप्रस्थानिक पर्व आरभते।" વ્યાસ અને કુરુપાંડવો કળિયુગમાં જ થયા હતા, તેના પ્રમાણો કે એમાંના એક પહેલાં પાનીઓમાં આપેલ છે એક બીજું આ પ્રમાણે —

पुनश्च तिष्ये सम्प्राप्ते कुरवो नाम भारता ।
भविष्यन्ति महात्मानो राजान प्रथिता भुवि ।
तेषा त्वत्त प्रसूताना कुलभेदो भविष्यति ॥ (महा १।३४९ अ)

આથી કળિયુગના આરંભમાં ભરતવંશમાં કૌરવ નામક મહાનુભાવ નૃપતિનો જન્મ થશે કે દ્વિજસત્તમ-તમારાથી ઉત્પન્ન થયેલ આ સમસ્ત કૌરવોના ઇત્યાદિ

આપરથી સાબીત થાય છે કે રઘુનંદને આપેલાં વચનોમાંનો મહાપ્રસ્થાન નિષેધ આધુનિક અને અપ્રામાણિક છે

કલિમાં પરમહંસ અને જ્યોતિહોમ.

કલિયુગમાં જ્યોતિષ્ટોમ નિષિદ્ધ છે છતાં ગુર્જર પ્રાન્તિક-કાશી કોઈ કોઈ સ્થળોએ આ પ્રાન્તો જ્યોતિષ્ટોમ એક વર્ષ પહેલાં પણ વિદ્યમાન હતો, તેની નવી આગીતી મળે તેમ છે

કલિયુગમાં પરમહંસ થવું નિષેધ કરાયલું છે "सुराप्रयोग भिक्षु च न कुर्वीत कलौ युगे। भिक्षु परमहंस" (अपरार्क, ९२९ पृ) છતાં ભગવાન શંકરાચાર્ય પરમહંસ થયા હતા ઇ-સ ૧૫૮૮ માં નૃસિંહ સરસ્વતીએ વેદાન્તસારની ટીકા-સુબોધિની લખેલ છે તે તેના ગુરુને પરમહંસના નામથી ઓળખાવે છે

અશ્વમેધ, મહાપ્રસ્થાન ગમન, જ્યોતિષ્ટોમ, અને પરમહંસ થવું આ બધું કલિયુગમાં વર્જ્ય કરનાર શાસ્ત્રોમાં છે, તથાપિ શિષ્ટ સમાજે તેનું વર્જન કર્યું નથી. અહરહઃસ્વીકાર કરાયે ... આ વચનોના આ અર્થો, અપ્રમાણ માનવું તો ચાલશે કે?

કલિયુગમાં અસવર્ણ વિવાહના સાક્ષાત પ્રમાણ.

કલિયુગમા અસવર્ણવિવાહ થતા ન થતા હોત તો મહારાજાની કૌટિલ્ય (ચાણક્ય) ... પૂ ... ચોથી સદીમા ર્ચેલા પોતાના અર્થશાસ્ત્રના દાયભાગ પ્રકરણમા પુત્રવિભાગ પ્રકરણમા 'બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયાના પુત્રને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય-વૈશ્યના પુત્રને ક્ષત્રિય કહે છે' વગેરે વખાન ... અર્થશાસ્ત્રના અશવિભાગ પ્રકરણમા બ્રાહ્મણની ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓ હોય તો કોના પુત્રને કેટલા ભાગ આપવો તે બતાવ્યુ છે. અર્થશાસ્ત્ર એ તાત્કાલિક રાજવિધિ અને સામાજિક વિધિનુ ... ચિત્ર છે એના ગ્રંથમા પણ જ્યારે બ્રાહ્મણપુત્ર ... કન્યાના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રને પૈસાનો ભાગ આપવાની વ્યવસ્થા કરેલી છે, ત્યારે પછી કલિયુગમા અસવર્ણ વિવાહ અસિદ્ધ છે, એમ કદી કહેવાય તેમ નથી ... સ્મૃતિઓમા જેટલો ભાગ જેને આપેલો છે, તેટલો જ ભાગ અર્થશાસ્ત્રમા પણ આપેલ છે જો કલિયુગમા અસવર્ણ વિવાહ નિષેધ શાસ્ત્ર તે વખતે જાણીતુ હોત, તો ... કદી પણ એવી સતતિનો વારસામ ભાગ ... નહિ ... બ્રાહ્મણની ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓ ... હોય, પણ જો ... સ્ત્રીને જ પુત્ર જન્મે (બીજી સર્વે સ્ત્રીઓ નિ સતાન હોય), તો તે પુત્ર વિષ્ણુના મતપ્રમાણે અર્ધો ભાગ અને ... મત મુજબ ત્રીજો ભાગ મેળવી શકે (વિષ્ણુ ૧૮ અધ્યાય ચાણક્ય ... અધ્યાય) પરતુ ... વૈશ્યથી ને જ પુત્ર હોય તો તે ... ભાગનો અધિકારી થાય છે આ વચનોથી સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થાય છે કે કૌટિલ્યના વખતમા બ્રાહ્મણો ... કન્યાઓ સાથેના વિવાહ ... પરતુ અસિદ્ધ તો ન હતો ... મત પ્રમાણે બ્રાહ્મણને ચાર સ્ત્રીઓ હોય તો બ્રાહ્મણીનો પુત્ર ૪ ભાગ, ક્ષત્રિયાનો પુત્ર ૩ ભાગ, વૈશ્યને ... ભાગ અને શૂદ્રાનો ૧ ભાગ મેળવી શકે ... પણ આવો જ મત છે ત્યાર પછી ... कह्या है ... ब्राह्मण्यान्तरापुत्रस्तुल्यांश ... मातुर्दोषेत । (... અધ્યાય ૧૬૨૭) આ ... થી જણાય છે કે ... ના સમયમા બ્રાહ્મણ ... નહોતો.

કલિયુગમા અસવર્ણ વિવાહ કર્યા ... પ્રાયશ્ચિત્ત ... પણ નથી ... મોટામા મોટુ પાતક ... ગણાતુ હોત તો તેનુ મોટુ પ્રાયશ્ચિત્ત ... चोगकर्मेण ... सर्वपापक्षयो भवन्' આ વચન મુજબ અસવર્ણવિવાહ કર્યા ... જણાય છે.

છઠ્ઠી અને અગીઆરમી સદીમા અસવર્ણ વિવાહ.

ઇ૰ સ૰ ની છઠ્ઠી સદીના આ ... મા ... નામનો બ્રાહ્મણ મહારાજા ... થઇ ગયો ... હિન્દુ અથવા અનાર્ય ન હોતો, કારણ કે તેણે ... બૌદ્ધ ... કોઇ કોઇ ... પ્રસિદ્ધ ... એક ... કન્યાઓ સાથે વિવાહ કર્યો હતો ... પોતાના પુત્ર ... સાથે ... કર્યો હતો, એ ... મા ... સંસ્કૃત ... પણ ... છે

... ૦--/--૦ ... એમ ... વિધાતી ... મત ...

कलिवर्ज्य प्रकरणनु खरु तात्पर्य.

बृहन्नारदीय पुराणना बावीसमा अध्यायमां रघुनंदन जे वाक्य आपेला छे ते आरंभ थाय छे ए श्लोकोनी (१२–१६) पूर्वेनी पंक्ति नीचे मुजब छे –अस्वर्ग्यं लोकवि धर्ममप्याचरेन्नतु । १

बगाली पंडितोए आनो आ प्रमाणे अनुवाद कर्यो छे "जे लोकनिन्दित, ते धर्म होय तोपण आचरणीय नथी," आ श्लोकार्ध जेवो छे तेवो ज याज्ञवल्क्य संहितामां छे (१।१५६) मिताक्षरामां तेनी व्याख्या आम करेली छे.–धर्म्यं विहितमपि लोकविद्विष्टं मिशालिजनन मधुपर्क गोवधादिक नाचरेत् । अस्मादेवायम् अग्निषोमीयवत् स्वर्गसाधनं न भवति ।

अथात् जोकेपण शास्त्रविहित कर्म पण जो एवु होय के जेमां लोको (विरोध) करे,–तो ते करवु नहि, जेम के मधुपर्कमां गोवध वगेरे, अग्नीषोमीय पशुना बलि जेम स्वर्ग मळे छे, तेम तेथी तेवु स्वर्ग मळतु नथी

अपरार्क आ अर्ध श्लोकनो अर्थ आम करे छे —मधुपर्कादौ गोवधो विधवानियोग प्रदा स्वर्ग

भिक्षु परमहंस । तथा

अक्षता नरमेधश्च गोयज्ञश्च कमण्डलु ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पंच विवर्जयेत् ॥

अप कि कहे छे के गोमेध वगेरे चारे युगमां करवाना नथी कारण के ते लोकनिंदित छे तेमां पण कलियुगमां तो विशेष करवाना नथी आपणथी जणाय छे के विज्ञानेश्वर अप ... ए मने मतमुजब कलिवर्ज्य प्रकरण "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु" वचन ... छे माटे बृहन्नारदीयनो "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु" श्लोक कलिवर्ज्य प्रकरणना मूळ रूपमां छे जो आ श्लोकार्ध मूकी दइए, तो बृहन्नारदीय पुराण अभिप्राय समजवामां अडचण जेम नथी मिताक्षराना (३।१।१६) प्रायश्चित्त अ. श्लोकमां "अस्वर्ग्यात् आ श्लोकना लखाणमां 'महो वा महान् वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' आ विधि कहेल करेलु छे कलिवर्ज्यमां 'मधुपर्क गोवध' निषिद्ध छे आपणथी जणाय छे के कलि प्रकरण ए 'अस्वर्ग्य' श्लोकार्ध विस्तृत भाग छे शास्त्रविहित कर्मना अनुष्ठानमां निषेध ... नवीन प्रयुक्त विधि नथी ... साधारण लोकोने शास्त्रकारोए मित्रभावे आपेलो उपदेश छे आ उपदेशनु पालन करवाथी लोकोने शांति मळे छे ते खरु छे, ... जेम ... तेने ... ते प्रमाणे आचरण करवाथी लोको आपणने ... अने ... तेथी आपणने जणाय छे के आ निषेध छे, विधि नथी–

સામાજિક ઉન્નતિમાન છે. આમાં આમ મિત્રભાવે જે રૂપાન્તર આવેલો છે, તે બધા શાસ્ત્રો સ્વીકારે છે કેમકે તેમને ગેરવ્યાજબી હોય છે કે એ સર્વ શાસ્ત્રવિરોધી હોવા છતાં એ આચાર વિરુદ્ધ જે વ્યક્તિગત છે ને સમાજમાં નિન્દા પામે તે માટે પોતાના આચાર સુધારવા ખરી માથાવાળા માણસોએ સમાજ-વિરુદ્ધના આચાર તજી દેવાનું એ જરૂરી છે પરંતુ જો બધા માણસો આમ કરે તો સમાજના અનિષ્ટ આચારો સમાજને જર્જરિત કરી મુકે. સમાજના કલ્યાણ માટે, પોતે આચરણ વેઠીને પણ સમાજમાં નવીન અગત્યના ધર્માવિરોધી આચાર ચલાવવા જોઇએ, અને ભ્રષ્ટાચારો દૂર કરવા જોઇએ તેથી જ ધર્મ ટકી રહ્યો છે, હિન્દુશાસ્ત્રો આ મત વિરુદ્ધ નથી એ હિન્દુ-શાસ્ત્રો પોકારે છે

જાતિ-ભેદનો ક્રમવિકાસ.

જાતિભેદ માટે હિન્દુઓનો કેટલું માન છે, તે બતાવવા ... પૂર્વે જાતિભેદ ન હતો. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે —

'આ સમસ્ત જગત બ્રહ્માવડે પ્રથમ સરજાઇ બ્રહ્મમય હતું, પછી કર્માનુસાર વિવિધ વર્ણો થયા છે. જે બ્રાહ્મણો કામભોગમાં આસક્ત તીક્ષ્ણ સ્વભાવવાળા ક્રોધી, સાહસિક, સ્વધર્મત્યાગી અને રક્તાંગ પણ હતા, તેઓને ક્ષત્રિયપણું પ્રાપ્ત થયું × × × જે પીતવર્ણવાળા બ્રાહ્મણો વૈશ્યપણાને પામ્યા × × × આ પ્રમાણે કર્માનુસાર બધા બ્રાહ્મણો જુદી જુદી જાતોમાં વહેંચાઇ ગયા (શાન્તિપર્વ ૧૨।૧૮૮)'

ત્યાર બાદ જ્યારે ચાર જાતિ ઉત્પન્ન થઇ, ત્યારે પણ ઘણાં વર્ષો સુધી તેઓમાં પરસ્પર વિવાહ કાયમ ચાલતું હતું. ક્રમે ક્રમે અનુલોમવિવાહ ચાલવા પણ પ્રતિલોમ વિવાહ બંધ પડવા લાગ્યો. ત્યારે પણ સમસ્ત જાતિ વચ્ચે ખાવાપીવાનો વ્યવહાર હતો. ત્યાર પછી શૂદ્રની સાથેનો ખાવાપીવાનો સંબંધ તૂટ્યો, ત્યારે પણ શૂદ્રમાં ગણાતા ચાકર, વગેરે સાથે ખાવાપીવાનો વ્યવહાર પ્રચલિત હતો. તે પછીના વખતમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું રાંધેલું ખાવાનો રિવાજ બંધ પડ્યો.

આ તરફ ચાર વર્ણમાં પરસ્પર ભેદ જેમ જેમ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ અસવર્ણવિવાહ પણ ઓછો થવા લાગ્યો. ત્યારે પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે બ્રાહ્મણના ઔરસથી ક્ષત્રિયા-વૈશ્યા-શૂદ્રાના ગર્ભમાંથી જન્મેલ સંતાનને સમાજ કયું સ્થાન આપશે? પ્રથમ યુગમાં આ પ્રશ્નનો જવાબ એ મળ્યો કે બ્રાહ્મણ શૂદ્રાનું સંતાન શૂદ્ર ગણવું અને બ્રાહ્મણ દ્વિજાના સંતાનો બ્રાહ્મણ ગણવાં. ત્યાર પછીના યુગના માણસો આથી સંતોષાયા નહિ, તેમણે કહ્યું કે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયાસ્ત્રી-બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ ને વૈશ્યા-વૈશ્ય આ વખતે પારશવ (નિષાદ) નામની સૃષ્ટિ થઇ પછી અમ્બષ્ઠ નામની સૃષ્ટિ થઇ. ત્યાર પછીના યુગમાં મૂર્ધાવસિક્ત જાતિ થઇ. આ પ્રમાણે ચાર વર્ણને સ્થળે છત્રીસ જાતિ થઇ, અત્યારે તો આ જાતોમાં પણ અનેક પેટા જાતો ઉપજી છે. ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણના જ ૮૪ ભાગ ગણાય છે, તેઓ વચ્ચે ખાના વહેવાર તો નથી પણ

પ્રોગ્રેસિવ એન્થ્રોપોલોજી ૨ ૩—૦૦ એન એમ દિસાઈ ...

ખાનાપીનાનો વહેવાર પણ નથી જાતિભેદને જીવન સર્વસ્વ માનવાથી આવું જ પરિણામ આવે ! ધીમે ધીમે જાતિની સંખ્યા ઘટતી જશે અને વિવાહનું ક્ષેત્ર નાનું થતુ જશે, વિવાહનું ક્ષેત્ર ઘટવાથી કન્યા-વિક્રયનો વ્યાપાર વધે છે શાહુકારને કન્યાનો તોટો પડતો નથી, ત્યારે ગરીબ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે આમ જબરજસ્તીથી પળાતું બ્રહ્મચર્ય અનીતિને પોષે છે આ બધાનો પ્રતિકાર કરવા માટે જાતિભેદ સરલ કરવા શા ઉપાય લે છે ?

પ્રાચીન શાસ્ત્રોના અધ્યયનની જરૂર

આ બધાનો અટકાવ કરવો હોય તો સમસ્ત દેશમાં-તેમાં પણ આપણા શાસ્ત્રી-પુરાણીઓમાં જૂનામાં જૂના શાસ્ત્રોનો ફેલાવો કરવો જોઇએ તેઓને હિન્દુઓની પુરાતન કીર્તિરૂપ વેદ બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત તથા પુરાણોનું મનન કરવું જોઇએ હાલમાં તેઓ જે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરે છે, તે ગ્રંથો તદ્દન આધુનિક કાળના છે આ શાસ્ત્રીઓમાંના ઘણા ભાગ પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતા નથી વૈદિક આચાર અને વર્તમાન આચાર વચ્ચે કેટલી જુદાઈ છે, એ તેઓ જાણતા નથી આથી જ શાસ્ત્રાધારો અસવર્ણ વિવાહના વિરોધી છે, આ તેઓનો દોષ નથી, પણ તેઓ જે સિસ્ટમ (*System*) માં મનુષ્ય થયા છે તે સિસ્ટમનો દોષ છે જાતિભેદ સુધારવાનો ભાર હાલમાં કોણ લે તેમ છે ? દેશનો શિક્ષિત વર્ગ તો આ તરફ સંપૂર્ણ ઉદાસીન છે તેઓ આ વાત જાણે છે કે ભટ્ટાચાર્ય-પંડિતો-શાસ્ત્રીઓ પુરાણીઓ હજુ પણ સમાજના નેતા છે, છતાં કંઈ પ્રયત્ન કરતા નથી શાસ્ત્રીઓનાઓનું નિષ્કપટ જીવન, શાસ્ત્રમાં આસક્તિ દારિદ્રયનત, પરોપકાર વિમુખતા, સ્વદેશીપણું વગેરે ગુણોથી તેઓ હજુપણ ઘણો સમય હિન્દુઓના નેતા રહેશે તેઓ સારી કેળવણીવાળા થાય તો સમાજ-સુધારનું કામ સહેલું થશે દેશનું કલ્યાણ થશે

* [illegible]થી

રાંકની મા.

લેખક—રા. દામોદર ભગનાથ દેસાઈ,

" ચૈત્ર વદ ૩ નો દિવસ હતો. ચૈત્રી પુનેમનો મેળો થઈ ગયાને બે દિવસ વીતી ગયા, તોપણ આજે પણ રેલ્વેમાં ગર્દી તો તેટલી જ. ઘણા હતભાગી નમુદીયા ભાઈ ભીખારી દુખીઓ, પૈસાદાર અને સગાળ મનુષ્યોથી નિર્દયપણે ધક્કેલાતા હતા. સેનાપતિ પગ નીચે ... ને કુવચનોથી સંબોધાતા. લગભગ રેલ્વે સ્ટેશનપર ગરીબો ભાઈ વયોવૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષો એક ... મા જગ્યા ન મળવાથી દીલગીર અને ચિંતાતુર બની બીજી ટ્રેનની રાહ જોતા બેઠેલા, ... લા લોકોને ત્રીજા ક્લાસમાં જગા ન મળવાથી ત્રીજા અથવા પહેલા વર્ગની પણ ટીકીટ ... ગાડીમા બેસતા જોઈ પોતાની નિર્ધનતા, અને દુનિયાની દૃષ્ટિએ દેખાતા શૂદ્ર ... સામા નાખતા જોવામાં આવતા. આ ઉંડુ નિઃશ્વાસ કેવા હૃદયદ્રાવક છે તેનો— લોકોને આપણને શુ આવી પડી છે? ત્રીજા વર્ગના લોકો મરઘાની પેઠે ખાનામાં ગોઠવાય, તેમાં આપણો શુ નુકસાન? કંપનીને પૈસા તો પૂરતા મળે છે ને?" આવુ આવુ નિષ્ઠુર વદનારા ... ચિત્, માન પણ ધ્યાન ક્યાંથી હોય?

મ્હારે પણ તે જ દિવસે ઉરની સ્ટેશનથી મુંબઈ જવાનુ હતુ. સ્ટેશન માસ્તરને આગ-ના સ્ટેશનોથી તાર મળી ગયા કે—'થર્ડ ક્લાસની ટીકીટ બંધ ટ્રેનમાં જગા નથી!' કામ અગત્યનુ હોવાથી બીજા વર્ગની ટીકીટ લઈ, ટ્રેન આવતા બીજા વર્ગમાં ચઢી બેઠો. આ ટ્રેન ... માનતી થઈ.

આમ આવેલી ટેકરીઓ અને ખીણોનુ અવલોકન કરતા મ્હારું મસ્તક એ તરફ ફેરવતા જ, "દુઃખથી મરૂ છુ, બાપા" એ હૃદયદ્રાવક શબ્દો કર્ણેન્દ્રિયમાં અથડાયા. આશ્ચર્ય પમાડે તેવુ. અહા! જે દેખાવ દૃગ્ગોચર થયો તે દિવસો પસાર થયાં છતાં, હજુ તે મારી સ્મૃતિમાં ચક્ષુ સમક્ષ ખડો થાય છે, અને હૃદયના ઉંડાણના દીર્ઘ નિઃશ્વાસ સાથે આંખમાંથી અશ્રુબિંદુ અહાર આવે છે.

રેલ્વેડબ્બાના 'સકાસ'ની આગળના ભાગમાં થોડી ખાલી જગા રહે છે ત્યા નીચે પાટીયા ... ઉપર એક પચીસેક વર્ષની સ્ત્રી સૂતી હતી. પાસે તે સ્ત્રીનુ મસ્તક ચાંપતો એક ... વર્ષનો વૃદ્ધ બેઠો હતો. સ્ત્રીનુ આખુ શરીર તથા મસ્તક એક જાડી પીછોડીથી ઢંકાયેલા હતા ... પણ ઘડી ઘડી દુઃખથી અકળાતી અને મુંઝાતી તે બાઈ જ્યારે હાથ, પગ, શરીર અને મસ્તકપરથી પીછોડી ખસેડી નાખતી ત્યારે હેની દુઃખભરી અવસ્થાનુ જોનારને ભાન થતુ. અરે! બીચારી તે બાઈ! અગ્નિથી દાઝેલી હતી—બળેલી હતી. કોણી સુધીના હાથની ચામડી એકદમ બળી જઈ ગઈ હતી. ... તથા પીંડીની ચામડી સખ્તરીતે દાઝવાથી ... થઈ હતી અને રક્ત ... દેખાતી હતી. પગ ઉપર ઠામ ઠેકાણે દાઝેલુ હતુ, તો કોઈ ઠેકાણ

કા તાઓ ઉપરેના હતા આના દુ ખથી પીડાતી ને બાઈની મુખાકૃતિ દીન અને શ્યામ જણાતી હતી

પાસે બેઠેલો વૃદ્ધ ઘડીક તે બાઈનુ મસ્તક ચાપતો, તો ઘડીક તેણીના ફુલના જેવા અંગો ખમી ગયેલી પીડાથી ફરીથી દાઝતો ઘડીકમા ઉંડા વિચારમા પડી જતો, ઘડીકમા સૂતેલીની સ્થિતિપર અશ્રુ પાડતો થોડીવાર આંખો બન્ધ કરી જાણે દુ ખના દરિયામા ડૂબી જતો હોય તેમ માથુ નમાવી શાન્ત બેસતો, પણ તે બાઈની દુ ખી સુંદર આંખો ઉઘાડતો અને તેને શાન્ત અને પ્રેમાળ વચનોથી આશ્વાસન આપતો (પણ અરે! તે આશ્વાસન આપનારને જ ખરા આશ્વાસનની તે જ પળે જરૂર હતી દુર્ભાગ્યે આખા ડબ્બામા એવી વ્યક્તિ કોઈ પણ ન્હોતી) તેના મુખપર દીન ગંભીરતા હતી અને તે શોકની છાયાથી છવાએલુ હતુ મગજમા જુદાજુદા વિચારોનુ પરિવર્તન થયા કરતુ હતુ અને તેની અસર ત્હેના મુખપર સ્પષ્ટ દેખાતી હતી ઘડીકમા ત્હેનો ચહેરો શાન્ત દેખાતો તો ઘડીકમા દુ ખોનુ સ્મરણ તેને ઉશ્કેરાવતો અથવા તો ઉદાસી બનાવી દેતુ એક પળે તેની મુખાકૃતિ ક્રોધિત અને વિકાળ દેખાતી તો બીજી જ પળે તે મન શાન્ત થઈ જતા મૌન એ જ ઉર્ફના આવી આ વૃદ્ધની સ્થિતિ એકાગ્રચિત્તથી હુ જોઈ રહ્યો ત્યા જ ફરીથી સાંભળનારના હૃદયને કંપાવનો સ્વર નીકળ્યો

" બાપા! બળુ છુ—મરૂ છુ"

" શાન્ત થા બ્હેન! પૂના હવે તદ્દન નજદીક છે " મુંઝાયેલા પરંતુ શાન્ત સ્વરે આંખમાથી અશ્રુબિંદુ લુછતો વૃદ્ધ બોલ્યો

તે વૃદ્ધને કંઈક પૂછવાનો મ્હને વિચાર થયો પણ મ્હારો પ્રશ્ન ત્હેના દુખને કંઈક વધારે તાજુ કરશે એ વિચારથી થોડીવાર તો હુ શાન્ત રહ્યો છતા પણ તેમના સંબંધમા કંઈક જાણવાની પ્રબળ ઈચ્છા થવાથી તેની પાસે ધીમેથી બેઠો અને મ્હે પુછ્યુ—

" કાકા! આ બાઈ તમારી પુત્રી છે કે? ત્હેને આ દાઝ શાથી થઈ તે કહેશો?"

વૃદ્ધની આંખો મ્હારા તરફ ફરી અને બોલ્યો,

' હા ભાઈ! એ મારી પુત્રી છે અને પંઢરપુરની યાત્રાએ હુ તેને લઈને ગયો હતો ત્યાં એક ઝુપડીની અન્દરના ભાગમા તે સૂતી હતી અને હું દ્વાર પાસે બહાર સુતો હતો ભાગ્ય દુર્ભાગ્યે જે ફાનસનો દીવો બળતો હતો, તે લગભગ મધરાતે ફાટ્યો અને મ્હારી પુત્રીના શ-રી-ર—" દુ ખનો ઉભરો આવી જવાથી પૂરૂ બોલી ન શક્યો અને આંખોમાથી અશ્રુધારાઓ વૃદ્ધના ગાલપરથી નીચે પડી મ્હારાથી પણ ન રહેવાયુ અશ્રુબિંદુ આવ્યુ પણ છૂપી રીતે રૂમાલથી લુછી નાખ્યુ

" પૂનામા કયે સ્થળે જવા માગો છો?" મ્હે ધીમેથી પૂછ્યુ

' સાસુન હોસ્પીટાલમા ભાઈ! બીજે ક્યા જાઉં? પૂનામા મારૂ સગુ સબંધી કે એવુ બીજુ કોઈ નથી અને હોય તો પણ મુજ ગરીબમા ગરીબ અને દુ ખથી સંકળાયેલા મનુ-

મને ત્હેના આગળ ઉપર ઉભુ રહેવા પણુ કોણ દે? પચ્ચીસેક રૂપિઆ હતા તેમાંથી ... આના ખર્ચમાં ગયા અને બાકીના આ મારી પુત્રીના ઉપચારો કરવામાં ખર્ચાયા આ ... ડીના ભના ગાર્ડે મારાપર દયા લાવી આડી આ બીજા વર્ગના ડબ્બામાં બેસવાની રજા આપી નહિ તર મારૂં શું થાત ?" હજુ જ્યાં આટલું બોલે છે ત્યાં પાછો ત્હેની પુત્રીનો હ્યાર્દ ... સંભળાયો —

"બાપા! હજી પૂના કેટલુંક દૂર છે? હવે તો નથી રહેવાતું, રે શું કરૂં? ઓ બાપા!" બેટંડું બોલતાં દુઃખની ચીસ પાડતી તેણે હાથ અને માથાપછાડી પીછોડી ખસેડી નાખી તે ... છોકરીને દીલાસો કરતો વૃદ્ધ બોલ્યો —

"બાપુ! બેટા! હવે નથી દૂર. હવેનું સ્ટેશન એ જ પૂનાનું. ફક્ત પાંચ મીનીટ વાનો ... ઘડી ... રહે બાપુ! ત્હારી દુઃખની ચીસો મ્હારૂં અંતઃકરણ છેદી નાખે છે ઓ પ્રભુ! પ્રભુ!"

બે મીનિટ થઈ પાંચ થઈ, તો પણ સ્ટેશન ન આવ્યું. પીડાથી પીડિત તે બાઈ બેઠી થવા લાગી. વૃદ્ધ ઘણો પ્રયત્ન કરી ધીમેથી સુવાડી અને હાથથી ધીમે ... પંપાળવા લાગ્યો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ વૃદ્ધની ચિન્તા વધતી ગઈ. છેવટે પુના સ્ટેશન આવ્યું અને ડબ્બામાં બેઉના ... પાંચ મીનિટમાં તો અમે ત્રણ જ મનુષ્યો ... ડબ્બામાં ત્યાં વૃદ્ધ બાઈને ઉપાડવા માટે મેં મદદ કરી અને અમે સ્ટેશન બ્હાર નીકળ્યા.

તે બાઈ બેની શકે એવી સ્થિતિમાં તો હતી જ નહિ તેથી એક ... ગાડી ભાડે કરી ... તેને સુવાડી અમે સસુન હોસ્પિટલમાં ગયા. ત્યાં મ્હારો ઓળખીતો એક ડાક્ટર હતો તેને બાઈની ખબર ... , તેની સંભાળ માટે પૂરી ભલામણ ... , મ્હારે સ્થળે ... વૃદ્ધની મ્હેં રજા માગી. વૃદ્ધ હાથ જોડી દીન પણ ... સ્વરે બોલ્યો —

"ભાઈ! બાપુ! હા જાઓ તમે હવે. તમારો મહત્ ઉપકાર વાસ્તેથી હું વર્ણવી શકું તેમ ... મારૂં હૃદય જ માત્ર જાણે છે, કે તમે મ્હારા દુઃખી આ માને કેટલી શાન્તિ આપી છે! ... થી જ્યારે નીકળ્યો, ત્યારથી આગલા સ્ટેશન સુધી તો મારે, 'ઉંચે આભ અને નીચે ... ' જેવું હતું. પુનામાં જઈ મારા વૃદ્ધના પ્રાણ સમાન આ પુત્રીની વેદના દૂર કરવાની ... શા યત્નો કરીશ અને કોની મદદ માગીશ, એ વિચારે મારા ઘરડા મગજને શૂન્યવત્‌ ... દીધું હતું. આપે આવી ઉપસ્થિત થતી હજારો ચિન્તાઓમાંથી ... એક આશાનું બિંદુ ... ન હોતું દેખાતું. બારેક વરસ પહેલાં મારૂં શાન્ત ... છોડી ને ... વર્ષો ... આ ન્હાની પુત્રી સાથે હું યાત્રાએ નીકળ્યો હતો, તે જ સ્થિતિમાં છોડી ... આ ... ગીયો ... શરીર કે કેમ! એ ... જણાતું હતું. ન્હાનપણમાં આવી પડેલા ... મને વૃદ્ધ વચનોથી શાન્ત કરતી અને પિતૃભક્તિમાં જ પોતાનો મોક્ષ માનતી મારી વિધવા ... આ ... વેદનામાંથી મુક્ત થશે કે કેમ? એ સવાલ મ્હારા મગજમાં ઘડી ઘડી ... આવી સ્થિતિમાં તમે ... આપી છે તેથી મારી સર્વ નિરાશાની ... આશા ... થયો છે. મારી કુદરતી હામને હૃદયમાં પાછું સ્થાન મળ્યું છે અને ગતના પ્રયત્ને

... અનંતરિક્ષ ... ૨-૮-૦૦ ... એમ ત્રિપાઠી ... કંપની, મુંબાઈ

કરીને પણ મારી પ્રાણ સમાન પુત્રીનુ શારીરિક દુઃખ મટાડી શકીશ જ એમ મારા મન પાસે પ્રતીતિ થઇ ચુકી છે. જાઓ ભાઇ ! તમે તમારા કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાઓ. પ્રભુ તમારૂં શ્રેય કલ્યાણ કરો ! વૃદ્ધ માનવો અનવો ... જતા જતા વારંવાર જોવા લાગ્યો. ઉંડી દૃષ્ટિ તેના મુખપર નાખી, તે જણાયુ કે-તેના મનમા તેના જ ઉપકારની લાગણી અને તેના કરતા અધિક તેની કર્મનિષ્ઠા એ ઉંડી છાપ અંકિત કરી રહી હતી.

૨.

ઉપરોક્ત બનાવને બેએક માસ વીત્યા હશે. તે વૃદ્ધ પિતા અને તેની ... પુત્રીને ફરીથી એક વખત મળવા મને ઘણી વખત ઇચ્છા થઇ આવતી. પરંતુ ગૃહવ્યવસાયમાથી છુટો થઇ શકું એવી સ્થિતિમા ન હોવાથી તે ઇચ્છાને દાબી દેવી પડતી. તો પણ વારંવાર તે વાત સ્મરણમા આવતા કંઇક ચિંતા અને કંઇક દુઃખ થતુ. જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમની સ્થિતિ જોવાની ઇચ્છા અતિ પ્રબળ થઇ. છેવટે અષાડી બીજને દિવસે મુંબઇથી પૂના જવા રવાને થયો. સ્ટેશનેથી નીકળ્યો ત્યારથી જ મગજમા હજારો ...

શારીરિક સ્થિતિ હવે કેવી હશે ? ... ચહેરાની

પર કુદરતી તેજ અને હાસ્ય રમતા હશે કે ? '

બીજા અનેક પ્રશ્નો મ્હારા મનને પૂછતો અને ...

ઉતર્યો. પ્રબળ આતુરતાથી સસૂન હોસ્પિટલમા જઇ જે ઓરડામા તે બાઇનો ખાટલો રાખવામા આવ્યો હતો ત્યાં જઇ જોઉં છું તો એ ખાટલો ખાલી. હૃદયમા ફાળ પડી અને મનમા આર્ત થયો. કંઇ અજુગતુ તો નહિ બન્યુ હોય ? તેની કલ્પના કરવા લાગ્યો. બીજી જ પળે મનને શાન્ત કરી જે ડૉક્ટરની સભાળ નીચે તે બાઇને રાખેલી હતી તેની પાસે ગયો, અને એ દુખી પિતા પુત્રીનુ શુ થયુ ? તે પૂછ્યુ. ડૉક્ટરે કહ્યુ કે—'બાઇને એક માસ પહેલા જ પૂર્ણ આરામ આવી ગયો હતો. તે પછીના પચીસેક દિવસો તે પિતા પુત્રીએ અહીં રહેલા અન્ય દર્દીઓની સારવાર સારી રીતે કરી. તેઓની સેવાવૃત્તિ એટલી બધી ઉચ્ચ હતી કે તેથી આ દવાખાનામા કામ કરતા સર્વ મનુષ્યોના હૃદયમા તેઓ પ્રત્યે કંઇ અનન્ય પ્રેમ જાગૃત થયો હતો. અમારો વિચાર તેઓને આ દવાખાનામા જ રાખવાનો હતો. પરંતુ પોતાને ઘેર જવાની તેમણે પ્રબળ ઇચ્છા બતાવ્યાથી અમે એમનો આભાર માની ... પચાસની ... અને તેઓ સજ્જનોને અને ઉપકારદર્શક દૃષ્ટિએ અમારી સર્વની રજા લઇ બે દિવસ પહેલા જ ગયા."

"હે ! બે દિવસ પહેલા જ ગયા ? ક્યાં ગયા ? તેમનુ ગામ કયુ ? તેઓના નામ શુ ?" કંઇક આશ્ચર્યથી અને કંઇક અધિરાઇથી મેં પૂછ્યુ.

"તેમનુ રહેઠાણ મ્હેસાણા પાસે 'મીઠા' ગામ છે, ત્યા છે. વૃદ્ધનુ નામ 'હરિરાય' છે. તેની પુત્રીનુ નામ 'શારદા' છે. જતી વખતે તેમણે તમને બહુ સંભાર્યા છે."

"બહુ સારૂં પણ તમે મારી ભલામણને માન્ય કરી પરિશ્રમ લઇ હું ધારૂં છું તે મદદ આપી છે તે માટે તમારો પણ હું ઘણો જ આભારી છું" કહી પાછો મુંબઈ આવ્યો. ડાકની માનો પત્તો ન લાગ્યો તેથી આનંદ ન થયો પરંતુ તે પિતા પુત્રીને ફરીથી મળી તેઓની સ્થિતિ જોવા મેં મારા મનમાં નિશ્ચય કર્યો.

× × × ×

"મીઠાપુર" જવાનો નિશ્ચય તો કર્યો હતો પરન્તુ અમુક અનિવાર્ય કારણોને લઈને આ (?) વિચાર મુલતવી રાખવો પડ્યો. આઠેક વર્ષનો સમય પસાર થયા છતાં તે પિતા પુત્રીને પહેલીવાર ટ્રેનમાં મીઠાપુર નામના ડબ્બામાં જતા હતા, તે સ્થિતિ સ્મૃતિમાંથી ખસી ન્હોતી તેમજ મારા જીવ તેઓને ફરીથી મળવાનો વિચાર પણ ઝાંખો થયો ન્હોતો. લગભગ નવમું વર્ષ બેસતાં જ તે વિચાર પરિપક્વ થયા અને આખરે હાલની સ્થિતિ લઈ 'મીઠાપુર' જવા નીકળ્યો.

એક રવિવારની સ્હવારે સ્ટેશને ઉતર્યો ત્યાંથી એક ગાડી કરી લગભગ ગામના નાકે પહોંચ્યો 'મીઠાપુર' પહોંચ્યો. દરવાજામાં ચાર-પાંચ માણસો હુક્કો પીતા બેઠા હતા. તેમને મેં પૂછ્યું "ભાઈ! હરિગીર નામે શાસ્ત્રી છે તેનું ઘર ક્યાં આવ્યું?"

"કયો હરિગીર?" એક હુક્કો પીતા પૂછ્યું.

"તેની સાથે નાની પુત્રી હતી" મેં કહ્યું.

'અરે! હરિગીર શાસ્ત્રી આપણા ગામના તેની પુત્રી એ કોણ?' એકે બીજાને પૂછ્યું.

"ઓ સમજ્યો હવે ગાંડા! એ તો ડાકની મા" બીજાએ ખુલાસો કર્યો.

"ત્યારે 'ડાકની મા' ને ત્યાં જવું છે એમ જ કહોને ચાલો તે ભણી બતાવી ત્યાં મુકી આવું" કહી તે મંડળીમાંથી એક ઉઠી આગળ ગામમાં ચાલ્યો.

'ડાકની મા' નો અર્થ શું હશે! એ બાબત અનેક કલ્પનાઓ કરતો હું તે માણસની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. બેએક ગલીઓ વટાવીને તે એક વંડા જેવા મકાન પાસે ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો 'આ વંડામાં સામેના જ ઓરડામાં તે બાઈ તમને મળી શકશે.'

"વારૂ" કહી અનાથાશ્રમનું પાટીયું દરવાજા ઉપર વાંચી વંડામાં પેઠો, જતાં જતાં આસપાસ નજર કરી, તો જણાયું કે તે વંડામાં ચોતરફ મળી લગભગ બારેક ઓરડાઓ હતા. ચારમાં 'ખોડાં' ઢોરા રાખવામાં આવે છે, તે હતા. બીજા ચારમાં અનાજ, ઘાસ વીગેરે ભરેલું જણાયું. સામેના ચાર ઓરડાઓ જે મોટા અને સ્વચ્છ હતા તેમાં લગભગ બારેક રોગીઓના ખાટલાઓ હતા. આ સર્વ જોતાં જ મને કાંઇક આશ્ચર્ય થયું અને લોકો ગામમાં તેને 'ડાકની મા' શાથી કહે છે તેનો ખ્યાલ આવતાં અનનવો આનંદ થયો.

એ સર્વ જોતો, જે ઓરડો મને બતાવવામાં આવ્યો હતો, તે ઓરડાના દ્વારપાસ જઈ જોઉં છું તો એક ખાટલા ઉપર વૃદ્ધ સૂતો છે અને પાસે સ્વચ્છ અને સાદાં શ્વેત વસ્ત્ર ધરેલી પાત્રીસેક વર્ષની એક સ્ત્રી બેઠી છે તેને તુર્ત જ ઓળખી તો ન, પણ સ્હેજ વારમાં જણાઇ ગયું કે તે વૃદ્ધ હરિગીર અને તેની પુત્રી શારદા હતા.

ચંદુલાલ, ૦-૧૨-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઇ

ઓ નામ તાખત થયો. વૃદ્ધે તથા તે બાઈએ મ્હારી સામુ જોયું લાગ્યા તો, મને ઓળખી ન શકી, કારણ કે તેણે મને જોયો જ નહોતો એમ કહું તો પણ ચાલે. પરન્તુ વૃદ્ધે મને ઓળખ્યો અને, "ઓહો! ભાઈ! તમે આવી ક્યાથી?" કહી માટલામાથી ઉઠવા થવા લાગ્યો, પણ ઉભુ ન થવાયુ, અને તુર્ત જ શારદાને કહ્યુ, "બ્હેન! તે આ ભાઈને ઓળખ્યા ?" શારદા બોલી, "ના"

"એ જ તારો જીવ બચાવનાર, અને મને વૃદ્ધને દુઃખને વખતે સહાય કરનાર"

"આવો ભલે આવ્યા ભાઈ! પ્રભુનો આભાર માનુ છુ કે મારી ઉપર અનહદ ઉપકાર કરનાર મનુષ્યને જોવાની જે મારી ભાવના હતી, તે આજે સફળ થઈ તમે અમારે માટે શુ શુ કર્યુ, તે સર્વ મે તે વખતે નહોતુ જોયુ કે નહોતુ જાણ્યુ પરન્તુ મારા પૂજ્ય પિતાજીએ એ સઘળુ મને પાછળથી કહ્યુ છે અન્તઃકરણ તે જ વખતે તમારો આભાર માની ચુક્યુ હતુ, તો પણ વદનથી અને આખોથી તે જણાવવુ બાકી હતુ, તે કરવાની આજે મને ઘણો આનન્દ થાય છે એમ ભાઈ" એ મૃદુ અને દિવ્યસરી શબ્દો સાભળી તે વખતે મ્હારા અન્તઃકરણમા શુ શુ થયુ, તે કહી શકવાની મ્હારી શક્તિ નથી, જેથી તે કહેવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ નહીં કરું માત્ર હૃદય જ હજુ પણ તે સર્વ જાણે છે

"તમે તે વખતે ઘણી વેદના ભોગવી હતી હો તમને સારા થયા પછી જોવાની મારી આતુરતા હતી પરન્તુ કામની પ્રવૃત્તિને લઈને આટલો લાંબો સમય ગયો છે, પણ તમને તદ્દન સારી સ્થિતિમા જોઈ ઘણો આનન્દ થાય છે. પણ પિતાજીને કેમ છે?" કહી મે વૃદ્ધની સામુ જોયુ "તેમને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અશક્તિ છે મ્હેજ જરા પાણી આવે છે" શારદા બોલી

"આહ! મને દુઃખ નથી હો! તમે ચિન્તા ન કરતા મારી પુત્રીને સારૂ છે, તો મને સર્વ રીતે આનન્દ જ છે અમને દુઃખમાથી મુક્ત કરનાર તમે જ હો હો!" કહેતા જ વૃદ્ધ ગળગળો થઈ ગયો વધારે બોલી ન શક્યો

તે પછી હું શારદા અને વૃદ્ધ જમ્યા જમીને બેઠા ત્યારે શારદાએ મને તેની હકીકત ટુંકામા કહેવી શરૂ કરી

"ભાઈ! તમે અમને સાસન હોસ્પિટાલમા મૂકીને ગયા તે પછીના ચાર દિવસ તો અસહ્ય વેદના સહન કરી પડી વેદના એટલી બધી હતી કે ડાક્ટર કે કમ્પાઉન્ડર મલમ પટ્ટી કરવા આવતા ત્યારે તેમના હૃદયો પણ કમ્પિત થઈ જતા પહેલાના ચાર દિવસની સ્થિતિ ઉપરથી તેમાને, 'હુ જીવતી રહીશ કે કેમ?' એ શકા હતી, પણ પ્રભુ-કૃપાથી, ડાક્ટર સાહેબની મહેનતથી અને મારા આ પિતાજીના અનન્ય પરિશ્રમ અને અલૌકિક સેવા-ચાકરીથી પન્દરમે દિવસે વેદના કંઈક ઓછી જણાવા લાગી જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ હુ ઉભી, બેસી શકુ, દવાખાનાના કમ્પાઉન્ડમા ફરી શકુ એવી સ્થિતિમા આવી, નવ્વાણુ પૂરા થતા તો નવી ચામડી આવી ગઈ અને ફક્ત ડાઘાઓની માત્ર નિશાની જ રહી તે પછી

ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ. રૂ ૧-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ

આસપાસના ઓરડાઓમાના દર્દીઓ પાસે જ આખો દિવસ ગાળવા લાગી તેમને જ
જરૂરમાં તે દવાની આપતી ટાઇમસર દવા પાતી અને દર્દીઓની પથારી તથા એના ઓરડા
પણ પણ સો [illegible] નાંખતી મારી તે ભરકર વેદનાનો અનુભવ થયા પછીના એનુ [illegible] માનુ મને
[illegible] પણ હવે ન હોતુ ગમતું તેની પ્રતીતિ થતી ગઈ શારીરિક વેદનાએ મને સેવા-ધમના
[illegible] અનનવા પાઠ શીખવ્યા છે મારી તે દુખી અવસ્થામાં જો કોઈ વ્યક્તિ મારી જ
જુ સેવા કરતી અથવા પ્રેમાળ વચનો બોલતી તો તેથી મારા [illegible] મા સુખ-શાન્તિ અને
ધૈર્ય રહેતાં એ [illegible] વેદના-મુક્ત થયા પછી હું ભુલી ન ગઈ અને દુખીની સેવામા બાકીનુ જીવન
[illegible] એવો નિશ્ચય કર્યો તે [illegible] આવી આના પછી અમનમા મુકામ ચાર કર્યું મારી
[illegible] ન હોતા, [illegible] જેથી કરી [illegible] ગામમા ગેબરી પીડાતા મનખ્યો [illegible] જીવનજરૂરને મારે
[illegible] ની અને તાથી રાખી [illegible] તેની ગામમા જે જે દર્દીઓ હતા તેમને ત્યા [illegible]
[illegible] જીવનની સહાય કરતી આમ કરતા બે વર્ષ વીત્યા ત્યાર આ ગામના [illegible]
[illegible] અને અમને [illegible] ગુણી [illegible] મારા કામપર શ્રદ્ધા બેઠી અને [illegible]
[illegible] આપવા ઇચ્છા દર્શાવી મારે આર્થિક મદદ જ જોઈતી હતી; શારીરિક મદદ તો જરૂર હતી
તી, પૈસા મળવાથી તમે જે આ જુઓ છો તે ઓરડાઓ બંધાવ્યા, અને જોઈતા બરતનમાં
[illegible] વાસ વીગેરે જરૂરીઆ [illegible] ખરીદ્યા દવા વીગેર માટે સાધન [illegible] ના ભના
[illegible] લખ્યુ, અને તેમણે મુખ્યમા એક પેટીદ્વારા [illegible] તે દવા મને એવી ગોઠવણી
ગી આપી છે [illegible] પ્રમાણે મ માર અલ્પ કાર્ય શરુ કર્યું છે પ્રભુ કૃપાથી મારી સેવાના
[illegible] મને સ્નેહ મળે છે, અને તેથી મને [illegible] અનનનો આનદ મળે છે ચાના એ સર [illegible] તમા
[illegible] હીમ તે પાસેના દર્દીઓના ઓરડામા લેઈ ગઈ જેવા અમે [illegible]
પહોંચીએ, ત્યા, "ઓ, મા! જુઓ હમણ [illegible] છે દુખ બહુ થાય છે [illegible] પાગ
[illegible] ઓ મા! મા!" એક એક વરના છોકરાએ પથારીમાથી ઉઠતા બુમ પાડી [illegible]
[illegible] બાપુ! તે હવે મટી જશે હો! [illegible] બા હા [illegible] તે પાટા [illegible] કહી મારો
[illegible] અને સ્નેહથી પીઠ થા [illegible] તે કાય પુ [illegible] થયુ ત્યાજ બીજો ખુણેથી બુમ પડી "મા! મા!
[illegible] તાવથી મર [illegible] મર [illegible]" ત્યા [illegible] તેની પાસે ગઈ નાડી તથા નાડી
[illegible] તેને યુવાનને સાન્ત્વન આપ્યુ અને [illegible] દવા આપી [illegible] જવા [illegible] આમા [illegible]
એ ઘામા [illegible] અમારા [illegible] અવાજ સાભળતા જ એક વૃદ્ધા દુખી અને [illegible]
[illegible] ચાર [illegible] માડી આવી આવ! આવી આવ! આખી વેદના હવે તો [illegible]
[illegible] થતી [illegible] બેન! આ દુનિયાની ચીજોને કરીથી [illegible] જોઇ શકીશ કે નહિ?" ત્યાર [illegible]
[illegible] આપવા [illegible] તે ડોશીને આશા આપી અને પીડા ઓછી થાય એવી [illegible]
[illegible] પછી અમે [illegible] દર્દીઓના નાની અને મોટા ખડ પસાર કરી, જ્યા [illegible]
[illegible] ને [illegible] મનામા આવ્યા હતાં, ત્યા [illegible] શા [illegible] બધાને [illegible] તપાસ્યા અને તે [illegible]
[illegible] પાસેથી [illegible] કે [illegible] તે પણ [illegible] તે પછી [illegible] ગા ઓરડાઓ [illegible]

જેમ અનાજ, કપડા, ઘાસ ખોરાક વીગેરે હતુ તે સર્વ લેઇ અમે પાછા જ્યાં વૃદ્ધ હરિગોપ સુતા હતા ત્યાં આવ્યા.

તે સ્થળનો શાન્તિ આનન્દ અનુભવતો અને વૃદ્ધ હરિગોપ અને તેની દયાળુ પુત્રીની લાગણીઓ અને પ્રેમાળ વર્તનથી અત્યન્ત સુખની લ્હાણુ લેતો, હું ત્યાં ચાર દિવસ રહ્યો. પાચમે દિવસ સમાર્ઈ પાછા જવાને તે પિતાપુત્રી પાસે રજા માગી. મને ત્યાંથી જવા દેવાનો આહા! શું તેમનો મીઠો આગ્રહ! પણ મેં જે કિંચિત્ કર્યું તેનો અતિ મોટું રૂપ આપીને તેમની ઉપકાર દૃષ્ટિ! અને સેવા-ધર્મના અભિમાનથી અનકૂત થયેલું તે 'ગામની માં'નું નિરાશ અને પ્રેમાળ મુખ!!!

અને જતા મગજમાં તે સ્વર્ગીય ભૂમિના જ વિચારો મનમાં મનમાં અતિ આવેગથી બોલવા લાગ્યો,—

"ઓ સુધારા હિન્દના ભીખ્તો! તમે ધારો તો શું નથી કરી શકો તેમ? તમારા ઉપર અમુક પ્રકારની ધુન લાગી છે, તે દૂર કરો, અને પછી બતાવો જગતને તમારો કુદરતી ચમત્કાર. આ એક નહિ જેવું બહેનો 'ગામની માં'નો દાખલો તમારી નજર આગળ રાખો. ને વિચારો કે તમારા જેવા કેળવાયેલાં હૃદયો એવા કરમા પણ [illegible] ઉદ્ધાર કાર્ય કરી શકે! કેટલા બધા અનાથ અને અજાણ્યા બાળકોને તમે તમારી પાંખમાં લઇ શકો. ઓ કેટલા બધા ભૂખ્યા, તરસ્યા અને દુઃખપીડિત [illegible]' આશરો આપી, સેવા-ધર્મ [illegible] શાન્તિના સુપથ દોરી શકો છો? અને કેટલા બધા વૃદ્ધ અને અશક્ત-પંગુઓનાં સ્ત્રી-પુરુષોને તેમના જીવનની છેલ્લી ઘડીએ, અલ્પ પ્રયત્ને સંતોષ અને શાન્તિની લાગણીઓ [illegible] તેમને પાછી સજીવન કરી તેમના [illegible] શાન્તિનો અનુભવ કરાવી શકો. ઓ! એકના સુખનો આધાર બીજાનો છે. દુઃખીઓના દુઃખમાં પેસી દુઃખ શું છે તે જાણો, દુઃખના કેવો અસહ્ય છે તે અનુભવો. સ્વાર્થી સુખનો આનન્દ લેવા તૈયાર થાઓ ત્યારે તમારા પાડોશીની વર્તમાન ગામમાં રહેનાર હરકોઇ દુઃખી નિરાધાર-વ્યક્તિની સ્થિતિ સ્મરણમાં લાવો, દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડી કરો. એમ થયા પછી તમારા સુખના ભોગ પણ ભોગવજો ને તમોએ સુખ શાન્તિ-જનનું જીવન [illegible]. જો આટલું થયું તો તે જ તમારી મોટાઈ, ને જ તમારી જીંદગીનું ખરું [illegible]"

ગુજરાતની સ્ત્રીશિક્ષણ વિષયક સંસ્થાઓ

૩. અમદાવાદ વનિતાવિશ્રામ.

લેખક;—રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ, બી. એ. એલએલ. બી.

ગુજરાતની સ્ત્રીઓની કેળવણીના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધી રાખવા જેવો બનાવ, ગયા માસની છઠ્ઠી તારીખે અમદાવાદમાં બન્યો હતો તે દિવસે [illegible] નોંધીએ અમદાવાદ



શેઠ મગનલાલ ગીરધર દાસ.

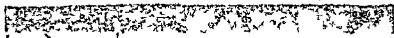
વનિતાવિશ્રામના [illegible] મકાનના [illegible].

વનિતાવિશ્રામ માટે બંધાનાર મકાનનો પાયો નાખવાની ક્રિયા ત્યાંના [illegible] માટે [illegible] કરી હતી અને અમદાવાદની તે સંસ્થાનો [illegible], ગુર્જર [illegible] ની [illegible]

[illegible] ([illegible]) ૨-૦-૦ [illegible]

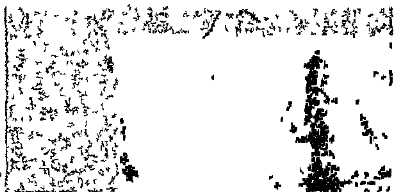
સંસ્થાનો આરંભ.

કે ... વર્ષ ઉપર ... સુશીલાબહેનને માથે એક મહાન સાંસારિક આ... ... પડી અને એમના ... બના ...માં તેમને અન્ય દુ:ખી બહેનોનો વિચાર









શેઠ સોમનાથ રૂપચંદદાસ.

વનિતાવિશ્રામી ...પીઆ પાનીસ હજારનું ઉદાર દાન આપનાર ...તેશ્રી,

એને આશરે ... વર્ષ ઉપર તેમણે સરસ્વતી મંદિર નામે વિધવાઓને જ્ઞાન આપવા માટે એક નાનકડી સંસ્થા ખોલી ટુંક સમયમાં જ તેમણે વિધવા અને નિરાધાર સ્ત્રીઓને આશ્રય આપવાના હેતુથી વનિતાવિશ્રામની સ્થાપના કરી, અને તે સંસ્થાનું કાર્ય કરવા માટે પોતાનું સર્વ

ડર ૧ અપેરાો તેમણી નિજ્ય કર્યો આ ર થાની મગ્યાન ફ્ક એક વિધાગી કરવામા આવી હતી.

આ સસ્થામાં વિધવાઓને આશ્રય આપવા ઉપ ન મોટી ઉમરની ઓ ોને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી હતી આ મોટી ઉમ ની સ્ત્રીઓ ા નો સાથે



રૂપજીદાસ.

ન આપનાર દાનેશ્રીના વર્મપત્ની

ાનુ તેમણે યે ખાયું અને

આયમિક થાગા ઉપરાત ,

માધ્યમિક ક્રમ સબન્ધી ચર્ચા.

ઈ સ ૧૯૧૭ માં અમદાવાદ ની અન્દર કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન ચર્ચાતો હતો ઘણા લોકોના મન એમ થવા માંડ્યું હતું કે મુંબાઈ યુનિવર્સીટીની મેટ્રી-



મહિલાવિદ્યાલયના પ્રારંભકાળના સ્ત્રીશિક્ષકો તથા શિષ્ય

કની પરીક્ષાને ... ...

... ... નિશાળના અભ્યાસમાં ... ...

કુછ અવકાશ રહેતો નથી, અને તે જ્ઞાન વિના તો કન્યા શિક્ષણ અધુરૂ જ રહેવાય પરંતુ શિક્ષણ શાસ્ત્રની, તેમ જ વ્યવહારદૃષ્ટિએ, મેટ્રીકની સામે મોરચો બાંધો તો પરીક્ષા અને શિક્ષણ જે ભાષામાં દેવાતાં હોય છે તે — તેમાં સઘળું કાર્ય અંગ્રેજી મારફતે થાય છે આથી માતૃભાષા ગુજરાતીની અવગણના થાય છે, તેમ જ કેમ નવો કરવું પડે છે વળી આ ઉપરાંત ઇતિહાસ વિજ્ઞાન વગેરે વિષયો પણ અંગ્રેજી દ્વારા ભણવાના હોવાથી તેનું જ્ઞાન પણ પોપટીયું જ થાય છે આવાં અનેક કારણોથી તે ક્રમ અરૂચતો લાગતો હતો અને તેથી બાળાઓ માટે માધ્યમિક શિક્ષણ આપવાની એક સંસ્થા જુદા જ ધોરણ ઉપર સ્થાપવાનો વિચાર ચાલી રહ્યા હતો

મહિલા વિદ્યાલયની સ્થાપના.

આ વિચાર અમલમાં મુકાતાં કેટલીવાર થાત તે કહી શકાતું નથી પરંતુ શહેરને સુભાગ્યે અમદાવાદ વનિતાવિશ્રામના વ્યવસ્થાપક, સુલોચનાબેન તથા જાણીતા વિદુષી સમાજસેવિકા સૌ. શારદાબેનનો યોગ વધ્યો આ વિચાર જરા વધારે ચર્ચાયો અને પરિણામે અમદાવાદ વનિતાવિશ્રામ મહિલા વિદ્યાલયની સ્થાપના થઇ સૌ. શારદાબેને મુખ્ય અધ્યાપિકા તરીકે વિના પગારે કામ કરવા [illegible] અને સુલોચનાબેને ધન મેળવવા તથા બીજી વ્યવસ્થા [illegible] કામ ઉપાડી આ રીતે ૧૯૧૭ના જુલાઈ માસની પહેલી તારિખે અમદાવાદમાં મહિલા વિદ્યાલય ચાલુ થયું આ સંસ્થાએ આ નવીન માર્ગ ગ્રહણ કરીને બહુ જ સારો દાખલો બેસાડ્યો છે, અને હિંદુસ્ત્રીઓ પણ હવે જાહેર સેવાના [illegible] કરી શકે છે [illegible] સરને [illegible] આપ્યું છે

તેનો ક્રમ અને શિક્ષકો.

આ મહિલાવિદ્યાલયમાં હાલ ૧૫૦ કન્યાઓ અભ્યાસ કરે છે આપણા સમાજની પરિસ્થિતિ જોતાં, [illegible] જ સારી કહી શકાય આગળ જણાવ્યું છે તેમ આમાં બધું શિક્ષણ ગુજરાતી દ્વારા જ અપાય છે, અને છેક છેલ્લા [illegible] સુધી ગુજરાતીનો અભ્યાસ [illegible] વિષય ચાલે છે આના [illegible] જ છે મહિલાવિદ્યાલયનો આખો ક્રમ પાંચ [illegible] આવે છે અને તે સાત ધોરણમાં પહેલી [illegible] છે પહેલાં [illegible] ૭ માસના છે અને બાકીના ત્રણ એક એક [illegible] આ રીતે અભ્યાસ [illegible] ઓછો [illegible] કન્યાઓ તે પૂરો કરી [illegible] શિક્ષણ ગુજરાતી દ્વારા હોવાથી વિષયો [illegible] ઘણો થોડો જાય છે, અને તેથી [illegible] રહેતો [illegible] છે અભ્યાસક્રમમાં ધર્મ અને નીતિ તેમ જ [illegible] કેળવણીને સ્થાન છે અને તેને [illegible] પાયમાં [illegible] વિષયોના [illegible] એવા બે વિભાગ કરેલા છે આવશ્યક વિષયોમાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી, ઇતિહાસ, ગણિત, [illegible] અને [illegible] છે આ ઉપરાંત [illegible] વિષયો [illegible] લેવાના છે પોતાના મનના વલણ મુજબ કન્યાઓ [illegible] વિષયો પસંદ [illegible] અને [illegible]

સારી રીતે ચાલતો (બુદ્ધિ પ્રકાશ) [illegible] એન ગ્રેમ [illegible] પણ [illegible]

યને આ વાસ કરવાનું તેમને માથે પડતું નથી. આ ઐચ્છિક વિષયો નીચે પ્રમાણે છે અંગ્રેજી, ગણિત, ભરતગુંથણ, ચિત્રકળા, સંગીત, હિન્દી, અને શિક્ષણશાસ્ત્ર.

આ મહિલાવિદ્યાલય શિક્ષકોની બાબતમાં પણ એકંદરે ભાગ્યશાળી નિવડ્યું લાગે છે. આ વાતાદાર બેન ઉપરાંત, પ્રો. શાહ, પ્રો. વામનજી દેસાઈ, રા. પ્રાણજીવનદાસ રા. વિનાયક ત્રિવેદી જેવા જાણીતા અને વિદ્વાન સ્વેચ્છાશિક્ષકો તેને મળ્યા છે. મહિલાવિદ્યાલયનાં ગુરુપત્નિ રા. યદુનાથ વે પણ આ સંસ્થાની બાબ જ પ્રેમ બતાવે છે અને ખરા રસથી અને અનુકૂળતા માન કરે છે. આટલી બધી અનુકૂળતા ભાગ્યે જ બીજી કોઈ સંસ્થાને મળી હશે.

પ્રાથમિક શાળા અને સ્ત્રીવર્ગો.

વનિતાવિશ્રામની અગ્રે ચાલતી પ્રાથમિક કન્યાશાળાના ક્રમમાં પણ કાંઈક ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. પાંચ ધોરણ સુધી ત્યાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, અને દરેક વિદ્યાર્થીની ૦ ૪ માસનું નાખવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત કન્યાઓને વાંચન કરતા પહેલાં પ્રાર્થના કરાવવામાં આવે છે. આ પ્રાથમિક શાળામાં પણ દેહદમો ઉપરાંત કસરતો શીખવાય છે.

મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓના વર્ગો જુદા જ ચલાવવામાં આવે છે. તેના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવેલા છે. પ્રાથમિક, માધ્યમિક, અને ઉચ્ચ. આ ત્રણેનો લાભ હાલમાં લેવાય છે, આ ઉપરાંત બહારની સ્ત્રીઓને સીવણકામ શીખવવાનો વર્ગ પણ છે, અને એક અનુભવી પારસી બાઈ સીવવાનું તેમ જ વેતરવાનું કામ ત્યાં શીખવે છે.

નિવાસગૃહ

વનિતાવિશ્રામને અંગે શરૂ કરેલું વિધવાશ્રમ તે આ સંસ્થાનું એક ખાસ કાર્ય છે. વિધવાઓ ઉપરાંત નિરાધાર સ્ત્રીઓને પણ તેમાં રાખવામાં આવે છે. વળી કાળનગરી લેવા અને રહેવા ઇચ્છતી કુમારિકાઓ માટે પણ હવે વિશ્રામની યોજના કરવામાં આવી છે. આવા બાળાશ્રમની અગત્ય દીવસે દીવસે ઘણી જ વધતી જવાનો સંભવ છે કારણ કે કન્યાઓ માટે માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવવાની સગવડ બહુ જ થોડા ગામોમાં છે, અને તે સીવાયના ગામોના કોઈ રહેવાસીને આવું શિક્ષણ લેવાની ઇચ્છા થાય તો આવા બાળાશ્રમ શિવાય તેનાથી તે લેઇ શકાય જ નહિ. ધીમે ધીમે સંસ્થાના અંગને ખીલવવાથી ઘણોજ ફાયદો થવા સંભવ છે. હાલમાં આ આશ્રમમાં પચીસેક બાળાઓ રહે છે.

પુસ્તકાલય.

આ સંસ્થાને અંગે એક પુસ્તકાલય પણ સ્ત્રીઓના ઉપયોગ માટે રાખવામાં આવ્યું છે. તેનો લાભ હરકોઈ સ્ત્રી લઇ શકે તેમ છે. પણ હિન્દુ સ્ત્રીઓ પુસ્તકાલયમાં જઈને ચોપડીઓ લેતી નથી એવો અનુભવ થવાથી, ફરતું પુસ્તકાલય પણ ખોલ્યું છે અને સ્વયંસેવિકાઓ જુદા જુદા લત્તાઓમાં ફરીને સ્ત્રીઓને ઘેર ચોપડીઓ આપે છે. આ રીત ઘણી લોકપ્રિય થતી જાય છે અને તેનો બહુ જ લાભ લેવાય છે.

ગીતગોવિન્દ. રૂ. ૧-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઇ

ભગિની વિદ્યોત્તેજક સભા.

આપણા સમાજમાં કન્યાઓ જુદાજુદા પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતી તેમ જ વિવેચન કરતી થાય તે બહુ જ જરૂરનું છે, અને આ હેતુ સાધવા માટે આ સંસ્થાને અંગે એક ભગિની વિદ્યોત્તેજક સભાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે આ સભામાં, વનિતાવિશ્રામમાં અભ્યાસ કરતી ના હોય તેવી બાઈઓને પણ દાખલ કરવામાં આવે છે આ રીતે આ સભા બાળાઓના આગમનનું એક વિદ્યાવૃદ્ધિનું સ્થાન છે તેમાં વારંવાર ગરબા ગાવામાં આવે છે, અને દર અઠવાડિયે ચર્ચાઓ ગોઠવવામાં આવે છે, તથા મહિનામાં એકવાર કોઈ સુશિક્ષિત સન્નારી કે સદ્‌ગૃહસ્થ પાસે વ્યાખ્યાન પણ અપાવાય છે

સંસ્થાના મકાન માટે દાન.

આ સંસ્થાને મકાનની ઘણી જ અગવડ અત્યાર સુધી ચાલુ રહી છે પરંતુ અમદાવાદના એક ઉદાર ગૃહસ્થની મદદથી તે અગવડ હવે ટળશે એમ લાગે છે વનિતાવિશ્રામ માટે એક મકાન બાંધવા, માટે શેઠ સોમનાથ રૂપજી દાસ તથા તેમનાં પત્ની સૌ. ઝવેરબહેને, પાંત્રીસ હજાર રૂપિયાની ઉમદા રકમ બક્ષીસ આપી છે, અને તેમાંથી બંધાવવા ધારેલા મકાનનો પાયો મહાત્મા ગાંધીજીને હાથે નખાયાનો ઉલ્લેખ આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ આ રકમ વનિતાવિશ્રામને મળ્યા બાદ વનિતાવિશ્રામના વ્યવસ્થાપકોએ આ શેઠના પત્નીનું નામ વનિતાવિશ્રામ સાથે જોડવાનું નક્કી કર્યું છે અને હવેથી આ સંસ્થા 'બાઈ ઝવેરબાઈ વનિતાવિશ્રામ" તરીકે ઓળખાશે આ ઉદાર બક્ષીસ, અને અત્યાર સુધી ભેગી થયેલી બીજી રકમમાંથી જે મકાન બંધાશે તે આ સંસ્થાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે પુરતું થઈ પડશે નહિ માટે હજી ઘણી બીજી મોટી રકમની જરૂર રહે છે, અને આશા છે કે અમદાવાદના સમૃદ્ધિવાન્ શેઠિયાઓમાંથી કોઈ બીજી એક સુંદર રકમની ભેટ આ સ્ત્રીઉન્નતિસાધક સંસ્થાને ધરીને સ્ત્રીવર્ગના ઋણમાંથી સમાજને કાંઈક અંશે મુક્ત કરશે

સંસ્થાનું ખર્ચ

આ સંસ્થાનું ખર્ચ અત્યારસુધી જેમતેમ નભે જાય છે જેમ જેમ તેની પ્રવૃત્તિઓ વધતી ગઈ છે, તેમ તેમ ખર્ચ પણ વધતું ગયું છે અને અત્યાર સુધી તો તે આવી પહોંચ્યું છે પરન્તુ ૧૯૧૫-૧૬ મા ત્રણ હજાર રૂપિયાની અન્દર વાર્ષિક ખર્ચ થતું હતું તેને બદલે ૧૯૧૯ મા ચાર હજાર રૂપિયા ઉપર ખર્ચ થશે એવો અંદાજો ધારવામાં આવ્યો છે આ વધેલા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે આ સંસ્થાને છુટા હાથની મદદ મળવી જોઈએ આ સંસ્થામાં ચરોતર અને કાઠિયાવાડની બાઈઓ પણ છે અને અમને આશા છે કે ગુજરાતનો દરેક ભાગ આ સંસ્થાને કાંઈ કાંઈ બદલો ધરે જ રહેશે

શિક્ષકપદ સ્થાપવાની સૂચના.

મકાન સાથે શિક્ષકોની જરૂર પણ એટલી જ છે અને સારા શિક્ષક બનાવવા હોય તો તેમને કાંઈક વિશેષ લાલચો આપવી જોઈએ સેવાભાવનાથી કામ કરનાર મેળવી શકાય

તે તો બહુ જ ઉત્તમ વાત છે પણ તેમને તથા પુરા પગારદાર શિક્ષકોને પણ વિમાની કે આરિ... ફન્ડની યોજના કરી અપાય તો સારા શિક્ષક શિક્ષિકાઓ મેળવી શકાય. આ કામ માટે સ્થાયી ભંડોળની જરૂર છે. આ માટે જુદા જુદા ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો પોતાના નામના નિલકય (Chairs) સ્થાપના માટે રકમો આપે તો ઘણો જ લાભ થાય. આ રીતથી સંસ્થાને સંગીન લાભ થવાની ખરી રહે છે, અને તે તરફ અમે સનતુ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઇયે છીયે.

પંડિત માલવિયાજીનો સંદેશો.

આ સંસ્થા સંબંધી ટુંક હકીકત પુરી કરતા પહેલા, તેના મકાનનો પાયો નાખતી વખતે પંડિત માલવિયાજીયે જે સંદેશો મોકલ્યો હતો તેમાનું એક વાક્ય મનન કરવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે ઉતારી તેનાની લાલચ હું રોકી શકતો નથી. તેઓશ્રી જણાવે છે કે,

"પુરૂષના જીવનને ઉન્નત બનાવવા માટે, તથા મનુષ્યજાતિના કલ્યાણને અર્થે સ્ત્રીઓએ "એ, માતા, ભગિની, દુહિતા, અને પત્ની તરીકે, જે જે સ્વાર્થત્યાગ કરીને દુઃખ સહન કર્યાં છે "તેનુ ઋણ પુરુષો તેમને ગમે તેટલા માન અને આશ્વાસન આપે તો પણ પુરૂ થાય તેમ નથી."

આ વાક્યો ખરેખર મનન કરવા યોગ્ય છે. આ ઋણનો બદલો આપવાની વાત તો દૂર રહી, પણ હજી તો આપણા સમાજમા આપણે સ્ત્રીઓ તરફના અન્યાયોમા વધારો જ કરતા જઇએ છીયે. તેમના ઉપર અનેક સાંસારિક અડચણો આપણે નાખેલી છે. તેમની બુદ્ધિના પૂર્ણ વિકાસઅર્થે આપણે પુરતા સાધનો કે પુરતી તક પણ આપતા નથી. જે વર્ગોમા કેળવણીનો પ્રચાર સારો થયેલો છે, તે વર્ગોમા પણ સ્ત્રીઓના વિકાસ તરફ હજી લક્ષ આપવામા આવતુ નથી; અરે! હજી તો સ્ત્રીઓને પોતાને જ તેમની તરફ થતા અન્યાયોનો ખ્યાલ આવ્યો નથી. અને જ્યા સુધી તે ખ્યાલ તેના સાચા સ્વરૂપમા આવ્યો નથી, ત્યા સુધી ઉન્નતિ નથી. "ગુલામોને પોતાની અધમાવસ્થાનુ જ્ઞાન જ ન હોય, પોતાની અવસ્થામા જ તેમને દુષ્ટ સંતોષ હોય તેજ ગુલામગીરીની ખરાબમા ખરાબ અવસ્થા છે." આ કથન અનેક મહાપુરૂષો કહી ગયા છે. આ સર્વ બાબતોઉપર મનન કરીને સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા તરફ લક્ષ આપવાની આપણી ફરજ છે,

આવી સંસ્થાઓની વધવી જોઇતી સંખ્યા.

અત્યારની સ્થિતિ કાંઇક બદલાતી જાય છે ખરી પણ તે બ... અને મહિલાવિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓ સ્થપાય છે, પણ એક કરોડ સંખ્યા કટલી ઓછી છે, તેનો ખ્યાલ આપણે કરવો જ... વિદ્યાલયો આદિ હવે તો સ્થળે સ્થળે ઉઘડવા જોઇએ. મહિલાવિદ્યાલય માટે ચળવળ ચાલી રહી છે ખરી, પણ જે ગામમા ત્રણચાર આરંભિક કન્યાશાળાઓ હોય, તે દરેક ગામમા એક મહિલા વિદ્યાલય સ્થાપવુ જ જોઇયે. આ માટે ઉત્સાહ...

અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ (સવ ઝવેરીવાળ કૃત) રૂ. ... એન. એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઇ.

પૂર્વક અને સતત પ્રયત્ન સ્થળે સ્થળે થવા જ જોઇએ હવે તો મહિલાવિદ્યાલયોના ક્રમ સ્થગ તથા તેની છેલ્લી પરીક્ષા–શાળાન્ત પરીક્ષા–લેવાની વ્યવસ્થા ગુજરાત કેળવણી મંડળ “ સ્ત્રી કેળવણી મંડળ” તરફથી થઈ છે અને તેથી સર્વ ક્રમની એકતા આવશે તથા સર્વને અનુભવીનો લાભ મળશે આશા છે કે જુદા જુદા ગામ આનો લાભ લેશે અને તેમાં જરૂર યોગ્ય પ્રવૃત્તિ ક ...મ

શિક્ષિકાઓ તૈયાર થવાની જરૂર.

આ સર્વ માટે સ્ત્રી શિક્ષિકાની બહુ જ જરૂર પડશે આ કાર્ય માટે અવકાશવાળા ધનવાન બાઇઓ, ધનવાન વિધવાઓ, તેમ જ સામાન્ય વર્ગના અને ગરીબ, અને વિધવા બાઇઓ તૈયાર થાય. મહાત્મા ગાંધીજીએ પૂર્વોક્ત પ્રસંગે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે **“ વિધવાનાં હૃદય અને આત્મા તો તેના દેશને જ સમર્પણ થવા જોઈએ ”** આ બોધ ધ્યાનમાં લઈ વિધવાબાઈઓ આ દેશસેવાના ઉત્તમ કાર્ય માટે લાયકાત મેળવશે, અને સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રેમી સદ્ગૃહસ્થો વેગ આપશે વિધવા આશ્રમોમાં જે વિધવા બાઇઓ હોય તેમને બનતા સુધી આ માર્ગ જ વાળવામાં આવશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે

અભિનંદન.

આ લેખ પૂરો કરતા પહેલા બ્હેન સુલોચનાને, તથા તેમના દરેક કાર્યમાં તેમને મદદ કરનાર, તથા આ સત્કાર્યમાં તેમને પ્રેરનાર, તેમના માતા રુક્મણી બેન, તથા સૌ શારદા સુમન્ત મહેતા, તેમજ બીજા જે જે સન્નારી અને સદ્ગૃહસ્થોએ આ સંસ્થાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓને પ્રફુલ્ળ બનાવી છે, તેમને ધન્યવાદ આપવો જોઇએ બાઇ ... તથા શેઠ સોમનાથ ... આપેલા દાન માટે તેમને પણ ખાસ ધન્યવાદ ઘટે છે આ સંસ્થાના કાર્યવાહક મંડળના પ્રમુખ, શેઠ મગનદાસ છે, તથા એક ઉપપ્રમુખ ... ચિનુભાઇ છે આવા ધનાઢ્યો સ્ત્રીહિતના માર્ગોમાં રસ લે છે, તેથી ભવિષ્ય ઉજળું જ છે તે તો નિઃસંદેહ જ છે અંતમાં આપણે પ્રાર્થના કરીશું કે પવિત્ર માતવિદ્યાદેવીના આશીર્વાદ પ્રમાણે આ સંસ્થા આદર્શરૂપ બને, અને તેના જેવી સંસ્થાઓ સ્થળે સ્થળે સ્થપાય *

---

* આ લખાણ ... પ્રથમ બે લેખો માર્ચ ૧૯૧૮ તથા મે ૧૯૧૯ ના સમાલોચકના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તે તરફ વાચકોનું લક્ષ ખેંચીએ છીએ—કેશવપ્રસાદ

વીર અને વીરપૂજા.

લેખક—રા મણિશંકર દલપતરામ જોશી, બી એ

[અનુસંધાન અંક બીજે પૃષ્ઠ ૭૧ થી]

૧. પેગંબર વીર.

ભરતખંડમા પેગંબર વીરો પોતાના ઉજ્જવલ ચારિત્રોથી હમેશ ઝળકે છે સર્વ જગતના ધર્મનેતાઓ પ્રજાના ભવિષ્ય ભાખનાર છે શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકર, રામાનુજ, નાનક વિગેરે ધર્મધુરંધરોએ તથા તત્ત્વજ્ઞોએ ભરતખંડનુ ભવિષ્ય ભાખ્યુ છે સઘળા મતમતાન્તરોના નેતાઓ, સુધારકો તથા પ્રજાજનના ધાર્મિક અગ્રેસરો ભવિષ્ય જોનાર હોય છે આના જ કારણોથી વીર તેઓ પેગંબર તરીકે પૂજાયા હતા

'દરેક મનુષ્યનું ભાવિ તેના પોતાના હાથમા છે,' એવુ એક અનુભવસિદ્ધ સુત્ર છે પરંતુ અમુક પ્રજાજનનુ ભાવિ, વર્તમાન સમીપ ખડુ કરી યથાસ્થિત તદ્રુપ બનાવવુ એ જ પેગંબર વીરની ખુબી તથા મહોટાઈ ! આને જ તેમની અમાન્યતા કહી શકાય આપણી પ્રજા સારે જ જગત ઉપર કાર્ય કરી શકશે કે જ્યારે આપણા વાહકો અન્ય સંપૂર્ણપણે જોગે ધર્મનો ઝુંડો ખરેખર ખવનો ઝુંડો છે મુસલમાન પેગંબર વીર મહમદે આરબ પ્રજાનુ ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતું અને એને જ પરિણામે એણે પ્રજાને નવું ચૈતન્ય આપ્યુ, અને મુસલમાનની એક મોટી પ્રજા બનાવી

૨. વીર—કવિ.

વાલ્મીકિ વ્યાસ ડૉ. સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર.

કવિ જમાનાના જમાનાનો (*Of age*) વીર છે મહાન્ પુરૂષો, વીર, ભવિષ્યવેત્તા અથવા કવિ તરીકે લેખાય છે કવિ એટલે ડાહ્યો પુરૂષ (*Wise man*), આ ત્રણ એનાં જુદાં જુદાં નામો છે તે જ કવિ વીર રસમય કવિતા ઉત્તમ પ્રકાર બનાવી શકે કે જે પોતે એક વીર હોય કવિ ચંદ બારોટનુ નામ અદ્યાપિ પર્યંત સુવર્ણ અક્ષરે ઇતિહાસપત્ર પર જગત કોતરાઈ રહેલું છે તેનું કારણ તેની કવિતાનો વીરધ્વનિ કવિ ચંદની કવિતાની એક પંક્તિ સાંભળતા રજપૂત વીરનું રક્ત ઉનું થઈ જઈ, રગેરગમા ક્રોધાગ્નિ—વૈરદાવાગ્નિ પ્રગટાવતું ! ધન્ય છે તે કવિ ચંદ બારોટને ! ! વળી તે ઉપરાંત કવિ એક પ્રથમ પંક્તિનો વ્યવહાર કુશળ, મહાન્ વિચારક, કાનુન ઘડનાર અને મહા તત્ત્વજ્ઞાની હોવો જોઇએ નું આ લક્ષણ આદ્ય કવિ વાલ્મિકી તથા મહાભારત પ્રણેતા વેદવ્યાસમા દૃગ્ગોચર થતું નથી શું ? અગ્રકવિ શેક્સપીઅર, સંસ્કૃતસાહિત્યવિહારી કવિ કાલિદાસ આદિઓની પુણ્ય પ્રસાદિઓ ફુટને પાને દરરોજ આ સત્ય દઢીભૂત કરી આપે છે? મોટા પુરૂષોના શબ્દમા જ તેઓની મ્હોટાઈ

ણમાં આવે છે નેપોલીઅનના શબ્દો 'ઓસ્ટરલીટ્ઝ'ની લડાઈ જેવા હતા. વળી કવિહૃદયવાળા પુરુષો કુદરતના નિયમો વાંચશે અને જનસમાજને ઉપયોગી ધારાઓ બાંધશે. કવિની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં આ બાહ્યસૃષ્ટિનું ભાન ભૂલી જવાય છે અને કંઇ અવનવો જ આહ્લાદ અનુભવાય છે. કુદરતનો અવનવો ભેદ કવિ પ્રગટ કરે છે અને મનુષ્યહૃદયને આનંદ છે દરેક મનુષ્યમાં કવિત્વ થોડું ઘણું હોય છે અને તેને લઇને જ જ્યારે કોઇ સુંદર કાવ્ય વાંચવામાં આવે છે ત્યારે તે કાવ્યનો ભાવ-રસ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં દરેક મનુષ્યના તે રસના પ્રમાણમાં અસર કરે છે. મહાભારતની શકુન્તલા ઉપાખ્યાનની વાત ઘણા માણસો પોતાના કવિત્વશક્તિના પ્રમાણથી વર્ણવી શકે ખરા પરન્તુ વિશ્વપ્રશંસનીય શાકુન્તલ નાટક તો કાલિદાસ જ લખી શકે, ત્યારે જ વિશ્વવંદનીય કાલિદાસ, શેક્સપીઅર, હોમર, ધામ, વાલ્મીકિ, ભવભૂતિ તથા રવિન્દ્રનાથ વગેરે જેવા કવિઓના અક્ષય વારસો હમેશ જીવંત રહેશે. કવિ જ્યારે આતુરતા સાથે અપરિમિત (*Infinite*) સત્યો કથે છે ત્યારે તે કવિવર થઇ શકે છે. કવિતા તેજ કે જેમાંથી અમીરસ ઝરે. કવિતાનું ગાન જ્યારે હૃદયપટપર સચોટ છાપ પાડી શકે ત્યારે તે ખરી કવિતા કહી શકાય. ગ્રીક લોકોએ તેમ જ પ્રાચીન ધાર્મિક પ્રણેતાઓએ કુદરતમાં રમ્યમય ગાન અહોનિશ થતું અનુભવ્યું હતું. કવિતા માટે જ ગેટે વિચાર છે. કવિમાં જ્યારે ઉત્કટપણું, કલ્પનાશક્તિ વિગેરે પરિપૂર્ણતા હોય ત્યારે જ તે ખરું સત્ય મોહક ભાષામાં કહી શકે છે. 'દાંતે' કવિવર લેખાય છે કારણકે તે આપણે માટે અગમ્ય અકલિત કવિતા રચે છે. એની કવિતા આટલી બધી ભવ્ય અને મનનીય છે કારણ કે એના જીવન ચરિત્રની છાપ એની કવિતામાં તરી આવે છે. જ્યારે એના ઉપર દુઃખનાં વાદળો એક પછી એક આવી ફરવા માંડ્યાં ને જ્યારે એ ઘરવિનાનો થઇ ગયો ત્યારે તેણે ભયાનક બીજી દુનીઆમાં પરિભ્રમણ કરવાનું શરૂ કર્યું. એના વિકટ સમયમાં એનું મન અકલિત અગમ્ય ગાનમાં લીન થયું અને તેણે દીવાઇન કૉમેડી નામનું પુસ્તક લખ્યું. આ પુસ્તક જ તેનું આશ્વાસન હતું અને આ બાબતમાં ફ્લોરેન્સ નગર કે કોઇપણ તેની આડ આવી શક્યું નહિ. કવિ પોતે કહેતો હતો કે 'તું તારા ભવિષ્યના તારાને અનુસર, તને પોતાને વિજયી અને ગૌરવભર્યો કિનારો હાથ લાગશે જ.' તેનું પુસ્તક લખવાનું કષ્ટ અનહદ હતું તે પોતે જ કહેતો કે આ પુસ્તકે મને ઘણાં વર્ષો સુધી દુબળો બનાવી દીધો છે. હાલ તેનું શરીર 'રેવેના' શહેરમાં વિશ્રાન્તિ લે છે. કવિઓનો અદ્ભુત નમૂનો આવો હોય છે. જો કે તેની જીવનકથા ઉકેલવામાં સાર નથી. તેનું કાન્ત આમાં શોભે અનુભવ ખરો કરે છે માટે જ દાંતે આકાશમાંના તારાની માફક ઝળહળે છે.

દાંતેએ જ્યારે ધર્મ અને હૃદય શું છે તે શીખવ્યું છે, શેક્સપીઅરે વીરત્વ અને શરીર શું છે તે પાઠ શીખવ્યો છે, કાલિદાસે જ્યારે કવિત્વશક્તિથી મોહીત કરી નાખ્યા છે ત્યારે વર્તમાન જમાનામાં ભારતવર્ષના અગ્રગણ્ય કવિવીર ડૉ. સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર અનન્યસિદ્ધ વાણીથી આત્માને ઉન્નતિની દિશાએ શી રીતે પહોંચાડી શકાય તે શીખવે છે અર્થાત્ ગીતાંજલિ સાધના

* નીતિ ગ્રંથ ૨ રૂ. ૦-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ

વીર અને વીરપૂજા.

લેખક - ૧ મણિશંકર દલપતરામ જોશી, બી એ

[અનુસંધાન અંક બીજે પૃ૮૭૨ થી]

૧. પેગંબર વીર.

ભવિષ્ય મા પેગંબર વીરો પોતાના ઉજ્જવલ શક્તિઓથી હમેશ ઝળહળે છે સઘળુ જનના ધર્મનેતાઓ પ્રજાના ભવિષ્ય ભાખનાર છે શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકર રામાનુજ, નાનક વિગેર ધર્મધુરંધરોએ તથા તત્ત્વજ્ઞોએ ભરતખંડનુ ભવિષ્ય ભાખ્યુ છે સઘળા મતમતાંતરોના પ્રવર્તકો, સુધારકો તથા પ્રજાજનના ધાર્મિક આશયો ભવિષ્ય જોનાર હોય છે આવા જ કારણે લીધે તેઓ પેગંબર તરીકે પૂજાયા હતા

'દરેક મનુષ્યનુ ભાવિ તેના પોતાના હાથમા છે,' એવુ એક અનુભવસિદ્ધ સૂત્ર છે, પરંતુ અમુક પ્રજાજનનુ ભાવિ, વર્તમાન સમીપ ખડુ કરી યથાસ્થિત તદ્રૂપ બતાવવાનુ એ જ પેગંબર વીરની ખુબી તથા મહોટાઈ! આને જ તેમની સમાજમાના કદી વામય આપણી પ્રેજાસારે જ અનન્ત કારકીર્તિવાળી થશે કે જ્યારે આપણા વાહકો અત્ર સપૂર્ણપણે જોશે ધર્મનો રૂડો ખરેખર સત્યનો રૂડો છે મુસલમાન પેગંબર વીર મહમદે આરબ પ્રજાનુ ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતું અને એને જ પરિણામે એણે પ્રજાને નવુ ચૈતન્ય આપ્યુ, અને મુસલમાનની એક મોટી પ્રજા બનાવી

૨. વીર-કવિ.

વાલ્મીકિ વ્યાસ ડૉ. સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર.

કવિ જમાનાના જમાનાનો (*Of age*) વીર છે મહાન્ પુરૂષો, વીર, ભવિષ્યવેત્તા અથવા કવિ તરીકે ઓળખાય છે કવિ એટલે ડાહ્યો પુરૂષ (*Wise man*), આ ત્રણે એના જુદા જુદાં નામો છે તે જ કવિ વીર રસમય કવિતા ઉત્તમ પ્રકારે બનાવી શકે કે જે પોતે એક વીર હોય કવિ ચંદ બારોટનુ નામ અદ્યાપિ પર્યન્ત સુનેરી અક્ષરે ઇતિહાસપૃષ્ઠ પર અનન્ત કોતરાઈ રહેલુ છે તેનુ કારણ તેની કવિતાનો વીરધ્વનિ કવિ ચંદની કવિતાની એક પંક્તિ સાંભળતા રજપૂત વીરનુ રક્ત ઉન્હું થઈ જઈ, રગેરગમા ક્રોધાગ્નિ-યુદ્ધાગ્નિ પ્રગટાવતુ! ધન્ય છે તે કવિ ચંદ બારોટને! વળી તે ઉપરાંત કવિ એ પ્રથમ પંક્તિનો વ્યવહાર કુશળ, મહાન્ વિચારક, વાતુન ઘડનાર અને મહા તત્ત્વજ્ઞાની હોવો જોઇએ. શું આ સઘળુ આદ્ય કવિ વાલ્મિકી તથા મહાભારત પ્રણેતા વેદ વ્યાસમા દગ્ગોચર નથી થતુ? આગ્લકવિ શેકસપીઅર, સંસ્કૃતસાહિત્યવિહારી કવિ કાલિદાસ આદિઓની પુણ્ય પ્રસાદિઓ કરી, પને દરજ્જે આ સત્ય દૃઢીભૂત કરી આપે છે! મોટા પુરૂષોના શબ્દમા જ તેઓની મ્હોટાઈ

એવિડનો ઇતિહાસ ૩ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ.

જણાય છે ‘ઇ નેપોલીઅનના ડગ્ગો ‘ઓસ્ટર્લીટ્ઝ’ની લડાઈ જેવા હતા વળી કવિવરપરાજ મનુષ્યો કુદરતના નિયમો વાચશે અને જનસમાજને ઉપયોગી ધારાઓ ઘડશે કવિની કલ્પના દૃષ્ટિમાં આ આશ્ચર્યકારક ભાન ભૂલી જવાય છે અને કઇ અનનવો જ આનંદ અનુભવાય છે કુદરતનો અનનવો ભેદ કવિ પ્રગટ કરે છે અને મનુષ્યહૃદયને આર્દ્ર કરે છે દરેક મનુષ્યમ કવિત્વ થોડું ઘણું હોય છે અને તેને લઇને જ જ્યારે કોઇ સુંદર કાવ્ય વાચવામાં આવે છે ત્યારે તે કાવ્યનો ભાવ-રસ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં દરેક મનુષ્યના તેમના મનાણમાં અનુભવ કરે છે મહાભારતની શકુન્તલા ઉપાખ્યાનની વાત ઘણા માણસો પોતાના કવિત્વાનુભવતાના પ્રમાણથી વર્ણવી શકે ખરા પરન્તુ વિશ્વપ્રશંસનીય શાકુન્તલ નાટક તો કાલિદાસ જ લખી શકે માટે જ વિશ્વવંદનીય કાલિદાસ, શેક્સપીઅર હોમર, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, ભવભૂતિ તથા રવિન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા કવિઓનો અદ્‌ભુત વાગ્મો હમેશ જયવન્ત રહેશે કવિ જ્યારે અનન્તના સાથે અપરિમિત (*Infinite*) સત્યો કથે છે ત્યારે તે કવિવર થઇ શકે છે કવિતા તે જ કે જેમાંથી અમીરસ ઝરે કવિતાનું ગાન જ્યારે હૃદયપટપર સચોટ છાપ પાડી શકે ત્યારે તે ખરી કવિતા કહી શકાય ગ્રીક લોકોએ તેમ જ પ્રાચીન આર્ય સપ્રણેતાઓએ કુદરતમાં સમય ગાન અહોનિશ થતું અનુભવ્યું હતું કવિતા માટે જ ગેટે વિચાર છે કવિમાં જ્યારે દેખાવસમપણું, કલ્પનાશક્તિ વિગેરે પરિણામેના હોય ત્યારે જ તે ખરું મંત્ર મોહક ભાષામાં મૂકી શકે છે ‘દાંતે’ કવિવર દેખાય છે કારણ કે તે આપણે માટે અગમ્ય અકથિત કવિતા રચે છે એની કવિતા આટલી બધી ભવ્ય અને મનનીય છે કારણ કે એના જીવન અગ્નિની આગ એની કવિતામાં તરી આવે છે જ્યારે એના ઉપર દુઃખના વાદળો એક પછી એક આવી કંગાલ બનાવ્યું અને જ્યારે એ ઘરવિનાનો થઇ ગયો ત્યારે તેણે ભયાનક બીજી દુનીઆમાં વનવાસ ભોગવાનું નક્કી કર્યું એવા વિકટ સમયમાં એનું મન અકથિત અગમ્ય ગાનમાં લીન થયું અને તેણે ડીવાઇન કામેડી’નું પુસ્તક લખ્યું આ પુસ્તક જ તેનું આશ્વાસન હતું અને આ આસનમાં જ્યારે મન રોકાતું અગર કોઇપણ તેની આડ આવી શક્યું નહિ કવિ પોતાને કહેતા લાગ્યો કે ‘તું પોતે (ભવિષ્યના) તારા પાછળ જા, તને પોતાને વિજયી બન્દરનો કિનારો હાથ લાગશે જ તેનું પુસ્તક લખવાનું કષ્ટ અનહદ હતું તે પોતે જ કહેતો કે આ પુસ્તકે મને ઘણા વર્ષો સુધી પાતળો બનાવી દીધો છે હાલ તેનું શરીર ‘રેવેના’ શહેરમાં વિશ્રાંતિ લે છે કવિઓનો જાદુઈ અસર આવી હોય છે જો કે તેની ઉત્તમ-બા ઉચ્ચારના સાર ગયો “ તેનું ... વગેરેનો અનુભવ ખરો કરે છે માટે જ દાંતે આકાશમાંના તારાની માફક ઝળહળે છે

ગેટેએ જ્યારે ધર્મ અને હૃદય શું છે તે શીખવ્યું છે, શેક્સપીઅરે વીરત્વ અને ચારીત્ર શું છે તે પાર્યું છે, કાલિદાસે જ્યારે કવિત્વમય કૃતિથી મોહીત કરી નાખ્યા છે ત્યારે ચાલુ જમાનામાં ભારતવર્ષના અગ્રગણ્ય કવિવીર ડૉ સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર અનુભવસિદ્ધ વાતથી આત્માને ઉન્નતિની દિશાએ શી રીતે પહોંચાડી શકાય તે શીખવે છે અર્થાત ગીતાં જલી

નીતિ ફૂલ ૧ ૨-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

પ્રેમાનંદે ગુજરાતી સાહિત્યના બીજ રોપ્યા, નવલરામે 'ગાળી પત્ર', દ્વારા પ્રેરી નર્મદે આનંદ અને ઉત્સાહ સાથે નવું ચેતન પ્રગટાવ્યું અને ગોવર્ધનરામે ગુજરાતી સાહિત્ય વૃક્ષને ફળદ્રુપ બનાવી મીઠા ફળો ચખાડયા આ ચારે વ્યક્તિઓ મહાન્ વ્યક્તિઓ હતી કુદરત જેને મોટા માણસો બનાવે છે તેને અસત્ય અને ખોટા ડોળ દમામપર અભાવ જ હોય છે નથી હોતી તેમને ખોટી મ્હોટાઈ જુઓ—

'વ્યોમ દીપ નભ રવિ શિદ્ધ તો
ઘર દીવડા શા ખોટા' (સ્નેહમુદ્રા)

વળી તેમના ખુલ્લા નિખાલસ હૃદયોને કુદરત એક સત્યનો ભંડાર ભાસે છે અને મનુષ્યોમાં તેઓ ઇશ્વરી અંશ જુએ છે મીરેબો, મહમદ અને નેપોલીઅનના જીવનચારિત્રમાં પણ એ સત્ય તરી આવશે તેઓના ઘડીઆળપર સપોટો નોકરી રાખવા માટે નહતા પરંતુ તેઓ તેમનો અમલ કરતો

ગોવર્ધનરામને નવું જીવન આપનાર ગુજરાતી ભાષાનો પ્રેરક નવલરામ હતા અને તેના નામા ગોવર્ધનરામે ગુજરાતી ભાષા સત્કારી, ગુજરાત ઉજાળયું એટલે ગોવર્ધનરામે નવલરામની તીર-પૂજા યોગ્ય કરી.

—અપૂર્ણ

નાંદી.

લેખક—ગ. કંઇયાલાલ હીરાલાલ દેસાઈ

વેની થાતી સજનિ રમણી અંબિનો નાદ સુણી,
પ્હેરી વસ્ત્રો ઝગમગ, જતી દેહનું ભાન ભૂલી
શ્યામા ચેરો વહતિ યમુના તીર તેને ભમે જે,
પ્રેમે રેની પડતી ઉડતી કૃષ્ણમાળા જપે છે,
માર્ગે મૂંઝો કુસુમ અમજી નેત્ર જેના રૂપે છે,
માર્ગે આવી મળતી સખીયો હાસ્ય જેનું કરે છે,
કુંજે કુંજે પ્રકૃતિ ઉગ્ને શોધતી જે ફરે છે,
શોધી, થકી, નિરખી નિરખી, હૈં અધીરો બને છે
તે રાધાને "શ્યામ નથી શું આવતી ચોરના આ,
સારો લાગો, ઉપવનમાં છુપવો છો ક્યાં કાં!",
એવું કહેતા પકડી રમણી આપતાં ચુમ્બિ મીઠી
પૂરી પાડો પ્રભુવિપ્રિય તે કૃષ્ણ આશા તમારો

મહાન કવિ હોમરનું ઇલિયડ.

લેખક—રા. માકન્લાલ અમૃતલાલ દવે, બી. એ.

(ગયા અંકથી ચાલુ)

તે બોલી રહી ત્યારે વૃદ્ધ પ્રાયમ ઍગેમેમ્નન પ્રત્યે આશ્ચર્યથી જોતો બોલ્યો: "અહા ભાગ્યશાળી સુખી ઍટ્રાઇડીઝ, તારા પર પ્રભુની કૃપા છે. હવે હું સમજ્યો કે ઘણા બહાદુર ઍકાઇઅનોનો તું રાજા છે. પૂર્વે હું દ્રાક્ષભૂમિ ફ્રિજિયામાં ગયો હતો, ત્યારે મ્હેં જોયું હતું કે સૅંગેરિયસ નદીને તીરે છાવણી કરી પડેલી ઑટ્રિયસ તથા તેજસ્વી મિગ્ડનની સેનાઓ ચપળ અશ્વોવાળા ફ્રિજિઅન યોદ્ધાઓથી ભરપૂર હતી. કેમકે હું પણ તેમના પક્ષનો હોઇ, પુરુષો સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરનારી ઍમેઝૉન સ્ત્રીઓ આવી હતી તે દિવસે તેમની સાથે હતો. પણ તે લોકો પણ આ ચપળનેત્ર ઍકાઇઅનોના જેટલા ન હતા."

પછી તે વૃદ્ધ રાજાએ ઑડિસ્યુસને દીઠો, અને પૂછ્યું: 'વત્સ, ચાલ કહે જોઇએ, ઍટ્રિયસ-સુત ઍગેમેમ્નન કરતાં માથે નીચો પણ ખભેથી પહોળો, અને છાતીએથી વિશાળ આ કોણ છે? તેનું બખ્તર વસુંધરા પર પડ્યું છે, અને એ પોતે ઘેટાંના મ્હોટા ધણની પેઠે યોદ્ધાઓને હારબંધ ગોઠવે છે. ખરેખર, ધોળી ઘેટીઓના મ્હોટા ટોળાને વ્યવસ્થિત કરનાર પુષ્કળ ઊનવાળા ઘેટા જેવો જ એ મ્હને લાગે છે.'

એટલે ઝ્યૂસ-સુતા હેલને ઉત્તર દીધો: "એ તો લેઅર્ટિસનો પુત્ર કુશળ ઑડિસ્યુસ છે. ઇથાકાની વિષમ ભૂમિમાં એ ઉછર્યો છે અને સર્વ પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિમાં પ્રવીણ છે."

ત્યારે સુજ્ઞ ઍન્ટીનરે તેને કહ્યું: "સુંદરી, તું કહે છે તે ખરું છે; કેમકે એરીઝ-પ્રિય મેનેલેઅસની સાથે સુરૂપ ઑડિસ્યુસ પણ તારે માટે પ્રાર્થના કરવા પહેલાં અહીં આવ્યો હતો, તે વખતે મ્હેં મ્હારે ઘેર તેમનો સત્કાર કર્યો હતો, અને બન્નેના વિચાર તથા ડહાપણભરી યુક્તિઓ જાણી લીધી હતી. પછી તેઓ ટ્રોજનોના સમુદાયમાં ભળી ગયા, અને બધા ઉભા હતા ત્યારે વિશાળ ખભાને લીધે મેનેલેઅસ સૌથી સુન્દર દેખાતો હતો, પણ બન્ને વીર નીચે બેઠા ત્યારે ઑડિસ્યુસ વધારે ભવ્ય દેખાયો. અને જ્યારે સૌની સમક્ષ તેઓ શબ્દજાળ રચી સલાહ આપવા લાગ્યા, ત્યારે મેનેલેઅસે સંક્ષેપમાં, પણ સ્પષ્ટતાથી, અટક્યા વગર ભાષણ કર્યું. કેમકે તે વયમાં ન્હાનો હતો, તો પણ તે લાંબું લાંબું ભાષણ કરતો નહિ, અને તેના વિચારો પણ અવ્યવસ્થિત ન્હોતા. પરન્તુ જ્ઞાનનિધિ ઑડિસ્યુસ ભાષણ કરવા ઉઠતો, ત્યારે ઘણી વાર ઉભો રહી નીચું જોયા કરતો, નજર ભોંય પર જ રાખતો, દંડ આમતેમ હલાવ્યા વગર સજ્જડ પકડી રાખતો, અને કોઇ બુદ્ધિ વગરના જડ પુરુષ જેવો દેખાતો. તે વારે કોઇ તો એને ગમાર ધારે અને મૂર્ખ જ સમજે. પણ જ્યારે તે છાતીમાંથી જોર કરી તેનો પ્રચંડ સાદ કહાડતો, અને શિયાળાના હિમના ગોટા જેવા શબ્દો ઉચ્ચારતો, ત્યારે કોઇ મ

તે બે નામોમાંથી કોનો ભાલો પ્રથમ કોણ મારે તે નક્કી કરવા નાખ્યું. લોકોએ હાથ ઊંચા કરી દેવોની પ્રાર્થના કરી અને ઘણા ઍકાઇઅનો તથા ટ્રોજનો આમ કહેવા લાગ્યા "હે ઈડાના ઝ્યૂસપિતા, હે મહાયશસ્વી મહાપ્રતાપી દેવ, બન્ને દેશના લોકો ઉપર જેણે આ આફત આણી હોય, તે મરણને શરણ થાય અને હેડીઝમાં જાય એવી કૃપા કરજે, અને અમને શાંતિ અપાવજે તથા લીધેલા શપથ પળાવજે."

તેઓ આમ બોલતા હતા એટલામાં ઝગઝગતી કલગીવાળા હૅક્ટરે મોં આડું રાખી ટોપ હલાવ્યો, અને તરત જ પૅરિસની ચિઠ્ઠી બહાર કૂદી આવી. પછી જ્યાં બધાના ઘોડાઓ ગોઠવ્યા હતા અને નકશીદાર બખ્તર પડ્યાં હતાં ત્યાં લોકો હારબંધ બેસી ગયા અને સુંદર કેશવાળી હેલનના સ્વામી સુરૂપ ઍલેક્ઝાન્ડરે પોતાનું સુંદર કવચ શરીરે ધારણ કરવા માંડ્યું. પ્રથમ તેણે પગનું કવચ પહેર્યું, અને તેને રૂપેરી આંકડા વડે ઘુંટી આગળ સજ્જડ કર્યું. પછી તેણે છાતી ઉપર પોતાના ભાઈ લિકેઅનનું ઉરસ્ત્રાણ ધારણ કર્યું, અને તેને બરાબર બેસતું કર્યું. ખભા ઉપર પોતાની રૂપેરી મૂઠવાળી કાંસાની તરવાર તથા એક મ્હોટી મજબૂત ઢાલ ભેરવી લીધી અને તેના મસ્તક ઉપર ઘોડાના વાળની કલગીવાળો ભરેલો ટોપ પહેરી લીધો. તે ટોપ પરની કલગી જબરજસ્ત ફરફરવા લાગી. છેવટે, હાથમાં અનુસાર પકડી શકાય એવો એક મજબૂત ભાલો તેણે ગ્રહણ કર્યો અને આ જ પ્રમાણે શૂરવીર મેનેલેઅસે પણ પોતાનું કવચ ધારણ કર્યું.

આ પ્રમાણે જનસમૂહની મધ્યે સંપૂર્ણ કવચ ધારણ કરી રહ્યા પછી બન્ને ભીષણાકૃતિ વીરો ટ્રોજનો તથા ઍકાઇઅનોની વચ્ચે થઇને ચાલવા લાગ્યા, અને અશ્વવિદ્યાના ટ્રોજનો તેમ જ કવચધારી ઍકાઇઅનો તેમને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા. પછી પરસ્પર ક્રોધથી ભાલા હલાવતે હલાવતે તેઓ નિમિત સ્થાને અન્યોન્યની પાસે આવી ઉભા. પ્રથમ ઍલેક્ઝાન્ડરે પોતાનો દીર્ઘ છાયાવાળો ભાલો જોરથી ફેંક્યો, અને તે ઍટ્રાઇડીઝની ગોળ ઢાલ પર વાગ્યો, પણ તે અંદર પેસી શક્યો નહિ, કેમ કે તેની કાંસાની અણી મજબૂત ઢાલમાં વાંકી વળી ગઈ. પછી ઍટ્રીઅસ-સુત મેનેલેઅસે ભાલો ફેંકવા હાથ ઉંચો કર્યો, અને ઝ્યૂસપિતાની પ્રાર્થના કરી "હે પ્રભુદેવ, સુરૂપ ઍલેક્ઝાન્ડરે પ્રથમ મ્હારૂં અહિત કર્યું છે, માટે મ્હને તેનું વેર લેવાની શક્તિ દે, અને તેનો મ્હારે હાથે પરાજય કરાવ, જેથી કરીને ભવિષ્યની પ્રજામાંના ઘણા પુરુષો પ્રેમભાવથી આતિથ્ય કરનારનું અહિત કરતા બ્હીએ."

આમ બોલી તેણે પોતાનો દીર્ઘ છાયાવાળો ભાલો સમતોલ રાખી જોસભેર ફેંક્યો, અને તે પ્રાયમપુત્રની ગોળ ઢાલમાં વાગ્યો. ચળકતી ઢાલમાં તે ભારે ભાલો પેસી ગયો અને નકશીદાર ઉરસ્ત્રાણમાં થઇને તે આગળ આવ્યો અને ઠેઠ તેના પાસા આગળ તેની બંડી ફાટી ગઈ, પણ તે પાછો હઠી ગયો અને તેથી મૃત્યુના શ્યામ મુખમાંથી બચી ગયો. એટલે ઍટ્રાઇડીઝે રૂપેરી મૂઠવાળી તરવાર ખેંચી, અને હાથ ઊંચો કરી તેના ટોપની કિનાર પર ઘા કર્યો, પણ ત્યાં તરવારના ત્રણ, બ કે ચાર, કકડા થઈ ગયા અને તે તેના હાથમાંથી પડી ગઈ. તેથી ઍટ્રાઇડીઝ

તરફ આકાશ ભણી જોઈ બોલ્યો "જ્યૂમપિતા, ખરેખર તારા જેવો નિર્દય બીજો કોઈ દેવ નથી. રૂડું તો એલેક્ઝાન્ડરના પાપનું વેર લેવાનું ધાર્યું હતું પણ આ મ્હારી તલવાર ભાગી ગઈ છે, અને મ્હારો ભાલો પણ વૃથા ગયો, કેમ કે હું તેનો વધ કરી શક્યો નથી."

આમ કહેતામાં તેણે તેનાપર તરાપ મારી, અને તેના ઘોડાના વાળની કલગી ઝાલીને ચક્કર ફેરવી કવચધારી એકાઇઅનો તરફ ઘસડી ગયો. તેથી ટાપીની નીચે બાંધેલા ભરતના પટાનો તેના કોમળ ગળે ફાંસો આવી ગયો. આ વખતે મેનેલઅસ તેને ઘસડી જાત અને અનન્ય કીર્તિ પામત, પરંતુ જ્યૂસપુત્રી એફ્રોડાઇટી તરત ચેતી ગઈ, અને તેણે તે વધ કરેલા બળદના ચામડાનો પટો તોડી નાખ્યો, તેથી તેના પ્રબળ હાથમાં ખાલી ટોપ જ નીકળી આવ્યો. તે તેણે મેનેલેઅસે તેને હવામાં ફેરવી સુંદર બખ્તરધારી એકાઇઅનો પ્રત્યે ફેંક્યો, અને તે તેનો વિશ્વાસુ મિત્રોએ ઊંચકી લીધો. અને તે પોતે ફરીથી ભાલાથી તેનો વધ કરવાને આતુર બની ફરીથી તેના ભણી કૂદ્યો પરંતુ એફ્રોડાઇટીએ પોતાની દિવ્ય શક્તિ વડે ઘણી સ્હેલાઇથી પેરિસને ખેંચી લીધો, અને તેને ગાઢ અંધકારમાં સંતાડી દીધો, અને પછી તેના પોતાના જ સુવાસિત ખુશબોદાર ઓરડામાં લઈ જઈ બેસાડ્યો. ને પોતે હેલનને તેડવા ગઈ. હેલન પેલા ઊંચા બુરજપર હતી, અને તેની આસપાસ ટ્રોજન સ્ત્રીઓ ટોળે મળી હતી. તેથી તેણે એક વૃદ્ધ ડોસીનું રૂપ લઇ તેનું સુવાસિત વસ્ત્ર ઝાલી ખેંચ્યું, અને તેના પ્રત્યે બોલી, એ વૃદ્ધ ડોસી જ્યારે હેલન પોતાના અતિપ્રિય લેસિડાઇમનમાં હતી ત્યારે તેને માટે સુંદર ઊન તૈયાર કરી લાવનાર કારીગર હતી. એ જ પિંજારણને વેશે સજ્જ થઈ એફ્રોડાઇટીએ કહ્યું "ચાલ, એલેકઝાન્ડર તને ઘેર બોલાવે છે. એ એના પોતાના ઓરડામાં એની જડિત સેજમાં સુંદર પોશાકે તેજસ્વી દેખાતો પડ્યો છે. તે શત્રુ સાથે લડતાં પાછો ફર્યો છે એમ તો નાગરી નહિ; નૃત્યને માટે સજ્જ થયો હોય અથવા નૃત્યથી થાકી આરામ લેવા બેઠો હોય એમ જ તું માનીશ."

આમ કહી તેણે હેલનના હૈયાને ઉછાળો મારતું કરી દીધું, અને પછી તેણે તે દેવીનું સુંદર ગળું, મનોહર વક્ષ:સ્થળ, અને ચળકતાં નેત્ર જોઈ આશ્ચર્યથી કહ્યું, અને તેનું નામ લઈ બોલી "હે અદ્ભુત રાણી, વળી મ્હને ભમાવવાની તારી ઈચ્છા કેમ થઇ વારું? હમણાં મેનેલઅસે સુરૂપ એલેક્ઝાન્ડરનો પરાજય કર્યો છે અને તે મ્હને અભાગિણીને પોતાને ઘેર લઈ જશે, તેથી ફ્રિજિયાના કે રમ્ય માઇઓનિઆના કોઇ ભરપૂર વસ્તીવાળા શહેરમાં મર્ત્ય માનવીઓ પૈકી જો કદાચ બીજો કોઇ વળી તારો પ્રિયતમ થયો હશે, તો ખરેખર તું મ્હને ત્યાં લઈ જવાની માટે જ તું કપટભાવથી અહીં આવી છે. જા, એની પાસે જઈ બેસ, અને દેવતાઓના આ ચાળા મૂકી દે. ઓલિમ્પસ પણ પાછી જતી નહિ, પરંતુ એની ખાતર દુ:ખ ભોગવ્યાં કર, અને એ તને પત્ની કે દાસી બનાવે ત્યાંસુધી એની રક્ષા કર્યા કર. પણ હું તો ત્યાં આવવાની નથી—એની શય્યા સજ્જ કરવી એ હવે મ્હારે માટે પાપનું કામ છે, ટ્રોયની સર્વ સ્ત્રીઓ મ્હારી નિન્દા કરે, અને વળી મ્હારા હૃદયમાં અનન્ત દુ:ખો ભરાઈ રહ્યાં છે."

એટલે દિવ્ય એફ્રોડાઇટી ક્રોધ કરી બોલી "મ્હને ચીડવ નહિ, હે અવિચારી સ્ત્રી! નહિ તો ક્રોધાવેશમાં હું તને કદાચ તજી દઈશ, અને અત્યાર મ્હારો તારાપર નિસીમ પ્રેમ છે

જુઓ, શીતાવની ઝીલનકા ૨ ૦–૧૨–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

તેટલો જ કદાચ દ્વેષ થાત જેથી હવણ ટ્રોજનો અને ઍકાઇઅનો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ઉત્પન્ન કરી, તને કમોતે મરાવીને શાન્ત થઈશ."

આ સાંભળી ઝૂસ-સુતા હેલન બ્હીની અને પોતાનું ઝગઝગતું વસ્ત્ર ઓઢી લઈ શાન્ત પણે ચાલવા લાગી. ટ્રોજન સ્ત્રીઓએ તેને જતી જોઈ નહિ, અને તે દેવીની પાછળ પાછળ ચાલી.

હવે બન્ને ઍલેક્ઝાન્ડરના રમણીય ઘરમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે દાસીઓ તરત પોતપોતાને કામે વળગી ગઈ, અને તે સુન્દરી ઉંચા છાપરાવાળા ખંડમાં ગઈ, અને હાસ્ય વિનોદની ચાહનારી દેવીએ પોતે હેલનને માટે એક ખુરસી લાવી પેરિસના મ્હોં આગળ મૂકી. તે પર અજયબધારી ઝૂસની પુત્રી બેઠી, અને ત્રાંસુથી જોતાં બોલવા માંડ્યું અને પોતાના સ્વામીને ઠપકો દેવા માંડ્યો "તું યુદ્ધમાંથી પાછો આવતો રહ્યો, મ્હારા આગલા પતિ જેવા મહા યોદ્ધાને હાથે તું ત્યાં મુઓ હોત તો સારું થાત. ખરેખર, એક સમયે તું બડાશ હાંકતો હતો કે એરીઝને વ્હાલા મેનેલેઅસથી હું બાહુબળમાં ને યુદ્ધબળમાં ચઢિયાતો છું, પણ હવે એ ને એરીઝને વ્હાલા મેનેલેઅસને ફરીથી દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવાનું આહ્વાન આપ તો. ના, ના, હું પોતે જ તને કહું છું કે સુવર્ણકેશ મેનેલેઅસ સાથે હવે દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરીશ મા, તેની જોડે પ્રમત્ત બની લડીશ મા; કદાચ તેનો ભાલો તરત જ તારો પ્રાણ લેશે."

એટલે પરિસે ઉત્તર આપ્યો અને કહ્યું "સ્ત્રી, નિર્દય મ્હેણાં મારીને મ્હારા જીવને દુઃખ કર. આજે, ખરેખર, મેનેલેઅસે ઍથીનીના સહાયતાથી મ્હને પરાજિત કર્યો છે, પણ વળી કોઈ દિવસ મ્હારો વારો આવશે, કેમ કે આપણા પક્ષમાં પણ દેવતાઓ છે. પણ ચાલ હવે આપણી સેજમાં આપણે પ્રેમરસ પીએ, કેમકે આ ક્ષણે મ્હારું હૃદય જેવું પ્રેમમાં તરબોળ થઈ ગયું છે, તેવું તો હું તને રમણીય લેકિડાઇમનમાંથી હરી લાવ્યો, અને મ્હારા સમુદ્રગામી વહાણમાં તારી સાથે સફર કરી, તથા ક્રેનેઇના દ્વીપમાં તારી શય્યામાં બેસી તારી સાથે પ્રેમ લૉપમાં પડ્યો, ત્યારે પણ થયું ન હતું; અત્યારે મ્હારો સ્નેહ ઉભરાઈ જાય છે, અને હું મધુરસની લ્હેરમાં લીન થઈ જાઉં છું." એનું કહી તે શય્યા ભણી ચાલ્યો, અને તે સુન્દરી તેની પાછળ પાછળ ગઈ.

આ પ્રમાણે તે બેઉ જણ પોતાની રંગબેરંગી શય્યામાં જઈ સૂતાં, પણ આ બધી સમય ઍટ્રાઈડીઝ તો વિકરાળ પશુની પેઠે સેનામંડળમાં આમતેમ ભમતો હતો, અને તેજસ્વી ઍલેક્ઝાન્ડરને શોધતો હતો. પણ ટ્રોજનોને તેમના યશસ્વી પક્ષ્યોમાંથી કોઈ પણ ઍલેક્ઝાન્ડરને શોધી એરીઝને વ્હાલા મેનેલેઅસને બતાવી શક્યું નહિ. ખરેખર તેમણે કોઈએ તેને દીઠો હોત તો જરૂર તેઓ તેને દયાભાવથી સંતાડત નહિ, કેમ કે સર્વે લોક તેને ઘોર મૃત્યુની પેઠે ધિક્કારતા હતા. તેથી નરપતિ ઍગૅમેમ્નને ત્યાં તેમની સમક્ષ કહ્યું "હે ટ્રોજનો, ડાર્ડેનિઅનો, તથા તેમના મિત્રો મ્હારું કહેવું સાંભળો. હવે એરીઝને વ્હાલા મેનેલેઅસનો વિજય નક્કી થઈ ચૂક્યો છે. તમે આર્ગૈસની હેલન તથા તેનું સર્વ દ્રવ્ય પાછું સોંપી દો, અને ભવિષ્યની પ્રજા સંભારે એવો યોગ્ય દંડ આપો." ઍટ્રાઇડીઝે આવું કહ્યું અને સર્વ ઍકાઇઅનોએ અનુમતિ આપી.

પ્રિયતમને પ્રશ્ન.

લેખક—રા. ગોકુલદાસ-દ્વારકાદાસ રાયચુરા.

(ગઝલ)

પ્રિયતમ પ્રેમી છો જિગના,
    જગતપ્રેમી થશો ક્યારે ?
ઉગાર્યો તુરત મુજ અહીં,
    જગતને ઉદ્ધારશો ક્યારે ?
સદા મમ સાથી સુખદુ:ખના,
    સહુ સાથી થશો ક્યારે ?
મ્હને સન્માર્ગ દોર્યો છો,
    જગતને દોરશો ક્યારે ?
કવિ વક્તા ને સાક્ષર છો,
    નિરક્ષર તારશો ક્યારે ?
સદા જ્ઞાની ગણાઓ છો,
    સુવિદ્યા આપશો ક્યારે ?
ગૃહ ગૃહરાજ્ય ઇચ્છો છો,
    સ્વરાજ્યે રાચશો ક્યારે ?
કીતાબો ખુબ ખોલી છે,
    દુખી દિલ વાંચશો ક્યારે ?
વીરોના શૌર્યપૂજક છો,
    રણાંગણ શોભશો ક્યારે ?
પ્રિય મુજ સર્વ આશા છો,
    જગત આશા થશો ક્યારે ?

કરી . તને કમોતે મરતુને નાગા કરીશ.'

આ સાભળી ક્યૂસ-પુત્રા હેલન ઊભી થઈ અને પોતાનું ઝગઝગતુ વસ્ત્ર ઓઢી ત્યાંથી પણ ચાલવા લાગી ટ્રોજન સ્ત્રીઓએ તેને જતી જોઈ નહિ અને તે દેવીની પાછળ પાછળ ચાલી

હવે જ્યારે અલેક્ઝાન્ડ્રસના રમણીય ઘરમા આવી પહોંચ્યાં, ત્યારે દાસીઓ તો તે પોતપોતાના કામે લાગી ગઈ, અને તે સુન્દરી ઊંચા છાપરાવાળા ખડમાં ગઈ અને હાસ્યવિનોદની અધિષ્ઠાત્રી દેવીએ પોતે હેલનને માટે એક ખુરશી લાવી પૅરિસના મ્હોં આગળ મૂકી તેપર અજયમધારી ઝ્યૂસની પુત્રી બેઠી, અને કટાક્ષથી જોતા બોલવા માંડ્યું અને પોતાના સ્વામીને ઠપકો દેવા માંડ્યો 'તું યુદ્ધમાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે મ્હારા આગલા પતિ પેલા મ્હોટા યોદ્ધાને હાથે તું ત્યાં મુઓ હોત તો સારું થાત ખરેખર, એક સમયે તું બડાશ હાંકતો, કે મેરીઅને વ્હાલા મેનેલેઅસથી તું બાહુબળમાં ને યુદ્ધબળમાં ચઢિયાતો છું પણ હવે તું જા ને એરીઝને વ્હાલા મેનેલેઅસને ફરીથી દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવાનું આહ્વાન આપ ના, ના, પણ હું પોતે જ તને કહું છું કે સુવર્ણકેશ મેનેલેઅસ સાથે હવે દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરીશ મા, તેની જોડે હવે પ્રમત્ત બની લડીશ મા, કદાચ તેનો ભાલો તરત જ તારો પ્રાણ લેશે "

એટલે પૅરિસે ઉત્તર વાળ્યો અને કહ્યું, 'દેવી નિર્દય મ્હેણાં મારીને મ્હારા જીવને દુઃખ ન દે, ખરેખર, મેનેલેઅસે ઍથીનીની સહાયતાથી મ્હને પરાજિત કર્યો છે, પણ મ્હારો વારો આવશે, કેમકે આપણા પક્ષમાં પણ દેવતાઓ છે પણ ચાલ આપણે પ્રેમરસ પીએ, કેમકે આ ક્ષણે મ્હારૂં હૃદય જેવું પ્રેમમાં લાગ્યું'

સાયંકાળનો સમય, ઊંચ ઝાડી, પગરેતી પણ ચુરકસી..., ... વિકટ માર્ગે એક જણ ઉતાવળ ચાલ્યો જતો હતો જેમ બને તેમ ટૂંક વખતમાં કોઈ પણ ગામમાં હવે પહોંચ્યે જોઈએ એમ તેના મનમાં હોય એવું સ્પષ્ટપણે જણાતું હતું ક્ષણે ક્ષણે અંધકાર તેને આવી મળતો હતો, ત્યાં તે પણ અંધકારને પાછળ મૂકવા ઉતાવળે ચાલતો હતો તેના મનમાં તેવી જ ત્વરાએ વિચારો પણ દોડી રહ્યા હતા આ પુરુષ કોઈ નહી પણ રંગરાવ આપ્પાએ બિજાપુર મોકલેલે સુભાનીયો હતો—તે બિજાપુર જતો હતો તેના મસ્તિષ્કને ઘુમાવતા અનેક વિચાર ચાલી રહ્યા હતા—ગયા પંદર વીસ દિવસમાં આપણા વિરુદ્ધ શી શી ભાંજગડ થઈ, એનું પરિણામ શું આવશે, એના જ વિચારમાં અત્યારે તે તલ્લીન હતો અને મનમાં એના જ ભરમ બબડવા લાગ્યો —

" મ્હોટા સાહેબના કેવો ધાક ! અને આજ તેનાપર આ વિલક્ષણ પ્રસંગ ! બિજાપૂર તેમનું કેવું માન-કેટલું વજન ! અરેરે, પણ આજ શું થશે કે શું નહી તે પણ કલ્પી શકાતું નથી ! નાનાસાહેબ ખુલ્લું ક્યાં જતા રહ્યા ? છેવટે છેવટે વળી અરે ? અરે ! તે કાનેપર ત્યારથી સાહેબની તબિયત કેટલી વિલક્ષણ થઈ ! અને બિજાપૂર મોકલ્યો છે ખરો પણ તે શું ઉપયોગ થશે તે ઈશ્વર જાણે ! શું આજ રડીયોથી ચાલી આવેલી કારભારી જશે

ત્યાં મેદાન પણ સારૂં હતું, અને એક ન્હાનું વોકરૂં પાસે વ્હેતું હતું, થોડે દૂર એક ગામડું એનું આવ્યું હતું આ સ્થળ પસંદ કરી પોતાના માણસોને મહીરના નજીક તંબુઓ ઠોકવા હુકમ કર્યા એ હુકમ સાંભળતા જ કહ્યું "પણ આ તો હિન્દુઓનું દહેરૂં છે" કરીમબક્ષ ચીડાઈને બોલ્યો —"ક્યોં બે ! તું શું હિન્દુની ઓલાદનો છે કે તને હિન્દુના મંદિરનું આટલું બધું લાગે છે ? વાહ કેવું સરસ દેવાલય છે ! ચાલો, જલદી તંબુ ઠોકો ! ત્યાં સુધી હું મંદિરમાં જઈ હુક્કો ગડગડાવતો વિશ્રાંતિ લઉં છું અહમદખાન ! જરા હુક્કો તો ભરી લાવ, તલપ લાગી છે—અલ્લા ! અલ્લા !"

આમ કહેતો એ દાઢીપર હાથ ફેરવતો ફેરવતો મંદિર તરફ ગયો મંદિરમાં આ વખતે એક સ્ત્રી
અને એક યુવાન પુરૂષ-છોકરવાદી ઉમ્મરનો પુરૂષ-આશ્રયાર્થે
આવ્યાં-સાંભળતા તે સ્ત્રી અને તે
ગયા. બન્નેનું કાળજું ધડકતું હતું
અને હુક્કો લઈ મંદિરમાં ગયો. તેની પૂંઠે પૂંઠે કરીમબક્ષ પ્ર
જતા વાર આ સ્ત્રીપુરૂષને જોઈ મ્હોટેથી હસીને બોલ્યો —"
કરીમબક્ષ જરા પાછળ હઠ્યો, અને "કોન ! જનાના !"
મ્હાર એક વૃક્ષ નીચે ઘાસીઓ નાખવાનું કહ્યું ઘાસીઓ પાથરી હુક્કો ભરી, તકીયે ટેકો અહમદ બાજુએ ઉભો, કરીમબક્ષ બેઠો એકબે વખત ગુડગુડ કર્યા પછી અહમદને કહ્યું —"અંદરના માણસોને કહે કે અહીં ખાનસાહેબની છાવણી પડવાની છે, માટે તમે અહીંથી બીજે ઠેકાણે જાઓ"

અહમદે બારણા પાસે આવી પેલા તરૂણ પુરૂષને મ્હોટેથી બુમ પાડી કરીમબક્ષનો સંદેશો કહ્યો તે સાંભળતા તે બન્ને સ્ત્રીપુરૂષ છુટકારાનો દમ ખેંચતા બ્હાર પડ્યા, તેવામાં અહમદખાન તે સ્ત્રીનું મુખ જોવાની લાલચથી બારણા આગળથી દૂર ખસ્યો નહીં, છો બારણામાં ઉભો હતો ત્યાંથી જરા બાજુએ થયો પણ તેની નજર તે સ્ત્રી તરફ એકસરખી લાગેલી હતી તે સ્ત્રીએ ઘુમટો કાઢ્યો અને બ્હાર નીકળવા લાગી પણ અહમદખાન હજી ખસ્યો નથી એમ જોતા તે પાછી હઠી અને ધીમેથી તે પુરૂષના કાનમાં તેને બાજુએ ખસવાનું કહેવા ગણગણી. તે પુરૂષે મીઠી અને અદબભરી વાણીથી અહમદની પાસે આવી તેને દૂર થવા કહ્યું. તે પુરૂષને જોતાને તેનો અવાજ કાને પડતા જ અહમદ જરા ચમક્યો-પણ તરત દૂર તો થયો, પરંતુ તેનું લક્ષ્ય-તેમ નજર હવે તે સ્ત્રીને મૂકી તે પુરૂષ તરફ લાગી-તે અત્યંત ધ્યાન પૂર્વક તે પુરૂષને જોઈ રહ્યો જેમ જેમ એ તેને વધુ જોતો ગયો તેમ તેમ તેની શંકા દઢ થતી ગઈ અહમદ જેમ જેમ તેની તરફ જોતો તેમ તેમ તે પુરૂષ તેની નજર ચુકવતો ને સ્ત્રીસાથે મંદિર બ્હાર નીકળ્યો અને તેઓ ગામ તરફની વાટ છોડી બીજી વાટ તરફ ચાલવા લાગ્યો અહમદ તેમની તરફ ત્યાંથી ટગટગ જોઈ રહ્યો હતો તે બન્ને થોડે નીકળી ગયા નહીં હોય ત્યાં તેણે કરીમબક્ષ પાસે જઈ તેના કાનમાં કાંઈ કહ્યું, તેણે કાંઈ પુછ્યું પાછો કાંઈ ઉત્તર આપ્યો

"અહીં, જનાબે આલી, આપને હજુર બોલાવે છે" આ સાંભળી તે પુરુષ ગુંચવાયો પણ તરત ઉત્તર આપ્યો—"મને બોલાવવાની શી મતલબ? હું આને ઉપાડીને શી રીતે આવી શકું! આપની મરજી હશે તો આને પાછીના ગામમાં પહોંચાડી પાછો આવીશ"

અહમદે નમ્રપણે પાછું કહ્યું—'જનાબ, આપના જનાનાને મહેલમાં જતાં સુધી બેસવા દ્યો આપને બિલકુલ ખોટી થશે નહિ" હવે બીજો ઇલાજ હતો નહિ એટલે તે બન્ને જણ લાચારીએ પાછા ફર્યા મહેલમાં તે સ્ત્રીને બેસાડી અને અધુરુઅધુરૂં હાંફી ગયેલીને પ્રમાદ હતો બહાર કરીમબક્ષ પાસે બે મસાલચી મશાલ પ્રગટાવી ઉભા હતા અહમદ જોડે તે પુરુષ કરીમબક્ષ પાસે આવ્યો રિવાજ મુજબ બંદગી સલામ વગેરે થયા પછી કરીમબક્ષે "આવ્યો ગોઠીએ" કહ્યું તે મુઝાયો કરીમબક્ષ અને અહમદ તેની તરફ નીહાળી નીહાળીને નિશ્ચિતદૃષ્ટિથી જોતા હતા, તેની સ્થિતિ વિલક્ષણ થઇ કરીમબક્ષે "તમે કોણ? ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં ચાલ્યા?" વગેરે પ્રશ્નો પુછ્યા પરંતુ તે પ્રશ્નના ઉત્તર આપતાં તે મુઝાયો છતાંયે કાંઇક ઉત્તર આપ્યા તો ખરા કરીમબક્ષને આ ઉત્તર ખરા નથી, એમ તરત જ લાગ્યું અને વધારે પ્રશ્નો પુછવા લાગ્યો તે તરૂણે સુઝયા તે ઉત્તર આપ્યા આ ઉત્તરોથી કરીમબક્ષ અને અહમદ વચ્ચે વચ્ચે એકમેક સામે જોઇ હસતા હતા તે તરૂણે હવે ઉઠી જવાની ખાહેસ રાખી પણ "ખાનસાહેબ હમણાં આવશે, તેમને મળી ખરી હકીકત કહી પછી તેમની રજા લઇ જ જજો" એમ કરીમબક્ષે કહ્યું

'छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति' આ કહેવતનો પેલા તરૂણને આ વખતે અનુભવ થયો એક ખાનના સપાટામાંથી છુટતાં હતા, ત્યાં અમારા બીજા તિરમારખાન આવે પછી જાઓ શું કરે બિચારો! લાચાર! પોતાથી બને એટલી ખટપટ કરી પણ કરીમબક્ષે એક જ ઉત્તર આપ્યો લાચાર થઇને પાછો દીવાનખાનામાં ગયો અહમદખાન દરવાજા બહાર આવી બેઠો ઘણી વખત સુધી તેની અને તે સ્ત્રીની ઘુસપુસ ચાલી એટલામાં તબલાં ઢોલક વાગ્યાં અને પાછળ રહેલા માણસો પણ આવી પહોંચ્યા—જ્યાં ત્યાં મશાલો મશાલો થઇ રહી હતી એક સરખી નગારાં ઉપર દાંડી રહી મશાલોનું અજવાળું સર્વ જગ્યાએ પ્રકાશિત કરી રહ્યું કરીમબક્ષ ઉઠ્યો, તેણે પોતાના ઉપરીને ત્રણ વખત મુજરો કર્યો ખાનસાહેબ ઘોડાપરથી ઉતર્યા અને પોતાના તંબુમાં પોતાના માણસોની સલામો ઝીલતા ગયા

આ ખાન જુવાન હતો તેનો પોષાક સાદો હતો એક હાથમાં રેશમી રૂમાલ અને બીજા હાથમાં નાગી તલવાર હતી દેખાવે તે ખુબસુરત હતો તંબુમાં જઇ ચારપાઇપર અર્ધ બેઠો અર્ધ આળોટતો પડ્યો હજુરીયાએ આવી બાજુપર એક હુક્કો મુક્યો હુક્કો પીતાં પીતાં તેને રસ્તામાં પકડેલા માણસનું સ્મરણ થયું ને તેને તરત લઇ આવવા ફરમાવ્યું તુરત બે સિપાઇ તેહી સુભાનીયાને લઇ દાખલ થયા સુભાનીયો કુર્નિસાત કરી હાથ જોડી ઉભો ખાનસાહેબ કાંઇ પુછવા જાય છે ત્યાં કરીમબક્ષ અંદર આવ્યો અને થોડા વખત સુધી ખાનના કાનમાં કાંઇ કહ્યું તરત 'તેને પણ લાવ' એવો હુકમ થયો અહમદ પેલા તરૂણ પુરુષને લઇ

આવ્યો તે તરુણ અહમદની પઠેપૂઠે મુગો અને ગભીર ચહેરો રાખી તંબુમાં દાખલ થયો. અંદર પગ મૂકી મુજરો કરી ઉંચે જોયું તો સુભાનીયાની એના ચ્હેરાપર અને એની સુભાનીયાના ચ્હેરાપર નજર પડી એની ગંભીરતા એકદમ જતી રહેવી લાગી, અને સુભાનીયો આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા હો તેમ એના તરફ જોઈ રહ્યો. સુભાનીયાને જોતાં જ તે તરુણ મરાઠાનું ચિત્ત ઉંડું બાવરું બની ગયું—એ ખાનસાહેબની નજરમાં તરત આવ્યું. ખાનસાહેબ એક સરખા તે તરુણ તરફ અને વચ્ચેવચ્ચે સુભાનીયા તરફ જોઇ રહ્યા. આ દેખાવથી કરીમખાન અને અહમદખાને એકમેક તરફ અર્થસૂચક નેત્રપલ્લવી કરી આ યુવાન મરાઠા તરફ જોઈ રહ્યા.

ચિત્રપરિચય.

ચાલુ વર્ષમાં સમાલોચક પ્રત્યે કેવળ ભાવભરી દૃષ્ટિથી જોતા અમ્હારા એક સ્નેહી રા. રવિશંકર પંડિતે સમાલોચકમાં પ્રગટ કરવા પોતાના ચિત્રકર્મના કેટલાક નમુનાઓ મોકલ્યા છે. એ ભાઇ વિદ્યાના વ્યસની છે અને ચિત્રકળામાં પ્રવીણ છે. કૉલેજમાં હજી તો શીખે છે અને અવકાશના સમયે ચિત્રકળાનો શોખ વધારે છે. એમની કેટલીક કૃતિઓ પહેલાં આમાં પ્રસિદ્ધ થઇ છે. આ અંકમાં પણ એમની બે કૃતિઓ છે. ૧. રાજકવિ કલાપિના બિલ્વમંગળનો વિષય છે. ૨. ઉમર ખય્યામની સુપ્રસિદ્ધ રૂબાયતનો વિષય. ઉમર ખય્યામની ફારસી કવિતાઓએ જગતના સાહિત્યમાં કંઇ અનન્ય જ સ્થાન લીધું છે. આ વિષયક પ્રસંગો સર્વેને જાણીતા છે એટલે પિષ્ટપેષણ અને નિરર્થક છે.



પુસ્તક ૨૪ મું,]   ઑક્ટોબર, ઈ. સ. ૧૯૧૯   [અંક ૧૦.

પ્રાસંગિક વિચાર

લેખક—રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

૧. મુંબાઇની મ્યુનિસીપલ કોરપોરેશનનું નવું બંધારણ

મુંબાઇની મ્યુનિસીપલ કોરપોરેશન હિન્દમાં એક પ્રથમ પંક્તિની સંસ્થા ગણાય છે સર ફિરોજશાહે આ કોરપોરેશનની પ્રતિષ્ઠા અને સ્થાન એવાં તો અમૂલ્ય બનાવ્યાં છે કે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ભોગવનારાં હિન્દનાં મુખ્ય મુખ્ય નગરોમાં મુંબાઇએ પ્રથમ પદ લીધું છે આજ વર્ષો પછી મુંબાઇની આ કોરપોરેશનનું બંધારણ નવેસરથી રચવાની વાજબી રીતે જરૂર જોવાય છે મુંબાઇ સરકારે પોતાના અભિપ્રાયો ખરડો મ્યુનિસીપાલીટીઉપર મોકલી આપ્યો હતો અમારું એવું માનવું છે કે એ ખરડો જોઇએ તેટલો વિશાળ ન જ હતો પણ મ્યુનિસીપાલીટીના સભાસદો પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં એ ઉપર વધારે બારીકાઇથી જોશે અને આખી રચનાને વધારે વિસ્તૃત અને લોકશાસક બનાવશે એવી આશા અમે સહજ જ રાખી હતી પરંતુ એ આશા નિરાશામાં નિરમી છે મુંબાઇની પંદરલાખ માણસોની વસ્તીપર આ કોરપોરેશનમાં બેસનાર થોડાક ધનિકોની જ હકુમત ચાલે છે અને એના કલ્યાણમાટે આ કહેવાતા લોકનેતાઓ કે પ્રતિનિધિઓએ ઘણું જ થોડું કર્યું છે કોંગ્રેસ અને કોન્ફરન્સોમાં એ જ પ્રતિનિધિઓએ જ્યારે સ્વાતંત્ર્યની બડી બડી વાતોને બહેકાવી દીધી-દે છે, ત્યારે અહીં તો પોતાના જ સ્વાર્થી હકોના સંરક્ષણ માટેની તીવ્ર ઇચ્છા દર્શાવાયલી જોવામાં આવે છે આ વસ્તુસ્થિતિ ખરે જ શરમભરી છે. કોરપોરેશને સૂચવેલી કેટલીક બાબતો પૈકી બે વાતો તો અમારું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે કોરપોરેશન સૂચવે છે કે માસિક ભાડું રૂ ૨૦ ભરનાર ભાડૂતોને તથા સુનેહના અમસદારોને મત આપવાનો હક આપવો આ બન્ને બાબતો તદ્દન ગેરવાજબી અને સખ્ત વાંધાભરેલી છે મુંબાઇ

પ્રસિદ્ધકર્તા ર ૪-૧૪-૦ ના (એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઇ.

શહેરના ઘણા ભલા માણસો જે નનરત અંગે મોટી ગૌરવ જનક મત મેળવી શક્યા છે તે કેટલીક નીમ ... આ રીતે જ બાબુ આપ છે અને અમ્દાવાદે જાણવું છે કે પોતાની રમ્મુ એ ... કરી ... કરવા આપવાનું ભાન આપનાર દરેક ભાગને મ્યુનિસીપાલીટીમાં મત આપવાનો હક મળવો જ જોઈએ મુંબાઈના સ્વચ્છંદી ધણવણીઓના ગરીબ ત્રાસ સહીને
... કાઈ મતિ ... મૂકાઇ ... વર્તમાન ...
... સ્વાભાવિક જ છે કે લોકો ...
તેણે ... રજુ કરાવવી જોઈએ ...
અને ... બીજા ... મેળવનાર મધ્યમવર્ગના ખરા અંગ છે ત્યારે ભાગનાના ખરે
... આપ જ ... ભિન્ના ...
... અને ... કીમત વર્ગના બીજા ...
મુંબઈના આમ વર્ગને ... કયા ધોરણોપર ? મુંબઈના ... જેવી બીજી હુરે તે જેવી વાત છે નહિ એ ... કથા છે અને એમને મત આપવાની રીત કરવી એ ... મુંબાઈની ... છે ? એનો ... જ નહિ અમને ... કે મુંબાઈના ... સમર્થ પોતાના ... મુ... ના ... લાગુનવગના ... જાહેર ... તે મુંબાઈ સરકારે પોતાની ... નામદાર સરકારને એ ... તરીકે ... કે મ્યુનિસીપાલીટીમાં ... આપવાનો અધિકાર ... ને આપવા માટે એમ ... હાકેમ ... સાહેબને આ ... વધારે ... થી જોયા અમે નમ્રતાપૂર્વક વિનતિ કરીએ છીએ

મ્યુનિસીપાલીટીની છેલ્લી ચુંટણી વખતે મુંબાઈના ... નવીન ... પોતે ... છે અને પોતે આટઆટલી સેવા પ્રજાની કરી છે અને ભવિષ્યમાં કરવાની ઉમેદ રાખે છે ... વાતોથી પ્રજામાં મોટા મોટા ખળભળાટ ઉભો કર્યો હતો મત આપનાર એમના જ ... તેમના ... પર વિશ્વાસ મુકી તેમને મત આપ્યા અને આ ગૃહસ્થો ... કાઉન્સીલરો ચુંટાયે પણ ખરા ! આજ આ વાતને મહિનાઓ વીતી ગયા છે અને ... આ મહાજનો ... કોરથી ... લોકસેવા કરી હોય એમ જણાતું નથી અમે એમ કરી આ ... સાર્થક કર્યા ... શ્રીમન્તાઈ અને મિથ્યા ... આ દૃષ્ટાન્તો ... મનમાં ... રાખવા જેવા છે મતાધિકારીઓએ ફરી વખત આવે આ બાબતમાં વિચાર કરવાની જરૂર છે ... આટલેથી પુરૂં થયું નહિ હોય તેમ હવે એમાંના કેટલાક રાજીનામા આપવા ... છે ... કામ કરવાની અશક્તિ અનિચ્છા કે નિવૃત્તિ હોય અને ... માની ... રહેતા ... આમ નિકળી જવું એ ... છે ... પોતાની શક્તિનો માપ એથી ... વચનસર ... પણ ... છે ... કહી ગયા છે કે,

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाना
प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

—પાર્લિયામેન્ટ—કહેવી સહેલી છે પણ મિત્રાની જરૂર છે કે જે તેના ન ને, હમણાં વાની કેટલી જરૂર છે એ આપણા વિચાર મનના દેશસેવકોના ધ્યાન [illegible]

૪. અમૃતસરની આવતી કૉંગ્રેસ

અમૃતસર એ પંજાબનું આજ એક મહાન ઐતિહાસિક [illegible] બની ગયું છે. એ નગરને એપ્રીલ ૧૯૧૯ના માર્ચ તો અમર નામથી ચરચાતી લીધું હતું. ૧૯૧૮ના ડીસેમ્બર માસના દિલ્હીમાં ભરાયલી રાષ્ટ્રીય પરિષદ વખતે ૧૯૧૯ ના અધિવેશન માટે આમંત્રણ કરવા તો અમૃતસરી ભાઈઓએ કહ્યું હતું કે અમ્હારું અમૃતસર ન્હાનું ગામ છે [illegible] નથી પણ હિન્દના પંજાબનું એ એક ઐતિહાસિક જોવા લાયક સ્થળ છે [illegible] શરીઓને આગળ પધારો ને એ જ પહેલાં [illegible] કરતાં આજે તો એ [illegible] પડી છે. અમૃતસરમાં કૉંગ્રેસ ભરવી કે નહિ એ વાતપર [illegible] ઉહાપોહ આજ સુધીમાં થ[illegible] જેઓના ચિત્તમાંથી ગભરાટનો [illegible] માટે [illegible] હતી [illegible] અમૃતસ[illegible] અમૃતની નરેશ—અમૃતસર એ ભગવાન માટે કોઈ કલિયુગના ગયાના વીરાએ [illegible] પુનિત અને [illegible] આત્મ એથી એ વીરાઓ [illegible] અને હવે [illegible] સર્વોપરિ જ નક્કી થયું હતું. [illegible] પણ હમણાં મનોવૃત્તિથી ત્યારેની [illegible] ઉદારતા કે એમેન્સ્ટીના સમય [illegible] વખતે તેઓ ઉપર [illegible] ન્હોતી [illegible] હિન્દ [illegible] પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત [illegible] અગત્ય [illegible] પછી [illegible] કે આ પરિ[illegible] સમારંભમાં [illegible] નહિ એવી અનુમાન કરવા [illegible] અમૃતસરમાં આવીને [illegible] આવી [illegible] -

[illegible] હજારી [illegible] જ બનાવે એવા [illegible] મામલો [illegible] પણ અમૃતસરના દેશસેવકોએ—પંજાબના [illegible] પ્રજાના આ સેનાનીઓ પોતાના [illegible] વધારે નિશ્ચયથી ઓળખે છે તેમણે [illegible] અને [illegible] પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો ને અને તેમાં [illegible] કે પ્રથમ વાતની [illegible] ઉપરનું કાંઈ જ કારણ નથી. પૉલીસ અને [illegible] એવા બીજા અમલદારો શાન્તિથી પોતાનું કાર્ય કર્યાં કરે અને કાંઈ [illegible] પણ [illegible] નહિ કરે તો શાન્તિથી સમારંભની પૂર્ણાહુતિ અવશ્ય થઈ શકે અને [illegible] ખાતરી—કે [illegible] આપવાનો અધિકાર અમ્હારો નથી. આમ [illegible] અને [illegible] [illegible] નેકી બહાદુર ઉતર મૅજીસ્ટ્રેટ સાહેબને રાકડો આપી દીધો અને [illegible] પરિષદ અમૃતસરમાં ભરાશે એ વાત [illegible] સ્પષ્ટ નિર્ણય થઈ ગયું. [illegible] અમૃતસરની આ કૉંગ્રેસ પણ શાન્તિથી પોતાના મહામુશ્કેલ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ કરવા સમર્થ નીવડો અને કાર્યવાહકો [illegible] અદ્વિતીય પશ્ચિમનું [illegible] [illegible] હિન્દવાસીઓ માટે આજ ઉભો કર્યો છે [illegible] પોતાના કાર્યમાં [illegible] તો જ [illegible] દેશસેવા [illegible] નીવડશે. આપણા ગુજરાતી [illegible] દેશસેવકોની આ વાર્ષિક યાત્રા કરવાની અગત્ય છે એના લાભ ઘણા છે—હાનિ કશી જ નથી.

[illegible] નો ઇતિહાસ રૂ ૧-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ

નવ ગ્મ ઇ ૮ ગીએ છીએ કે હિંદી જનોમાંના ઘણા જનો જે કોંગ્રેસથી તદ્દન અધટિત અને ના માનનાર રૂનણુ નઈ ગા છે તે જનોએ અમૃતસરની કોંગ્રેસમાં જરૂર જવુ જ જોઇએ. ' તુ કળ પણી પણ કોગ્રેસથી રૂમણુ નેવ એ દેશ સ્હામેનો ઘોર અપરાધ છે—એ દેશદ્રોહ છે એવું અમારું તાદ નાથી માનવું છે આ કોંગ્રેસમાં પંજાબના માજી માયકલ ઓડવાયરના રાજકારોભાની સચોટ તપાસ લેવાની જોઇએ અને વૉઇસરાય સાહેબને ફરવાડ પાછા બોલાવી લેવાની એમ્મનથી પ્રબળ માગણી રજુ થવી જોઇએ જે હાકિમોને જે દેશ ઉપર હકુમત કરવાન નિમ્યા છે તે હાકિમો પ્રજામાં અમનોખ અને મહાદુખ ઉભા કરી રાજની સુલેહ તે હાનિમા મહાભય કર ફાટ પાડે કે જેમને એ દેશીજનોમાં વણાઓને ઘાતકી રીતે મારવા માટે પ્રજા ગુન્હેગાર માને છે એ હાકેમો સત્તાના મહાન થી પોતાનો વિજય ગોપ કરે તો છો કૂરે પણ હિન્દઉપર હકુમત ચલાવવાને તો અનાલાયક જ છે નામદાર સમ્રાટ ની ને આ આપણી માગણી જરૂર સાંભળવી જોઇએ આ પ્રશ્નો ન્હાના જરાકે નથી—બહુ મ્હોટા છે અને કોંગ્રેસે એમ તે બોગે પણ તે ચચવા જ જોઇએ અને આ હિન્દી પાર્લામેન્ટે પોતાના એક અવાજથી પોતાની મજબુત માગણી રજુ કરવી જ જોઈએ—એ હિન્દીજનોની પ્રથમ ફરજ છે એ ફરજ બજાવતા પાછા પડાય તો ખરે જ દેશને શરમાવવુ પડે—હિન્દી સ્વરાજ્ય માટે તે હમણાં જ નાલાયક ઠરે

૩. ખિલાફતનો ઉજ્જ્વલ દિવસ.

તા ૧૭મી ઑક્ટોબર ૧૯૧૮ નો દિવસ હિન્દના મુસલમાન ભાઇઓએ પોતાના અસ્તિત્વના મહા સ્મરણીય પ્રસંગ તરિકે ઉજવ્યો હતો હિન્દના વર્તમાન ઇતિહાસમાં એ દિવસ—એ સ્મરણીય દિવસ સોનેરી અક્ષરે જ લખાઈ રહેવા માટે નિર્મિત થઈ ચુક્યો છે એ દિવસે મુસલમાન બન્ધુઓના એક મહાન્ દુખમા હિન્દુભાઇઓએ જાતિભેદને હડસેલી નાખી કોરાણે મુકી દઈ સાચા હિન્દીજન તરીકે સ્વધર્મ બજાવ્યો છે અને હિન્દની પ્રજાસમસ્તના એકજૂથમાં એ દિવસે યાદગાર પુરતી કરી છે મુસલમાની રાજ્યના પરમ સ્તંભ તુર્કીના રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખી કકડાકુકડા કરવાના યુરોપીય રાજ્યોના સ્વાર્થી વિચાર સ્હામે મુસલમાનભાઇઓએ એક અવાજે પોતાનો સખ્ત વાંધો તે દિવસે જાહેર રીતે દર્શાવ્યો છે હિન્દ સમસ્તમાં તે દિવસે મુસલમાન બન્ધુઓએ ખુદાતાલા પરવરદિગારને ટેકથી અને સાચા દિલથી અરજ ગુજારી બંદગી કરી છે ધંધો રોજગાર વિગેરેની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પડદા નાખી દેવામાં આવ્યા છે અને પ્રભુને ગમે જ એવી રીતે આ મહા ક્રિયાને ધર્મનું સ્વરૂપ આપી શાન્તિથી ખુદાતાલાને—પરવરદિગારને પોતાના કારમા દુખની ઉંડી યાદ દેવરાવી છે દેહદમનની મહાન્ તપશ્ચર્યા તરિકે હિન્દુ—મુસલમાન ભાઇઓએ તે દિવસે ઉપવાસના વ્રતનું પરિપાલન કર્યું ! આમ હજારો, બલ્કે લાખો જનોના ઉન્હા નિઃશ્વાસ પ્રભુના દરબારમાં પહોંચ્યા છે અને પ્રભુ—ખુદા પરવરદિગાર જરૂર જ તેને યોગ્ય દાદ આપશે એવી અમ્હને તો શ્રદ્ધા છે

યુરોપની પ્રજાના કેટલાક રાજ્યોમા આતર અવ્યવસ્થા હોવા છતા પણ ત્હેમને પોતાની રાજ્ય વ્યવસ્થા પોતાને કરી લેવાનો અધિકાર સ્વીકારવામા આવ્યો છે ઇટલી અને ગ્રીસ જેવા રાજ્યો યુદ્ધ પહેલા પણ તોફાની અને ઝનુની હતા તેમ જ હજી પણ છે છતાં એ પોતાની વ્યવસ્થા કરી લેવાને સ્વતંત્ર છે ત્યારે તુર્કીના કકડા ભુક્કા કરી તેમા ન્હાના ન્હાના રાજ્યો ઉભાં કરી તેમના ઉપર યુરોપીય દેખરેખની જરૂર હોવાનો અભિપ્રાય યુરોપના રાજ્યોએ દર્શાવ્યો છે એ અભિપ્રાય સ્વાર્થી અને ખટપટી છે હિન્દુરાજ્યો આજ નહિ જેવા છે જે માત્રિક રાજ્યો છે તે નામના રાજ્યો છે ન્હાના જાગીરદારો કરતા વિશેષ ત્હેમની કિંમત નથી જેસે નથી અને મ્હોટા સ્વતંત્ર રાજ્યો હોવાનો દાવો કરે છે તે મ્હોટા જાગીરદારો છે નથી ત્હેમને પોતાની પ્રતિષ્ઠા, નથી ત્હેમને પોતાની સ્વતંત્રતા, નથી ત્હેમને આત્મ અભિમાન કે નથી ત્હેમને પોતાને કર્તવ્યબુદ્ધિનુ ભાન આવી નીરસ અને શરમિન્દી સ્થિતિમા હિન્દના હિન્દુ રાજ્યો જીવે છે અને દેશનુ એ પરમ દુર્ભાગ્ય છે તેવી સ્થિતિ અમ્હને ભય છે કે યુરોપીય દેખરેખના પરિણામે તુર્કીના આ મહાન મુસલમાન રાજ્યનુ થઈ જશે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ય નહિ અને એનુ ગૌરવ અને એની પ્રતિષ્ઠા યોગ્ય રીતે સચવાઈ રહે તેટલા માટે હિન્દના મુસલમાન બન્ધુઓએ આ ખિલાફત દિવસ ઉજવ્યો અને તે વાજબી રીતે વાજબી જ માન્ય કર્યું છે આત્મમાનનુ જેને ભાન છે તે પ્રજા બીજુ શુ કરે? હિન્દુભાઇઓએ જે એકીભાવથી એમાં સહકાર આપ્યો છે તે માટે તે અભિનન્દનને પાત્ર છે જો કે જે ફરજ છે તેના પરિપાલન માટે અભિનન્દનની જરૂર નથી પ્રભુ આ દેશના બે મહામોટા વસ્તીગણના એકીભાવમા પુરુષાર્થ અને શક્તિ અને ભક્તિ દેજો! અને એકીભાવનો આ શુદ્ધ પ્રવાહ મન પોતાનુ પૂર્ણ સામ્રાજ્ય અમ્હારા દેશ સમગ્રઉપર પ્રવર્તાવી હિન્દના છિન્નભિન્ન અનેક પ્રજાવિભાગોને એકતાના પ્રચંડ સ્વરૂપમા ઘનીભૂત કરે એવો મંગલ દિવસ કાળને પ્રવાહે આણવા સમર્થ બનો એ અમ્હારી પરમ શુભેચ્છા છે

૪ ઇન્ડેમ્નિટી બીલ અને મહાત્મા ગાંધીજી

મહાત્મા ગાંધીજીને હવે હિન્દ કેટલુ રમે છે એનો વિચાર પણ કરવાની આપણે જરૂર નથી એ તપસ્વી જીવન ગાળનાર કર્મવીર આ દેશનુ મહા મ્હોટુ અમૂલ્ય ગૌરવ છે છતા એમના કેટલાક છુટક બનાવો પ્રસંગોએ—અને એ પ્રસંગો હમેશા પ્રજાના જીવન અને મૃત્યુના જ હોય છે તે પ્રસંગોએ—ત્હેમણે ઉચ્ચારેલા અભિપ્રાયો પ્રજાને ગળે જરાકે ઉતરી શકે એમ હોતા નથી એટલું જ નહિ પરન્તુ પ્રજાના હૃદયને ઉંડા શલ્યની માફક ખૂંચ્યા જ કરે છે પણ પ્રજાને એમની મહા શુદ્ધ વૃત્તિઓ અને એકશુદ્ધ ચારિત્ર અને ત્હેમની અનેક દેશસેવાઓનું બહુ ભાન છે એટલે પ્રજા બીજી વ્યક્તિઓ માટે જાહેર અભિપ્રાય આપતા જે વિચાર કરવાની જરૂર જોતી નથી તે વિચાર એમને માટે કરે જ છે એ કરવો જોઇએ એ ધર્મ છે પણ દેશના હિતની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી ઇન્ડેમ્નિટી બીલ ઉપર મહાત્માજીના વિચાર "નવ

માંનીએ છીએ કે આપણા આ રાજ્યમાં પણ આમ જ કરીએ છીએ. જો ગોરે ત્યાં હોય અને એમની લાગણી હોય તો એ જેવું કરે, પરન્તુ જો પ્રજાની જ ત્યાં હાક હશે અને અમારી દૃષ્ટિ હૈયે રાજ્ય હશે તો સત્તાધિકારીઓની જ મનોવૃત્તિ ઉપર નાચતા નાયબો કે તેમના હુકમો આપતા —અને આવું આપના કોઈ કાર્ય હજુર માટે પણ ઘડી ગમશે જ નહિ. આજના અમલદારો અને અધિકારીઓ માનના પ્રાજન હતા અને આવની ભાવના ફરી થશે એ નૂતન એમના મન ઉપરથી ... માટે ખમેડી દેવાની જોઈએ. આમ ગાંધીજીના અભિપ્રાય, ... વિચારો—એથી અસમત બની ... ભિન્ન પામે છે.

૫. હંટર કમિટીની પંજાબની તપાસ

હંટર કમિટી પંજાબ વિગેરે સ્થળોના તોફાન વિગેરે સંબંધની તપાસ ... નાનું માય આવના તરીકે નીમેલા ... જે ... ભય જ હતો કે આ તપાસની વખતે તો પક્ષ તેના ... માં પાછી ... ઓ ... આ ભય આજ ખરો ... છે ... નામથી ... અને કમિટીની સમક્ષ રજુ કરવાના પુરાવાઓ ઉભા કરવામાં ... અધિકારીઓને જે ... નામ—સમર ... સાધન—સત્તા છે તેમાંના ... જ નથી ... અધિકારીઓ ... નામથી ... સત્ય ... ખુલ્લા ... પંજાબ ... આજ ... વળી હિન્દી ... પુરતી ... આ ... સાહેબના ... ને ... એવા ... જ છે ... આગળ ... એ નામ ... એ ... અમલના સંબંધમાં જે મહાપુરુષ ... ઈચ્છાવાળા છે તેથી ... પ્રજામાં વળી ... પુરાવો રજુ થઈ શકે એ ... અને ... ના હાથ ... થી ... આપે ... પ્રજાને ... થશે અને એવા ... એવા ... થઈ છે ... મિ. ... હજુ ... આપવામાં ... નહિ કરે અને એવી જ ... સામે ... પછી જ એ ... ના ... ઉઘાડી રીતે કરવાનું ... સરકારના અધિકારીઓએ ... છે ... મિ. ... જણાવે છે— "... પકડાયાથી ... રીતેની તપાસ કરવાનું ... ત્યાં સુધી ... ઓફીસ ... તાત્કાલિક ... આપવી નહિ ત્યાં સુધી પોલીસ તરફથી આમ પંચે ... કામ ... નહિ ... જે સાક્ષીઓ સાથે કામ ... તેમને ડરાવવાનું જો આમ ... કમિશનની પાસે ... રજુ નહિ કરવામાટે મહાર ઉઘાડી રીતે ... આપવી ...

જો આની જ સ્થિતિ હોય તો આપણે કલ્પી શકીએ કે પુ ાવો કૂવો અને કેટલો ઉભો થઈ શકશે આના પોલીસ ઑફિસરોને પણ રાહત મળવી જોઇએ એવું કોઇ કાયદો કહે તો ગે આપણે હા જ પાડવાનો ધર્મ સ્વીકારવો જોઇએ ને?

૬. મ. ગાંધીજી અને રા. ટિલકને મળેલા ન્યાય.

ગયે વર્ષ ૧૯૧૮ માં રા. ટિલક ઉપર મુંબાઈ સરકારે અંકુશ મુકયો હતો કે પ્રજાના એ માનવંત નરવીરની જિહ્વા બહુ લવલવાટ કરે છે માટે એમણે બીજો હુકમ થાય નહિ ાા સુધી મુનિવ્રત સેવવું તેમ ગયા એપ્રીલ માસમાં ૧ડી સરકારે મહાત્મા ગાંધીજી ઉપ ાનું ફરમાન મોકલી આપ્યું હતું કે તમારે મુંબાઈ ઈલાકા બહાર જવું નહિ અને દિલ્હી-પંજ મા પ્રવેશ કરવો નહિ ! આવા પ્રતિબંધો જ્યારે સુધરેલા અને એવા જ બીજા દેશોમાં જ્યના અને પ્રજાના દુશ્મનો સ્હામે જ મુકવામાં આવે છે ત્યારે આપણા દેશમાં તો પ્રજાના અને રાજ્યના જ જે પુરૂષો ખરા સેવકો હોય છે તેનના જ ઉપર મુકવાની જરૂર સત્તાધારીઓ જુવે છે રા. ટિલક આ પ્રતિબંધો લઈ હિન્દુસ્તાનમાં-પોતાના જ દેશમાં હતા ારે તો તદ્દન મુંગા જ બેઠા રહ્યા હતા સત્ય જ કહેવાની જેને ટેવ પડી હોય નાથી બધાયે દૂર દૂર ખસવું પડે છે એ ન્યાયે રા. ટિલકથી ઘણા જનો દૂર રહે એમે આજ લગભગ સવા વર્ષે એ અન્યાયી પ્રતિબંધોમાંથી એ મુક્ત થયા છે એ બહુ આનન્દની વાત છે રમતે આમ જે ન્યાય મળ્યો છે અને એમનો હક્ક એમને પાછો સુપ્રત કર્યો છે તે માટે તેના કરનારને આપણે અભિનન્દન જ આપીશું

મહાત્મા ગાંધીજીના ઉપરના પ્રતિબંધ અને તેના પરિણામો પ્રજાને-સરકારને એટલા ા જાણીતા છે કે એનો શબ્દમાત્ર અને પુનરૂક્તિ જ ગણાશે એ મહાજનને આમ ાપવામાં આવેલી મુક્તિ માટે આપણે નામદાર સરકારને અથધથ ધન્યવાદ આપીશું અને એકવાર ઇચ્છીશું અને સૂચવીશું કે ભવિષ્યમાં આવી ગંભીર ભૂલો-જે કે આપ તો આને ાહો સામ્રાજ્યસેવા જ માનતા હશો-તે ફરીથી ના બને એ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપશો પછી તો કપાળે કપાળે જુદી જ મતિ ' આપના માલિક તો પ્રભુ પણ નથી!

આઠમી પૌર્વાત્ય પરિષદ્

અને

સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવનાં સંસ્કૃત કાવ્યો.

લેખક—રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.

પૂર્વના ધર્મ અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરનારાઓ (*Orientalists*)ની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ્ (*International Congress*)ની આઠમી બેઠક સન ૧૮૮૯ માં સ્વીડન—નૉર્વેની રાજધાની નામે સ્ટૉકહૉમ અને ક્રિશ્ચિયાનિયામાં ભરાઈ હતી અને ત્યાં ઘણા વિદ્વાનોએ ભાષણો કર્યાં હતાં અને લેખો મોકલી આપ્યા હતા. તે સમયે ગુજરાતના રા. રા. સાક્ષરશ્રી હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ બી. એ., એલએલ. બી. પણ ત્યાં ગયા હતા. તેમણે એ પ્રસંગે સંસ્કૃતમાં જે ભાવવાહી કાવ્યો તે પરિષદ્ સમક્ષ રચી સંભળાવ્યાં હતાં તે અત્ર આપવામાં આવે છે. પ્રથમનું કાવ્ય સ્ટૉકહોમમાં તે પરિષદની પૂર્ણાહુતિની સભા સન ૧૮૮૯ માં તારીખ ૭ મી સપ્ટેમ્બરે થઈ, તે વખતે ગાવામાં આવ્યું હતું અને બીજું કાવ્ય તે જ માસની ૧૧ મી તારીખે ક્રિશ્ચિયાનિયામાં તેની પૂર્ણાહુતિની સભા ભરાઈ તે વખતે કહેવામાં આવ્યું હતું. તે બન્નેમાં પરિષદ્ અને તેના આશ્રયદાતા તેના રાજાને અભિનન્દન આપવા ઉપરાંત નૉર્વે અને સ્વીડનના રાજા તથા પ્રજાએ પરિષદનું જે સ્વાગત કર્યું હતું તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવ્યો છે. ત્રીજા અને ચોથા કાવ્યમાં કૉંગ્રેસમાં જે પ્રીતિસમ્મેલન થયું હતું અને તેમાં જે ખાનપાનાદિનો આનંદ અનુભવ્યો હતો તેનું અને ટ્રૉલહટ્ટાનો ધોધ કે જે જોવા પરિષદ્ છેવટે ગઈ હતી તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે સર્વમાં પૂર્વ દેશની કલ્પના અને પાશ્ચાત્ય વિચારનું વિલક્ષણ સંમિશ્રણ માલૂમ પડશે. [ટ્રુબ્નર્સ રેકૉર્ડ ૧૮૮૯ પૃ. ૧૫૮]

પ્રથમ કાવ્ય (Idyll)

[પૌર્વાત્યોની આઠમી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ્ અને તેના આશ્રયદાતા રાજા ઑસ્કર બીજાને અભિનન્દન આપનારા શ્લોકો —]

स्वभावसौरस्यविशालिनी सिता
　　प्रबोधिनी प्रोज्ज्वलहंसवाहिनी ।
निशान्धकारं भरते विलोक्य सा
　　दिशां नु चक्रे भ्रमति स्म भारती ॥ १ ॥

शकैस्तुरुष्कैर्यवनैर्नवैर्नवै—
　　रुद्वेजिता पश्चिमदेशमण्डलम् ।

सन्ध्यारुण हा रुधिरं परिप्लुतं
    तमालनील तिमिरं सुविस्तृतम् ॥ २ ॥

निशा तमिस्राहतमन न यानि
    दधुनि समन्तादथ मांसरोमके ।
चलाचले भूमियुगे पतेऽस्फुटे
    सुगात्लेशा हिमुञ्चति शारदी ॥ ३ ॥

शम दम भाग्य सुदुर्लभ ह्रम
    दिने दिने नृशिसित सुमन्दली ।
दिने पपाता रसा यदृच्छया
    य उलासले सुरन समाधिना ॥ ४ ॥

स्वाभता भी सकला कला बल
    क्रमेण तस्या समुपागत स्वरम् ।
निशा प्रभाता गलित तमोऽरुण—
    द्युति प्रमदा मिलिताथ भास्कर ॥ ५ ॥

प्रतिनिधिपर मुनिमडल भ
    समाहुय भाश स्वाभमास्थती
सर्वोत्रेना सर्वनि चन्द्राचिर्गा
    विराजते त्रिमुखी सरस्वती ॥ ६ ॥
सरस्वता श्री लक्ष्मणमार्द उर्वीपति कवि सुमति ।
    सुयशा जयतादास्कर नूतनि शारदां शर्म जगति ॥ ७
जयन्मोहन तेन शारदास्मरं नर
    आचन्द्रार्कगिरिस्कन्दारसंधीसिन्धु-भारतम् ॥ ८ ॥

[આમા ૧ ૬ અને ૫ વંશસ્થ ૭, ૨, ૩ અને ૪ ઉપજાતિ ૭૬, ૭ આર્યા અને ૮ પ્રસિદ્ધ અનુષ્ટુપ્ છે]

1 Bhárati or the Goddess of Learning white and naturally remarkble for sweetness seeing Darkness in the (land of) Bharata (i e India) of night desirous of Light wandered in all directions riding (her) shining swan

2 The western countries were harassed by the Sakas (Scythians), Turushkas (Turks), and every new succession of yavanas (Barbarians). Alas ! blood red is the evening sky spread all round ! Darkness as black as the Tamala trees extended far and wide

3 Misra (Egypt) was smitten with Darkness. Here there was no Light but a fall all round in Greece and Rome. What (then) will the Autumnal Moon shine out of dense clouds constantly fleeting (about her face) big with rain? (Never)

4 Seeing that quiet and pleasure were unattainable (there) (and that) trouble was increasing day after day (she) fainting away fell here from the sky. (And) she repaired by chance to what are called the Uttara Kurus or the Northern Kurus.

5 Here Freedom, Fortune, all arts and sciences (and) strength—all that was hers came gradually to her. The night passed away. Darkness melted away. The morning Light smiled (and) she met her friends.

6 Now the virtuous (Bhārati) inviting every three years her Munis from one Ashrama or hermitage to another is now Chakravartini (Universal Empress or going in a circle) engaged (as she is) in a Satra (or long session of Sacrifices) (and she who was bharati of India now) shines as universal Saraswati (lit. moving about the whole World.)

7 May His illustrious Majesty King Oscar favoured of Learning and Fortune—a Poet, Prince and Philosopher—May He glory for a hundred years in (this) World!

8 May this new Light borne of Learning manifested here glory as long as the Sun and the Moon, the Hills and the seas, Scandinavia and India.

(METRICAL TRANSLATION)

On swan astride in search of Light
The Goddess Bhārati pure and white
From clime to clime from land to land
Her course unwitting she did bend
When she observed the darksome night
Drop on the Land of Bharata as blight

The Scythian swarm, the Turkish troop
Each new Barbarian boldly swoop,—
On lands extending westward far
She saw all bathed in blood and war—
Blood crimson as the evening sky
Thick gloom set shrouding low and high

It smote the Land of Egypt wise
In Greece and Rome there was no rise,
But fall all the around How from the cloud
Big with the rain that would fleet, shroud
Her face can shine and smile serene,
The lovely Dian's dainty mien?

Her Peace and Bliss for ever gone!
And misery daily growing alone,
Was left to her! ha! Bharati feels,
She falls from sky, she faints, she reels!
She here by chance alighted sheer,
On Lands is Northern Kurus we hear

Her wealth her freedom, arts, her strength,
To her returned, all all at length
The Darkness melted Night was set,
Sweet smiled Aurora, Friends she met,
From hermitage to hermitage
Every three years invites her sage.

Devoted votaries, faultless She,
In sacrificial sessions' glee,
And she that was-upto this time,
The Goddess of old Bharata's clime
Moves in her right imperial sway
Saraswati that all obey

Favoured of fortune and of Her
The Poet Prince, Philosopher,
For many a winter, many a Spring,
May glorious Oscar rule as King!
And may the Light of Bharati new,
That s glorious borne as here you view

Shine ever and ever, may ever shine
So long as Sun and Moon do shine,
So long as proudly stand the Hills,
So long as rolling Ocean reels,

૧ શ્વેતવર્ણી, સ્વાભાવિક સુરસતાથી ભરેલી, અને સ્પષ્ટાર્થયુક્ત ભાષાવાળી ભારતી (સરસ્વતી) ભરત દેશમાં રાત્રિના અંધકારને જોઇને સર્વ દિશામાં ઉજ્જ્વલ હંસના વાહન ઉપર ચઢી ફરતી હતી

૨. પશ્ચિમના સર્વ દેશોને શકોએ, તુરુષ્કો(તુર્કો)એ અને નાના નાના યવન લોકોએ આક્રમણ કરી) બહુ રંજાડ્યા. (તેને પરિણામે) શોકનો વિષય છે કે સંધ્યા જેવું લાલ તોફાન ચારે બાજુ વહેવા પામ્યું અને તમાલપત્ર જેવું શ્યામ અંધારું સર્વ સ્થળે પ્રસર્યું

૩ મિસર (ઇજીપ્ત) દેશમાં ઘોર અંધકાર વ્યાપ્યો-પ્રભાતનું નામ ન રહ્યું એટલું જ નહિ પરંતુ ગ્રીસ અને રોમ દેશમાં પણ સર્વ પ્રકારે અવનતિ થઇ વરસવા માટે તૈયાર થયેલા ગાજવીજવાળા એવાં ઘટ્ટ વાદળાંઓમાં શરદ્ ઋતુનો ચંદ્રમા ઉદય પામે ? (કદિ પણ નહિ)

૪ શાંતિ અને રસ અતિ દુર્લભ જાણી અને દિવસે દિવસે કાન્તિ વૃદ્ધિગત થતી જોઇને તેણી મૂર્છાવશ થઇને સ્વર્ગમાંથી અત્ર પતન પામી, અને ભાગ્યયોગે જેને ઉત્તર કુરુ કહેવામાં આવે છે ત્યાં જ તેણી આવી પડી

૫ અત્ર સ્વતંત્રતા, લક્ષ્મી, સંસ્કૃતાઓ, અને શક્તિ એ સર્વ કે જે પોતાની (સપત્નિ) હતી તે સર્વ અનુક્રમે સમ્પ્રાપ્ત થયા રાત્રિ ચાલી ગઈ અંધકાર ગળી ગયો અરુણોદય થયો અને તેણીના બંધુઓ મળ્યા

૬ હવે તે સતી (ભારતી) દરેક ત્રણ વર્ષે એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં પોતાના મુનિમંડલને બોલાવી ચક્રવર્તિની (સાર્વભૌમ રાણી-ચક્રમાં ગતિ કરતી) સત્ર મહોત્સવ કરવામાં ઉદ્યત બની આખા વિશ્વની સરસ્વતી તરીકે શોભે છે

૭ સરસ્વતી અને લક્ષ્મીના વરો જેણે મેળવ્યા છે એવો રાજા ઑસ્કર-કવિ, તત્વજ્ઞાની અને યશસ્વી નરેશ જગતમાં શત શરદ્ (વર્ષ) સુધી જય પામો

૮ આ શારદાએ ઉત્પન્ન કરેલું નવું અને અત્ર આવિર્ભાવ પામેલું તેજ જ્યાં સુધી ચંદ્ર અને સૂર્ય, પર્વત અને સમુદ્ર, સ્કન્દાવર્ત (સ્કાન્ડિનેવિયા) અને ભારત દેશ રહે ત્યાં સુધી જયવંતુ નિવડો.

બીજું કાવ્ય (*Idyll II*)

(નૉર્વે અને સ્વીડનના લોકોનો તે ઑગમનું હૃદયપૂર્વક સ્વાગત કરવા માટે ઉપકાર ,

अथैकदा शैलसुता प्रसन्ना
प्रदक्षिणा सा जगत सुताश्च्याम् ।
द्विदेवा कन्यामणियुग्ममत्र
सिद्धिं च बुद्धिं च पण चकार ॥ १ ॥

स बर्हिवाहो गिरि समतस्थे
गणाधिपो मूषकवाहनश्च ।
प्रदक्षिणीकृत्य शिवं शिवां च
स आससादे शशिसुन्दरास्ये ॥ २ ॥

प्राप्ते पुनः स्कन्द उमानुताप
सौहार्दहृया भृशमीयुषी हा ।
सा लज्जमाना पुरुषानभिज्ञ—
मिलाभिध खण्डमिव प्रपेदे ॥ ३ ॥

विरतिमुपगतो सोऽय देवसेनाधिनाथ
प्रतिभुवममराणामैच्छदास्वर्गमन्ये ।
प्रकृतिमनुपमां तां सुस्मितां वीक्ष्य लक्ष्मीं
सहृदयजनतां गां वासमंगीचकार ॥ ४

स्वर्गोत्तरापथौ यस्य स्कन्दावर्तस्सुहृत्तर ।
प्राप्त स्वतन्त्र्येणोऽय आख्यापि स्मेदिश. ॥ ५ ॥
जना जगति मौरन्तामानिध्योल्लासमानसा ।
स्कन्दिनोऽहन्दिना प्राची विद्यायनलाम्ना. ॥ ६ ॥

1 Once upon a time Parvati (lit the daughter of the Mountain) well-pleased directed her two sons to perform a voyage round the world and offered as prize two beautiful damsels viz Siddhi (accomplishment) and Buddhi (intelligence)

2 He (lit the God of War) riding his peacock set out on his journey (And) here Ganesha (the God of Wisdom), riding his mouse, obtained the two sweet damsels with their faces as beautiful as the moon, having gone round (his parents) Siva and Siva (i e Parvati)

3 Now when Skanda (the God of War) returned the affectionate Uma (Parvati) became very sorry (And she) being abashed removed herself to the Continent known as Ilavartta, unknown to men

4 The General of the Army of the Gods was greatly dejected He desired a land that would rival the Svarga (or Paradise) of the Gods Here having seen Nature incomparable, and Beauty sweetsmiling and a Land full of people of good heart, he fixed his residence

5 That is that Skandavartta or the Continent of Skanda known as Savrga (Sverige Sweden) and Uttarapatha (on the North Norge, Nore

way), very friendly That has been found by Freedom (also as her home) Even Bharati (the God of Learning of Bharata India) likes to repair to it

6 May the Scandinavian People free from evils rejoice in this world, with their hearts delighting in hospitality and with their minds bent on learning the lores of the East!

(METRICAL TRANSLATION)

The Goddess mountain-born did once
A voyage round the World her sons
The fiery God of war Skanda
Ganesha of Wisdom God, Command

She offered prize for marriage meet
Accomplishment Intelligence sweet
Siddhi and Buddhi, beauties rare
To him that home doth first repair

Mounting his peacock Skanda flies
To get the start to win the prize
Ganesa cunning still, he schemes
His parents Heaven and Earth both deems
He mount his mouse he goes them round
The much coveted prize he found

When Skanda from his voyage is back,
No prize! fond mother is taken aback
In Sorrow Parvati hides her face,
Ashamed, She suddenly leaves the place,
To this Continent She flies
Whereof the harder sex none hies

The God of War full of disgust
His heavenly home he left in quest
Of lands that would be Paradise
To Him, and more than that likewise
And here unrivalled Nature found
He, Beauty smiling, sweet around
And Peoples of good heart possessed
He made it home, his heaven his rest 4

His North Way Norge was yclept,
His Svargı Sverge true and apt,
From Skanda, Scandinavia named,
Throughout the world those countries famed

May Peace Prosperity, ever bless
The Scandinavians! May they ever address
To Studies of the Orient Light,
To whom guests foreign are delight !

૧ એક વખતે મહાપર્વત(હિમાલય)ની પુત્રી–પાર્વતી(પર્વતની પુત્રી)એ સુપ્રસન્ન થઇને પોતાના બે પુત્રોને જગતની પ્રદક્ષિણા કરવાનું કહ્યું, અને તેને માટે બે સુંદર કન્યારત્ન નામે સિદ્ધિ તથા બુદ્ધિને ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું

૨ કાર્તિકેય (યુદ્ધનો દેવ) પોતાના મોરના વાહન ઉપર ચઢી તેમ કરવા દિશામાં નિકળી પડ્યો. જ્યારે ગણેશ (બુદ્ધિનો દેવ) પોતાના ઉંદરના વાહન ઉપર બેસી (પોતાના પિતા) શિવ અને (માતા) શિવા–પાર્વતીની પ્રદક્ષિણા કરી તે બે ચન્દ્રમુખી કન્યાને મેળવતો હવો.

૩ હવે જ્યારે સ્કન્દ (કાર્તિકેય—યુદ્ધનો દેવ) (જગતની પ્રદક્ષિણા કરી) પાછો ફર્યો ત્યારે સહૃદય હૃદયવાળી ઉમા(પાર્વતી)ને અતિ અનુતાપ ખેદ થયો, (અને તેણી) લજ્જા પામી પુત્રોથી અપરિચિત એવા ઈનારર્ન નામના ખામા આવી

૪ આ, દેવની સેનાનો અધિપતિ (સ્કન્દ) એ નિરાશ પામી દેવોના સ્વર્ગ સમાન ભૂમિની ઇચ્છા રાખતો અહીં અનુપમ પ્રકૃતિ (કુદરત), અને સુસ્મિત–સુપ્રસન્ન લક્ષ્મી નિહાળી સારા હૃદયના લોકવાળી આ ભૂમિને પોતાના નિવાસ માટે સ્વીકારી

૫ તેં જ આ અતિ મિત્રભાવ દાખવતો સ્કન્દાવર્ત (સ્કન્દનો ખંડ–સ્કાન્ડિનેવિયા) કે જે સ્વર્ગ (સ્વેરિગે–સ્વીડન) અને ઉત્તરાપથ (અથવા તો નૉર્થ-ઉત્તર, નૉર્ગ, નૉર્વ) એ નામથી ઓળખાય છે અહીં સ્વતન્ત્રતાએ પણ પોતાનો નિવાસ પ્રાપ્ત કર્યો, તેમ જ ભારતીએ (ભરતની સરસ્વતી) પણ નિવાસ કરવા ઇચ્છા રાખી.

૬ દ્વેષ વગરના સ્કન્દનભીઓ કે જેઓ આતિથ્ય કરવામા ઉલ્લાસવાળા મનના છે અને પૂર્વની વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળા છે તેઓ જગતમા આનન્દ પામો,

---

કાવ્ય ૩ (Idyll III)

[કોમેસના કરેલા સ્વાગતનું વર્ણન]

कुसुमपद्दत मे सर्पदाद यहिध्ये, सद्दयमरचि दास्या शशांकास्यया तव्
सरलललितभाव कोमलत्व रसाढ्य प्रतिमितमिदमस्मिन् पुष्प पतत्प्रसन्नम् ॥१॥

कदापि नहि विस्मृतिं पथमयेष्यति स्वागतं
महोदधितरंगिणी प्रणयरंगिणी प्रोज्ज्वला ।
ध्वजैर्नु करपल्लवैरधरनेत्रमुग्धाम्बुजैः
स्मितैः रसिकगर्वमिश्रविलसत्तैःस्फुटप्रान्वितैः ॥ २ ॥
प्रदीपमधुराक्षरैः किसलयादिविस्तारणैः
प्रसूनचयवर्षणैरनलतारकोद्गमैः ।
स्वभावललिताप्सरो रसिकचित्रसंगायनैः
अलौकिकसुनर्तनैर्दृग्मनोऽतिलास्यकैः ॥ ३ ॥
सुधासवमहोत्सवैश्च रसार्कभाजनैः
सरिन्नगसरोवरप्रथमहर्म्यसंदर्शनैः ।
निरन्तरमहो दिने दिन इहाभिसमादृता
सुराः किमु गृहागता अतिथयो नु प्राचीरताः ॥ ४ ॥
अपूर्वं वृत्तेषु कार्येषु पुनःपूर्वकम् ।
स्कन्दितामितमातिथ्यमानन्दिना नु न दशात् ॥ ५ ॥

(શ્લો૦ ૧ માલિની, ૨-૩-૪ પૃથ્વી અને ૫ અનુષ્ટુપ છંદમાં છે)

1 The flower that has been presented to me by the lady with her eyes like the lotus and the face like the moon I shall ever bear with my heart (For) there is unasked smiling in this flower, her simplicity and sweetness and her tenderness full of sentiment

2 Never never will that welcome be forgotten like the shining river of regard surging like the great sea What with banners the hands (like tender leaves) the lips, and eyes like the sweet lotus with smiles of sweet rays and with amusements mixed with intense delight

3 With sweet words (of welcome) inscribed in illuminations, with the showering of flowers with the breaking forth of clusters of Stars of fire (in fire works) with musics of the divine choristers and of the naturally sweet fairies and with opera dances unusual delightful to the eye and to the mind

4 With the serving of the mead of Gods and of the festivals flowing with wines and viands of all deliciousness with the showing to us the sights of the rivers (waterfalls) mountains lakes and best of places, O! the Orientalists have been entertained here from day to day without stop and cessation as if they were the Gods that had repaired to their houses as guests

૬ What was not seen in life what was never heard in the songs of oets was this hospitality of the Scandinavians—May it resound (throughout the world)!

૧ જે પુષ્પ મને ડમનાક્ષી અને ચન્દ્રમુખીએ ઉપહાર તરીકે આપ્યુ છે તે હું હૃદયપૂર્વક સનદા નાખીશ (કારણ કે) તે પુષ્પમા તેઓનો સરલ અને લલિત ભાવ અને તેઓનુ રસિક કોમળતર મૂર્તિમન્ત થઈ સ્મિત કરે છે

૨-૪ ઉજ્જ્વલ અને પ્રણયના રાગવાળી, સમુદ્રની નદી પેઠે આ સ્વાગત કદાપિ વિસ્મૃતિને પામશે નહિ, ચન્દ્રઓથી પલ્લવ જેવા કુમળા હાથો વડે, મધુર કમલ જેવા અધરે અને નેત્રોથી રસભર્યા કિરણોવાળા સ્મિતોથી, અતિ હર્ષથી ભરેલી રમતોવડે દીપમાળામા (કોતરેના સ્વાગતના) મધુર અક્ષરોથી, કુસુમકલિ આદિથી ભરેલા તોરણોથી, ફૂલની વૃષ્ટિથી, આતસબાજીના તારાઓથી, સ્વભાવથી લલિત અપ્સરાઓ જેવી સ્ત્રીઓ અને રસિક ગાયકના સંગીતથી, અલૌકિક નૃત્યથી, નેત્રમનોહર નાચથી, સુધા જેવા આસવથી કરેલા મહોત્સવથી, સ્વાદભર્યા ભોજનોથી, નદી, પર્વત, સરોવર, મહેલોના દર્શન કરાવવાથી પૂર્વના સાહિત્ય રસિકોને દિવસે દિવસે સતતપણે એવા આનન્દિત કર્યા છે કે જાણે કે અતિથિ તરીકે દેવો આવેલા હોય

૫ જીન્દગીમા કદી જોયુ ન હોય, કાવ્યમા કદિ સાભળેલુ ન હોય એવુ આનન્દી એવા સ્કન્ડીનેવીઓ—સ્કન્ડનાવીઓનુ આતિથ્ય આ હતુ — તે (સમગ્ર જગતમા) પ્રતિધ્વનિ પામો.

કાવ્ય ૪ (Idyll IV)

ડૉમેન છગ્ની નખને (ટ્રોનહાઇમના ધોધ જોવા ગયા હતા, તે ધોધના કેટલાક ભાવનુ વર્ણન)

नृत्यति गायति कूजति मधुरं सुन्दरतर हसति फेनै ।
रमते कमते किरण रमण तरणेस्तरंगिणी रमणी ॥ १ ॥
हरिरिव निशि निशि दिशि दिशि पिपासार्त रस नु चुम्बति सुवदनम् ।
अमृतकरैरालिंगति हृदय प्रणयी स्फुट विकसति सरलम् ॥ २ ॥
समुच्छलति कम्पते मधुरनीलदुग्धसिता
शशांककरवेष्टिता निशि दिनेशभावर्णिताम् ।
दिने क्वचिदिव पुनर्नवनवा मनोहारिणी
बिभर्ति सरिदद्भुता श्रियमहो नु वेणिच्छलात् ॥ ३ ॥

[૧-૨ મા ગીત અને ૩ મા પૃથ્વી છદ છે]

1. This beautiful river dances, sings, coos sweetly and smiles beautifully with her (white) foam She plays about and she woos the sweet ray of the Sun

2 Night after night and from place to place even the moon desires to drink her nectar and kisses her beautiful face She embraces her with her ambrosial rays And she full of love enters her open plain heart

3 O she bounds forth she shakes her sweet greenish (waters smiling) milk white (with the form), entwined in the rays of the moon at night and burnished with the light of the sun sometimes She bears her ever-renewing wonderful beauty charming to the mind in the form of her tresses as it were How lovely !

૧ આ સુંદર નદી (જલપ્રપાત) રીઝ સાથે નાચે છે, ગાય છે, મધુર ગુંજન કરે છે, અને સુંદર હસે છે તે રમે છે અને સૂર્યના કિરણ સાથે પોતાના રમણ તરીકે કામ કરે છે

૨ દરેક રાત્રે અને સર્વ દિશામાં ચંદ્ર પણ તેણીનો રસ પીવાની ઈચ્છા રાખે છે અને તેના સુંદર વદનને ચુમે છે તે તેણીને પોતાના અમૃતમય કિરણોથી આલિંગે છે અને તે પ્રફુલ્લ મની તેણીના શુદ્ધ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે

૩ તે (નદી) ઉછળતી માગે છે, અને મધુર લીલા રંગના દૂધ જેવા ધોળા સ્મિતવાળા રાત્રિએ ચંદ્રના કિરણથી વીંટાઈ ગયેલી અને કવચિત્ દિવસે સૂર્યના પ્રકાશથી ઓપેલી રૂપે છે વળી અહો ! નવનવી મનોહારી અદ્ભુત શોભાને જાણે વેણી કેમ હોય નહિ તેમ વેણીના રૂપે ધારણ કરે છે

[આમાં ગુજરાતી ભાષાન્તર જ માત્ર છે, બાકી સર સ્વર્ગસ્થ સાગર શ્રી કુન્દનજી-ના મૂળ ભાષાંતર અને કાવ્યાનુસાર મળી-છે તેથી તે સર્વ અત્ર આપવું યોગ્ય ધાર્યું છે — તંત્ર.]

સાચી સ્વતંત્રતા.

—ગ પોપટલાલ પુંજાભાઈ શાહ.

જુઓ દુનિયામાં સડતા ગુલામીમાં એની કેવી વાત ?
અર ગુલામી જડે જનને આપકને કરતી ઉત્પાત,
તોય નાહક શું માથું ઉંચું કરી કરી અભિમાન
"શિર અમે સ્વાતંત્ર્યપૂજનની જગ વીર પૂર્વજ સંતાન"
નામપશુની બેડી જનને ચડી કાળજ કોરી ખાય,
તોય તમ અંતરની તપતી આગ કદી શીની નવ થાય,
કહો સ્વતંત્ર તમે શી રીતે ?—અધમ ગુલામી એ કહેવાય,
કેમ કહો 'સ્વાતંત્ર્ય' એ મુખ ?—શબ્દ પુનિત તમથી અભડાય
બંધન સહુ તોડી સાધી નિજ સ્વતંત્રતા—જીવન ઉદ્ધાર,
એકનિષ્ઠ સ્વાર્થી થઈ સર્વો પરહિતનો નવ કર્યો વિચાર,
સ્વાર્થે પડળ ચડતા નન ચક્ષુ આનંદ માનવ સહુ માટ,
વિશ્વ—સકલ જગહિત વિસાર્યું ઘડ્યા સદા સ્વાર્થના ઘાટ
મોહ ખુમારી સ્વતંત્રતાની હૃદય બન્યું જડતાનું ધામ
સાચું મનુ સ્વાતંત્ર્ય છતાં પણ બન્યા ગુલામી જ ગુલામ
વિવિધ ગુલામીથી પીડાતા દુનિયામાં માનવ રઝળાય,
દુઃખી દુઃખભાગી થઈ સ્વતંત્રતા સાચી અસહાય
મન વાણી કાયામાં ભરપૂર અમિત અખંડ વહે ઉત્સાહ,
સ્વાતંત્ર્ય સફળતાકાજે રગરગ ઉછળે જનપ્રવાહ
વિવિધ પરાધીનતા ભાળી દરસા ઉર અધીરું થાય,
પ્રાણ પાથરે પરહિત સાથે સાચી સ્વતંત્રતા પરખાય
પામર નિર્બળ જનહિત કાજે ફુટે તો આપું ઉરે દાય,
પરહિત કાજે સત્ય બોલતાં બધ જીભ બીજાની થાય,
જુગ્ર વિકરાળ ખુનકારે શ્રીતા સખી ન શકે અપમાન,
પરવશ અધારે અટવાતા દાસ ગુલામીના હેવાન
નું નમાતી છાતિ ધરે જ્યાં સત્ય કથનની જરૂર જણાય,
સત્ય વિચાર થકી દૂર નાસે અસત્ય વાત વદતા વદવાય,—
સત્યમાર્ગ ઝુંઝે વીર એકલ—કરતા સ્વગત ઢપે કાય,
દાસ ગુલામી જ પથ્થર પગરવ અંધારે પડાય
ઉર અંતર દીપકને કરતા ઘોર સ્વાર્થ અંધાથી શૂન,
કેમ સ્વમાન હીણા શું સમજે મોંઘું મનુજ જીવન જીવન ?
સ્વાર્થે તારા મીઠાં શું સમજે પુનિત અમર સ્વાતંત્ર્ય સુવાગ
માણે કેમ અમર સ્વાધીનતા પરવશ મૃત જીવનના દાસ ।

---

* [illegible]

વિજ્ઞાનમન્દિર.

લેખક—ડૉ કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા એમ એ

૧. હિન્દી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને માન.

બે હિન્દી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને સન્માન મળ્યાના સમાચાર થી આનંદ થાય છે. એક તો બંગાળાના વિખ્યાત સર પ્રફુલ્લ ચન્દ્ર રાયને ઇન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસની આવતી બેઠકના પ્રમુખ નિમાવાનું માન મળ્યું છે. તે છે. સર પ્રફુલ્લ ચ. રાય વિષે એક ઉત્તમ અને એમ. નાઇટ–હુડ મળ્યા બાદ લેખ કર્યો હતો (જુઓ પૃ ૩૯૬) ઇન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસની સ્થાપનામાં એમણે ઘણો ભાગ લીધો હતો તથા પહેલેથી પણ એ આ સંસ્થાની ... માન ... તેના ... વિભાગમાં એ બહુ રસ લેતા હતા તે પણ થી એમ જણાતું હતું. ... કોંગ્રેસની ... અંગ્રેજોના તથા અમલદારોના હાથમાં ... ગઇ છે તેથી તેમ જ કેટલાક ખાસ ... કારણોથી ડૉ. રાય ના ... થયા છે ... તેઓ આ ... પણ નહોતા ... હિન્દીઓને પણ આ વાત ઉચિત નહતી કે જગદીશ ચ ... તથા પ્ર ... ચન્દ્ર રાય જેવા વૈજ્ઞાનિક હિન્દમાં હોવા છતાં એમને સાયન્સ કોંગ્રેસના પ્રમુખ ... માન ... અપાય નહિ ... વખતે અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિકને જ તે માટે શોધવો પડે ... હિન્દી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના નામ ફરીથી ... સમય ... આવતા હતા અને આખરે સર પ્રફુલ્લ ચન્દ્ર રાયને આ ... માન મળ્યું છે એ ... થાય છે. પહેલી ... માં સર આશુતોષ મુકરજી પ્રમુખ હતા તે પછી હવે આ સાતમા ... પ્રમુખ પણ એક હિન્દી છે. બન્ને બંગાળીઓ છે. હિન્દના બીજા ... માં ... આ માનને લાયક ... હિન્દી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી નથી, એ આપણી વૈજ્ઞાનિક ... ઉપર ... નાંખે છે. બીજા ... ને ... જડશે ને ?

૨ બીજું માન જુદી જાતનું છે તે પણ એક બંગાળીને તથા એક રસાયનશાસ્ત્રીને મળ્યું છે. ડૉ. નીલરત્ન ધાર ઇંગ્લેન્ડની તથા પેરિસની યુનિવર્સિટિની મ્હોટામાં મ્હોટી ડીગ્રી પોતાની રાસાયનિક શોધખોળને ... મેળવી છે. હિન્દ ... એમને ... આઇ ઈ એસ, ... છે, ને ... માસથી અલ્હાબાદની ... કૉલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે તે કામ કરે છે. આ માન હિન્દીઓને ... છે. ... વિજ્ઞાનની શાખામાં આપણું ... હવે ... તથા ... વસુને જ આ માન ... ડૉ. રાયને પણ ... તેમ જ ... હિન્દીઓને આઇ ઈ એસ માં નિમ્યા તેમાં બીજા એક ... સરકારે પણ રસાયનશાસ્ત્રી ને અલ્હાબાદની સરકારી કૉલેજમાં ... પણ નિમાયા છે. ... ઘણા હિન્દીઓ યુરોપ અમેરિકામાં વિદ્યા ... કરીને આવે છે ... ની ન્હાની ... સરકાર આઇ ઈ એસ માટે સ્વીકારે છે. તેથી જ ડૉ. ધારને ...

[illegible]

અભિનન્દન આપવા ઘટે છે. આટલી થોડી મુદતમાં પણ એમની પ્રતીભાનાં કિરણો તથા સુજનતાની ખ્યાતિ આ હાલા થી પ્રસરી ચૂકી છે.

૨. ઇંગ્લેન્ડ-ફ્રાન્સ વચ્ચે ટનલ.

ઇંગ્લન્ડ તથા ફ્રાન્સ વચ્ચે "ઇંગ્લિશ ચેનલ" નામથી ઓળખાતો સમુદ્ર છે તે સમુદ્રો વીશ-ત્રીસમી સદીના જળ ઉપર વનથી ગતિ કરી શકે એવા સાધનો છતાં સગમ વ્યવહાર રાખવામાં મુશ્કેલી પડે છે. એટલું ખરું છે કે હવે હવાઈ માર્ગનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે, ને નિયમિત રીતે ઉપયોગ વધતો જ જશે, છતાં ઘણાં વર્ષો સુધી તે ન્હાના પાયા ઉપર રહેશે તથા આગગાડી જેવો સર્વને સુગમ ને સસ્તો નહિ થાય. તેથી ઇંગ્લન્ડને યુરોપ ખંડ સાથે એટલે ફ્રાન્સ સાથે જમીનથી જોડી દેવાની યોજનાઓ વારંવાર કરવામાં આવે છે તે નવી નથી. કે દરિયા નીચે માર્ગ કરવા ને તેમાં આગગાડીઓ નિયમિત રીતે ચલાવવી એમાં તો હવે કોઈ મુશ્કેલી રહી નથી. અર્થાત્ વૈજ્ઞાનિક બાધ આ યોજનાને કોઈ રીતે નડે એમ નથી, ઉલટી સગવડ અનેક રીતે વધે છે. વ્યવહાર પણ વધારે ઝડપવાળો થઈ શકે છે. તેની નાનાર, આ યોજનાઓ પ્રજા આગળ સરકાર સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે તે હજુ સુધી કાગળ ઉપર જ રહી છે, એનું કારણ દ્રવ્યની મુશ્કેલી પણ નથી, કારણ કે જે કે ખર્ચ થાય તે થાય જ તો પણ બન્ને દેશો સમૃદ્ધ છે. મુશ્કેલી ફક્ત રાજકીય છે. આ પરસ્પરના અવિશ્વાસની છે. આવીને વખતે, લડાઈને વખતે, એ માર્ગ નાશનો જ માર્ગ થઈ પડે તો? વળી ઇંગ્લન્ડ એમ સમજે છે કે એની અત્યારસુધીના સૈકાઓ સુધીની સત્તા એના યુરોપથી અલગ રહેવાને લીધે, પોતે એટલે તથા મોટું નૌકાસૈન્ય રાખી શકે છે, એના જ ઉપર રહેલી છે. દરિયા નીચે સુરંગ થવાથી આ દ્વિપત્વ-આ અલગાપણું નાશ પામે, ને તેમાંથી પડતીના બીજ રોપાય તો? પરંતુ આ વીશમી સદીએ માણસોની પુરાણી દૃષ્ટિઓમાં ઘણો ફેર કરી દીધો છે, ને અત્યારે ઇંગ્લન્ડ તથા ફ્રાન્સ એવા દૃઢ સમ્બન્ધથી જોડાયા છે કે જેઓ આ યોજનાના હિમાયતીઓ છે તેઓને નવી હિંમત આવી છે.

છેક સન ૧૮૭૫ ની સાલમાં અંગ્રેજી બંદર ડોવરમાંથી આવી ટનલનું કામ શરૂ કરવાને "ચેનલ ટનલ કંપની" નામે એક અંગ્રેજ કંપનીએ પરવાનગી મેળવી હતી તેવી જ રીતે ફ્રેન્ચ કિનારા ઉપરના (*Sagnatte* નામના) એક બંદરથી "ફ્રેન્ચ સબમેરિન રેલ્વે કંપની" એ કામ શરૂ કરવા માંડ્યું હતું પણ તે છોડી દેવું પડ્યું. પછીથી અંગ્રેજી રાજસભામાં ને વિષે એક બિલ રજુ થયું. હાલમાં જેમ અમીર-સભા તથા આમની સભાની એક સંયુક્ત સમિતિ હિન્દુસ્થાનના સુધારાના બિલની તપાસ કરે છે તેમ સન ૧૮૮૩ માં આવી એક સંયુક્ત સમિતિ પાસે આ ટનલ-બિલ આવ્યું. સમિતિનો અભિપ્રાય એવો થયો કે આવી ટનલ કરવી, એ સલાહભરેલું નથી. એટલે એ વાત પડતી મૂકાઈ, પણ યોજકોની શ્રદ્ધા ખુટી નહિ અને એ પ્રશ્ન વારંવાર ઉભો થયા કરે છે.

યોજના એવી છે કે ઈંગ્લિશ ચેનલની નીચે બે સમાન્તર ટનલો બાંધવી. જો કે અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ કિનારાઓની વચ્ચેનું ઓછામાં ઓછું અન્તર ૨૧ માઈલનું છે, તો પણ આ ટનલો ૩૪ માઈલ જેટલી લાંબી થશે કેમકે દરેક દેશમાં પણ થોડે દૂર સુધી તે જશે. આમાંના ૨૪ માઈલ જેટલો લાંબો ભાગ બિલકુલ સમુદ્રની તળે રહેશે, બાકીનો બન્ને દેશોની જમીન તળે આવશે. બે ટનલો કર્યાથી અવરજવરના બે જુદા માર્ગો થશે તેથી સગવડ ને ઝડપ વધશે. બન્ને કિનારાઓની જમીન તળે ખડીના (*Chalk*) ખડક છે. બસે ફીટ જેટલા ઊંડાણ ઉપર છે તેમાં પાણી પ્રવેશી શકે એમ નથી, એટલે તે ખડકોને ભેદીને રસ્તો થઈ શકશે. ટનલ ગોળ ૨૦ ફીટના વ્યાસવાળી થશે. ટનલો તથા રેલ્વે વગેરેનું કુલ કામ પૂરું કરતાં ૭ કે સાત વર્ષ થશે તથા ૨ કરોડ પાઉન્ડનું ખર્ચ થશે એવો અંદાજ છે. ટનલમાં આવજા કરવાને વિજળીના બળથી દોડતી ગાડીઓનો ઉપયોગ થશે, ને બીજા બધા ફાયદા ઉપરાંત વિશેષ ફાયદો એ થશે કે આ શક્તિના ઉપયોગથી ધૂમાડાની બધી ગરબડ તથા નાશ દૂર થશે, તથા આખી ટનલની હવા સાફ રાખવાનું કામ બેહદ સહેલું થશે. આ પ્રમાણે પ્રવાસ કરતાં આખી ટનલનો માર્ગ ૪૦ મિનિટમાં કાપી શકાશે, એટલે પોણા કલાકથી પણ ઓછા વખતમાં ઈંગ્લંડથી ફ્રાન્સ તથા ફ્રાન્સથી ઈંગ્લંડ પહોંચી શકાશે.

એક મુશ્કેલી નડે એમ છે, તે એ કે અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ ગાડીઓના પાટાની વચ્ચેનું માપ "ગેજ" જુદું જુદું છે પણ સમાધાનથી થોડા ફેરફારથી આ દૂર થઈ શકશે. [illegible] મુશ્કેલીનો ઈલાજ એ સૂચવાયો છે કે ટનલની [illegible] એવા પ્રકારના વિજળીક યંત્રની યોજના [illegible] અનુકૂળ બનાવવાથી એકદમ ટનલમાં પાણી ભરાઈ જાય ને માર્ગ બંધ થઈ જાય. એટલે [illegible] કે દુશ્મનો [illegible] ત્યારે આખના એક પલકારામાં તેમાંથી [illegible] ટનલને નિરુપયોગી [illegible] આ ટનલ કેટલાક [illegible]ના મગજમાં જ રહેલ છે.

૩. વિજ્ઞાન-શિક્ષકોનું મંડળ.

લંડનની સાર્વજનિક નિશાળોના વિજ્ઞાન-શિક્ષકોનું એક મંડળ આજ ૧૯ વર્ષ થયાં સ્થપાયું છે. [illegible] તેની વાર્ષિક બેઠકમાં ઘણા સારા માણસો [illegible] કેળવણીમાં વિજ્ઞાન શીખવવાના સંબંધમાં જે જે પ્રશ્નો ઉઠે છે તે ઉપર તેઓ વિચાર ચલાવે છે. [illegible] તેઓનું ઓગણીસમું વાર્ષિક સમેલન લંડનમાં ગઈ ૩૧મી ડીસેમ્બરે તથા ૧ લી જાન્યુઆરીને રોજ થયું હતું. તેમાંના ઠરાવોમાં બે એવા છે કે જે આપણા વિદ્યાધિકારીઓએ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. (૧) પ્રાથમિક શાળાઓના [illegible] માટે, તેવા કન્યાની (છોકરીની) શાળાઓ માટે અને સાર્વજનિક તેમ જ માધ્યમિક શાળાઓમાં ૧૬ વર્ષ સુધીની ઉમરના બધા છોકરાઓને માટે જે અભ્યાસક્રમો છે તેમાં કુદરતી વિજ્ઞાનની યોગ્ય તાલીમનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. (૨) સાર્વજનિક [illegible]ઓની પ્રવેશક પરીક્ષાઓમાં, પાસની "સ્કુલ" પરીક્ષામાં, તથા [illegible]માં [illegible] નોકરીના

[illegible] રૈનેડબૂના • ૧૦૦૦૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

પ્રવેશ કરવા માટે લેવાતી પરીક્ષાઓમાં, ગણિત તથા વિજ્ઞાનને ફરજીઆત વિષયો ગણવા જોઈએ એ સગવડ કે બીજા વિષયોમાં કોઈ બહુ સારા હોય ને આ બેમાં પ્રમાણમાં કમજોર હોય, અથવા તેથી ઉલટ હોય, તો તે ચલાવી લેવું

મુંબઈની યુનિવર્સીટિ હજી વિજ્ઞાન તરફ બરાબર ધ્યાન આપતી નથી, જો કે માધ્યમિક શાળાઓમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ દાખલ થઈ ગયો છે, તો પણ યુનિવર્સીટીએ વિજ્ઞાનને ફરજીઆત વિષય નથી ગણ્યો તેથી વિજ્ઞાનના અભ્યાસને તથા પરિણામને ઉણપ આવે છે આપણે ત્યા કેળવણી-પરિષદ તથા એજ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સ એમ બે સંસ્થાઓ છે પરંતુ વિજ્ઞાન તરફ તેમાંથી એકેયનું સવિશેષ લક્ષ ખેંચાયુ હોય એમ જણાતુ નથી એજ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સની મુંબાઈમાંની પહેલી બેઠક વિષે આ પ્રશ્ન સમ્બન્ધી કાંઈક ચર્ચા તથા અન્તર્ગત ... સામાન્ય રૂપમાં થઈ શકયા હતા પણ તે પછીની કાર્ય થયું હોય એમ દેખાતું નથી આપણે ત્યાં ઉપર જણાવ્યા તેવા મંડળોની બહુ જરૂર છે ચરોતર કેળવણી-મંડળ તેમ ગુજરાત કેળવણી મંડળ બન્ને છે, પરંતુ તેમાંનું એકે હજી આ પ્રશ્ન તરફ આકર્ષાયું જણાતું નથી વર્તમાનપત્રો પણ એ જ પ્રકારે ... આ તરફ હજી આપણા આગેવાનોનું ધ્યાન ગયું નથી તેથી ખબર નથી છતાં કેળવણીના પ્રશ્નોનો જેઓ વિચાર કરતા હોય તેમણે વિજ્ઞાનના સ્થાન સમ્બન્ધી વિચાર કરવો ઉચિત છે ઇંગ્લાંડ તથા અમેરિકામાં આ વિષયમાં શું થાય છે તે જાણવું હવે રહેતું છે ઘણાં સામયિક પત્રો પણ આ જ વિષયને લગતા બહાર પડે છે ઉપર જણાવેલ માસિક "*The School Science*" એ નામનું એક સામયિક પત્ર બહાર પડે છે "કેળવણી" તથા "જ્ઞાનપ્રચાર" એ બે પત્રો તો ધ્યાન દઈને જરૂરી માહિતી ગુજરાતના શિક્ષકોને તથા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને કંઈ ઉચિત ન મળે ...

૪. ચીનમાં વૈદકીય શિક્ષણ.

ચીનો આપણે બહુ જૂના રીવાજ પાળતા ... તરીકે જ ગણીએ છીએ. પેકિનમાં સન ૧૯૨૦ ની સાલમાં વૈદકીય પાઠશાળા ખુલ્લી મુકાવાની છે, હાલ પોણા લગભગ ... રોડ રૂપિયા મકાનો વગેરેમાં જ ખર્ચાવાના છે અમેરિકાના રોકફેલર ટ્રસ્ટ તરફથી આ રકમ અપાઈ છે ને આ કોલેજ બંધાય છે તેમાં ૧૮ યુનિવર્સિટિના મકાનો, ૪૦ કેંદ્રિય ... તથા ૨૦૦ બિછાનાંવાળી એક હોસ્પિટલ સમાશે ને ઉપરાંત નાગરાઓની જમીન ... નિશાળ સ્થપાશે તથા આખા ચીનમાં જુદાં જુદાં વૈદકીય સ્થળોની સ્થાપના થશે, ... પેકિનની આ યુનિવર્સિટિ સાથે જોડાયેલા રહેશે આરંભનું ... ખર્ચ ... રોડ રૂપિયાનું ... વાર્ષિક નિભાવનું ખર્ચ લગભગ ૮ થી ૧૬ લાખ રૂપિયા જેટલું અંદાજાય છે

આરોગ્યનો વિષય એવો છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને આરોગ્ય સાચવવાના ... તથા રોગ ... તુરત ... કરવામાં સાધનો મળે-એટલી વ્યવસ્થા ગુજરાતના દેશમાં હોવી જોઈએ. ... આરોગ્યના દિશામાં આવી ... છે કે નહિ તે જણાતું નથી એમની નીતિમાં

---

૧ સમાલોચક, પુ ૨૪ ... ૩ ...

તો તે આર્દ્રતાના માન સ્પષ્ટ નથી પરિણામે હજી પણ હિન્દમાં અન્નની શકાય તથા મરકી સંક્રાન્ત એના રોગોથી જેટલા મરણો થાય છે તેટલા, ન તીના પ્રમાણમાં કાળ ઉપજ્યા ગર્ભ થતા નથી મોન્ટેગ્યુ સાહેબે કહ્યું તો છે કે "હિન્દની વસ્તીના તથા કારીગરોના દાક્તર તથા વૃત્તિને ની વધી વધારે જરૂર છે"—તેમ ગામ વધારે જરૂર છે પણ તે પછીથી મકાન કોઈ પણ નક્કર પગલાં લીધાં નથી

આગ્રા તા ૭, ઑક્ટોબર ૧૯૧૯

સંધ્યા સમે

લખક—ના ચુનીલાલ જગજી નકાન માન્ત

(હરિગીત)

૧.

સન્ધ્યા સમે સવિતા સુનેરી સ્વેત સિ નમા મ",
ક નોને કરતા વિહગ ઉડો વ્યોમ ની નાની સિ
નીનઝ સુવાસિત સમિ ની મ મા મી નાપ
ક નાનડી ગજગામિની સમ આવતી દેખાય

૨.

ઉપવન વિષે મ પ્રુપ્પ સુ મ ની ખીલી ર
મધુ ગીત ગાતી કોકિલા કેક નાચી
જલપવની ધીમે ધીમે ધ્રુ ની માતીની રિ ઉ
લીના લીના તૃણ પર જલબિન્દુ ગોની

૩

સવિતા કિ ર જન ારી નિજ ને વનિતા
મૃદુ નાસણી મ મી ભીઓ સુરધાર
વિહ નના ચમ ઠ ના શમા જ ધ વિર
જ્યમ શ્યામ ઘન નિકુંજમા આવિયા ચાલી છે

૪.

મ નુ ની આમા તન પર વિધુ સાથ ન્હાતની
ઉ ઉમ ઉછેતી મૃદુ વાત કરતી દાનથી
ન પતી અવલોકતા દષ્ટિના સન્ધ્યાસમે
ઉમગો ઉદધિ ઉછળતા ઉરમા ઉભી રહે

ઝુજમનાજ્યંત સ્માનદ આ ૯ એત એમ વિષની કરિ પા, ગુજરાત

મારી પ્રિયા.

રા. રા. કિશનલાલ હરિકૃષ્ણ શુક્લ.

એક ગિરિમાળાની તળેટીમાં સરોવરને કિનારે એક નાનું ગામ વસેલું હતું. મારો જન્મ ત્યાં થયો હતો. મારા મિત્રો પણ ત્યાં જ જન્મ્યા હતા. હમને ખબર નહતી કે જગત્ એટલે શું છે. હમારો ધર્મ એટલો જ હતો કે જ્યારે સવાર થાય ત્યારે સરોવરને કિનારે આવેલી સુંદર વનઘટામાં રમવું, અને જ્યારે રાત્રિ પોતાની મધ્યાન્હ સહગામી મુસાફરીએ જવાની તૈયારી કરતી હોય, ત્યારે ઘેર જઈ માતાના હાથનું ખીર ખાવું, ખાઈ સુઈ જવું, અને નિદ્રામાંની પરીઓનાં સ્વપ્નમાં ઉડવું.

અત્યારે તો એ દિવસો પસાર થઈ ગયા છે, અને હમારૂં એ ગામ જ્વાળામુખીની ગર્તમાં સમાઈ ગયું છે. હું વાત કરૂં છું હમારા બાળપણના દિવસોની, જ્યારે દિવસો સુંદર હતા. અત્યારે હું ફરીથી એવા દિવસોને વાંછું છું. જ્યારે હમને જગતની કંઈ ખબર ન હતી, જ્યારે હમે પ્રણયનું વિષપાન પીધું ન હતું, જ્યારે હમે ગુનાઓ કરતા શીખ્યા ન હતા, ત્યારની હું વાત કરૂં છું. એક જ વસ્તુમાં [illegible] ત્યારની હું વાત કરૂં છું. એ દિવસની વાત કરૂં છું કે જ્યારે હમે માતાના [illegible] દશાને જાણતા નહીં, જ્યારે હમારી મહત્વાકાંક્ષા ઉડતા પતંગીઆ જોવા એ જ હતી; જ્યારે હમારાં ગર્વ અને હૃદય જ આનંદ [illegible] ત્યાંની હું વાત કરૂં છું. તે દિવસો હવે માનવ નથી [illegible] સમુદ્રના જળમાં એ સુખી દિવસો ગયા છે, એની [illegible] નાવિકને ખબર નથી. [illegible] કહે કે તે અનંત અન્ધકારમાં છે તો [illegible] જ્યારે હમે હમને જ ભાગ્યશાળી માનતા, તે દિવસો જેના [illegible] આગથી ભભૂકતા [illegible] કરે પણ ક્યાં છે કોઈ એવો [illegible] જે હમને એ દિવસો બતાવે? જ્યારે જ્યારે મને એ દિવસોની યાદ આવે છે ત્યારે મારા હૃદયમાં આગ લાગી હોય એમ થાય છે. [illegible] જ્યારે હમારાં [illegible] પાપ [illegible] પતી જતા અને [illegible] સુધી પહોંચવાની નહીં, તે દિવસો ક્યાં છે? [illegible] તે દિવસો તો ગયા છે, [illegible] માટે હું તમને બીજા એક દિવસની વાત કરૂં છું, જે હમારા જીવનમાં [illegible] એ દિવસો અન્ધકારના જેવા શ્યામ પણ આનંદ આપતા હતા, અને [illegible] જેવા ભયંકર પણ [illegible] જેવા શીતળ [illegible] હું તમને તેની વાત કરૂં છું. હમે ધીમે ધીમે મોટા થયા.

જ્યારે હમે મોટા થતા ગયા ત્યારે હમારા જીવન [illegible] તે સુંદર વનઘટાઓ હમારે [illegible] સિવાયનાં [illegible] હમારે વેપાર સિવાય કશા ઉપયોગનું ન રહ્યું [illegible] શ્યામ [illegible] હમારો [illegible] ઉત્કર્ષ પામતો, હમારી સૌન્દર્યની તૃષા જે [illegible] દીપતું તે હમારે માટે હવે [illegible] ઉભરાતો અને એને [illegible] ઉડ્યું

[illegible] ત્રિપાઠી [illegible]

હવે હમે [illegible] રમતા નહિ પણ [illegible] કિનારે બેસી [illegible] જોઈ રહિને શ્યામ વસ્ત્રની વગમાંથી નિકળતા [illegible] અને એના પ્રભાગમાં [illegible] નક્ષત્રો [illegible] પ્રકાશ કરિને [illegible] આ બધા આકાશના [illegible] હતા [illegible] જ્યારે [illegible] તોફાનમાં આવે છે તે [illegible] હતા, જાણે ક્રોધ નવો [illegible] નાના [illegible] પ્રવાહ [illegible] પોતાનું [illegible] તૈયારી ન કરતો હોય તેવો આ વખત હતો. હમારે [illegible] જાગૃતિ સાથે [illegible] થયા હતા અને તેની [illegible] હમારા [illegible] જામી હતી.

એક દિવસ પૂર્ણિમાની [illegible] હમે [illegible] મિત્રોએ પોતાનું [illegible] ત્યાંથી [illegible] દાખલ થયા અને ત્યાંથી [illegible] સમુદ્ર [illegible] સુખમાં [illegible] નાખતો હતો ત્યાં અમે [illegible] દ્વીપમાં [illegible] હતું, [illegible] જીવનમાં [illegible] એમ સૌને લાગતું નવું જીવન, નવું જગત જોવાની [illegible] જગત તેમ [illegible] હૃદય પ્રમાણે [illegible] આકાશમાં [illegible] તારિકાઓ આવે રમતો ઘડીમાં [illegible] છુપાતો અને [illegible] પોતાના [illegible] તોફાન [illegible] અને [illegible] હવે [illegible] સમુદ્ર [illegible] હમે એક [illegible] એક બીજાની મુલાકાત [illegible] અને [illegible] ખબર નહતી કે હમે [illegible] પછી [illegible] પોતાનું [illegible] અને [illegible] અનંત [illegible]

[illegible] પણ મને હમેશાં એમ લાગતું [illegible] પોતાનું [illegible] નવી [illegible] સામે એક [illegible] શ્યામ [illegible] હતું, [illegible] અને [illegible] પડ્યો [illegible] ઉપરથી બીજા અને [illegible] ઉપરથી ત્રીજા [illegible] એમ [illegible] જગતમાં [illegible] મને [illegible] મિત્રો [illegible] આવતું [illegible] મને [illegible] આવતી [illegible] દુઃખ થતું [illegible] હજુ મને [illegible] ત્યાગ ન હતો [illegible] વખત મેં [illegible] ગયા પછી [illegible] જાણે આખું જગત [illegible] એમ [illegible] તેની [illegible] પણ એ ગીતનો [illegible] અને [illegible] ગીતને [illegible] હતી [illegible] પોતાની [illegible] પાંખડીઓ નૃત્ય કરતી [illegible] એનું ગીત [illegible] અને પવન એ ગીતને પકડવા જગત્‌ના એક [illegible] બીજા [illegible] હું એ [illegible] શોધમાં [illegible] આખરે મને એક [illegible] એનો પત્તો [illegible]

[illegible] હતો ત્યારે [illegible] કોઈને જોયો [illegible] જેની [illegible] પાંપણો [illegible] અને [illegible] પાંખ જેવા [illegible]

આનામ [illegible] તેના મન પામે જાણે હીમ્મત ગમ રાખ્યો તેણે આંખો ઉંચાડી અને મુખે સાનુ [illegible] તેના બાળક મધુર જુબુ જેવા સ્વરથી મને પૂછ્યું 'તમારું નામ શું?'

[illegible] સામની [illegible] થી પણ મને એમ થાય છે કે [illegible] ન્હાના સુંદર બાળ માવા [illegible] સરોવર, લીલી વાડી અને એક ન્હાની સી મેં પછવાડે મુક્યાં છે, મારા મિત્ર [illegible] મે સમુદ્રમાં ગુમાવ્યા છે અને હું આ જગતમાં ભુલો પડ્યો છું. [illegible] જાઉં છું, પણ ક્યાં તેની મને ખબર નથી.' 'તમારું નામ શું?' મેં કહ્યું.

'મારું નામ મન્મથ,' તેણે હસીને કહ્યું.

'[illegible], તમારું નામ મન્મથ, તમે શું કરોછો?'

'[illegible] ગીત તમે સાંભળી રહ્યા છો તે ગીતમાનું મસ્ત રહું છું' અને [illegible] બનાવું છું.

'પણ જેને જાણવું એ જ નિશ્ચિત નથી તેને શુષ્ક પ્રેમાળ કેવું?' મેં પૂછ્યું.

'તો જવાનું ક્યાં [illegible] નિશ્ચિત કરી આપું છું' તેણે ખડખડાટ હસીને કહ્યું. [illegible] તેના [illegible] કપોળઉપરની લાલી [illegible] મુક્ત થઈ ગયો અને તેને મેં મારું નિશ્ચિત કરવાનું કહ્યું.

તેણે મારા બાળમિત્ર થવાનું કબુલ કર્યું અને પોતાની પછવાડે [illegible] ફરી તેની ચાલવા માંડ્યું.

ચાલતાં ચાલતાં અમે એક કુંજગૃહની અંદર આવ્યા [illegible] સુંદરી [illegible] ઉપર બેઠી હતી. તેની બંસરીમાંથી જગતમાનું [illegible] ગીત નીકળતું હતું. તેની [illegible] તારકોની મોતીથી ભરેલી હતી, અને આકાશ [illegible] કમળ [illegible] હતો તે કમળ [illegible] ધમાં પૃથ્વીની [illegible] ખોલી હતી. યૌવનમદથી તેની આંખો ઉંચી અને [illegible] હતી, પ્રભાત અને સંધ્યા જેવા તેના બે સ્તન [illegible] શ્વેત શિખરો જેવી તે દેખાતી હતી. [illegible] જે દિવસની તમો વાત કહેતા હતા તે આ દિવસ છે, [illegible] મેં [illegible] મેળવી હતી. મેં તેના [illegible] ઉપરથી [illegible] ખસી લીધી. તેના સુકોમળ હાથ મારા હાથમાં રહીભર આવી, તેના નયનના ઉંડાણમાં [illegible] પ્રેમનો [illegible] તેણે હાથ [illegible] ગળે લપેટી લીધા અને મેં તેના હોઠનું ચુમ્બન કર્યું.

[illegible] ચુમ્બનથી [illegible] જ નહીં. તેણે પોતાની [illegible] દોરી [illegible] મારે [illegible] તેમાં પોતાની સુન્દર આકૃતિ [illegible] હજુ સુખમાં જેનો જ હતો. એમાં કેટલો [illegible] ગયો [illegible] વાતાથી કેટલું જોઈ લીધું તેનું મને ભાન જ ન [illegible] પણ જ્યારે હું [illegible] ત્યારે મેં મને પોતાને [illegible] પર પડેલો [illegible], જ્યાં [illegible] અને સમુદ્રો સંગમ થતો હતો ત્યાં મારા કેટલાક મિત્રો [illegible] આવ્યા હતા. તેઓ [illegible] હતા અને તેમના [illegible] હતા. કેટલાક સોનાની હોડીઓ [illegible] અને મોતીથી [illegible] હતા, અને કેટલાક [illegible] ભરી લાવ્યા હતા. પરવાળાવાળાની હોડીઓ [illegible]

ગઈ હતી અને તેથી તે નાકો મોતી શકતા નહી બીજા કીર્તિના આનિયામા ગુફાના ના ઓ ને ૧૧ ભાગ નીચે અગત્યના હતા, તે પણ દાબના અને મોતી શકતા નહી ... ગીરિ વગ અને ખાલી તોગલાથે આ ખા હતા તે પણ હડ્ડના ભારથી મોતી નના નહી. ... ઉપર પ પો પૂજ્યો આ બધુ જેતો, પણ તેટી વડેલાને લીધે મારાથી ઉ ... મોણાનું ... હડ્ડનો ધા તે તાજો જ જ રાનો હતો હુમે એક બીજા ... સામે ... ... જેતા પણ મોતી નના નહી

... ના ગની એક જ ... હતી, તે મુરૂ અરોગ—નીની ... આ નીમા ,

વીર અને વીરપૂજા.

લેખક — રા. મણિશંકર દલપતરામ જોશી, બી. એ.

[ગયા અંકથી અનુસંધાન,]

ઉપદેશક વીર.

શ્રી ... આર્ય ... નાથ નચાર્ય, સ્વામી રામતીર્થ, સ્વામી વિવેકાનંદ ... સરસ્વતી ... રામમોહન રાય વિગેરે

ઉપદેશક એક ... કે તે ઇશ્વરી પ્રેરણાથી પોતાનું કાર્ય, અહોનિશ હિંમત ... થી ચાલુ રાખ છે, એટલું જ નહિ પ તુ ... ના આનરિક ... ના ને વિના છે નામા ધાર્મિક તથા નૈતિક ... એટલું ... હાય છે કે ... હજારો ... કોઈ ... પર પોતાની સામાન્યસત્તા ચલાવી શકે છે એનું ... એટલું તો ... હોય છે કે એના તેજમા ... વિશ્વ અન્દર ... જે ધર્મગુરુ પોતાની સત્તા અજમાવી શકતા નથી, તે ખરી રીતે ... નથી, તેનો ... ગતિ 'અખો' કહે છે તેમ

'ગુરુ પ્યા મે ગોવિંદ નાથ
... ... નાથ
ધન હરે શોક ન હરે
એ ગુરુ કલ્યાણ શું કરે ?'

અને

... સૌ ... પાર, ...,'

યુરોપમા ધર્મની ... લ્યુથર (*Luther*) અને નોક્સ (*Knox*) ... હિંદમા ... આનાર્યમા બુદ્ધ, શંકર તથા રામ વિવેકાદિ ... થયા છે

આવા ઉપદેશક વીરો ... ઉત્પન્ન થાય છે જે અનાનો ... ... મુ ... ગીતામા ... છે કે —

... ... ૩ ૧૦—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ४-७

શુ આ પંક્તિઓ સત્ય નથી ? કવિઓ નવ નિર્માણની વાણીના સરજનારે છે, ત્યારે ઉપદેશકે ભુગ્ગાભર્યા નગરોમા ધર્મની લાગણી જાગ્રત કરે છે. ધર્મોપદેશક વીરનુ મુખ્ય હથીયાર આત્મબળ છે તે જાણે છે ધર્મનું બળ બીજા બળ કરતા વધારે જોરાવર છે આથી જ તે કરોડે માણસમા નિડરપણે પોતાનો મત જાહેર કરી શકે છે કોણ જાણતુ હતુ કે 'લ્યુથર' જેવે સાધારણ પાદરી, પોપની (*Of Pope*) સત્તા ઉથલાવી નાખી શકશે ? તેનામાં એ બળ શું કયાથી આવ્યુ હતુ ? તેણે સત્ય જોયુ અને એ સત્યે તેને પ્રેર્યો હજારો માણસો વચ્ચે તેણે પોપના પત્રો બાળી નાખ્યા અને આખા યુરોપનો વિચાર ફેરવી નાખ્યો ! એજ પ્રમાણે નિરીશ્વરવાદિઓના મતમતાંતરોના ખંડન કરનાર શ્રીશંકરનુ બળ હતુ

દરેક મનુષ્ય શિખનાર છે એટલુ જ નહિ પણ તે કર્તવ્યવાન છે જે શિખવાથી તે શિખે છે તેનાથી જ તે કંઈ શોધી પણ શકે છે કોઈ પણ જાતના નવાપણાની વૃત્તિવિનાનો માણસ તો છે જ નહિ આને જ પરિણામે તે વિશ્વ તેમ જ પોતાની જાત વિષેના વિચારો પોતાના વિદ્યાના પ્રમાણમા કરી શકશે અને તેથી મનુષ્યજાતમા નવી તૈયારીઓ, નવા સુધારણે તો થવાના જ

ધર્મગુરૂઓના ધર્મ માટે કર્તવ્યપર કરેલા જીવનો ખરે પ્રશસનીય જ છે કારણ કે મરણ શરીરનુ જ થાય છે, આત્માનુ નહિ જ. જે માણસોએ ધર્મયુદ્ધો માટે આત્મબલિદાનો આપ્યા છે તે શુ એક જ પિતાના સૈન્યના બાળકો નથી ? અમર્ત્ય અને અધિકારને સ્હામેના તેમની ઝુબેશ કેટલી બધી સ્તુત્ય છે ! કોણ કહિ શકશે કે ધર્મગુરૂઓ દેશ અને સંમયના દ્રષ્ટાઓ ' ન હતા ?

ધર્મના યુદ્ધો ઘણાંખરા 'મૂર્તિપૂજા' સ્હામેના પુકારો હોય છે મૂર્તિપૂજા એક વીરપૂજા છે અને મહાન્ પુરૂષોના જીવનચરિત્રો આપણી સાનિધ્યમા હમેશ રાખી તેમના જેવા જીવનો આપણે બનાવવા એ તેનુ લક્ષ્ય છે પરંતુ મૂર્તિપૂજાનો ઝગડો ખરૂ જોતા કેટલીક વિધિ સ્હામેનો છે, એનુ કહીએ તો ખોટુ નથી મૂર્તિ (*Idol*) એ *Eidolon* દશ્ય વસ્તુ અથવા સૂચક ચિન્હ છે તે ઈશ્વર નથી, પરંતુ ઈશ્વરની નિશાની છે માટે વીર-પૂજા એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા છે એમ કહીએ તો ચાલે. ત્યારે કેટલાક ધર્મનેતાઓ મૂર્તિ-પૂજા અક્ષમ્ય છે તેનુ કારણ શુ ? તેઓનો મુખ્ય વાંધો કયા આગળ છે ? જંગલીમા જંગલી લોકો જેઓ કેનોપસ (*Canopus*) અથવા કાબા નામનો કાળો પથ્થર (*Caabah Black-Stone*) પૂજતા તેઓ સ્તુતિપાત્ર તો છે જ, આ જ પ્રમાણે વિચાર કરતા જણાશે કે કવિઓ તારલાઓમા અજબ સૌંદર્ય નિહાળે છે, કળે છે, સિદ્ધાંતરૂપે પ્રદર્શિત કરે છ તે એક જાતની તારાની મૂર્તિપૂજા નહિ તો બીજુ શુ ? માટે મૂર્તિપૂજા નિષ્પક્ષ દ્રષ્ટિબિંદુથી નિહાળવી જોઈએ આંગ્લ કવિ કૉલરીજ (*Coleridge*) કહે છે કે " તમે માનતા નથી " " તમે ફક્ત જે માનો છો તે માનો છો " આને આધુનિક જમાનામાં

એક ચોક્કસ સિદ્ધાંતની સેવા કહી શકાય (*Worship of the Formulas*) પ્રિય મને પાની મૂર્તિપૂજા તો રસાય-વિધિ-પાઠ (*Cant*) છે અને આથી વિરુદ્ધ ધર્મનેતાઓનો પુકાર હોય છે કી સત્ય શોળખો અને નહિ કે તેની પ્રતિકૃતિઓને અને તેથી જ તે સુધારાના ચિન્હ રૂપના સુધારકોનો પુકાર ગણો છે યુરોપમાં જાગેલું પોપ સામેનું યુદ્ધ શું શિખવે છે ? પોપ સામે પડવાથી દરેક માણસ પોતાની જાતનો પોપ (*Pope*) બન્યો અને પોતે કહી શકયો કે પોપ પર આધાર રાખવો નહિ ઝીણવટથી તપાસતા માલુમ પડશે કે માણસના અમુક માનેલા અર્થોને ન માનવા માટે બહારની કોઈપણ વસ્તુ બ કે સાક્ષી અડકાવી શકશે નહિ "આત્મ પ્રકાશ જ જગની વસ્તુ છે 'જ્ઞાન થાઓ, નિર્ભાન્ત હું પામો થાઓ'" એ આ ઝગડાનો સાર છે

વીર પૂજા ? એક માણસ આત્મસ્નેહી, નવી શોધક વૃત્તિ વાળો સત્યાન્વેષી હોય શકે એ કાંઈ ઘણી નાત નથી તેજ માણસ સન્માનની દષ્ટિથી પોતાનો ગુરૂ નિહાળી શકે કે જેનાથી તે એવા ભાવી અજવાળામાં આવ્યા હોય અર્થાત્ જેનાથી તેનામાં આત્મજ્યોતિ પ્રગટી હોય

ગૌતમબુદ્ધ અને લ્યુથરના જીવનચરિત્રો વાંચતાં શું માલુમ પડે છે ? બુદ્ધના જીવનક્રમે અત્યારી નાખનાર પ્રસંગો તેમજ લ્યુથરમાં ધર્મનો જુસ્સો પ્રગટાવનારો પ્રસંગો તપાસતાં જણાશે કે તેમનો વૈરાગ્ય દૈવના ભાવિરૂપ હતો લ્યુથરને ૧૯ વર્ષની ઉમ્મરે કાયદાના અભ્યાસ માટે તેના પિતાએ નિર્મ્યો હતો પણ 'એલેક્સીસ (*Alexis*) નામના એના મિત્ર સાથે એ મેન્સફ (*Mansfeldt*) ગયો અને પાછા ફરતા, એરફર્ટ (*Erfurst*) આગળ 'સ્ટેન ગામ' ઉપર વીજ પડી એક ક્ષણમાં તો લ્યુથરનો પ્યારો દોસ્ત હતો ન હતો થઈ ગયો બંને 'અનાદિ'માં મળી ગયો લ્યુથરને તરતજ વિચાર ઉદ્ભવ્યો "એક વાર એ સૌ (અધિનાશી) થવું કે જેનાથી તેથી પણ શું ? મનુષ્યનું ભાવિ બની આવનાર ટૈવસ્મિતાશ શીખવું નથી" આવા વિચારોથી તેની જીવનરેખા બદલાઈ અને એ ૨૮ આગળ આવેલા 'ઓગસ્ટાઇનના' મઠોમાં એ રહ્યા ગૌતમબુદ્ધનાં જીવનચરિત્ર તપાસતાં પણ જણાશે કે અખંડિત નુકશાન ત્યાગી વાણી નીકળી, સત્ય નિરૂપણ માટે અથાગ શ્રમ વિગેરેના પ્રેરનાર બાબુજ પ્રસંગોજ હતા આ ઉપર વિચાર કરતાં 'મરણ શું ? 'સત્ય શું' એ રીતે વિચાર શ્રેણી ઉદ્ભવી

પ્રિય વાચક આવા પ્રસંગો સાંભળતાં તેમજ વાંચતાં આપણને કંઈક તાજુબી થશે પરંતુ પણ લાંબુ વિચાર કરતાં જણાશે કે એમના સાત્વિક જીવનોને આપણી સમીપ લાવવા પૂરતું સૂચવવા માટે એકાદ આવો પ્રસંગ બસ હતો બુદ્ધ અને ગૌતમ જો કે સંસારમાં રહેતા હતા પરંતુ તેમના હૃદયો સત્યમાટે તલસતાં હતાં જ્યારે આવા પ્રસંગો તેમણે અનુભવ્યા ત્યારે તેમની સત્યની મનોવૃત્તિ અધિક પ્રબળ બની અને માયા સંસારના માયાના પાશ તોડી તેમણે

* ફુલચંદ ૩ ૧–૯–૦ ગોન એમ ત્રિપાઠી, મેન્ડ ૫૫ સુ ૧૯

ખસેડી નાખ્યા. સત્યની ગોર તેમ જ સત્યમાટે યા હોમ કરવામાં તેમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું અને જગતદ્ધોનામાં લ્યુથેના 'કમયન' આપ્યો.

શ્રીશંકર રામાનુજ તેમ જ રામવિવેકાદિઓમાં જીવન પરત્વે ગણાય તેવું આવું જ બન્યું હતું. તેઓનો ઉપદેશ 'જગદ્ગુરુ'ની 'એકતાનો' જ છે. શ્રી શંકરનો કેવલાદ્વૈતવાદ, શ્રી રામાનુજાચાર્યનો વિશિષ્ટાદ્વૈત અને સ્વામી રામતીર્થ તેમ જ વિવેકાનંદના આધુનિક [illegible] ચેતન બનેલો પ્રપૂજ આત્મશ્રદ્ધા શિક્ષણ તથા પવિત્ર જીવો ગાળવાનો ઉપદેશ આપી ગયેલ છે. તેઓ ધર્મવીરો હતા.

૧૫૨૦ના ડીસેમ્બરની ૧૦ મી તારીખે "લુથર" "વીટનબર્ગમાં" લોકોના પુકાર વચ્ચે પોપનાં પાપ માફ કરવાના પત્રો–આદેશો (*Bulls*) બાળી નાખ્યાં. આ પ્રકારે વીટનબર્ગના લોકોનો નહિ હવે પણ જાગૃત થયેલી પ્રજાનો હતો. લ્યુથર જેવા જ ભવનાશી શકે છે કે ધર્મના મહાભાગે પૌરાણ આચરેલ છે અને સત્યધર્મ આડંબર નહિ છે, જીવન સત્ય છે, અસત્ય નથી! બુદ્ધનો 'અહિંસા' દીક્ષા વ૦, ભૂખ્યાંને રોટી' સાથે 'અહિંસા પરમોધર્મ' આદિ ઉપદેશ, શ્રીશંકરની દર્દી જીવન નિર્મળ નિષ્પાપ ગણના તથા દિગ્વિજય અને વેદાન્ત ધર્મ પ્રતિપાદન, રામાનુજનું વેદાન્ત મર્દન તેમ જ રામવિવેકાદિઓના યુરોપ અને અમેરિકાના પ્રવાસો તથા તેઓની ઉપદેશ સુધા, તદુપરાંત તેમણે સેવેલી આદર્શ અડગતા આ સર્વ તેમના જાગૃત થએલા ધર્મની ભાવના આપે છે.

ધીરપુરુષ એટલે સત્યમાટે જીવ સાથે બાજી ખેલનાર સત્યનો પાળનાર. તેમના સંયમમાં એટલો બધો પ્રભાવ જોવામાં આવે છે કે નથી ભાન રહેતું તેઓને પોતાના જીવનનું કે નથી રહેતું મરણ માત્ર. પ્રસંગોમાં ધર્મવીરો સત્યનો માર્ગ પોતે શ્રમ વેઠી સરળ કરી આપે છે અને અંતે ધર્મનાને ધર્મદીપક દેખાડી અજબ, અલૌકિક આનંદ અનુભવાવે છે. દુનિયા ધર્મવીરના અલૌકિક જીવનથી સ્વર્ગ રચે છે. એઓ સત્યતા અને દૃઢ શ્રદ્ધા કેવી તો અજબ રીતે આપણા મન ઉપર ઠસાવે છે કે 'कार्यं साधयामि वा देहं पातयामि' સૂત્ર સંપૂર્ણપણે અમલમાં [illegible] લાગે છે.

રાજ વીર.

શ્રીરામચંદ્ર, વિક્રમાદિત્ય, ઉદયસિંગ, પ્રતાપસિંગ અને બીજા ઘણા વીરપુરુષો.

હિન્દુશાસ્ત્ર પ્રમાણે રાજા ઈશ્વરી અંશ મનાય છે અને તેથી રાજા પ્રજા માટે સાધક છે. રાજા પ્રજાનો પાલકપિતા છે અને પ્રજા એમનો બાળ છે. રાજા પ્રત્યેની સન્માનની લાગણી–રાજનિષ્ઠા એ ખરી રાજભક્તિ છે અને આવી રાજભક્તિના અત્યુત્તમ ઉદાહરણોથી ભારત વર્ષ ઝળહળે છે. સ્વીમ સાથે, હલદીઘાટપર યુદ્ધ કરતા પ્રતાપસિંગ ઘવાયો ત્યારે શૂરા સાલમપુરાએ તેના ઉપરનું છત્ર પોતા ઉપર લેઈ ઘણા યવન માર ખમ્યો હતો! કેટલી બધી ઉદારતા! કેટલું ગજું વેર!! યુરોપીય ઇતિહાસ તપાસતાં પણ આવા અનેક [illegible] જોવા આવશે.

રાજાનું ગારવ ... વીર-સામાટ રીતે મળામાં સમાવલું છે તેમ પ્રજાનું ... જીવન થવામાં ... રાજા ઉપર દેશનું ભાવિ આધારવું છે સંસ્કૃત પંક્તિ છે કે राजा कालस्य कारणम्। કારણ ... રમાનો અનંત ગતિમની ... સાથે ફરે છે અને તેથી રાજા ... મહા સમયને સાધી શકે ... જ્યારે જ રાજા વીર થઇ નીકળે ત્યારે તે પ્રજાનો અપૂર્વ મતોલ ... શકે ... ઉપુર ... કરી શકે છે તેનું કારણ કાલદંતતા તથા તેની પણ છે

જે મનુષ્યને આપણે આપણી પોતાની મરજી ... આપણા જીવનમાંના ... અને શક્તિ અને ખુશાલી ... આપીએ તે આપણો ... થઇ શકે નહિ તો 'રાજા પ્રજાને ... લે, પ્રજા ... આગળ ... કહે એવી સ્થિતિ થને ... શબ્દનો મૂળ અર્થ શોભાવનારો અર્થાત્ જે પોતાના રૂપ નામ તથા સદ્ગુણોને શોભાવે ... તેનારી ... છે તે પોતે શોભતું ... પોતાથી બીજાને શોભાવનારા' એ ... વાત નથી માટે જ ... વાળી છે અને પૂજા ... રાજા (*Rese*) એટલે ... કરનાર (*Roi*) *King*—*Konnig*—*Cammirc*—માહોરા પુરુષ ... રાજાનું માહાત્મ્ય પણ રાજ્ય વધારવામાં નથી પરંતુ પ્રજા મનોરંજનમાં છે રાજા વિનાનું રાજ્ય—તૃણવિનાના વન જેવું તેમ ... જેવું જલવિનાની નદી જેવું અને ગૃહિણી વિનાના ઘર જેવું છે

પ્રચીન કાળથી રાજા ઉપરથી ... ગણાય છે વિક્રમાદિત્ય ... યુધિષ્ઠિરનો ... સંવત ગણાતો આ પ્રમાણે અમુક રાજાના સમયથી ... ગણાયા કરે છે તેમાં એક મહાન સિદ્ધાંત સમાયેલો છે, ને એ ... અમુક ... માટે જ નહિ પરંતુ ... જોઇએ બાહોશ માણસ એટલે ખરા ... અને ... સુપાત્ર માટે જ રાજા સાહેબ ... છે શ્રી રામ ... તથા ... વગેરેના નામ સાંભળતાંની સાથે ... ભક્તિનો પાર નથી રહેતો તે ... માણસને તમને માટે ... પ્રેમ નથી ઉત્પન્ન થતો?

... વીર ફક્ત પુરુષો જ હોઇ શકે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે ... ઇતિહાસપર ... પણ પોતાના ઉત્તમ ચારિત્રોની શોભે છે જેવા કે સતીઓના ... સતીમંડળ દ્રૌપદી તારા વિગેરે, ... રાણી તેમ જ મહારાણી વિક્ટોરીયા વગેરે સ્ત્રીઓ વીર હોઇ શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ વીરને ... કરનાર છે એ તેમનું ... ગૌરવ છે સમાટ ... ભોગવનારાઓની, ... તેમ જ ... મહાજનોની માતાઓ 'વીર ... એટલું જ નહિ પરંતુ 'જનની' નામને પૂર્ણ રીતે શોભાવનારી હતી ... કેસરીયા પ્રેરનાર ... પણ ક્ષત્રિયાણીઓજ હતી! આધુનિક સમય ... પ્રસંગે પણ સ્ત્રીઓએ ... ઉમદા ભોગ આપ્યો છે"

દુનિયાની સુવ્યવસ્થા માટે ... વીર-પૂજાની જરૂર છે ... ભલે નાશ થાય તથાપિ વીર-પૂજા તો ... રહેવાની, માટે વીરપૂજા અનાદિ છે ... જેમ ... છે, તેમ ... હમેશ જ્યોતિર્મય રહો ... મનુષ્ય ...

... મહિલાવિલાસ ... એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઇ

દુનીઆમા ગેરવ્યવસ્થા સ્હામે લડના ઉત્પન્ન થયનો છે અને જે પ્રમાણમા માણસ પોતાની માણસાઈ સમજે છે તે પ્રમાણમા તે જરૂર ગેરવ્યવસ્થા માટે લડશે ગુર્જર શુ જનસમાજની અણઘટતુ નથી કે જ્યારે સત્ય ઉપદેશ દેવી હાય છે અને અગને ખોટા તરીકે પરખાય છે માટે સત્ય શુ છે તે બરાબર કળાતો જો આપણે શીખીએ તો જ આપણે વીર નીરપૂજા આદરી શકીએ

પ્રિય વાચક, ઉપર પ્રમાણે 'વીર અને વીરપૂજા' ની રૂપરેખા આલેખાઈ રહી કાર્લાઈલના કેટલાક સિદ્ધાતો એમા છાયા રૂપે છે તો હિન્દુશાસ્ત્ર તથા સમાજના સિદ્ધાન્તો પ્રધાનપદે વર્ણવાયનો છે, વીર અને વીરપૂજાના વાચનની સાર્થકતા ત્યારે જ થઈ સમજવી કે જ્યારે જીવન 'વીર' પન્તિમા મૂકી શકાય અહમના નષ્ટ થાય અને આનદ અને ઓજસ્ પ્રગટે આમા જ આપણુ આર્યત્વ રહેલુ છે ભારત વર્ષ ત્યારે જ ઓપશે કે જ્યારે ઉપર પ્રમાણેના વીરો 'આનદ અને ઉત્સાહ' સાથે કેસરીઆ કરી પોતાના ઉજ્જ્વલ ચારિત્રોથી તે દીપાવશે જોઇએ છીએ આપણને આવા વીરો કે જેઓ સાધુતા અને સુન્દરતાના દીપકો દેખાડી શકે અને જીવનમાર્ગ સુગમ બનાવી શકે

ગ્રન્થાવલોકન.

૧ સ્વ ગં. જમનાબાઈ મકર સ્મારક અંક, સ્ત્રીહિતોપદેશનો ખાસ અંક, પ્રકટ કરનાર ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમડળ, મૂલ્ય રૂ ૨-૮-૦ પૃષ્ઠ ૩૨૨

જમનાબ્હેનના શોકમા મળેલી સભાઓના વૃત્તાતો, ત્હેમના સબધમાં આવેલા સ્ત્રી પુરુષોના લખાણો, ગરબીઓ અને દોહરાઓ તથા વર્તમાનપત્રોએ અને માસિકોએ લીધેલી અવસાનનોંધો, એ સર્વ એકત્ર કરી ત્હેમને માટે આ અકમાં ઘણી જાણવા જેવી માહિતી રજુ કરવામા આવી છે આ દૃષ્ટિથી ત્હેમના જીવનચરિત્રકારને અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓને તેમને આ અક ઘણો ઉપયોગી થશે

સભાઓમા થએલા ભાષણો ઘણી સાધારણ ભૂમિકાના છે ગુજરાતના પુરુષવર્ગમાથી આવા, કજા ઉપર આવા વકતાઓ મળવા મુશ્કેલ છે, તે વખતે સ્ત્રીઓમાં વક્તૃત્વશક્તિ ઘણી ખીલી ન હોય તેમા આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નથી વક્તૃત્વની દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો પણ આ ભાષણોનુ વસ્તુ પણ સાધારણ પ્રકારનુ છે જમનાબ્હેનના ચારિત્ર્યનુ યથાર્થ માપ કાઢવા માટે કોઈ કાઈ ભાષણો અને લેખોમા યથાર્થ પરિસ્થિતિ રજુ થયા છે આના જ્યા જ્યા લેખો ગોરના ભ્રમ પડે એમ છે કારણ કે અકનો ઘણો ભાગ અપરિપક્વ અને અતિ ઉગ્ર લેડી વિલિંગ્ડન તથા મીસીસ સરોજિની નાયડુએ જે દૃષ્ટિબિન્દુઓથી જમનાબ્હેનને

તે જ જો ગુજરાતી સ્ત્રીઓ સમજે તો પોતાના જીવનને તે જ કસોટીએ કસતા શીખે તે સ્ત્રીઓએ ગૃહજીવન અને સમાજજીવનનો સમન્વય કરી બન્નેનો કેટલો વિકાસ સાધ્યો હતો ભાખ્યો છે, તે તેમણે ધ્યાનમાં આવશે

લેખકોની નામાવલિ જોતાં પ્રતીત થાય છે કે જમનાબ્હેન ગુજરાતના હૃદયને સ્પર્શી રહ્યા હતાં એટલું જ નહિ પણ તેમના કાર્યથી ગુજરાતની બ્હાર પણ અસર કરી શક્યા હતા લખાણો વાંચતાં એ જણાય છે કે તે સમયમાં તેઓએ વણ ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતું દક્ષિણ ભાગના લેખો ભાષણોવાળી ઉત્તી પંક્તિના શ્રી નેમા રા હિંમતલાલ અંજારીયા, રા રણજીતરામ દીવેટીઆ આદિના લેખો ભાન પાડે છે રા ચંદ્રશંકર લખે છે તેમ "જમનાબ્હેનના જન્મથી ગુજરાતનું સ્ત્રીત્વ વધારે ગૌરવ પામ્યું છે અને તેઓ જન્મ્યા ન હોત તો આજે નવાજૂનાનો—પૂર્વપશ્ચિમનો સ્વાતંત્ર્યસંયમનો જે સમન્વય અત્યારે ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગને સુગમ છે તે અગમ્ય હોત' અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આવા, વિદ્વાન દૃષ્ટિથી અને વિવેકબુદ્ધિથી લખાયેલા લેખો આ અંકમાં વધારે હોત ગુજરાતી વસન્ત અને સમાલોચક લીધેલી પત્રમાંની નોંધો ઉચ્ચ પ્રકારની છે

આ અંકને આકર્ષક બનાવવા માટે ઘણો પ્રયાસ થયો છે—પણ તે અસ્થાને લાગે છે ઘણ આદિ અનેક પ્રકારના છે જમનાબ્હેનના ફોટોગ્રાફ આપેલા છે તેમાંથી ૨૮ મે પાને આપેલા ભવિષ્યમાં રાખવા જેવો છે

આ અંકનો મ્હોટો ભાગ જમનાબ્હેનના સંબંધમાં રજુ કરવામાં આવેલી ભક્તિનું સ્માપ્યું છે અને તેનો મ્હોટો દોષ વિચાર અને શૈલિની અપક્વતા—*want of assimilation* અને શિથિલતા—*looseness* છે

સમગ્ર અંકનું અવલોકન કરતાં અમને અતોષ કરતાં શોચની લાગણી વધારે પ્રમાણમાં થાય છે લગભગ આ આખો અંક નિમંત્ર અને દાક્ષિણ્યથી લેખોથી ભરેલો છે લેખકો થવાની ઇચ્છા હોતી એ એક વાત છે અને લેખકની શક્તિ ધરાવવી, એ બીજી વાત છે નિસત્વ લેખો અને લેખકો માટે ગુજરાતમાં ઓછાં માસિકો નથી પરંતુ આ સર્વ લેખો આમંત્રિત છે એટલે લેખકો કરતાં પ્રકટકર્તાઓ આ નિરર્થક અંક માટે વધારે જવાબદાર છે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે જમનાબ્હેનનું સ્મારક વધારે વિવેકબુદ્ધિથી અને તેમના ચારિત્રની મહત્તાના પ્રમાણમાં ઉચ્ચ અને સ્થાયી સ્વરૂપમાં થયું હોત

ગુજરાતમાં આ સ્મારક અંક બીજો પ્રસિદ્ધ થાય છે આ પદ્ધતિથી સ્મરણીય વ્યક્તિનું સ્મરણ અનેક દૃષ્ટિએ કરાય છે અને ગુણીજનનું ગુણપૂજન કરી ઉપકારવશ બનેલો વર્ગ આશ્વાસન મેળવે છે ભાઈ ભૂપતરામનું સ્મારક આમ ગુજરાત નથી કરી શક્યું, એ ઓછું શોચનીય નથી

ગોવર્ધનરામના એ સ્મારક અંકોમાં જે ચિરસ્થાયી તત્ત્વોનું દર્શન થાય છે તે આ અંકમાં નથી સત્ય સાથ સુંદર લેખો દૃષ્ટિમાંથી દૂર રાખીએ તે પણ ૩૨૨ પાનાના આ અંકમાં નથી

દર્શનની વિશાળતા કે વિવિધતા મહત્તાની વિવેકભરી પ્રશંસા કે પૂજા, અથવા લેખનશૈલીની સફળતા કે સરળતા ગુજરાતના શિષ્ટ લેખકો માટે બીજા ૩૨૨ પાનાંનો ખાસ અંક ભરીને ફળિયાર્થ કરી શકાય એમ છે, પરંતુ તેમની સહાય વિના આવું સાહસ કેટલું શોચનીય રીતે નિષ્ફળ બને છે તે સત્યનું સ્મારક આ અંક છે. રા. ગ. ઉત્તમલાલ અને રા. આનન્દશંકર, રા. ન્હાનાલાલ અને રા. નરસિંહરાવ, રા. રમણભાઈ અને રા. ઠાકોર આદિ સાહિત્યનેતાઓ "છે તો, બધી મદાના એક ગુજરાતણને" અંતિમ અર્ધ્ય નથી આપી શક્યા એ જેટલું શોચનીય છે તેટલું જ આશ્ચર્યકારક છે.

જમનાબ્હેનના નિકટ સમ્બન્ધમાં તમારાથી કદાચિત કોઈ નહિ આવ્યા હોય, પરન્તુ હમે આશા રાખીએ છીએ કે એક દશકથીએ વધારે વર્ષો સુધી સમગ્ર ગુજરાતના સ્ત્રીજીવનમાં નવચેતન રેડનાર એ પુણ્યશાલિની વ્યક્તિના કાર્યથી તો એ કોઇ અજ્ઞાત નહિ જ હોય. જમનાબ્હેનને પાસેથી ન ઓળખનાર સંસ્કારી ગુજરાતીઓ પણ ગુજરાતના નવા રચાતા વર્તમાન ઇતિહાસથી નાવાકેફ ન હોય એ હમે માની શકતા નથી. જમનાબ્હેનના સ્મરણીય વ્યક્તિત્વ માટે થોડા ટૂંક સત્કારો ન આલેખી શકનાર વિદ્વાનોએ તે સમયના જીવનની તેમની સામાજિક અને શિક્ષણવિષયક દશાની ઝાંખી કરાવી, નવગુજરાતના ભાવિ ઇતિહાસકાર માટે ઘણી ઉપયોગી સામગ્રી રજુ કરી શક્યા હોત. હમારાથી ઇચ્છ્યા વિના નથી રહેવાતું કે જમનાબ્હેનની વ્યક્તિ અને કૃતિ માટે માન ધરાવનાર વિદ્વાનો ન્હાના અવગણના કરવી જેવા કારણોની ઉપેક્ષા કરી શક્યા હોત.

હમને માનવાને કારણ છે કે પ્રસ્તુત અંકના પ્રકાશકોએ તે વિદ્વાનમંડળની સહાય મેળવવાના પ્રયાસો કર્યા હતા, દુર્ભાગ્યે એ સહાય ન મળી. તથાપિ તો પછી આવું ન્યૂનતાવાળું સ્મારક આટલું બધું દ્રવ્ય ખરચીને કરવામાં આવ્યું તેમાં ભક્તિભાવ હતો અને છે પણ વિવેક તો ઉણપ વધારે છે. 'ગુજરાતી' પત્ર સૂચવે છે તેમ આવા સ્મારક અંક કરતાં કોઈ વિવેકી વિદ્વાન પાસે જમનાબ્હેનનું જીવનચરિત્ર લખાવાયું હોત, તો તે વધારે ઉચિત અને ચિરસ્થાયી સ્મારક થાત. વિવેક ઉપર આટલો ભાર મૂકવો પડે છે તેનું કારણ એ છે કે ભક્તિની ઊર્મિઓ સત્યની અને ઔચિત્યની સીમાઓ સહજ ઓળંગી જાય છે. સ્મરણીય વ્યક્તિએ જે ગુણો માટે દાવો કરવાનું સ્વપ્નેય ન આણ્યું હોય તે ગુણોનું આરોપણ કરી લેખક વિવેકબુદ્ધિ સાથે પોતાને અન્યાય સૂચવે તે સ્હામે હમને બહુ વાંધો નથી જેટલો અસત્યતાએ અનાવશ્યક આરોપણ સ્હામે છે. તેમને જ દુઃખ થાત જો જમનાબ્હેનને કહ્યું હોત કે તેમનામાં વિદ્વત્તા છે તો. આના દૃષ્ટાંત આ અંકમાં આવું અર્થ રહિત ઘણું જ છે. ટુંકમાં, જમનાબ્હેનના આ અસંતોષકારક સ્મારકથી હમને જેટલું દુઃખ થાય છે તેટલું જ દુઃખ ગુજરાતના વિચારનેતાઓની શોચનીય અક્રિયતાથી થાય છે.

અર્થ રહિત લેખો, સારૂં કાર્ય કર્યાંના સર્ટીફીકેટો અને સખાવતો તે લખો ગણીને સર્વ એકત્ર કર્યાથી સ્મારક અંક બનતો નથી. સાધા જીવનવ્યક્તિતો આ સ્મારક અંક હોત તો એની

ભારતનો ટંકાર (સ્વદેશભક્તના નાટ્યો) કે ૦-૧૨-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ.

નાના ભલા એ શાળા અને સમયનો વ્યય કર્યા વિના સાધારણ વ્યક્તિને અસાધારણ રીતે આગળ આવવાની કલા યે આ જન્મમાં નથી. અને અમારા જેવા સાધારણ રીતે આગળ આવનારાઓનો બોધ થતો નથી. જમનાબ્હેનનું વ્યક્તિત્વ વિરલ હતું. જગદુદ્ધારક મહાત્માજીના અધીન થતા એ ચેતન અને એ ઓજસ્, મનન આદિ એમની એ હસતી વિનમ્રતા અને એ પ્રેરણાશક્તિ, અને સ્વયમ્ સ્ફુરતી એ કર્તવ્યપરાયણતા અને એ સમાધાનકલા એમના વ્યક્તિત્વનાં મુખ્ય લક્ષણો હતાં. 'નમતે રમતાં રહીએ, શ્રેનશી દ્રવતા હતી' એ પંક્તિ જેટલી સ્વાધ્યાય માટે સાચી હતી તેટલી જ તેમને માટે છે. ગુજરાતે તેમને માનપૂર્વક આપ્યું અને ઘણી ઉચિત રીતે તેમની છાયા નીચે અનેક સત્પ્રવૃત્તિઓ જન્મીને પોષણ પામી હતી. એ તેમના ઉદાર, પ્રેમભર્યા અને કાર્યશીલ માતૃત્વને જ પરિણામે સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણ પ્રચાર કરતી આના સ્થાપનાનો સ્વીકાર પણ પૂરો થયો ન હતો, સમાજના બંધનો ઓછા શિથિલ ન હતા અને ગુજરાતનો સમાજ હજી નવજીવનના આદર્શ વિનાનો હતો તે સમયે ઉદ્દેશ સહિત અને નિશ્ચિત જીવન ગાળતી ગુજરાતણોને દોરવાનો યશ ફરી સિદ્ધિ મેળવનાર ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ અક્ષરે નહિ આલેખાય તો ગુજરાતની ગુણજ્ઞતાનો પારો બહુ ઉંચી સીમાએ પહોંચ્યો છે એ વાત ક્ષોભ વિના તો નહિ જ કહી શકાય. હમે આશા રાખીએ છીએ કે ગઈ સદીના મહાન ગુજરાતીઓ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ, મણિલાલ અને દયારામ, મનસુખરામ અને મહિપતરામનાં જીવનચરિત્રો વિના ગુજરાતી સાહિત્ય અધુરૂં રહ્યું છે તેમ આ સદીમાં નહિ થાય અને મહાન ગુજરાતીઓની એ માળા ભવિષ્યમાં રચાશે ત્યારે જમનાબ્હેનને પણ તેમાં ઉચિત સ્થાન મળશે.

ગુજરાતી સ્ત્રીઓ માટે આદ્ય સંસ્થાની હિન્દુ સ્ત્રીમંડળની સ્થાપના ને વર્ષો સુધી કાર્યદક્ષ અને ઉત્તમ નેતૃત્વથી કરેલો તેનો નિર્વાહ, સેવાસદન અને વનિતાવિશ્રામના વિકાસમાં આપેલો હિસ્સો, દુષ્કાળમાં જાતે એ પ્રદેશોમાં ફરીને કરેલું સંકટનિવારણ, દક્ષિણઆફ્રિકાના સંકટ વખતે ગુજરાતણોને ફાળો ભેગો કરેલો એ સર્વ સત્પ્રવૃત્તિઓ ભૂલાય તેમ નથી. રાષ્ટ્રીય વીરોની જયંતી ઉજવવામાં આપણે ઓછા પાછા નથી. અત્યારે કૃપાની અભિનંદન કરવા આપણે હજી શીખવાનું બાકી છે. એ પ્રસંગમાં જમનાબ્હેને પહેલાં પગલાં પાડ્યાં. એમના નેતૃત્વ નીચે દર વર્ષે પર્વોનાની યાત્રા કરી દાદાભાઈના દર્શન કરી દેશસેવાના અખંડ વ્રતનો નિર્ણય કરી ગુજરાતણો પુરુષોની ભારતીય ઘડતરથી દાદાભાઈ, ગોખલે, અને ફીરોજશાહની જયંતિઓ મુંબાઈમાં ઉજવાઈ આવી ન્હાની અણુ પરિણામમાં ફળનારી પ્રવૃત્તિઓ યોજી કઢાવવામાં જમનાબ્હેન કુશળ હતાં. ગુજરાતણો કોઈ પણ નિમિત્તે એકત્ર થાય, શિક્ષણસંસ્કાર કોઈ પણ રીતે પામે, દેશહિતની અનેક પ્રવૃત્તિઓથી અજાણ ન રહે અને બને તો તેમાં ભાગ લેતી થાય, ટૂંકમાં જીવનમાં પ્રેમ અને આનંદ અનુભવે તે જોવા જમનાબ્હેન ઘણાં ઉત્સુક હતાં. તે માટે સમ્મેલનો, શિક્ષાવર્ગો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, ગરબાપાર્ટીઓ આદિ અનેક યોજનાઓ કરતાં.

---

* શ્રીમદ્ધ્યવ્યઆચાર્યજી રૂ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

ઉપા–સ્વરાજ્ય પ્રતિજ્ઞા.

(પ્રથમ ખંડ)

લખ—રા. શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી

(આનુ અચિન ઐતિહાસિક વાર્તા)

પ્રકરણ ૧૦ મું

કિલ્લેદાર કેદ.

"સંક સાહિબકી મેન, કબહુ નહી કીજિયે,
મિથા વિન ચગવિંદ, અકાજ ન કીજીયે,"

"Anxiety disfigures the face of prosperity, and renders it like a crystal glass blown up by impure breath."

"ગાજ જેને શિર ફરીઓ, તને ક્રોધ તો નર સમે,
હમણા તો કહે ને ફાઉચ્ચે, જોઈએ હવે ને શું ગમે?"

પ્રિય વાચક! ગત પ્રકરણમાં નરહર સ્વામિએ આપણને જે સમાચાર આપ્યા—તોરણાના કિલ્લેદારને પકડી લઈ ગયા—તે ઉપર તેની પુત્રનું કિલ્લો છોડી એક દાસી સાથે ક્યાં જતી રહી હતી તે ખબર હતા તે ન જોયું આ બાતમીથી શું થયું તે પણ આપણે જાણીએ છીએ. નરહર સ્વામિને તેના પકડાયા પછી આ ખબર મળ્યા હતા. દશ પંદર પહર દિવસના તેને મોગલાઈ ચાકરીના સંબંધી જે કાંઈ પત્તો—ખબર મળે તે આવી નરહર સ્વામિને ખબર આપે. અંદર મહારાષ્ટ્રમાં શું થાય છે, ક્યાં શું બને છે, તેની એને તરત ખબર મળે અને તે તે મોકામાં જે જે વખતે પોતાને ફાયદાનો પ્રસંગ મળે તે તે વખતે તેનો લાભ લઈ લેવો—એવો પ્રબંધ ઘણા દિવસની વાટ પર આવેલો હતો. મહારાષ્ટ્રના શ્રીમંતો પર—પ્રત્યક્ષ બિજાપુરમાં કિલ્લાના મોટા મોટા મુસલમાન, મોગલ સરદારો, મરાઠા સરદારોને ત્યાં થતી સર્વ વાતોની યથાસ્થિત માહિતી મેળવ્યા વગર આપણું કાર્ય સધાશે નહી, એવો શ્રીરામ સ્વામિનો ઉપદેશ હતો. આ કર્મનું ચાલક વૃદ્ધ મહાત્મા, કોણ હતો, તેની પૂર્ણ માહિતી આપણે વખત આવે જણાવીશું. શિવાજીએ તેનો પણ ઉપયોગ કર્યો. નરહર સ્વામિની એ ખાનાપુર નિમણુક થઈ તે ઘણો ખબરદાર, ચાલાક સુજાન પુરૂષ હતો. તેણે ગોસાંઈઓ, વૈરાગીઓ ઇત્યાદિ ઘણાને પોતાને અનુકૂળ કરી લીધા હતા, અને પોતાનો હેતુ સાધવા સાધનો તૈયાર કરી રાખ્યા હતા; તને જોઈતી સર્વ

Classical Poets of Gujarat, Ans 6 o N M Tripathi & Co, Bombay

ખબર ચોપાસથી તો મળતી, અને તે ખબર શીઘ્ર સ્વામિને અથવા પરભાર્ગી મહારાજને તરત પહોંચાડવતો તેનો આ ક્રમ ચાલુ જ હતો. તેને તેના દૂરે તોરણામાં પંદર દિવસ પૂર્વે બનેલ બનાવની ખબર આપી, ને તરત તે ત્યાંથી નીકળ્યો, અને ગત પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તે ખબર આપનાર. હવે આપણે તેમને તેમની ગોઠવણ કરવામાં મૂકી તે દિવસ પૂર્વે ૫૦ દિવસ તોરણામાં બનેલા બનાવ તરફ લક્ષ આપીશું.

તોરણાના સ્વામિભક્ત વૃદ્ધ કિલ્લેદાર ગંગાજી આપાને પકડી લઈ જવાના હુકમ સાથે વિજાપૂરથી સરદાર રણદુલાખાન આવ્યો. રણદુલાખાન કિલ્લાપર આવ્યો. કિલ્લેદાર સામો લેવા ગયો. ખાનની ઉમ્મર સુમાર..., પરંતુ તે ઘણો વિચારશીલ ઉમદા ખવાસનો, અને રાજ્યમાં કર્તવ્યગારી પણ વિશેષ પ્રશંસનીય હતી, એવી બાદશાહતી ખાતરી થયાથી, વિજાપૂરમાં સુગર જગદેવ પ્રમાણે જ તેનું પણ વજન હતું. તે સ્વભાવે આનંદી, ઘણો સારો, નિખાલસ મનનો, સદ્ગુણી, અને સદાચારી હતો. કિલ્લેદારને સામે આવતો જોઈ તે ઘોડાઉપરથી ઉતર્યો અને સામે જઈ તેના બેઉ હાથ પોતાના હાથમાં લઈ કહ્યું –"કિલ્લેદારસાહેબ, હું હુકમને લીધે તેથી હુકમ પ્રમાણે આવ્યો છું. પણ આપની મરજી વગર પ્રકારે માનહાનિ વગેરે થશે એવી રજ માત્ર પણ શંકા કરતા નહીં. હુકમ પ્રમાણે આપ મ્હારી સાથે ચાલો. આપના માનમરતબા પ્રમાણે આપને લઈ જઈશ. આપ મ્હારા વડિલના સ્નેહી, મ્હારા વડિલતુલ્ય છો. આપની પ્રત્યક્ષ અગર કોઈને પણ ત્રાસ થશે નહીં, તેનો હું પાકો બંદોબસ્ત કરીશ."

આ તેનું વિવેકપૂર્ણ ભાષણ સાંભળતાં કિલ્લેદારને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પોતાને પકડી લઈ જવા આવેલ તે પણ મુસલમાન સરદાર પોતાની સાથે આ રીતે વર્તશે એવું તેને સ્વપ્નમાં સુદ્ધાં ન હોતું ધાર્યું. શરૂઆતમાં જ કિલ્લેદાર સાથે આવી નમ્રતા બતાવી, એ જોતાં તેના માણસો પણ આશ્ચર્ય પામ્યા. સ્વામિભક્ત આવી રીતે વર્તે પછી હાથ નીચેના શું કરે! ખાનના મનમાં કિલ્લાપર બિલકુલ મુકામ કરવાનું નહોતું. તેથી તેણે પોતાનો સર્વ જમાવ નીચે પેઠ ગામમાં જ રાખી થોડી સ્વારીએ ઉપર આવ્યો હતો.

જ્યારે તોરણા આવ્યો નીકળ્યો, ત્યારે તોરણાથી પચ્ચીસેક માઈલને છેટે નગર... એક દેશસ્થ પાસે તેણે મુકામ નાખ્યો હતો, તે વખતે ત્યાં તેણે એક તરુણ જોયો. હજુ જેના મુખપર મૂછની રૂંવાટી પણ ફૂટી નહોતી એવા એક તરુણ, શરીરે અતિ ગૌર, નાજુક મગર સશક્ત અને તેની સાથે... તેની ઉમ્મરની એક સ્ત્રી પણ હતી. આ બનાવ આપણે ગત પ્રકરણના વર્ણનમાં જોઈ ગયા છીએ. તે મરાઠા સરદાર ઉપર તેનો પ્રેમ બેઠો. પૂછપરછ કરતાં તેણે ... જવાબો આપ્યા. તેના વિષે તેને વિશેષ પ્રેમ થયો. મગર સુલકે જવા રજા માંગી, પણ ખાને રજા ન આપી અને મમતાથી કહ્યું કે,–"તમે આજથી અમારા સ્નેહી થયા, ... તરીકે થોડા દિવસ રહી અમારી મેમાની ચાખો. તમારો સર્વ બંદોબસ્ત થશે ... એમ છોડીશું નહીં. અમારી સાથે જ રાખીશું. આજથી તમને સરદાર સાહેબની

પત્ની આપીએ છીએ ' વગેરે કહી અતિ આગ્રહ કરી પોતાની સાથે રાખ્યો અને તેની સૌ પૂર્ણ માનમર્તબાથી સરભરા પોતાના માણસોને સખત તાકીદ કરી, અને પોતાના વિશ્વાસુ હજુરિયા અહમદ ખાનને તેની દેખરેખ રાખવાનું કામ સોપ્યું

આ નવીન યુવાન સરદાર ખાનસાહેબની સાથે હતો, તેને પોતાની સાથે કિલ્લાપર આવવા ખાને ઘણો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેણે તે કબુલ કર્યું નહી, તેથી "મ્હારે જે કરવું છે તે ... કરી ... પાછો આવું છું" એમ કહી ખાન થોડા માણસો સાથે આવતો થયો. ... ગામની પાગામા ખાને નાખેલ છાવણીમા તેને આપેલ તબુમા આ નવી તરુણ મૂર્તિ ... સરદાર અત્યંત વિચારમા અહીંતહીં આંટાફેરા મારતો હતો. તેના મનમા કાંઈ પણ ઘણો ઉદ્વેગ કરનાના વિચાર ચાલતા હતા, કારણ વારંવાર નિશ્વાસ નાખતો ત્રણત્રણ વખત આંખો આસુઓએ લુછતો હતો "એકદર પ્રસંગ વણો વિકટ–તેમા પણ હમણા ઘટિકા અર્ધઘટિકામ થનાર પ્રસંગ તો ઘણો વિકટ થશે નાસી જાઉં તો તે પણ શક્ય નથી, નજરકેદ–હવે ... કરવું ? કરવા ગયા એક અને થયું બીજુ જ ! આ પ્રસંગ ! કેવો પ્રસંગ આ ? અરે ! ... આ વિકટ પ્રસંગનું વિલક્ષણપણું મનમા લાવી આશ્ચર્ય–શોક કરતા બેસવાથી શું વળે એમ છે કાંઈ પણ ઉપાયની યોજના કરીએ તો તેનો ઉપયોગ !" આવા પણ વિચાર તેના મનમા આવતા હોય એમ લાગ્યું મનના વિચાર મુખ વાટે જરા પણ બ્હાર નીકળવા દેતો નહી કેમકે છુપાઇ બ્હારથી કોઇ હેર સાંભળતો પણ હોય–તેથી પોતાનુ એકદર વર્તન ઘણું સાવધ ગિરીનુ રાખ્યુ હતું વિચાર થતા થતા કાંઈએક કલ્પના તેના મનમાં આવી તેના ચિન્તાતુર ચ્હેરાપર કિંચિત્ સ્મિત દેખાયું

× × × × ×

અહી કિલ્લામા રણદુલ્લાખાન અને કિલ્લેદારની ભેટ થયા પછી ઘણા વખત સુધી બ વચ્ચે કાંઈ ... વાતચિત થઇ તે થયા પછી બંને લોકોના બેઠકખાનામાં બેઠા હતા, ત્યા બન્નેના ચ્હેરા હાસ્યયુક્ત દેખાવાથી કિલ્લાપરના લોકોમા રણદુલ્લાખાનને જોયા સાથે 'હવે કોઇ પણ ભયંકર બનાવ બનશે, ગઢપર ... પણ હિલચાલ થશે,' એવી જે એક જ ગડબડ ઊઠી હતી, તે હવે આજીબાજીની પાગ પણે બેઠી થઇ, અને તેમને એવા ખબર ... કે કિલ્લેદાર કોઇ ગંભીર જરૂરી કામ માટે બે ... દિવસ વિજાપુર જાય છે ... તે દરમ્યા ગઢનો બંદોબસ્ત રાખવા વિજાપુરથી ... આવી છે તે રહેશે, ... કિલ્લેદાર કામ ... આપવા સાટે તેમને જ ... તેમના જ વિશ્વાસુ ... હરિપંત ચલાવશે બીજે દિવસે ... ખાન સાહ વિજાપુર જવાનું નક્કી થયુ આમ ખાનનો ઘણો વખત ... વ્યવસ્થા કરવામા ગયો અને સાયંકાળ થવા પછી ખાન નીચે પોતાની છાવણીમા આવ્યો. ખાન ... આવતાં જ તેને પોતાના નવીન મિત્રને મળવા ... થઇ હોય એમ લાગ્યુ તંબુમા દાખલ થતાં જ "સરદારસાહેબ ... કરે છે ? વિશેષ કામમાં ન હોય તો તેમની મુલાકાત ... હ્મારી ઈચ્છા છે એમ જણાવો" આમ ... મોકલ્યા

રંગો મળતાં જ અ દારસાહેબ ઉઠી ખાટ પાસે જઇ ને મથી મુજરા કરી દૂર ઉભો. તેના નેત્ર નીચા કરી ખાન બોલ્યા 'કેમ મજ્જર સાહેબ આવો, મ્હારો પક્કા દોસ્ત મજનું ક્યાં છે? આપ મ્હારી સાથે પારકાપણું વર્તો કેમ રાખો છો? તમે ઉપર આવ્યા નહીં તેથી ન્હોતી સરહકીકત તમને સાંભળવા બોલાવ્યા છે' એમ કહી પાસે બેસી મહત્ત્વની કહી સંભળાવી અને કહ્યું—"તમે ગઢપર કેમ ના આવ્યા? તેનું શું કારણ?" વારંવાર આગ્રહ કરવા છતાં અમજ્જ "આવ્યો નહીં" એવો જ ઉત્તર આપ્યા પણ ખાન આગ્રહપૂર્વક દરગો આ બાબતના જ ભેદનો ખુલાસો ત્યારે કહ્યું ... , માન મ્હારા તમારી આ ... ... મુલાકાત કરાવીશ હવે તેઓ મિત્રપુરપર્યંત આપની સાથે જ છે" આ વાત નીકળતાં ત્યાં લોકનો મ... ... —

"ખાનસાહેબ! માફ કરો નહીં, નહીં, મ્હારી ... તેમની મુલાકાત બિલકુલ ન્હાવગો નહીં ... તમનો મ્હારાપર પ્રેમ નથી મને જના ... તો કેવો ... થશે? બેનાથી તેમનાપર આ પ્રસંગ આવ્યા તે મ્હારા નામથી ... તેમનું ... છે માટે કૃપા કરો મ્હારી અને તેમનો મેળાપ કરાવશો નહીં એમ મ્હારો હાથ જોડી માગણી ... મ્હારે ગામ જવા દેવા મેં ઘણી વખત આપને વિનતિ કરી પણ ... તે માન્ય કરતા નથી, એટલે નિરૂપાય પણ આ વિનતિ તો માન્ય કરશો જ!"

આટલું કહી આતુરતાથી ખાન સામે જોઇ તરત ખાને કહ્યું—"આપની ... આપને સરદારી આપું છું, એ માટે આટલું ... કારણ ... આપ ... મહાન શુભ છે, તેથી જ સર ... લેવા હું આગ્રહ કરું છું ... આપને કેવો માન મરતબો મળે છે તે જુઓ, ... નગરી ... તો પછી ખુશાલ તમે તમારે ગામ ... પણ હવે એ વાત ઉચ્ચારશો ... વાત કાઢશો તો મને લાગશે કે તમને મ્હારાપર બિલકુલ વિશ્વાસ નથી ... ... તમારી ઇચ્છા છે તો તેનો ... થશ, પણ ..."

ત્યાર પછી એક તહીનાથી ઘણા ... અને 'બેસો બેસો' ... અન્તે નવીન સર ... ઉઠી પોતાના તંબુમાં ચાલતો થયો ખાન એકલા ... આ વખતે ખાનનું મન અસ્વસ્થ લાગ્યું—આજ ભૂખ નથી એમ ... બિછાના ઉપર આડો પલંગપર પડ્યો નિદ્રા માટે ... ... પણ ... પ્રસન્ન થતા નહીં આમ તેમ પલંગપર પાસાં ... પણ નિદ્રા આવી ... આમ ... સ્થિતિમાં પડ્યા પછી તે ... ઉઠ્યો ... ના દ્વાર પાસે આવી આકાશમાં ચમકતા તારાગણો ... ઉભો ... ... દ્વારમાં ઉભા હતો તે વખતે ... ... તે તરફ નજર નાંખી. પાયસાલ વખત ... તંબુ તરફ જવા પ્રવૃત્ત થયો હોય એમ ... ... એક માણસ તેની નજીક આવી ઉભો હોય એવો ... ભાસ થયો.

પુના નૌરંગ રામ (સચિન) ... ૧૦૦૦ એમ ... લિપિ ... ...

નહીં પણ દેખાયો અને તેણે—"હજુર, આજ આપની આવી સ્થિતિ કેમ થઈ?" એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

ખાનસાહેબ એકદમ ચમકતા ઉઠાઈ બોલ્યા —"અહમદ! શું તું મ્હારી દિલગીરીપર નજર નાખે છે કે? નાન, ચાલતો થા—તને ની પંચાત?"

પરંતુ અહમદ—1 સમજતો કે એક પગલું પણ પાછું ન હઠતાં—પુર્ને બોલી ઉઠયો — પણ ખાવિન્દ! આપની આ અસ્વસ્થતાનું કારણ આ સેવક જાણે છે. આપની દિલગીરીપર નજર નાખવાની આ સેવકની ની તાબેદ! પગની ચોકડી સાંભળી મ્હારી ગફલતમાંથી હું જાગ્યો ને અને જોયું તો હજુર આપ પેલા તબુ તરફ જોતા ગીરદી ઢાંકી જોતા—વળી તબુમાં જતા-વળી મ્હાર આવતા ત્યાં નજર કરતા ઉભતા—જોયા, સાહેબ! હું તરત બધું સમજી ગયો. ... નથી ગરિબનિવાજ! જે વાત કરવી આપના હાથમાં છે, તે વાત માટે આપ આટલી ચિંતા, અસ્વસ્થતા, ને આટલો વિચાર શું કરવા જોઈએ તે? ગોકાનો—ઓની આજ્ઞા હોય તો ..." બુદ્ધશાખાની બાઈ ઠરેલી કોધિન મુદ્રા જોતા અહીં જ તે અટક્યો. તેનું બોલી રહેવા નહીં ખાન ક્રોધથી ધ્રુજી ઉઠી એકદમ બોલી ઉઠયો —

"ચુપ, ચાંડાળ! એક અક્ષર પણ વધુ બોલ્યો તો તેનું જ ઉતરી દઈશ—ચાલતો થા! હરામખોર! પાછો જાનો!" અહમદ ખાન ચેની ગયો. ઉત્તરના શબ્દો કાને પડતા ન પડતા ત્યાં તો સપાટાથી વંદન આપી ગયો. તે ગયા પછી ખાનની સ્થિતિ અધિક જ અસ્વસ્થ થઈ તે પુન તબુમાં ગયો. કાંઈ પણ એક પ્રકારના અત્યંત ખેદયુક્ત વિચારે તેનું મન ઉદ્વિગ્ન કર્યું હોય એવું લાગ્યું. તે ચાલીને અને પલંગપર પાછો પડ્યો અને મન સાથે જ બોલવા લાગ્યો — "આજ પર્યંત હું આ આવી વાતોને કેવળ કાલ્પનિક સમજતો હતો. કેવલ દૃષ્ટાદૃષ્ટ થતા જ આવી સ્થિતિ! મને તદ્દન અશક્ય લાગતું હતું, પણ હવે આ પ્રત્યક્ષ અનુભવ! પણ નહીં આ બુદ્ધશાખા આવું ... ક્યાર પાછ ... સદ્ભાગ્ય નાડીમાં થાય નહીં, સંગતિ ... નથી, એ માટે આજ પર્યંત જેવા ... કાઢ્યા તેવા જ કાઢીશ. આ કરવા મને વિશેષ માહિતી છે એવું ઠાખલીશ નહીં પણ ... પણ આથી વધારે જો મ્હારા હ ... કાંઈ વિચાર આવ્યો તો આત્મઘાત—આત્મહત્યા કરીશ." આટલું બોલી તેણે અત્યંત ... નિશ્વાસ નાંખ્યો. એમ આખી રાત્રિ જેમ તેમ પસાર થઈ.

દિવસ ઉગ્યા ... રીતે ... તો પોતાની સાથે ... ખાને તરત બિજાપુર જવા માટે કૂચ કરી. ત્યાં નવીન મરાઠા સરદાર પણ હતો, તે વચન આપ્યા પ્રમાણે ... અને તેની મુલાકાત થવા દીધી. ... સ્વામિભક્ત વૃદ્ધ ... તેની સ્વામિભક્તિની ... આ પ્રમાણેની ... થઈ!!



અમાનેચંદ,] [નવેમ્બર, ઇ સ ૧૯૧૯

નામદાર ગોકલદાસ કહાનદાસ પારેખ,

પ્રમુખ,

ત્રીજી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્—સુરત, ૧૯૧૯

ખાસ છબી લેનાર-મિ એસ ડી નવાન] [કૉપીરાઇટ.



પુસ્તક ૨૪ મું,] નવેમ્બર ઈ. સ. ૧૯૧૯ [અંક ૧૧.

ગુજરાતની પ્રાંતિક પરિષદો.

લેખક—રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

૧. ત્રીજી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ.

ચાલુ નવેમ્બર માસની તા ૧,૨,૩ ના રોજ ગુજરાતના આ એક વખતના વૈભવશાળી નગરમાં ગુજરાતની ત્રીજી રાજકીય પરિષદનું અધિવેશન નામદાર ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખના નેતૃત્વની નીચે ભરવામાં આવ્યું હતું. અમ્હારો એ [illegible] મત હતો અને હજી પણ એ જ છે કે હિન્દ સમસ્તને માટે જેમ જરૂરનું છે તેમ જ ગુજરાતને માટે પણ આવશ્યક છે કે નવા અને જુના વિચારના યુવાન અને વૃદ્ધ ગુજરાતીઓએ આપણા પ્રાન્તના જીવનપ્રશ્નોના ઉકેલ સારૂ મળીને પરસ્પરના સહકારથી કામ કરવા જોઈએ. મતભેદ અને વિચારભેદ ક્યાં હોતા નથી? અને એ સિવાય ચર્ચા તેના સત્ય સ્વરૂપમાં ક્યાંથી આવી શકે? આ જ સિદ્ધાન્તને અનુસરી અમ્હે નામદાર પારેખનું નામ પરિષદના પ્રમુખ તરિકે સૂચવ્યું હતું. પરિષદ પાસેથી એક આશાભર્યા આશાવાદીની [illegible] અમ્હે એ આશા રાખી હતી કે વીર નર્મદની વીર જન્મભૂમિ અને નર્મદાશંકર અને નન્દશંકરની આ માતૃભૂમિ પોતાના કર્તવ્યમાં કોઈ રીતે પછાત નહિ પડે, પ્રથમની બે પરિષદોની ખામીઓ અને સુધારી લેવામાં આવશે અને સુરતની પરિષદ ગુજરાતના રાજકીય જીવનને વધારે તેજસ્વી બનાવશે. મનુષ્ય માત્રમાં રાગદ્વેષ અને ઈર્ષ્યાના બીજ ન્હાના કે મ્હોટા રૂપમાં વિકાસ પામેલા હોય છે તેમ ગુજરાતમાં છે અને સુરતમાં પણ છે એની પ્રતીતિ [illegible] અમ્હને થઈ ચુકી હતી. છતાં અમે આશા રાખી હતી કે એ લાગણી નીકળી

* સ્નેહમુદ્રા. ૧-૦-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

પણ ૧૯૦૭ ના આત્મઘાતિ પ્રસંગોથી કલંકિત થયેલું સુરત પોતાનો દોષ હજી યથાર્થ રીતે સુધારી શક્યું નથી એ વાતથી અમ્હો ખેદ થાય છે પરિષદ-રાજકીય પરિષદ્-નો સમારંભ બહુ મોડી રીતે ફતેહમ૦ ીન થયો એમ અમ્હારૂં માનવું છે પ્રથમ બે પરિષદોએ જે પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં રહીને પણ અસાધારણ સફળતા મેળવી હતી, તે સુરત અનુકૂળ સંજોગોમા પણ મેળવી શક્યું નથી એ મહા ખેદની વાત છે ગોધરાના ન્હાના ગામડામા, નડિઆદના ભયંકર દુકાળમાં એમણે-ત્યાંના નગરવાસીઓએ-જે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો, અને પરસ્પરના મનભેદોને દૂર કરી પરિષદ સફળ ઉતારી એ સુરતે કર્યું નથી સુરતની પરિષદ્મા અડધો મંડપ-ખાલી અને નજીવી સાધારણ હજાર માણસોની હાજરી ! એ-બતાવે છે કે પરિષદ્ના કાર્યવાહકોએ જોઈએ તેટલો ઉત્સાહ બતાવ્યો નથી સુરતની પ્રજા હજી પ્રજાજીવનના ઉંઘે છે કે એમ કહેવું રહે છે સુરતના સુરતીજનો કરતા બહારના અતિથિઓનુ પ્રમાણ મ્હોટું-વિશાળ હતું

બીજી પાસથી ગુજરાતના અગ્ર-ગુજરાતીઓ, શિક્ષિત-જનો, પ્રતિષ્ઠિત અને ધનિક ગૃહસ્થોની ગેરહાજરી તરત જ આંખે ચ્હડે એમ હતી ગુજરાતના શહેરીઓ પોતાની જ પ્રાન્તિક પરિષદોમા ત્રણ દિવસ પણ નિયમિત હાજરી આપી શકે નહિં કે આપવા અશક્તિ બતાવે એ શરમભિન્ન, અત્યંત ખેદની વાત છે ઑગસ્ટમાસના અંકના અમ્હારા લેખમા અમ્હે સમસ્ત ગુજરાતીજનોને વિનતિ કરી હતી તે વિનંતિ આમ અરણ્યરૂદિતમ્ નીવડી જોઈને અમ્હને અતિશય દુઃખ થાય છે આશા છે કે ગુજરાતીઓ પોતાનો સ્વધર્મ વધારે નિષ્કપટપણે સમજતા, થશે-પ્રાન્તની જાહેરસેવામાં વિશેષ ભાગ લેતાં શીખશે

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ રા બ ખંડુભાઈ ગુલાબભાઈ દેસાઈ લગભગ નીતિથી પણ વિશેષ વયના વૃદ્ધ સુરતીજન છે એ વૃદ્ધ જન, નામદાર ગોકળદાસ પારેખ કે જેમનું વય પણ એટલું જ છે અને તે ઉપરાન્ત બીજા બે ત્રણ ગૃહસ્થો-એમની જ ઉમ્મરના-ને ગુજરાતની આ પરિષદ્ના માંચડા ઉપર જોતાની સાથે અમ્હને કંઈ અનેરી જ લાગણી થઈ હતી અને તે એ જ કે જે વૃદ્ધ વયે આ સજ્જનો દેશસેવા કરવા બ્હાર બની આજ તત્પર રહ્યા છે તે આપણું શુભચિહ્ન જ બતાવે છે રા બ ખંડુભાઈએ બાર પાનાનું ભાષણ લગભગ પોતે વાંચ્યું હતુ ગ ન ખંડુભાઈના આ ભાષણમા હિન્દ સમસ્તને અને ગુજરાતને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા હતી, અમ્હારે ન્યાયની રીતિએ કહેવું જોઈએ કે ગ બ ખંડુભાઈનું ભાષણ અમ્હે ધાર્યું હતુ તે કરતા વિશેષ ઉંચા પ્રકારનુ હતુ આપણા વર્તમાન દેશજીવનને જે પ્રશ્નો અત્યારે હલમલાવી મુક્યું છે તે પ્રશ્નોની એકંદરે સારી ચર્ચા એ ભાષણમા હતી કોઈક કોઈક સ્થળે તો ભાષામા જોશ હતુ તો કોઈક કોઈક સ્થળે હિન્દને ખમવાં પડતાં દુઃખ અને ત્રાસ અને અન્યાય સ્હામે વ્યાજબી ક્રોધ અને ફરિયાદો હતા એ કહે છે કે,

"---ગુજરાત-મહેસાણાની ક્ષેત્રમા પ્રાણ પાથરી અપૂર્વ સેવા બજાવનાર હાજીર પર અપાતી મદદરૂપ ધન ઉપર જે રોગ વતાવ્યો છે તેવી પ નમ નરક આખા દેશની પ્રજાનાગી માટે ઓળખી, રહેગ્યા છે અને તે શાન્ત કરવા માટે, તથા બ્રિટીશ રાજ્યપર ની આ ૩ી થતી [illegible]

છે, તેને માટે પંજાબના લોકનાયકોને છુટા કરવા અથવા પંજાબની પ્રજાને મનોરથો તે તે ન્યાય આપવો. જ્યાં સુધી પંજાબના લોકનાયકો પંજાબની મહાજનની રાજનીતિના રિણામે જેલવાસો ભોગવે છે ત્યાંથી છુટા ન થાય ત્યાં સુધી આખો હિંદ ગમે તેવા સુધારા આપવામાં આવે તો પણ પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કરશે જ નહિ ' આ ઉપરાંત આફ્રિકાના જગ્ગી, ખમાતુરી અને સ્વાર્થી કાયદા સામે, આમ પંચાયતોની ખીનરખી, ગુજરાતના દેશી વિકાસ વિગેરે સંબંધમાં પણ એમણે ટુંકમાં ઠીક જ કહ્યું છે

પરિષદના પ્રમુખ નામદાર ગોકળદાસ પારેખનું ભાષણ ગીજી તરફથી વધારે ગૌરવભરેલ છે. એમના ભાષણથી અમ્હને ઘણું રીતે અતિશય નિરાશા થઇ એક તો એમના ભાષણમાં ઇંગ્રેજી શબ્દો એટલી બધી છુટથી વપરાયા હતા કે ગુજરાતી જ જાણનાર ગુજરાતીઓને એ ભાષણ વાંચવા અને સાંભળવામાં મિથ્યા કાનકષ્ટ કર્યો જેનું સ્વાભાવિક રીતે થાય. પણ સોળ ટકા ગુજરાતીના ભાષણમાં આની વર્ણસંકરતાની અવધિ જોઇ અમ્હારૂં મન બહુ નારાજ પામ્યું. ' આ ભાષણ ગુજરાતી કરતાં પણ અંગ્રેજી છે ' એવું કહેતાં અમ્હે તો સંકોચમાં પડીએ છીએ. બીજું નામદાર પોતે એ વાંચીને લોકો સમજતી થશે એમ નહિ તેથી કોઈ તદ્દન અભણ અને જેને બીલકુલ ગુજરાતી બોલતા પણ આવડતું નહતું એવા ઈ ગુર્જર પાસે ભાષણ વંચાવવામાં આવ્યું હતું અમ્હને ખબર છે કે પ્રતિનિધિઓમાંના કેટલાએ આ બાબત ઉપર તેમનું ધ્યાન વ્યાજબી રીતે ખેંચ્યું હતું પણ પરિણામ શૂન્યમાં આવ્યું. ત્રીજી બાબત તો અતિ મહત્વની હતી તે એ કે અમ્હે એવી આશા રાખી હતી કે નામદાર પારેખ સાહેબનું ભાષણ ગુજરાતીઓને સારૂં પ્રોત્સાહન આપશે અને હાલના જીવનમાં અત્યાર જે કાંઈ મુશ્કેલીઓ ઉભી થઇ છે તેના નવા જ માર્ગ એ બતાવશે. પણ એમાંનું એમાં કાંઈ જ ન હતું. ગુજરાતની પ્રજાએ રાઉલેટ બીલ કાનમાં નાખી દીધું. સુધારાઓની કલમોના પાર એ ભણી ગઈ છે અને દેશનો છેલ્લા પાંચ વર્ષનો ઇતિહાસ એના મોઢે છે તે વખતે તે બધાનું નિરર્થક પિષ્ટપેષણ જરૂરનું હતું. એ નામદાર કહે છે કે,

"આપણા દેશમાં ઘણા માણસોનો અભિપ્રાય એ છે કે આપણા હિંદના ઘણા ટ્રાન્સફર ખાતાં સ્વતંત્રમાં અને તેનો વહીવટ મીનીસ્ટરોને આપવામાં છે. હું એ અભિપ્રાયને કેટલે મળતો થાઉં એમ વર્તુંરી આપણા કામમાં આપણને અનેક મુશ્કેલીઓ નડશે તથા એવા ખાતા ચલાવનાર આપણને માણસો નહિં મળે એવું એવું ઘણું કહે છે પરંતુ તીજા ભાગમાં સપજો — પાન ગુનગાળાશું પણ અમ્હે સાથે એ જ પુછીશું કે બીજા દેશોના ઇતિહાસમાં શું થાય છે? આપણા લોકોનો ઇતિહાસને પૂછશો? અને વર્તમાનમાં પણ બધે જ શું અન્ધાર દેખાય છે? નામદાર સરકારના અધિકારીઓના જ્ઞાન અને બુદ્ધિના પ્રદર્શન તો પંજાબની હંટર કમિટી પાસે એ ખાતાના જનોએ આપેલી સાક્ષીઓની સાક્ષમાં રજુ થતા છે અને વધારે નિષ્કપટપણે પુછીએ તો સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઇ પ્રથમ જ રાજ્યાસન પાસે જતી વખતે એ નવા સિવિલિયનને શું રાજ્યકારભારનું જ્ઞાન હોય છે? તેમ જ જગતના બધાયે વ્યવહારમાં છે શરૂઆતમાં—નિશાળની

* સાહિત્યવર્ધન રૂ ૨-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

ખાતર સ્વીકારીએ કે—અને એ કંઇ સત્ય પણ છે કે—આપણને કદાચ નડશે પણ તેથી શું ? જો બુદ્ધિ અને શક્તિ હશે તો બુદ્ધિશાળીઓ અવશ્ય ઘણું કામ સહેજે કરી શકશે. આમ નામદાર ગોકળદાસ પારેખના અતિ લાંબા ભાષણમાં પ્રોત્સાહનનું તો નામ જ ન હતું તેમ ગુજરાતી વિષયોમાં કામ કરવાની મહેચ્છા ધરાવનાર વ્યક્તિઓને માર્ગસૂચક કોઇ સૂચનાઓ ન હતી, કે ન હતી આપણા જીવંત પ્રશ્નો ઉપર વ્યવસ્થિત ચર્ચાઓ, પણ હતી એમાં અનુભવની છૂટક છૂટક લાગણીઓ અને સરકાર માબાપ તરફ વધારે પડતો ઢળી પડતો સ્નેહરસ ! હતો એમાં અધિકારીશાસને અને અધિકારીવર્ગની આસપાસની સુદૃઢ અને વ્યવસ્થિત મોહિનીનો વ્હેંકાર અને પક્ષપાતની ઊંડી છાયા અને પ્રજાના જીવનના વર્તમાન અને ભવિષ્યના ઇતિહાસ તરફ પ્રમાણમાં થોડી લાગણી કે લોકોના અભિપ્રાય કે અભિલાષ માટે અંતરથી ઓછી માનવૃત્તિ પરિષદના સમારંભ વચ્ચે આખી પરિષદને સમૂહની ઇચ્છા વિરુદ્ધ—કોઇ સમર્થ દલીલો વિના પોતાના અભિપ્રાયને જ વળગી રહી તોડે એમ સરકારને પાછા બોલાવી લેવાના ઠરાવ સ્હામેનું ત્હેમનું વલણ બિલકુલ બેજવાબદારીથી અને પ્રાંતમાં તેમને માટે અસંતોષ—કંઈ નારાજી—ઉભા કરે એવું હતું. વિષયનિર્ણયક સભામાં પ્રતિનિધિઓ સમસ્તે જે ઠરાવ પરિષદ પાસે રજુ કરવા નિશ્ચિત કર્યું હતું, તે ઠરાવને છેવટે પોતાના નકારના એક ફેંસલાથી પરિષદ પાસે ના મુકવા દેવામાં અમ્હને તો ફરી જ ઇદ્રના ઘ્હેની કે અનુભવનું ડહાપણ જણાતું નથી. વિષયનિર્ણયકસભામાં પસાર કરેલા ઠરાવો પરિષદ પાસે ભલે તે લોકો—પક્ષે જુદું થવા જ જોઇએ—એ સાથે સંમત ના હોનાર વ્યક્તિઓને પોતાના નકારનો સૂર પુરવાનો અધિકાર ક્યાં નથી ? આમ એકંદરે અમ્હને એમના ભાષણથી—વલણથી નિરાશ થવા જેવું લાગે છે—તેથી અમ્હને દુઃખ થાય છે અને અમ્હે આશા રાખીએ છીએ કે પરિષદોના પ્રમુખ સ્થાનીઓએ બહુ શાન્તિ અને ડહાપણ અને વિવેક રાખવો જરૂરનો છે. પ્રજાના અભિપ્રાયની ન્યાયસત્યતા ઉપર ઊંડી નજર નાખી વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપખુદી સત્તાનો ઉપયોગ, અમ્હારે કહેવું જોઇએ જ છે કે અમ્હને તો પ્રથમ પરિષદમાં પણ જરા લાગ્યો હતો, બીજી પરિષદમાં તો બહુ જ લાગ્યો હતો અને આ પરિષદમાં તો આમ અવધિ જ થઇ હતી કે એ વૃદ્ધજનની એ એક દુરાગ્રહ પ્રકૃતિ લોકનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી હતી. નેતાઓને ગમે તે ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછી પણ નેતૃત્વ માટેના શિક્ષણપાઠો શીખવાની—યથાયોગ્ય પુરાં કરવાની જરૂર છે એ વાતની પ્રતીતિ અમ્હને તો આમ થઈ છે જ.

હવે પરિષદના ઠરાવો સંબંધમાં કહેતાં અમ્હે પરિષદના સુકાનીઓનું ધ્યાન નીચેની બાબત તરફ ખેંચીએ છીએ—

આપણી પરિષદોના બંધારણ થયા પહેલાં આપણે પરિષદો ભરવાનું શરૂ કર્યું. પ્રથમ પરિષદને વખતે બંધારણનો ખરડો તૈયાર કરવાનું નક્કી કર્યાં પ્રમાણે એ ખરડો બીજી પરિષદ સમક્ષ રજુ કરવાનો હતો જ પણ 'આખા હિન્દુસ્તાનના પ્રશ્નોના વિચાર ત્રણ દિવસમાં થઈ શકે છે, ત્યારે આપણા ગુજરાતના સવાલોના વિચાર કરવા ત્રણ દિવસ પણ પુરતા થઇ શકતા નથી એ ઘણું આશ્ચર્યકારક લાગે છે.' એ જ કે એવા જ કોઈ શબ્દોના યોગ્ય ટકોર ગુજરાતી રાજભાગી પરિષદના એક જવાબદાર મહાશયે વિષયનિર્ણયક સભામાં ઉચ્ચારેલા અમ્હને સ્મરણમાં

છે—તેના પરિણામે અને બીજા કેટલાંક કારણોને લઇને એ ખરડો પરિષદપાસે રજુ કરવાનો વિચાર આવતા વર્ષ ઉપર મુલતવી રાખવામા આવ્યો હતો. પરિષદના કાર્યના આ ઉપયોગી અંગ તરફ આમ અ-કારણ દુર્લક્ષ આપવામા આવ્યુ હતુ એ મહા ખેદનો વિષય છે આ વર્ષે તો કાર્યવાહકોએ એ ખરડો—મા અધુરો કેટલાક માસ પહેલાં પ્રગટ કર્યો હતો અને સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ રા. બ. ખડુભાઇએ પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યુ પણ હતુ જ કે "આ પ્રસંગ માટે નિમાયલી કમિટિએ આપણી પરિષદના બંધારણનો ખરડો તૈયાર કર્યો છે, જે આપ સમક્ષ રજુ કરવામા આવશે" અમ્હને અત્યન્ત શોક થાય છે કે આ ખરડો ત્રીજી બેઠકપાસે પણ રજુ કરવાની જરૂર કાર્યવાહકોએ જોઇ નથી આમ પોતાની જ સગવડો જોવાની આપણું દૃષ્ટિ રાખવા સ્હામે અમ્હને સખ્ત વાંધો ઉઠાવવાની જરૂર લાગે છે અને હવે આ ખરડો જેમ બને તેમ જલદી નક્કી કરી આવતી પરિષદમા સૌથી પહેલુ સ્થાન એને આપવાની જરૂર કાર્યવાહકો જોશે જ એમ અમ્હે આશા રાખીએ છીએ

પરિષદના ઠરાવો એકંદર રીતે સારી રીતે ઘડાયા છે અને સમસ્ત હિન્દના તેમ જ ગુજરાતને લગતા પ્રશ્નોને વાજબી રીતે તેમા સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે પરદેશની સરકાર અને તેની રાજનીતિ, ઇન્ડેમ્નિટી બીલ, ખીલાફત, ગુજરાતમા સત્વે સેટલમેન્ટ, દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રજાહકકનું જાહેરનામુ, છાપખાનાનો કાયદો, ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડીઆ એક્ટ, પૂર્વ આફ્રિકા, ગુજરાતમાં નહેરો, ગોચર, ગુજરાતના બંદરો, વિદ્યાર્થીઓ અને રાજદ્વારી સભાઓ, અમદાવાદ નડીઆદ અને આણંદમાં વધારાની પોલીસ, વેઠ, સ્વદેશી, કેળવણી, ન્યાય અને વહીવટી ખાતા છુટા પાડવા વિષે, જેવા અગત્યના ઠરાવો પરિષદમા વાજબી રીતે મુકવામા આવ્યા છે અને કહેવાની ખાસ જરૂર છે કે ચર્ચા પણ એકંદરે સંતોષ આપે એવી જ હતી ઠરાવો અને ચર્ચાઓના સ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ નાંખતા કહેવુ પડે એમ છે કે પરિષદ આ વિષયમા તો સફલ હતી પરન્તુ તે માટે સુરતને બહુ અભિનન્દન આપી શકાય તેમ નથી સુરતના આગેવાનોની પણ હાજરી જોઇએ તેવી સંતોષકારક ન હતી પરિષદના પ્રમુખ મહાશયનો સમાગમ ખલાસ થતાં પુષ્પમાળા પણ અર્પણ ન કરવામા સુરતની પ્રજા ઢીલી પડી એ આશ્ચર્યકારક જ ગણાય આશા છે ફરી પ્રસંગ આવે સુરતનો ઉત્સાહ દ્વિગુણીત બનશે— આટલુ છતાં પણ પરિષદનુ કામ આમ સાંગોપાંગ રીતે ફતેહમંદ ઉતર્યું તે માટે તેના કાર્યવાહકો તો અભિનન્દનની પાત્ર બેશક છે જ 'સહિષ્ણુતા' અને 'સહકાર' ના ગુણ આપણે ક્યારે સમજતા થઇશું ?

[illegible]. ત્રીજી સંસાર સુધારા પરિષદ્—સુરત.

[illegible] સુરતની પ્રજાએ જો કોઇ પણ અણછાજતું કાર્ય કર્યું હોય તો તે આ પરિષદના સમ્બન્ધમા જ છે એમ અમ્હારૂં તો વિશ્વાસપૂર્વક માનવુ છે પાછલી કોઇ પણ બેઠકોએના અનુભવેના અનિષ્ટ પ્રસંગો આ પરિષદના સમ્બન્ધમાં ઉભા થયા હતા અને પરિણામે સંસાર સુધારા પરિષદ જેવી એક ઉપયોગી સંસ્થાના કાર્યમા અગત્યનુ કટોકટી ઉભી કરવામા આવે તો સુરતની

પ્રજાને જ દોષવાન્ ગણીશું. માહોમાહેના અઘટિત દ્વેષ અને પરસ્પરના કટુવાક્યને અંગે જ પરિષદ્ને ગૂર્જરીય પરિષદ્નો મંડપ ના મળ્યો—સુરતી પ્રજાએ ના આપ્યો. અમ્હને આમા નથી જણાતું ડહાપણ કે બુદ્ધિનું ઔચિત્ય—પણ જણાયો છે આત્મઘાતનો ક્રૂર પ્રયોગ.

પરિષદ્ના સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ ડૉ. મોહનલાલ દીક્ષિત તથા પરિષદના પ્રમુખ ગૃહસ્થ હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળાના ભાષણો બહુ સાધારણ પંક્તિના અમ્હને લાગ્યા છે. આ બન્ને ગૃહસ્થોને ટુંકા સમયમાં આ કાર્ય સંકેલવાની અને પોતાનાં ભાષણો તૈયાર કરવાની જરૂર પડી હતી તેની અમ્હને ખબર છે, છતા પણ આ બન્ને વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ વધારે આલોચનાત્મક, વધારે પ્રેરક અને માર્ગસાધક—ભાષણો તૈયાર કર્યા હોત તો વધારે સારૂં થાત. ડૉ. મોહનલાલના ભાષણમાં તેમ જ રા. બ. કાંટાવાળાના ભાષણમા અલબત્ત કેટલીક ઉપયોગી વસ્તુઓ હતી પરન્તુ અનુભવોના ભાષણોમા વિચાર અને ભાવનાઓ જે સરસ પ્રમાણમા ઘટાવવી જોઇતી હતી તે કંઈ એમા હતું નહિ. બીજી બાજુ પરિષદના આખા સમારંભની પૂર્ણાહુતિ માટે એટલો થોડો સમય હતો અને આખો કાર્યક્રમ એટલી થોડીવારમા ઉતાવળમાં પુરો કરી દેવામા આવ્યો હતો કે પરિષદ્ યથાર્થ નામને અનુરૂપ આ બેઠક ગણાઈ શકાય કે કેમ એ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. પરિણામે આ પરિષદ્ પ્રથમની બે બેઠકો જેટલી કોઈ દૃષ્ટિએ સફલ થઇ શકી નથી; તો પણ બીજી દૃષ્ટિએ આટલી આટલી મુશ્કેલીઓ વટાવીને પણ કાર્યવાહકોએ નાટકશાળામાં ભરેલી આ બેઠક માટે ત્હેમને બેશક ધન્યવાદ ઘટે છે.

રાજકીય પરિષદના સમ્બન્ધમા અમ્હે જણાવ્યું છે તે જ પ્રમાણે સંસાર સુધારો પરિષદ્ માટે પણ મુસદ્દાની જરૂર છે કે પરિષદ્નું બંધારણ હવે કોઈ નિશ્ચિત સ્વરૂપમા મુકવું જ જોઇએ. બંધારણ વિના આપણું ગાડું અનકાર્યના ચીલે સુદૃઢ બની શકશે નહિ. એને માટે જવાબદાર સંસ્થાની પ્રથમ જરૂર છે. સુરતમા ઉભા થયેલા મતભેદમા અમ્હને તામસ અને દ્વેષ સિવાય અન્ય કાંઇ જણાયું નથી. ગુર્જર પ્રજા સમસ્તને અમ્હે નમ્રતાપૂર્વક છતા પણ દૃઢતાથી વિનતિ કરીશું કે સ્વરાજ્યની હિમાયત કરતાં આપણે આપના ગૃહ વિશેષ નવરચના કરવાના છે. એ વાત તરફ દુર્લક્ષ આપવાથી આપણે આત્મઘાત જાણી જોઇને કરીએ છીએ. મતભેદ હોય તે તો કલ્યાણનું ચિન્હ છે. યોગ્ય ચર્ચાઓ અને વિવાદો કરી આપણા સામાજિક રીત રીવાજો અને રૂઢિઓમા કાળબળને યોગ્ય ફેરફારો કરવાની અગત્ય તો આપણે સૌ સ્વીકારીએ એમ જ છીએ તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ—સંસ્થાઓ પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર તેમાં ફેરફારો સચવે એમા એ દૂષિત કેવી રીતે ગણાય ? કે એણે એવું તે શું મહા પાપ કર્યું ગણાય ? આને માટે તો, સહેલો અને સરળ માર્ગ એ જ છે કે એક જ પરિષદ્મા સૌએ ભિન્નભિન્ન વિચારના દેશપ્રેમી જનોએ સાથે બેસી વિચારની આપલે જરૂર જ કરી જોઇએ અને છેવટે બહુમતિથી જે નિર્ણય થાય તે તેમણે કબુલ રાખવાનો ધર્મ સ્હમજવો જોઈએ. પરન્તુ તેને ઠેકાણે વિરોધ ઉભા કરવા અને સ્નેહ અને સંપને ઠેકાણે દુશ્મનાવટ અને કુસંપ ઉભા કરવામાં ડહાપણ નથી પરન્તુ તેથી તો આપણી અનિષ્ટ અને આપણા ગૌરવ બહુ ઓછું થાય છે. અમ્હે તો હૃદયથી એ જ ઇચ્છીએ

ગીએ કે ગુજરાતી પ્રજા આત્મભાન ભૂલી જાય નહિ. અને કુમળી આ આત્મઘાતિની રીતિનો જરૂર ત્યાગ કરશે અને શિષ્ટ અને સંસ્કારી પ્રજાને શોભાવે એવા ઉત્તમ લગ્નોથી ગૌરવવંત બનશે અને હિન્દની આ પ્રજાઓને પોતે આદર્શરૂપ બનશે.

* પરિવર્તનો ફુગાવામનો મોટો ભાગ ગયે વર્ષે હતો તે જ છે એટલે એ સમ ... તો પિછોપણું જ ગણાય. રકમ આટલો ટકો વ્યવહાર પર પવિત્ર આંગી શકી ન માટે તેના ઉમંગી કાર્યવાહકોને આપણે ખરે જ ધન્યવાદ આપીશું. પ્રભુ ! ગુજરાતીઓને નમનો નપણ સહિષ્ણુતાના અમૃત પીવાડજો ! વિશેષ શું ?

દેવીઓ બોલાવે.

લેખક—રા. કનુભાઈ અચાભાઈ દેસાઈ, એન. એમ. એન્ડ એમ.

જાગો જાગો હો ! જગના દેવ !
દેવીઓ બોલાવે !
દેવીઓ બોલાવે—જગ—જ્વાલાને શમાવે !
જાગો જાગો હો જગના દેવ !
દેવીઓ બોલાવે !
સંસાર દ્વન્દ્વ સદૈવ એ પ્રકૃતિ પુરુષનં !
એ દ્વન્દ્વ પ્રભુ સર્જ્યાં એ એકતા જમાવે !
દેવ ! દેવીઓ બોલાવે ! —જાગો૦
સંસાર—સ્નેહ તપમાં, એ સ્વાર્થત્યાગ તપમાં,
પરાર્થ—પુણ્યપન્થમાં તજીવનો જીતાવે !
દેવ ! દેવીઓ બોલાવે ! —જાગો૦
રસ-પૂર્ણિમાએ ઝીલી અમિ ઔષધીએ માથી
આત્મને ઉજાળે એવા દેવને અવતારે !
દેવ ! દેવીઓ બોલાવે ! —જાગો૦
યોગને સાધી આત્મા માનુષ્ય કરી
સન્તતિને અનન્ત એ જ દેવી બનાવે !
દેવ ! દેવીઓ બોલાવે !
જાગો જાગો હો જગના દેવ ! દેવીઓ બોલાવે !

યાદથી શું ઉડી જશે?

લેખક—સ્વ૦ રા૦ મલયાનિલ.

જેના વિના ઘડીભર ન ચાલ્યું, યાદથી શું ઉડી જશે?
જે પ્રાણસાથ પરોવીઉં તેની ઉપર પડદો થશે?
જે આંખમાં એની છવિ ત્યાં અન્ય આવી બેસશે?
આ દિન ગળાવે બેન તેવો દિલ કો કેવું હશે?

જે રક્તમાં સ્મૃતિ નેહીની વહે, રક્ત શું બની જતું?
જે જીંદગીનું અંગ તે કો એકલું જ ઉડી જતું?
ને આકૃતિ અસલી છતાં કો માનવી ઉતરી જતું?
ના યાદ કેરી કંઈ નિશાની અન્યમાં ચપટી જતું

આવો હશે જો વિશ્વનો ક્રમ 'પ્રેમ' એ કહેનો નહિ,
કંઇ કંઈ ઈરાદે પ્રેમના તે ગોઠવણ સુખની કરી,
સંસારરણમાં શાંતિ ખાતર છાંયડી આની મળી,
ચાલ્યા જતાં વાટે રહી તો યાદ પણ તેની નહિ

પણ યાદ! છે ફરિયાદ ત્હારી, તું ઉડી કાંઇ છુપતી,
જે જોસ મહોબતનું હતું તે જ સાથ લઇ જતી,
એ નિંદ સુખીપર-કાળના કાળા પડળ ઝાંઇ જતા,
પણ યાદ! સૌ સોંપ્યા તને જીવનાસ્તી સાજે જવા

જીવનારને ઉરે રહી જો યાદ! યારિ આપતી,
તો પ્રેમની આની ખુમારી નજરપર નહિ આવતી,
આંખે ચઢે ઝાં મોહ નર પણ એ અસર હુયાત ના,
ઓ યાદ! ત્હારી જોડ રહેના જુલમ પ્રીત પરપાતના,

કો દોસ્તદારી-દિલબરી યારિ વિના કરશો નહિ.
એ દોસ્ત-દિલબર કાજ જો કુરબાન સઉ કરશો નહિ,
બાંધો તમારી સઉ મજાઓ, પ્યારમાં જો થશી
જેને ખુશાલી યાદની તેને મજા બીજી નહિ

પ્રિય તુજ આવે !

લેખક—ગ. સુરેન્દ્ર.

વસન્તતિલકા

જાણ્યું હતે પ્રથમથી વિધિ દૂર આને,
ભમાગ ઉર નખી ઠોકર ખૂબ ખાને
ને સર્વ આશ–અભિલાષ ગઈ ઉડીને,
પ્હેલાં [illegible] મારી ગતો મુજને વિધિ એ ૧

શું શું હતા પ્રથમ દૃષ્ટિમહીં તરંગો ?
શા કલ્પનીય સુખ–સ્વપ્નના ઉમંગો ?
બાંધી મનોરથ ઉડી દીન ના ઉજાસો ?
ના, ના, કથાની મુજ સ્વપ્નતણી દિશાઓ !! ૨

તો તો ન જાત પણ એક [illegible] મધુરી,
એ મેની દેવી તક પામત શું અમૃતી ?
નિર્મિત જે જગ મહીં ઉરનૂ હતો તે !
સુખોજ્ઞ [illegible] તક કિરણ ગૌ પ્રકાશે ! ૩

હા ! હા ! હશે પ્રિયતમા મુજ ઝંખતી ત્યાં !
રોતી હશે હરકથી મૂકીને નિસાસા
હે શાન્તિ નાથ ! મુજ દેવિ તણા દિલે તો !
મ દેશ [illegible] ઉર દે– "પ્રિય તુજ આવે !"

તા. ૧૧-૧૦-૧૯

રાજુ નાગરિક રીતે પ્રગટ કરે છે એમના અમુક કાવ્ય સંબન્ધી એમના એક મિત્રે અહું જ પ્રશંસાત્મક નાખને મને કાગળમાં એમ લખી દીધું કે "આવું ગુજરાતમાં તો થયું નથી" ત્યારે કવિએ એના ઉત્તરમાં સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં તમે એને અપૂર્વ કહ્યું તે ઠીક પણ તમે અંગ્રેજી સાહિત્યના પણ રસિક અભ્યાસી છો તો અંગ્રેજી સાહિત્ય તમે જ દીઠું છે તેના મુકાબલામાં એ કેવું આવે તે કહી શકશો?" પણ આ મુદ્દાવાળા પ્રશ્નને ઉત્તર એ મિત્ર આપી જ ગયા.

આ પ્રસ્તુત પ્રસંગને કાવ્ય અંગ્રેજી શિષ્ટ કાવ્યોની બરોબરી કરી શકે એવું હતું કે ના હતું એ સવાલ બાજુએ રાખીએ, પરંતુ આ પ્રસંગમાંથી એક મુદ્દો તો બહુ સ્પષ્ટ રીતે નજરે આવે છે, અને તે એ છે કે હાલની યુનિવર્સિટિનું શિક્ષણ પામેલાઓ પણ અંગ્રેજી-સંસ્કૃત-ફારસી ફ્રેન્ચ આદિ સાહિત્યના અભ્યાસથી કેળવાયલી રસિકતાની દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્ય જોવાનું સામાન્ય રીતે જાણતા નથી એ શિક્ષિતવર્ગ કાં તો ગુજરાતી સાહિત્યને ગુજરાતી અતિદીનતાથી આપણા પોતાના સાહિત્યને અયોગ્ય રીતે ઉતારી પાડે છે, અથવા તો 'અમે અંગ્રેજી ભણ્યા પણ ગુજરાતીનું શું જાણીએ?' "એ તો શાસ્ત્રીનું કામ"—એવી એવી દલીલોથી ગુજરાતી સાહિત્યને તપાસવાનો યત્ન સરખોય કરતા નથી ને તેથી એ સાહિત્યની મહત્તાથી અજાણ જ રહે છે, અથવા તો, વિવેકશક્તિને રીતે ખુણે છોડી દઈ, રહેજ રહેજ સરખામણું જોતા 'આ તો ગુજરાતી ટેવો,' "આ ગુજરાતી બાયરન," વગેરે સ્વાભિમાન પ્રેરિત અત્યુક્તિના રોગમાં પડે છે વાસ્તવિક રીતે, આ બન્ને દોષથી દૂર રહી શકાય જો પર ભાષાઓના શિષ્ટ સાહિત્યોનો જેટલોય અભ્યાસ થયો હોય તેનો, તથા તેથી સંસ્કાર પામેલી રસજ્ઞતાનો, પૂરો ઉપયોગ કરીને આપણા લેખકોની કૃતિઓ આપણે તપાસી શકીએ દીનતા વા અભિમાનને કોરે મૂકી, સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી એટલું તો જરૂર કરી શકીએ કે આપણે પરસાહિત્યમાં જે જે શિષ્ટતા દીઠી છે તેમાંના કોઈ પણ અંશો ગુજરાતની કોઈ કૃતિઓ પણ પ્રકટ કરે છે કે કેમ

આ તુલના કરી શકાય એમ છે એટલું જ નહિ પણ તે કરવી એ શિક્ષિતવર્ગનો ખાસ ધર્મ છે આપણે સઘળા આ તુલનાના પરિણામે એકમત ઉપર ન આવી શકીએ તો પણ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના ગૌરવનું ભાન કરાવે એવું તો આ તુલનાથી પણ મળશે, ઘણા શેક્સપીઅર મ્હોટો કે મિલ્ટન, કાલિદાસ મ્હોટો કે શેક્સપીઅર—એ તકરારો અનન્ત છે, પરંતુ એ ત્રણે–તેમ જ એમની હરિફાઈમાં મુકાતા બીજા ઘણાઓ–જગતના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓ છે એની કોઈથી ના કહી શકાય એમ નથી તેવી જ રીતે આપણી ભાષાઓ માટે કરી શકીએ તેમજ "પારિતોષિક મળ્યું તેથી જ કાંઇ "ગીતાંજલિ શિષ્ટ કાવ્ય બનતી નથી, એ તો નામ માત્ર અગાઉ પણ તેઓએ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કૃતિઓ બરાબર દીઠી હશે તેઓને એમાં શિષ્ટતાના અંશ અશો પ્રતીત થયા હશે જ તદ્દન સમકાલીન સાહિત્ય માટે કદાચ મતભેદ થાય પરંતુ જરા તરા જુની થયા પછી અમુક કૃતિ પ્રથમ પંક્તિની શિષ્ટતા પ્રકટ

* લૉર્ડ ચેસ્ટરફિલ્ડનો પુત્રપ્રતિ ઉપદેશ રૂ ૧-૪-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ.

કરે છે કે નહિ એ નિર્ણય અશક્ય નથી ને ત્યારે જુની કૃતિઓને માટે—જેઓના કર્તાઓની ઓળખાણ ન થઈ હોય—તેઓને માટે તો આવી તુલના અવશ્ય જોઈતી છે

મ્હારે પોતાના અભ્યાસ તથા નિરીક્ષણના પરિણામે મ્હારો અભિપ્રાય [illegible] જ કરી શકુ છુ કે હિન્દની ઘણી ખરી મુખ્ય ભાષાઓમા આવુ ચિરંજીવ અમર સાહિત્ય મોજુદ છે કેટલાક લેખકોની મુખ્ય કૃતિઓ ને કવિઓની અમુક કૃતિઓ સમસ્ત જગત્ના શિષ્ટ સાહિત્ય આગળ આપણે ગર્વથી મૂકી શકીએ એમ છીએ હિન્દી બંગાળી, મરાઠી, તામિલ વગેરેમા પણ આવા રત્નો નથી આવતે ગુજરાતના અર્વાચીન સાહિત્યમા ગોવર્ધનરામ તથા ન્હાનાલાલની કૃતિઓ [illegible] આ વર્ગમા મૂકી બીજા કેટલાકો—કલાપી મણિલાલ કાન્ત નરસિંહરાવ, મણિલાલ નભુભાઈ વગેરે ઘણાની કોઈ કોઈ કૃતિઓ આ પંક્તિમા જઈ બિરાજે, ને વધારે પહેલાના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પ્રેમાનંદ જેવાની આવી રત્નરૂપ કૃતિઓ છે

કોઈ એમ પૂછી શકે કે આવુ સાહિત્ય હોય તો પણ તે છે કેટલુ? સંખ્યા એનો સમૃદ્ધ અંગ્રેજી, કે ફ્રેન્ચ કે જર્મન કે સંસ્કૃત ભાષામાના એવા જ સાહિત્યના સમૂહ આગળ અલ્પ થાય છે પરંતુ "કાંઈ નથી" એમ જેઓ તો ખાળી વાત કરે છે એ જેઓનુ એવુ સમજવાની ફરિયાદનો મૂળ આધાર જતો રહે છે ને આપણા સાહિત્યની તરફ માનની દૃષ્ટિ ઉઘડે છે

[illegible], હા, બીજા વિષયોનુ સાહિત્ય—વિશાળ સ્વરૂપમા સાહિત્ય—આપણે ત્યા ન્યૂન ઓછુ છે પણ એની ન્યૂનતા અંગ્રેજી ન જાણનારને નડે છે, આપણે ન હોય અને આપણે તો તે ન્યૂનતા પૂરવી જોઈએ, નહિ કે એની નિન્દા કરનારા આપણે જ તે દૂર કરી શકીએ એનો ઉપાય આપણા જ હાથમા છે અને એ ઉપાય — તો એ આપણી ફરજ છે આ સાહિત્ય એ આપણી માતૃભૂમિની સેવાના એક મોટામા મોટા સાધન છે વળી, આપણા સાહિત્યના જુદા જુદા અંગોમા કાંઈક મહત્ત્વનો ઉમેરો હવે થતો જાય છે—ધીમે ધીમે પણ થાય છે, એ વર્તમાન સાહિત્ય જોતા જણાય છે ન્હાની તથા મોટી વાર્તાઓ[1] તથા હાસ્યરસ—એ એમાની અભિનવ સમૃદ્ધિ બહુ સ્પષ્ટ છે, ને બીજા જ્ઞાનના અંગો તરફ સાહિત્ય પરિષદનું તથા ગુજરાતના વિદ્વાનોનુ લક્ષ સારી પેઠે ખેંચાયુ છે

(૨) બીજી ફરિયાદ—ગુજરાતી ભાષા વગેરે સ્થળે લખાય છે તે અઘરી પડે છે સંસ્કૃત શબ્દો તથા રચના કઠિન થઈ પડે છે વાચનારને અલ્પ ઉપયોગને પણ તે ફાવતી નથી આકર્ષતી નથી, ને તેથી ગુજરાતી સાહિત્યથી દૂર રહેવાનુ જ મન થાય છે

આમા એટલુ સત્ય છે કે જેણે સંસ્કૃતનો કાંઈ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તથા જેણે ગુજરાતી પણ નહિ જેવુ જ વાચ્યુ હોય તેને ગુજરાતનુ ઉચ્ચ સાહિત્ય પ્રથમ દર્શને અઘરુ લાગે, ને એની પાસેથી ખાસ મહેનતની અપેક્ષા રાખે વળી કેટલાક લેખોમા સંસ્કૃતનો અતિયોગ અથવા દુરુપયોગ પણ હોય છે પરન્તુ ગુજરાતના જે ઉત્તમ લેખો છે તેમા એમ નથી સંસ્કૃતનો ઉપયોગમાત્ર—એ જ જેને ખુંચતો હોય તેણે આપણી ભાષા તથા સાહિત્યની ઉન્નતિના આ એક મ્હોટામા મ્હોટા સાધનની બરોબર કદર કરવી જોઈએ વળી ઘણીવાર વાચકોનું

[1] મનોરંજક વાર્તાવિનોદ રૂ. ૦—૧૨—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

નાગામ—" અભ્યાસ " ને મ ને ઉપરચાટી તેઓ જવાની જ પું—ના—એ જે આ ફરિયાદનું મૂળ કારણ હોય કે આ વિષયમા ગોવર્ધનરામ જે હમેશ જવાબ દેતા, ને જે એમ ના એક સમાલોચક અંકના એક લેખકે ઉતાર્યો છે તે સમજવા જેવો છે વળી, કેટલીક વાર ગુજરાતી ભાષા કરો એમ કહેનારની દલીલનું પૃથક્કરણ કરતા એમાથી એટલી જ મતલબ નીકળે છે કે " વિચાર કહેતા કરો વિચાર અઘરા હોય, ગહન હોય, સૂક્ષ્મ હોય તો ભાષા સ્વયમેવ એને અનુસરે છે. જે લેખકો વિચારો જ સમજવા અઘરા હોય છે તેઓ ફક્ત ભાષાનો જ વાંક કાઢે છે. એમ તો અંગ્રેજીમા પણ ઘણા લેખો તથા લેખકો છે જેઓને વિનાપ્રયાસે—અથવા તો પૂરા શ્રમ વગર—એના એ ગ્રેજ્યુએટો પણ ભાગ્યે સમજી ન શકે માટે એવો વિવેક કરવો જ જરૂર છે

મ્હારા મત પ્રમાણે આપણો ગુજરાતી અભ્યાસ એટલો થોડો છે, અંગ્રેજી શિક્ષણ અંગ્રેજીમા જ વિચારો સમજવાની તથા વિચારો કરવાની ટેવ આપણને એટલી બંધી પડી ગઈ છે કે જેઓનો ન્હાનપણથી ગુજરાતી વાંચવાનો, શોખ થયો ન થયો, તેઓને કોલેજમાં ગયા પછી ક્રમે ગુજરાતી તરફ વળતા જરા સખ્ત શ્રમ કરવો પડે છે ને ઘણાખરા જેઓ સુધારનાર તેઓ જ આ મ્હારી ગુજરાતીથી અળગા રહે છે

આપણી કોલેજોમા ગુજરાતી શિખવાય, પુસ્તકાલયો સ્થપાય, ગુજરાતી સભાઓ સ્થપાય, ગુજરાતીનો વિસ્તાર અભ્યાસ થાય તથા વિચાર વાતો ને લેખનામા વધારે ઉપયોગ થાય ત્યારે આ ફરિયાદ આ રીતે રહેશે નહિ

(૩) શ્રીજી ફરિયાદ કેટલીક વાર ગુજરાતી ભાષાની કેટલીક ખામીઓ ઉપર છે આ ફરિયાદ નથી, જોડણીમા ગડબડ થાય છે, વ્યાકરણ ચોક્કસ કરેલું નથી જણાય છે એ વાતથી કેટલાકને ગુજરાતી તરફ અણગમો થાય છે આ ફરિયાદ વાસ્તવિક છે પરન્તુ એ ફરિયાદ જ્યા સુધી છે ત્યા સુધી ગુજરાતીઓ ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી શકે જ નહિ એમ કહેનારા ગંભીર ભૂલ કરે છે આપણે આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાતનો શિક્ષિત વર્ગ તથા સમજુ વાચકવર્ગ ધીમે ધીમે એની ખામી દૂર કરશે એક રીતે પ્રયાસ કર્યો પરન્તુ સાહિત્યનો અભ્યાસ આ ખામીથી અટકી જતો નથી એટલું જ નહિ પણ ઉલટુ સાહિત્યના અભ્યાસથી આ ખામીઓ દૂર કરવાને સાધન ઉભું થાય છે

મ્હારા અનુભવ પ્રમાણે શિક્ષિતવર્ગ તરફથી જે કારણો અપાય છે તેમાથી વિચાર કરતા જોતા મોટામા મોટું કારણ તો આપણી મુશ્કેલી સ્વાભિમાનની—ગુજરાતના તથા ગુજરાતના સાહિત્ય પ્રતિ પોતાનું જે કર્તવ્ય ગુજરાતી તરીકે છે એની ગંભીર સમજણની જ છે

ત્યારે આપણે શું કરી શકીએ ?

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે વધારે રહેતો નથી.

નાંખી પડેલું હોય તો કન ૫નુ ભાન ઉપ । કરવાનું છે જેની ધર્મબુદ્ધિ જાગૃત થઈ હ્વ ટતી હ્દયમાં ખડુ જ થોડી મુસ્કેલી નડી ઈ છે, ખો જેને છે તે જ નહિ અથવા જેની બુદ્ધિ હજી અજાગૃત છે ત્હેને બીના કો ર્જિતા તે લાગુ થતા નથી તેથી આપણા સાહિ ત્યની આપણી ફરજ સમજી આપણે તે પાળવા તૈયાર થવા ઝીએ-એટલું માની લઈને પ્રી અહીં સભા આગળ મોકલા જવા આટલું માની લઉ એ અયોગ્ય નથી ે ત્હ ની ચર્ચા વિશેષ સૂચનાઓમા ઉતરૂં છુ

"આપણે" જે કરી શકીએ, તે કેટલુક આ સભાઓદ્વારા જ કરી શકીએ, તે કેટલુ વ્યક્તિદ્વારા જ કરી શકીએ અને એ, વ્યક્તિઓની સભાની ઉપર તથા સભાની વ્યક્તિઓની પરે અસર થાય છે જ, તથા તેઓ અન્યોન્ય ઉપર આશ્રય રાખે છે એ ભૂલવાનુ નથી

(૧.) સાહિત્યસભા શુ કામ કરી શકીએ ?

સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી શકીએ, સાહિત્યનુ પઠન્યાન કરી શકીએ વિવેચન પુસ્તકો ત્યાંનો ચર્ચા ઇત્યાદિથી આ કાર્ય આપણે કરીએ છીએ આમાં શી રીતે આ રીતે સભા ધો હમે જે ... કરો તો તે ઉપરાંત બીજી બે પ્રકારની સૂચના કરવા ઈચ્છું છુ

પહેલી તો એ કે ચર્ચાઓ તથા લેખોનુ વાચન એ નકી હવે સભાઓમા પડેલાં ... છે, ... તા નથી લેખ વાંચનાર ... પ્રમુખ ... સભાની ... ઉપાય છે તેટલા માત્ર અભ્યાસની ઇચ્છાથી ભાગ્યે જ ... આ મળતા ચર્ચાઓમા ... છે, ને હમારો અનુભવ પણ તેથી જુદો નહિ ... તે માટે ... રસ પડે, તથા ... અભ્યાસ થાય તે માટે, આ સભામા જ જુદા જુદા અભ્યાસમંડળો રચીએ ... આ મડળો એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર હોય, પોતપોતાને અનુકૂળ પડે એમ વ્યવસ્થા ... એક જૂના કાવ્યોનો અભ્યાસ કરે તો બીજુ મડળ નવા ... ત્રીજો અભ્યાસ કરે ... એક મડળ ગોવર્ધનરામ, તો બીજુ ન્હાનાલાલ, તો ત્રીજુ પારસી લેખકો તો ચોથું ... આદિત્ય, તો પાંચમું ભાષાશાસ્ત્ર-વ્યુત્પત્તિ એમ મનગમતા વિષયો પસંદ કરે ... સભ્ય મળે, મુખ્ય શરત એ કે દરેક વખતે તે મડળના દરેક જણે પ્રસ્તુત વિષયનુ ... આવવું, પછી એક જણ ચર્ચા ઉપાડે બીજાઓ સામેલ થાય વગેરે આવા અભ્યાસ- ... ઘણો ... લાભ થાય છે ... હું ... હતો ત્યારે ... સાહેબ*ની ... વગેરેનો અભ્યાસ કરવા અમે પણ આવું એક ન્હાનુ મડળ ... થયાનુ હતુ અત્યારે ... ‘... એસોસિએશન’ મા એ પદ્ધતિથી ઘણુ વારેક મડળો ... અર્થશાસ્ત્ર ... શાસ્ત્ર ... અભ્યાસ કરે છે, ને એના પરિણામ ... આ ... છે તે ... અનુભવથી કહી શકુ

બીજી સૂચના એ છે કે આવા અભ્યાસ ... ઉપરાંત, બીજુ એક ન્હાનુ મડળ ... માં કાંઇક ઉમેરો કરવા માટે ... તેઓ કોઈ ન્હાના ઉપયોગી પુસ્તકનુ ... ‘... ’ ... છે, અથવા ઉપયોગી જ્ઞાનનો સંગ્રહ ... આ ...

---

* ... , ... કોલેજના પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભ... ...

વિચિત્ર લાગશે પણ આનાથી અમારી સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં "શ્રીમતી નાગરી પ્રચારિણી સભા" એ એક આરોગ્યવિષયક અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાન્તર આવી રીતે પૂર્ણ કર્યું છે (છપાય છે) ને બીજું પુસ્તક હવે હાથમાં લીધું છે. એટલે સમોજન તથા ઉત્સાહ હોય તો આ કામમાંથી મહત્ મહત્ત્વના પરિણામ આવે. ભવિષ્યના સાહિત્યસેવીઓને માટે એક અભ્યાસ શાળા થઇ શકે, તથા ગુજરાતી લખવાના પહેલા મ્હાવરો પાડવાનું અને નવું કામ સારી દેખરેખ નીચે શરૂ થઇ શકે. અત્યારે પણ કેટલાય સુશિક્ષિત ગુજરાતી છે જે પોતાને આવો લાભ કાલેજ-જીવનની અંદર મળ્યો હોત તો આભારી માનત તથા ગુજરાતની અત્યારની સાહિત્યદશા સેવા કરી શક્યા હોત!

(૨) વ્યક્તિદ્વાન.

ઘણું કરી શકાએ, તેમ થી ગાઇક મુખ્ય વાત સૂચવવા યત્ન કરીશ.

૧ આપણી હાઇસ્કુલાના ઉપલા વર્ગોમાં તથા કૉલેજોમાં અંગ્રેજીમાં જ બોલવાનો હુકમ છે લાગે તાજે એ હુકમ પવિત્ર સમજાય કે રૂઢિ જેવા થઇ પડ્યો છે. એનો ઉદ્દેશ અંગ્રેજી ભાષાનો વિશેષ પરિચય તથા જ્ઞાન મેળવવાનો છે એ સારો છે, પણ આપણે ત્હેનો ખરો અર્થ સમજ્યા નથી અને કૉલેજની બ્હાર પણ, હુકમ કે જરૂર હોય કે ન હોય ત્યાં પણ, અંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરવા અતિ આતુર રહીએ છીએ એ પણ હજી ખાસ નથી, જો આપણે ગુજરાતીને પણ અંગ્રેજી શબ્દાથી ભ્રષ્ટ કરતા ન હોઇએ, તો, પણ હવે તો એવું થયું છે અંગ્રેજી શબ્દો વાપર્યા વિના નર્યા ગુજરાતીનું એક વાક્ય પણ બોલવાનું ભાગ્યેજ છે. આપણું બોલીમાં આ બે ભાષાનો ખરેખરો સમુમેળ થાય છે, આપણા મગજમાં-વિચારમાં પણ થાય છે ગુજરાતીની ટેવ છૂટતી જાય છે. ન્હાના ભક્તને ન્હાની તલપ થયા કરે છે તેમ આપણે ગુજરાતી બોલતે બોલતે ય અંગ્રેજી શબ્દો વિના ચ્હેન પડતું નથી. ત્હમે ગામમાં ઘેર જાઓ ત્યારે અંગ્રેજી ન જાણનાર ત્હમારાં માબાપ, ભાઇબ્હેન, પત્ની, કે ગામના કોઇ બીજા આદમીઓ સાથે પા અર્ધો કલાક પણ વાત કરવા યત્ન કરો તો તરત સમજાશે કે ત્હમારી માતૃભાષાનું જ્ઞાન કેટલું ઓછું થયું છે. આ વાત એટલી મશહૂર છે કે આપણા સાહિત્યના કેટલાક પુસ્તકોમાં, લેખોમાં તથા નાટકોમાં આની ઘણી ટીકાર કરવામાં આવે છે. ગાંધીજીએ પણ પોતાનો ધર્મ ક્રોધ આની સ્હામે પ્રગટ કર્યો છે. અને હવે આ ખામી- કે હિન્દુસ્થાનના દરેક પ્રાન્તમાં આ એક સરખા કારણોમાંથી જન્મ પામી છે તે-આપણે ઓછી કરવી જોઇએ, ને અંગ્રેજી ભણેલા વર્ગે હવે પોતાની બોલી ઓછી હાસ્યપાત્ર કરવી જોઇએ.

કૉલેજોમાં, ઑફિસોમાં તથા જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં ત્યાં શુદ્ધ અંગ્રેજીનો "હુકમ" ભલે રહે પરંતુ બીજા બધા પ્રદેશોમાં માતૃભાષાનો હુકમ વધારે સખ્ત ગણાવો જોઇએ. આપણી બોલીમાં, વાતચિતોમાં, વિચારો કરવામાં-જ્યાં જ્યાં બને ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનું આપણે પ્રન લેવું જોઇએ. આવું વ્રત આપણે પાળીશું ત્યારે જ ગુજરાતીનું

ઔર ચોપડામા ઉતરે ત્યારે જ આપણા જને અભણ ગરીબ masses કહીને બોલાવીએ છીએ એ આપણી પ્રજાના હૃદયરૂપ વિભાગ સાથે આપણા હૃદયનું નવનું સન્ધાન થશે

આ જ રીતે કાગળો લખવામા ન કે પોતાના સગાઓ તથા ગુજરાતી મિત્રોની ઉપર પણ આપણે ઘણા ખરા અંગ્રેજીમા જ પત્રવ્યવહાર ચલાવીએ છીએ ના મ ગ અંગ્રેજીનું જોર, માત્ર અંગ્રેજીની ટેવને લીધે, ગુજરાતીથી સગવડ આમ કરીએ છીએ પણ આપણે અંગ્રેજી તેમ જ ગુજરાતી બન્નેમા પ્રવીણતા મેળવવાની છે, નહિ કે એકલા અંગ્રેજીમા અંગ્રેજીમા કાગળો ન લખવા એમ નથી કહેતો, પણ ગુજરાતીઓની સાથે મુખ્યત્વે ગુજરાતીમા જ વ્યવહાર ચલાવવો—એ વાત તો દરેકે લેવું જોઇએ

૩ ગુજરાતીનો ખાસ અભ્યાસ કરવો જોઇએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામા આપણા શિક્ષકો આપણને બહારનું બહુ વાચવા ભલામણ કરે છે ને તે ભલામણ સારી છે—પણ તેમા ગુજરાતી વાચવા કહેતા હોય એવો ભાગ્યે જ શિક્ષક હશે પણ દરેક વિદ્યાર્થીએ રજામા અમુક ગુજરાતી પુસ્તકો વાચવાનો નિયમ કરવો જોઇએ ખાસ કરીને રજાઓમા અમુક ગ્રન્થો વાચી જવાય જ એમ કરવું જોઇએ સદ્ભાગ્યે કોલેજમા ભણતા વિદ્યાર્થીઓને માટે અનુકૂળ ગુજરાતી પુસ્તકો કાઈ ઓછા નથી

આ બે વાત તો દરેક વ્યક્તિએ કરવી જોઇએ

પણ કેટલાક આથી વધારે કરી શકે એવા હશે તેઓએ આ વાતમા નથી પરિમિત જતા પોતાની ઉંચી વિદ્યા તથા ઉચ્ચ શક્તિ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામા ધરવી જોઇએ

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ પછી નવી નવી દૃષ્ટિઓથી તુલના કરી વિવેચન આદિ વડે સમૃદ્ધ કરી શકાય

અમુક વિષયમા પોતે ખાસ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હોય તો તે જ્ઞાન આપણા ગુજરાતી ભાઈઓને સુલભ કરવા તે જ્ઞાનને યોગ્ય આકારમા ગુજરાતીમા મૂકી શકાય આ પ્રમાણે સાહિત્યના જુદા જુદા અંગ-ઉપાંગ ખિલે તથા સમૃદ્ધ થાય ઇતિહાસ, પ્રવાસ, વિજ્ઞાન, જીવનચરિત, ભૂગોળ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ધર્મતત્ત્વચિન્તન—આદિ અનેક પ્રદેશોમા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ પ્રવીણતા મેળવે છે, ને કેટલાક વિદ્યાર્થી-અવસ્થા પછી પણ એકાદ વિષયનું વિદ્યાર્થીપણું સાચવી રાખે છે તેઓની એક ફરજ એ છે કે આ કે બીજો કોઈ ગ્રન્થ ન લખે પરન્તુ ખાસ ગુજરાતીઓને ગુજરાતીમા જ તે વિષયનું શિક્ષણ તેમ જ ઉપયોગી જ્ઞાન મળી શકે એવા સાધન તૈયાર કરવા પારકી ભાષાઓ ભલે ભણાય, ને ખુબ ભણાવી જોઇએ એમ પણ કહીશ પરન્તુ દેશની કેટલી વસ્તી જ્યારે કઇ ભાષા પણ વાંચી શકતી નથી, ત્યારે એને કેળવવાનું મુખ્ય કાર્ય તો ગુજરાતી ભાષા દ્વારા જ થઇ શકશે, કેળવણી કરવા ઇચ્છનાર આ મહાનું સત્ય ભૂલવા જેવું નથી ગમે તેવું નમ્ર પણ આવું સાહિત્ય જો યોગ્ય પદ્ધતિથી રચાય તો લોકોપકારક થશે જ

આ ઉપરાંત જો ઉચ્ચ પ્રતિભાથી કે ઊંડી વિદ્વત્તાથી આથી પણ વધારે ઉચ્ચ સાહિત્ય અર્પણ કરી શકે એવા હ્યુગો, ટેનિસન, મિલ્ટન, ગોવર્ધનરામ તથા બીજા ચતુર ગુજરાતીઓએ જે ઇશ્વરી [illegible] બનાવી છે તે આપણી નસેનસમાં ઉતરવી જોઈએ, અને આપણામાંથી એવા પણ [illegible] નિકળી [illegible] ખાની છે કે ને [illegible] જન્મે જેઓની અમારી કેળવણી [illegible] જ નહિ રમાવિ [illegible] થશે એટલું જ નહિ, પરંતુ જેઓની કૃતિઓ જગતસમસ્તની સાહિત્ય [illegible] પરિષદની પાસ [illegible] જુ કરવા આપણે ભગવાન્ન [illegible] જગદીશ.

ઉમેદવાર —એક કાળે વિશ્વમાં [illegible] ઉંચું હતું દરીથી તેવું પદ આપણે કરવું આપણે [illegible] પણ જાતના ભેદ વિના, ભેગા થયા છીએ પણ આ કાર્ય એક [illegible] રાજમહાલ રચવાના કાર્ય કરતા પણ વધારે મુશ્કેલ છે સર્વ પ્રકારની સંપત્તિની આપણા સાહિ[illegible] તથા પ્રજાને આવશ્યકતા છે એ સર્વમાં માતૃભાષાનું સાહિત્ય પણ એક છે [illegible] તથા તીવ્ર ભાન થશે તો આ [illegible] આપણે એક પગલું આગળ વધીશું.

[illegible]

આત્મા પરમાત્માની

રૂપરેખા કેમ દોરી શકે ?

[illegible] ——— [illegible]રામજી [illegible]

[illegible] અને પરમાત્માના [illegible] છે એમ [illegible] એક પ્રશ્ન [illegible] રહેતા તે ભાઈએ મને [illegible] આપ્યો "[illegible] પોતે શું છો તેનો પૂરતો વિચાર કરી તમારા વિકાસક્રમમાં દ્રષ્ટિ [illegible] તો તમને [illegible] આત્માનો [illegible] વિચાર આવશે" [illegible] કે [illegible] મને 'એકત્વ' [illegible] પરમાત્માનો [illegible] તો મને [illegible] ધ્યાન આવતા [illegible], જ્ઞાન, વસ્તુ—[illegible]—[illegible]—અને શક્તિના [illegible] પરમાત્માનો ધ્યાન કરવો [illegible] જેની વિગત [illegible] આપું છું.

[illegible] નથી [illegible] પરમાત્માનો ધ્યાન આવે તો પણ આપણું મન તેના [illegible] [illegible] પરમાત્મ[illegible] પરસ્પર, તે [illegible] કેમ [illegible], એ વિચાર [illegible] થયા કરતા.

[illegible] ફ્રાન્સમાં, [illegible] આપણો વિચાર [illegible] તે એકરૂપમાં 'અહિં [illegible]' અને '[illegible] પરંતુ [illegible] અને નજીક,' '[illegible] હાથ ઉપર અને ડાબા [illegible] ઉપર' [illegible] છે, આપણી [illegible] વાતચિત [illegible] કરવામાં આપણે [illegible]

ફ્રાન્સની "[illegible] સાહિત્ય-સભા" [illegible] કહેવાથી આ લેખ તૈયાર [illegible] —[illegible] પંડ્યા

જેમ આપણે જોઈએ છીએ. હવે ધારો કે જે ઓરડામાં તમે બેઠા છો તે ઓરડો ચાર ફીટ લાંબો અને ચાર ફીટ પહોળો છે, અને ધારો કે તમારૂં શરીર-તમારૂં સ્થૂલ શરીર-એટલું ચારે બાજુ વધે છે કે તમારૂં શરીર બરાબર તે ઓરડા જેટલી જગ્યા રોકે છે. આ જેટલી જગ્યા તમારૂં શરીર રોકતું હોવાથી તે ઓરડામાં હવે 'અહિંઆ અને ત્યાં,' 'ઉપર અને નીચે,' 'જમણું અને ડાબું,' 'દૂર અને નજીક,' એ તફાવત જતો રહે છે. હવે ધારો કે જે મકાનમાં તમે રહો છો તેટલી જગ્યા તમારૂં શરીર રોકે છે તો તે જ મકાનમાં હવે 'અહિંઆ અને ત્યાં,' 'ઉપર અને નીચે' 'જમણું અને ડાબું,' 'દૂર અને નજીક,' વગેરે તફાવત રહેશે નહીં. એથી કરીને કદકે આગળ વધીને ધારો કે તમારૂં શરીર શહેર જેટલી જગ્યા રોકે છે, તે શરીર પ્રાંત જેટલી જગ્યા રોકે છે, તે શરીર ગુજરાત જેટલી, મુંબઈ ઇલાકા જેટલી, હિંદુસ્થાન જેટલી, એશીઆ ખંડ જેટલી અને છેવટે પૃથ્વી જેટલી જગ્યા રોકે છે તો પછી પૃથ્વીમાં તમારા વાસ્તે—તમારા શરીર વાસ્તે—ઉપરનો તફાવત રહેશે નહીં. 'અહિંઆ અને ત્યાં,' 'ઉપર અને નીચે' 'જમણું અને ડાબું' 'દૂર અને નજીક,' એ તમારે વાસ્તે નહીં. હજી આપણી કલ્પનાના જોરથી વધારે ધારો કે સૂર્યમાળા જેટલી જગ્યા તમારૂં શરીર રોકે છે. ના, તેટલું જ નહિ, તેથી પણ વધારે નિહારિકાઓ [illegible] અને આકાશમાં અને તેથી પણ દૂરની જગ્યા તમારૂં શરીર રોકે છે. તમારૂં શરીર જેટલી જગ્યા રોકે છે તેથી બહાર હવે જગ્યા રહેતી નથી. હવે આ શરીર જે બધી જગ્યા રોકે છે, જેથી બહાર જગ્યા નથી, જે પોતે જ એક 'જગ્યા' છે તેના સંબંધમાં હવે 'અહિંઆ અને ત્યાં' 'ઉપર અને નીચે,' 'જમણું અને ડાબું,' 'દૂર અને નજીક,' તો છે જ નહીં, કારણ કે તે એક એવું 'અનંત અહિંઆ' (*Infinite Here*) છે. 'ઉપર અને નીચે' એ વાસ્તે હવે આકાશ ના છે? તે શબ્દો નિરર્થક થઈ પડે છે. [illegible] અને [illegible] પણ ક્યાં છે? 'જમણું અને ડાબું' પણ ક્યાં છે? 'નજીક અને દૂર' પણ ક્યાં છે? આપણે રૂપના નવા મન અને શક્તિના બળથી ધારીએ કે આપણે અમુક જગ્યા રોકીએ છીએ [illegible] આપણા આત્માથી અભેદ છે તે સર્વ જગ્યા રોકનાર હું જ પરમાત્મા [illegible] છે. તેનું એક રૂપ છે.

હવે આપણે બીજી તરફના વખતનો વિચાર કરીએ. 'હમણાં' તમારા મનમાં છે. પાછલા [illegible] અને પાછલા કાળને તમારા મનમાં સમાવો. તમારા મનમાં 'ગઈ કાલ પર દિન' અને આવતી કાલરૂપ ભવિષ્ય તમારા 'હમણાં'માં [illegible] વર્તમાનમાં એ થશે અને તે તમારા વર્તમાન થશે. એ જ પ્રમાણે તમારા ભૂતમાં અને ભવિષ્યમાં એક દિવસ, એક અઠવાડિયું, એક માસ, એક વર્ષ અને એક સૈકાને, તમારા હાલના 'વર્તમાનમાં' લાવો. પછી તમારા [illegible] ભૂત અને ભવિષ્ય એક થતાં તદ્દન વર્તમાન થશે. ધારો કે તમે એટલા બધા બળવાન થયા છો કે તમને પોતાને મનુષ્યદેહમાં દાખલ થતા તમે જુઓ છો, ભવિષ્યમાં તમે એટલા [illegible] જુઓ છો કે તમે તમારા મનુષ્યદેહને પ્રકૃતિમાં [illegible] જતા જુઓ છો. હવે

* [illegible] કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ

તમારી મનમાં કાંઈ કરી તમો વર્તમાનનો જ આભાસ આપશે તેમાં ભૂત અને ભવિષ્ય રહેતા નથી એ જ પ્રમાણે જો તમે ભૂત અને ભવિષ્યમાં ખુબ ખુબ દૂર જાઓ તો પૃથ્વીને જે ક્ષણે તમે હયાતીમાં આવતા જોશો, તે જ ક્ષણે તેને ક્ષણની સ્થિતિમાં તમે જોશો, અને તે જ ક્ષણે તેને નાશ પામતા તમે જોશો હજુ વધારે ભૂત અને ભવિષ્યમાં જાઓ તો કોઈ એક ... ની નાશ પામીને આપણી પૃથ્વી થતા અને આપણી પૃથ્વી નાશ પામીને બીજી કોઈ ... થતાં તમે જોશો હવે તમારા મનમાં પૃથ્વીનું આખું જીવન એક 'ક્ષણ' તેમાં ... તેની બનતી કારકીર્દી અને ભૂત ભવિષ્યનો ઇતિહાસ તમારી એક 'ક્ષણમાં' સમાઈ જાય છે હજુ કલ્પનાને આગળ વધવા દ્યો અને દેખાતા તારા, સૂર્ય, આકાશગંગા સર્વે વરાળરૂપી, પ્રવાહી અને પછી સ્થૂલ ઘન શરીર લેતા જુઓ, અને તેને સર્વે પાછા નાશ પામતા જુઓ તેના ઘન શરીર પ્રવાહી થઈ વાયુરૂપ થઈને શૂન્ય થતા જુઓ આ એક ચિતારમાં કરોડો અને અસંખ્ય વર્ષોનો સમાવેશ થઈ જાય છે પણ સર્વ એક હાલની 'અનન્ત હમણાં (*Eternal Now*)માં સમાઈ જાય છે હવે ધારો કે ભૂતમાં તમે એટલે સુધી જાઓ છો કે તે, અગાડી ભૂત નથી, અને તમે એટલે ભવિષ્યમાં જાઓ છો કે તેની પછી ભવિષ્ય નથી, તો તમે 'સર્વ કાળ' છો તમે પોતે 'અનંત હમણાં' છો ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાન તમારી 'હમણાં' (*Eternal Now*)માં સમાઈ જાય છે અનંત કાળ પરમાત્મા છે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે

હવે જો પહેલી કલ્પના—દેશ જગ્યાની કલ્પના અને બીજી કલ્પના—કાળ—વખતની કલ્પનાને સાથે મુકીએ તો તમે અનંત દેશ છો—અનંત કાળ છો—પરમાત્મા અનંત દેશ છે અને અનંત કાળ છે ઉપલા બે જાતના વિચાર ઉપરથી આપણી નજરમાં આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે જે સંબંધ છે તેનો અને તેઓની શાકનનો ઝાંખો ચિતાર આવશે

હજુ સુધી આપણે માત્ર સ્થૂલ રૂપ—સ્થૂલ બાજુનો વિચાર કર્યો છે હવે આપણે 'ચૈતન્ય'નો વિચાર કરીશું તમારા જીવ—ચૈતન્યમાં સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, વગેરે આવે છે અને જાય છે પણ તમને તમારા સુખ દુઃખનો આભાસ થાય છે તમારું જીવ—ચૈતન્ય તમારી સ્થિતિનું તમને ભાન આપે છે બીજાને થતા સુખ, દુઃખ આનંદ, વગેરેનું ભાન તમારા જીવ—ચૈતન્યમાં સીધું ઉત્પન્ન થતું નથી પણ હવે ધારો કે તમારા પોતાના જીવ—ચૈતન્યમાં તમારા એક બાળકનું ચૈતન્ય દાખલ થાય છે, તેને જે સુખદુઃખ થાય છે તે તમને સુખદુઃખ થાય છે તમારા જીવ—ચૈતન્યમાં તમારા કુટુંબના સર્વ માણસોના જીવ—ચૈતન્યને સમાવી દ્યો તેઓના સર્વ સુખ અને દુઃખ તમારાં જ થશે તેઓ દરેકને જે કાંઈ લાગણી થશે તે તમને પણ થશે જો એમ હોય તો તમારા જીવ—ચૈતન્યમાં તેઓ છે

ધારો કે તમારા જીવ—ચૈતન્યમાં તમે સર્વ મનુષ્યનો સમાવેશ કરો છો, વળી તેમાં તે સિવાય પ્રાણી, ખનીજ દેવ વગેરેના જીવ—ચૈતન્યનો સમાવેશ કરો, એટલું જ નહીં, પણ સર્વ કાળ અને સર્વ દેશની સર્વ ચીજો અને વ્યક્તિનું જીવ—ચૈતન્ય તમારા જીવ—ચૈતન્યમાં

પ્રવેશ થાય તો તમે 'સત્ ચૈતન્ય' છો. તમારા જીવ–ચૈતન્યની બહાર કાંઈ નથી. તમે જ મહાન્ ચૈતન્ય છો, તમે એક જ ચૈતન્ય છો. આવું મહાન ચૈતન્ય કે જેની બહાર બીજું કોઈ જીવ–ચૈતન્ય નથી તે પરમાત્મા છે.

હવે દેશ, કાળ, અને જીવ–ચૈતન્ય એ ત્રણ વિચારો સાથે મુકીએ તો પરમાત્માનું સ્થાન આપણે ઉંચે ઉંચે વધ જઈ લઈએ, તોપણ આપણી કલ્પનાની સીમાની દૃષ્ટિમર્યાદાની હદ ઉપર દૂર, ખૂબ દૂર, પણ ત્યાં જ, આપણા વિચારો આત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય સામના ભેદને નીહાળે છે. પરમાત્માની છાયા આત્માની કલ્પનામાં આવી જાય છે.

જે આત્મા સર્વદેશમય છે, સર્વકાળરૂપ છે, ને સર્વચૈતન્ય છે તે આત્મા પરમાત્મા છે.

હજી એક જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરવાનો બાકી રહે છે. મહાન્ શેક્સપીયરનું નામ તમે સાંભળ્યું હશે. તે મહાન્ પુરુષે ઘણાં નાટકો લખ્યાં છે. હવે આપણે તેને તેના અભ્યાસના ઓરડામાં એક નાટક લખતા જોઈશું. તે 'હેમ્લેટ'નું નાટક લખે છે. ભલે, હવે તેને તે નાટક પૂરું લખવા દો. 'હેમ્લેટ'ને તેનો પાઠ ભજવવા દો. 'હોરેશિઅસ'ને તેનો પાઠ ભજવવા દો. ની તિ એક બાજુ ઉભા રહીને જુઓ કે દરેક વ્યક્તિ તેના પાઠ કેવા ભજવે છે. દરેક પોતાની એક સ્પષ્ટ જુદી વ્યક્તિ ગણે છે. બીજી વ્યક્તિઓ તેનાથી જુદી છે. હવે આપણે બારીકાઈથી જોઈશું તો ખુલ્લી રીતે માલૂમ પડશે કે 'હેમ્લેટ' પણ 'શેક્સપીયર' છે. બીજાં સર્વે પાત્રો શેક્સપીયર છે. હોરેશિયસનો પાઠ ભજવનાર શેક્સપીયર છે, અને પ્રેતાત્માનો પાઠ ભજવનાર પણ 'શેક્સપીયર' પોતે જ છે. 'હેમ્લેટ'ના કાકા અને પિતા 'શેક્સપીયર' છે. 'શેક્સપીયર' પોતાના જુદા જુદા માનસિક 'વિચારો' જુદે જુદે રૂપે ભજવી દેખાડે છે. આ વિચાર દરેક પાત્રને આવશે નહીં. તેઓ એકબીજાથી ભિન્ન ભિન્ન છે. શરીરમાં, વિચારમાં, વેશમાં અને રૂપ વગેરેમાં.

શેક્સપીયરે 'હેમ્લેટ' જેવાં ઘણાં નાટકો લખ્યાં છે. તે સર્વ નાટકનાં પાત્રો પોતપોતાની હયાતી ભોગવે તો પણ તેઓ એક 'શેક્સપીયર' છે. કોઈ એક પાત્ર 'શેક્સપીયર'નો વિચાર કરે તો શું કરે ? 'શેક્સપીયર'નો ખરો ખ્યાલ મેળવવા એક સહેલો રસ્તો ખુલ્લો છે. તે પાત્ર પોતાનો પાઠ બરાબર સમજ્યા ઉપરાંત જે નાટકનો તે પાત્ર છે તેના સર્વ પાત્રનો અભ્યાસ તેણે કરવો. દરેક પાત્ર શું શું શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક લક્ષણો દેખાડે છે અને ભજવે છે તે, તથા દરેક પાત્રના સર્વે લક્ષણોનો અભ્યાસ કરવાથી તે નાટકનો હેતુ તેને માલૂમ પડશે. પછી તે હેતુ બરાબર મનમાં રાખી તે તે નાટક લખનારનો તેને તે નાટક માનસિક રીતે રચવા દો. તમે જ તે કામ ઉપાડી લ્યો. તમે નાટક લખશો નહીં, તેમ જ મ્હોંએથી બોલશો નહીં, પણ તમારા મનમાં જ તેની રચના કરશો. તમો તમારા મન આગે એ સર્વ પાત્રનો એક પછી એક પાઠ ભજવો. હવે બીજું નાટક લ્યો અને તેના પાત્રનો પાઠ પણ તમારા મનમાં ભજવો. હવે ત્રીજું નાટક લ્યો, ચોથું નાટક લ્યો અને જેટલાં નાટકો તમે કલ્પી શકો તેટલાં નાટકનાં પાત્રો તમે ભજવો.

૪ આપણે જો ધ્યાન કરીએ તો કોઈ એક અનન્ય-આકૃતિ પરમાત્મા છે, તે આકૃતિ સત્ય છે જેમાં આપણે મગ્ન છીએ

૧ આપણે શરીરનો મોહ કાઢીને સર્વ દેશ જેટલું બનાવ્યું તે શરીર સંબંધે 'અહિંઆ, 'ત્યાં, 'દૂર' 'પાસે,' 'અંદર,' 'બહાર,' 'ઉપર,' 'નીચે,' વગેરે નીકળી ગયા, અને એક જ શાશ્વત રહી, ને એક સર્વ 'અનન્ત અહિંઆ' છે જ્યારે અહિંઆ છે ત્યારે ગતિ નથી, વિકાસ નથી, સર્વ સ્થિર છે

૨ આપણે આપણા શરીરના આયુષ્યને વધારી કાળ જેટલું કરી દીધું જ્યારે તે રૂપ બન્યું ત્યારે 'કાલે આજે' નીકળી ગયા માત્ર એક જ લક્ષણ રહ્યું, 'અનન્ત હમણાં' 'અનન્ત હમણાં' હોતાં વિકાસને અવકાશ નથી

૩ આપણું જીવ-ચૈતન્ય વધતાં વધતાં તેમાં સર્વ જીવ-ચૈતન્ય સમાઈ ગયાં એટલે જીવ-ચૈતન્યની બહાર કંઈ રહ્યું નહીં એટલે કોઈ બીજા જીવ-ચૈતન્યની જરૂર રહી નહીં ચૈતન્ય અચૈતન્ય જ છે

હવે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ છીએ કે આપણી સ્થૂલ કલ્પનામાંથી પણ પરમાત્મા આપણે દેશ કાળ અને જીવ-ચૈતન્યની બહાર મૂકવો પડે છે એ ત્રણ વસ્તુઓ તેને બંધનરૂપ નથી તે તો આપણને બંધનકર્તા છે દેશ, કાળ, ને જીવ-ચૈતન્યથી મુક્ત આત્મા-પરમાત્મા-

હજી આપણે વધારે કલ્પના કરીશું કલ્પનાની પાંખના જોરથી દેશ, કાળ અને જીવ ચૈતન્યની બહાર ઉડીને આપણે પરમાત્મપદ પાસે જઈશું એટલે આપણે પોતે શું છીએ જાણવાનો પ્રયાસ કરીશું

આપણે કાળ અને દેશ શબ્દો વારંવાર વાપર્યા છે પણ તે શબ્દોનો ખરો-અર્થ હવે સમજવાને પ્રયત્ન કરીશું કોઈ પૂછે કે વખત એટલે શું? તો જવાબ આપીશું કે 'બનતા બનાવો' 'હકીકતની પરંપરા નીસરણી, હારમાળા' 'સોમવારે હું મુંબઈ હતો,' 'મંગળવારે સુરત આવવું આવ્યું,' 'બુધવારે અમદાવાદમાં એક મિત્રને ત્યાં નડિયાદમાં ગયો,' 'ગુરુવારે ત્યાંથી નીકળી વિરમગામ સ્ટેશને એક દર્દીને જોવા ગયો હતો,' આમ આપણા જીવનમાં બનતા બનાવોની હાર, પરંપરા, તે વખત, કાળ. આજે, કાલે, દિવસ, અઠવાડિયું, મહિના, વરસ, સૈકા, એ તો માત્ર કાળની ગતિના માપ છે તે પોતે કાળ નથી પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ધીમે અથવા જલદી ચાલે તો દિવસ મોટો કે નાનો થાય પૃથ્વી તેની ધરી ઉપર બહુ જ ધીમી ફરે તો દિવસ બહુ જ લાંબો થાય, એક મહિના જેટલો થાય હજી ધીમી ફરે તો વરસ જેટલો થાય હજી પૃથ્વી તેની ધરી ઉપર ધીમી ફરે તો દિવસ એક સૈકા જેટલો થાય જો પૃથ્વી હજી ધીમી ફરે તો દિવસ એક યુગ જેટલો લાંબો થાય, અને જો પૃથ્વી તેની ધરી ઉપર ફરતી બંધ પડે તો 'દિવસ' 'અનન્તકાળ' થાય છે આ અનન્તકાળ થતાં તેનું માપ રહેતું નથી તેમજ પૃથ્વી તેની ધરી ઉપર ઉતાવળી ફરે તો દિવસ નાનો થાય બહુ ઉતાવળી ફરે તો દિવસ ચાર કલાકનો થાય તેથી બહુ ઉતાવળી ફરે તો દિવસ બે કલાકનો થાય તેથી પણ બહુ ઉતા-

વધી ૨૪, તો દિવસ એક કલાકનો થાય તેથી પણ જો ઉતાવળી ફરે તો દિવસ એક મિનિટનો થઈ એમ દિવસની લંબાઈ ટુંકી અને ટુંકી થતી જશે. તેમ જ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ધીમે ફરે તો વરસ મોટું થાય અને વધારે ઝડપથી ફરે તો વરસ ટુંકું થાય. અને જો પૃથ્વી ફરે તો કદાચ વરસની લંબાઈ દિવસ જેટલી નાની થાય કે દિવસ વરસ જેટલો કે એક વરસનો એક દિવસ થાય. અને પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ જ ધીમે ધીમે ફરે તો ... ને જ લાગુ થતું નથી એટલે 'અતમાન' જેટલું પણ થઈ શકે. હવે ધારો કે, આપણા બ્રહ્માંડમાંથી સૂર્ય, પૃથ્વી, ચંદ્ર, તારા વગેરે નાબુદ થઈ ગયા છે તો હવે ... રહ્યો છે? જે કાળનો 'અનંતકાળ' (*Infinity*) કહેવાતો તે ક્યાં છે? જો તમે 'અનંત' કહેતા હતા, તે એટલું મોટું હતું? તમારા 'માપ' વડે જ તમારા અનુભવમાં માત્ર તેમાં સમાઈ જતા હતા. પણ હવે જ્યારે માપ નથી ત્યારે માપવાનો અવકાશ ક્યાં છે? આપણને જે કાળ વિષે વિચાર છે, તે માત્ર વડે ... સ્થૂળ બનાવોથી મપાય તેવો ... છે તે ... છે, તેનો અનુભવ આપણને થતો નથી અને ત્યાં સુધી આપણે ... વિચાર કરીશું. એક પગથીઆ પછી બીજું અને ત્યાં સુધી કાળના ખ્યાલનું ભાન આપણને ... જ નહીં. તમે એ સવાલ પૂછ્યો "કાળ શું છે?" તમે એ જવાબ આપ્યો કે 'બનાવોની પરંપરા' પણ હવે તમે જોઈ શકો છો કે માત્ર બનાવોની પરંપરા નથી, પણ તેનો 'અભાવ' છે તે આપણા જડ-ચૈતન્યના મિનિટ કલાકથી માપવાનો ... કાળ જે ... હતો તે હવે નહોતો, બંધ પડ્યો છે ને પ્રવાહ નથી તે સ્થિર છે એટલે ... હોય તો ભૂત, વર્તમાન, અને ભવિષ્ય ક્યાં છે?

દેશ એટલે શું? 'બનાવોની એક સમયે હયાતી' 'ખાલી જગ્યાનું એની સમગ્રતાનું રહેવું' તે આ એક ઓરડામાં ટેબલ, ખુરશી, ગાદી, પિકચરો, પૂતળાં વગેરે ... માફક, આપણે એ દેશનો પણ વિચાર કરીએ છીએ ... નીકળી જતાં દેશનું ભાન તો ... થી

જેમ કલાક, દિવસ, અઠવાડિયું, વરસ, વગેરે કાળના માપ છે, તેમ ઈંચ, ફુટ, માઈલ દેશના માપ છે. વળી દેશના ત્રિવિધ માપ લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈ એ ત્રણ પરિમાણ છે. કેટલાક એવા પ્રાણી હશે જેના દેશના જડ-ચૈતન્યમાં એક પરિમાણ હશે. કેટલાક એવાં પ્રાણી હશે જેના દેશના જડ-ચૈતન્યમાં બે પરિમાણ હશે. આપણા જડ-ચૈતન્યમાં દેશના ત્રણ પરિમાણ લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈ છે. એવા પણ દેશનું ભાન છે, જેમાં એક પરિમાણ અનુભવમાં આવે છે. એવા પણ દેશનું ભાન છે, જેમાં બે પરિમાણ પહોળાઈ અને લંબાઈ અનુભવમાં આવે છે. એવા પણ દેશનું ભાન છે કે જેમાં ત્રણ પરિમાણો પહોળાઈ, લંબાઈ અને ઊંચાઈ અનુભવમાં આવે છે. આપણને એવું પણ જાણવામાં આવ્યું છે કે કેટલાક પુરુષોને ચાર પરિમાણનું ભાન છે, જેમાં ચાર પરિમાણનું ભાન—પહોળાઈ, ઊંચાઈ, લંબાઈ અને ... જે ચોથાને આપણે કલ્પી શકીએ તેમ નથી, પણ 'સોસરું' (*Throughout*) ... કહી શકાય.

—કુંવરજી ... કેશવજી જીવરાજના ૩ ૦-૧૨-૦ મેં. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ

કેટલાક પાચ પરિમાણનુ ભાન અનુભવુ છુ-છીએ તો

ખ્યાની ભોગવે છે તેનુ આપણુ ભાન આપણા જીવ-ચૈતન્યના દર્શન ઉપર આધાર છે જેમ ઓરડામાથી ખુરશી, ટેબલ વગેરે ફર્નિચર ઉપાડી લઇએ ત્યા ... નો વિચાર સ્પષ્ટ આવે છે, તેમ આપણા 'અનુભવનો દેશમાં' 'પરિમાણ ...ની નાખવામા આ 'દેશ' પોતે શહેરો આ દેશનો આપણને જરાએ વિચાર આવે તેમ નથી જેમ મન આનંદ થાય કે ગુસ્સો ચડે ત્યારે તેના ચહેરા ઉપરથી, તેના શબ્દ ઉપરથી, અને વર્તન ઉપરથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે તે પુરુષ આનંદમા છે કે ગુસ્સામા પણ 'આનંદ' 'ગુસ્સો' પોતે શુ છે તે જાણતા નથી, તેમ આપણો કાળ અને દેશનો અનુભવ તેના માપ ઉપરથી થયેલો છે તેમ તેના પોતાને તો આપણે જાણતા નથી

જીવ-ચૈતન્યમાથી દેશ અને કાળ જ તેના સમજ આગમૂતો છે તે નીકળી જતા કેવુ ચૈતન્યમા શુ બાકી રહેશે? જીવ-ચૈતન્ય રહેતો નથી છે ... નુ વર્ણન તે જ કાળનુ ... જીવ-ચૈતન્યમાં ગેડ ચિત્ત ઊભુ થતા દેશ સૂચવે છે, પણ જ્યારે ... સૂચક ... 'ત્યાં' 'દૂર' નજદિ ની ... રહેતી નથી, પછી ચિત્ત ક્યા છે? '... રૂપાન્તર' ક્યા છે?

... મન બાંધવા ... પાણી ... હોય તો પછી મન ... તેનો વિચાર ... ઉપરથી કે આપણા 'અનંતકાળ,' 'અનંત દેશ, અખિલ-ચૈતન્ય' ની ... જેમ ... તે ... મનનો ... તૂટી પડે છે, તેમ તૂટી પડે છે, ... આપણે જે કોઇ સ્થિતિ ... ત્યારે કાળ ... થાય છે, જ્યારે દેશ ..., જ્યારે જીવ-ચૈતન્ય નથી, ત્યારે હવે ... શુ છે ... દિવસ, ... માસ ... માપ છે જેમ ઇંચ ફૂટ, માઇલ, ... માપ છે, ... જીવાત્મા' 'પરમાત્મા' ... માપ ... એમ છે જેમ ... માપ ... તેમ ... માની ... જતો જશે, અને છેવટે જીવાત્મા અને પરમાત્મા ... થશે પરમાત્માના વિચારોનુ ... કરનાર 'પરમાત્મા' અખિલ-જીવાત્મા છે.

'પરમાત્મા' ... 'જીવાત્મા' 'પાત્ર' છે '...' 'વિકાસ ... નાટકોના' 'નાટકકાર' કે 'નાટકકાર' 'વિકાસક્રમમા પૂર્ણ થયેલા' 'પાત્ર' છે ... વિચારો એકત્ર અને ... આપની પાસ મુકવાને હુ ઇચ્છુ છુ ... ગણિત સો કલ્પના હશે જ તેથી તમને એક દાખલો ગણવા આપુ છુ તે નીરાંતે ગણજો

$\frac{1}{2}+\frac{1}{4}+\frac{1}{8}+\frac{1}{16}+\frac{1}{32}$ એમ એ ... તણી તેનો સરવાળો ... એવી હજાર રકમો ... સરવાળો કરો તમે જોશો કે છેલી રકમ ... નાની થતી જાય છે જ્યારે હજાર મી રકમ હશે ત્યારે ... જ ... હશે, પણ તે શૂન્ય તો નહીં જ કહેવાય જ્યારે એક લાખ ... રકમ ..., ત્યારે તો બહુ જ નાની હશે, ... નહીં હશે, પણ ... તો નહીં જ કહેવાય ... રકમ ... ત્યા સુધી ...

[illegible] અને જ્યારે છેવટે [illegible] શૂન્ય આવે ત્યારે તે સર્વનો [illegible] કરેલો [illegible] મહાન્ કામ છે [illegible] લખવાનો તમારે [illegible] અને [illegible] કેમ, [illegible] ભાગાકાર ન [illegible] કે તે 'અ' છે તો તે માટે કહેવું છે 'અ' [illegible] તે 'અનન્ત [illegible]' [illegible] તેમાં [illegible] તેમ 'અ' [illegible] 'અ' ના [illegible] નો સમાવેશ છે [illegible] અપાતી [illegible] 'અ' આવે છે [illegible] સૂચવે છે અને તેની સાથે [illegible] વિચાર પણ સૂચવે [illegible] 'અનન્ત [illegible]' અને [illegible] મા [illegible] રીતે સમ [illegible] બીજગણિતથી સહેલો થાય છે અને માત્ર એક મિનિટમાં [illegible] તેનો [illegible] '૦' છે [illegible] '૦' [illegible], [illegible] તેમ [illegible] આપણા મનમાંથી [illegible] રીતે તેને [illegible] માનની [illegible] '૦' માં અનન્ય [illegible] સમાઈ જાય છે, [illegible] સમાતી [illegible] માલૂમ પડે છે.

[illegible] આ [illegible] અનન્ત [illegible] થઈ ગયો અને તે [illegible] આપણું અનન્ત' [illegible] '૦' નહિ થાય ? અને જો તે 'અનન્ત' '૦' થાય તો પછી તે [illegible] છે ? તે [illegible] આત્માનું [illegible] શકે ? બુદ્ધિની [illegible] 'અનન્ત' [illegible] થયું [illegible] આપણે વધારે વિચાર કરીશું.

[illegible] આપણે [illegible], [illegible] શૂન્ય થાય ત્યાં સુધી [illegible] તો તેનો [illegible] થશે [illegible] અસંખ્ય [illegible] હતો તે હવે અસંખ્ય [illegible] છે [illegible] આત્મા [illegible] 'એક' ની માફક છે એક રીતે એટલે [illegible] દૃષ્ટિથી જોતાં તે અનન્ત છે. બીજી રીતે એટલે [illegible] દૃષ્ટિથી જોતાં તે [illegible] છે [illegible] આત્મા છે અને [illegible] જ્ઞાન, [illegible] (વસ્તુ) ની [illegible] અને [illegible] ના બંધનમાં [illegible] તે '[illegible]' [illegible] થઈ [illegible] છે તેમાંથી [illegible] થવાનું છે [illegible] થવાની [illegible], [illegible] પરમાત્મા' હતો એમ [illegible] આપણે [illegible] પરમાત્મા [illegible] જ્ઞાન, [illegible] ના [illegible] આપણા [illegible] 'અનન્ત [illegible]' [illegible]

[illegible] એક [illegible] એમ [illegible]

ચૈતન્ય ' આપણને ગમે તેટલા અનંત લાગે છે, પણ તે સર્વ 'અલ્પ' છે. જેમ [illegible] પાણી ડગી શકાતુ પર ગમે તેટલુ —તેનાથી જેટલુ બની શકે તેટલુ—[illegible] [illegible] ના [illegible] અ પ [illegible] હવાનો, તેમ આપણે આપણા બંધનમાં રહેલા '[illegible]-ચેતન' [illegible] ગમ [illegible] [illegible], અને પરમાત્માની રૂપરેખા દોરીએ, પણ તે સર્વ [illegible] [illegible] અને તેવી જ રીતે આપણો સર્વ 'અનંત જ્ઞાન' [illegible] છે, આપણો સર્વ 'અનંત' [illegible] આ આપણું અનંત [illegible]-ચૈતન્ય' પણ 'અલ્પ' છે. આપણો [illegible] પરમાત્માની સીમા મનાવાતી નથી. આપણે પોતે પરમાત્માના બીજ હોવાથી તેનુ માપ [illegible] પણ [illegible] તો તે માપથી પરમાત્મા મપાય તેમ નથી. [illegible] આનંદ' [illegible] પણ [illegible] [illegible]-સ્થિતિમાં તે રાજાની 'સીમા' માપી શકે નહીં. આપણે આપણા ચિત્તમાં [illegible] નામે [illegible] માગીએ છીએ. દેવોએ પણ તેમ જ કર્યું હતું. પરમાત્મા [illegible] તે તો આપણા જ્ઞાન [illegible] વિચારોની બહાર જ છે. આપણા વિચારો તો, તે જેમ છે તેમ [illegible] શકે નહીં. પણ તેના આપણા વિચારમાં તો ચિતાર દોરી [illegible] [illegible] [illegible] આગળ જેમ બાળક [illegible] [illegible] બોલે તેમ તેમને [illegible] ઉપર છે, અને આનંદને બહાનથી જોવે છે,—તેમ આપણું [illegible] [illegible] [illegible] આનંદ પામી આપણને—બાળકોને—આશિષ દેશે.

અભિનન્દન.

લેખક—[illegible] અંબુભાઈ [illegible].

અભિનન્દન [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
પણ [illegible] નહીં.
[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
આપોના અભિનન્દન તો અનંતકાળ,
નથી અહીં કંઈ બહિ [illegible]
કે પાશ્ચિમાત્ય [illegible]ની [illegible],
[illegible] ઉપાયના [illegible]
આર્યોના વિશુદ્ધ ભાવના [illegible]
[illegible] દીઠી દીપોત્સવીઓ
[illegible] [illegible] [illegible]

કદાપિ સાચું છે કે [illegible] તેનું
કે જેથી નમી જાય
ત્હારી [illegible] થાતો મહા આશ્ચર્ય
ભારી નમાય ત્હારા ઉદારતાનો અને તેમ,
સ્મરી [illegible] ત્હારી [illegible] નાના નમ્ર જો,
તોયાની કે તું ચિત્રગુપ્તને નાપ ?
ઉઠે આ છે કે મહાપુરુષના [illegible],
[illegible] આત્મા છે એ મહા [illegible] ?
દુઃખ અને દરિદ્રતાના [illegible]
અકિંચન ભાગ્યના અભાગીઓના
ભાગ છે કદી આખ [illegible] ના આંસુઓ
આવી છે કદી સ્નેહભાવે આવી એના
[illegible] છે તુજ ઉર, નિરાગી એ [illegible] ?

વિશ્વમાં અદ્વિતીય, અપ્રતિમ, અપ્રમેય
[illegible] ને સ્નેહ
ન હોય બ્રહ્માંડનું યે અસ્તિત્વ
જો સ્નેહ ન હોય તો
અનન્ત આશુ—પરમાણુનું અવસાન ને સર્જન,
ને [illegible] સ્નેહ વિના [illegible]
એમ બધાયું છે બ્રહ્માંડ સ્નેહ તત્વે

પૃથ્વીએ જ્યાં જ્યાં જઈ
ને જ્યાં જ્યાં જનાય
—[illegible] ને હોય ભલે ન્હાના કે મોટા—
ત્યાં ત્યાં પડે છે પ્રતિબિમ્બ એ પ્રચંડ સૂરના
એમ બ્રહ્માંડનો પ્રત્યેક આત્મા
એ પરબ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ
સૌએ પ્રતિબિમ્બ જો એક પરબ્રહ્મના
તો શું ન રાખવો સમભાવ એ સૌયે પર ?
ને સ્નેહ અને તે અસ્થિર બ્રહ્માંડ બધાયનું જ છે ના ?
સમભાવે મૈત્રી [illegible],
ને સ્નેહ અને મૈત્રી, એ તો સજ્જનના [illegible]

[illegible] ના પના ૬ ૦-૮૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ

[illegible] વીકુ નિકમનુ
આગ[illegible] પયોનુ
ને [illegible] સડયા થોડાક પાન
જગતના ઇતિહાસને ચોપડે.
શું વીશું અને શું આપ્યુ !
શું ખોયુ અને શું મેળવ્યું ?
[illegible] છે તેના જના [illegible] ?
કે નોંધી છે તેના નફાતોટાની [illegible] ?
આજે [illegible] જગતપર [illegible]
ને [illegible] તી એણે એની [illegible] આંખે [illegible]

ભા[illegible] ઉપદેશ,
જેની અસર [illegible]
જાણે [illegible]
[illegible]
એ [illegible]
જન [illegible],
જેણે જગતમાં [illegible]
પાયા હૃદયોએ [illegible]
[illegible],
ત્યાં [illegible]
નિ[illegible]

અ[illegible]
[illegible]
ને [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] હૃદયપટે [illegible]
નિ[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible],
[illegible]

ખૂલ્યા ભંડાર ધનિકોના ધનભંડાર
તે સ્થપાયા સ્થળે સ્થળે મેનામંડળો
એ મંડળોએ શી શી સેવા સાધી
તે જાણનારા હશે જાતે જોનારા.

સત્યના તેજ નિ
તેમ નિદ્રાના યે યુગ હોય છે,—પણ ન્હાનકડા
પ કલા સાધકો મધુર ધ્યાનની
અધા પિછોડી મગજ્પર ઢાળી
જગત્ના જંગ ને મોહવન્વનથી મુક્ત
જેમ પડે છે કો યોગીન્દ્ર યોગનિદ્રામાં,
તેમ દેશ પણ નિદ્રામાં પડે છે
જ્યારે પથરાય છે અજ્ઞાનનો અંધારપિછોડા તે પર

ભાર તનો એ નિદ્રાયુગ વીત્યો
ને વાયા ન્હાના વર્તમાનના
ઉદય આ ગગનની પૂર્વમાં
એવા વ્હાણા યે અગાઉથી નિરખે છે
ભવિષ્યના આગામી અવસરો ઉગતા
કો દૂરંદર્શી અદ્‌ભુત યોગીન્દ્ર
ઉતર્યો એવો કો ભવિષ્યદ્રષ્ટા અવતાર
આફ્રિકાનો, એનાથી
ખસેડી શકે યો એવો અજ્ઞાનનો અંધારપટ,
મૂક્યો સત્યાગ્રહનો મધુર મંત્ર
જગાડયા નર ને નિદ્રાયુગથી
ને પૂરી પુણ્યતેજથી
પ્રગતિના પ્રભાતની ધુન સાગ

નિરખો એની નયન જોયા જગનારીઓએ
ને આનંદ ને આશ્ચર્યની મીટ માંડી નીરખ્યો એને
સત્યનિષ્ઠ ને કર્મવીર સરદાર ગો
સત્યાગ્રહનો શાન્તિસૂચક જૈન ધર્મધ્વજ ધારી
સત્યના તેજે શસ્ત્ર હતા
ને ધૈર્યની તાન

સમાના ને પ્રહાર જેનો
ને ન ક્નો વિરોધીઓને પે એક વિપત્તમા
ન ન એને નિરાજની સત્યની સૌમ્ય ગાથા,
। ક્વચિત્ ક્વચિદ્ ને પર
માનવ ના વિરોધી દાવણ વેનું નિ
દૃ ગની રેખાઓ ને તું
જાગે ગ ગમાથી સત્યના ઓજસ્ ઉગ્ના,
ત્યનમાથી અત્યના શર ઝ્ટના,
જ્યે જપ. યોગધારી અડ। યો ીન્દ્ર કૌ

"છુરી એપ્રિલ, ઉપવાસને પ્રાર્થના નો દિ,
સત્યત્રતાના સરક્ષણાર્થે,
લોકના કલ્યાણ કાજે,
દેશના પુનરુદ્ધાર માટે"
ઉતરી એની એ આણા
સા મા આયાવર્તની આર્ય પ્રજાએ
એ આંખની બે કીકીઓ જેવી
હિન્દમાતની બે મહાપ્રજા
હિન્દુ અને મુસલમાન
નરી મ મનૂપતી દૃગ રાતે મુ ગાંધીની મન્દ
સમસ્ત હિન્દની મસ્જીદ ને મન્દિરમાં
ને ગુંથાઇ એક સ્નેહગ્રન્થમા
અગિયા મી એપ્રિલે છુટ્યો એનો સન્દેશ,
સત્યાગ્રહ ને સ્વદેશીવ્રતનો
હિન્દુ મુસલમાનની એકતાનો,
સ્પર્શ્યા મમતાની અજવાળી
ગુજરાત ને ભારતપર,
પ્રેરી એણે નવચેતના,
ને પ્રગટાવ્યુ પ્રગતિનુ પ્રભાત
છઠ્ઠી ને અગિયારમી એપ્રિલ
અમર થયા છે સત્યાગ્રહે
હિન્દી પ્રજાના સિન્ધાયી ઇતિહાસને ચોપડે

ગુજરાતે [illegible] ઉમા કુ ને કુ મેગ યુ?
શુ ત્રીના ગ ના ગણપતરામ
ને 'અમન મ[illegible]' ની પનિયાર' ક્યાં?
'મતનાનિન'ની મધુર લહરીના આનંદ
અનુભવો હવે ફરી ગુર્જરસાહિત્ય—ઉપાસકો?
કાયાનયો [illegible] પનીઓએ
સોસાયટીઓ ને ગ્રન્થમાળાઓએ
ને ઘરક સાહિત્ય ગેનોએ
ઉમેર્યાં છે થો કિ પાન
ગુજરાતના સાહિત્યસમુદ્રમાં ગયે [illegible]
પણ તેથી
—આપરોપ ફરીએ પ્રશ્ન
ગુજરાતના મહાકવિના ગ્રન્થોમાં કે—
"પ્રગ શરીરમાં [illegible] પતનના આની?
પુરુષોના બુદ્ધિ બાહુય ને ગાંભીર્ય,
આર્યોની શરીરસંપત્તિ ને નિકતા,
બાળકોના ધન ાનાર ને ઉ મ મ
પસાયાં કે ખીલ્યાં?
ગુજરાતની નિકતા, આનંદને મન
જ્હાનપુ દૂરઅંદેશી ને પરોપકાર,
બધું ના ગુન્દ ગર્ને પુરુષભારન"
નિખર્યા કે કરમાયા?
ને એથી એના સૌ [illegible] જનોજ્જ્વાની
વધ્યા કે ઘટયા?
શું અનુ એ સાહિત્યનેય
જેમ ન મંડાયા હોય પ્રજાના [illegible] વોના ઇતિહાસ
કે પ્રજાના પરાક્રમોની પ સ્પર્ધા?
ઉમેર્યું છે આપણા સાહિત્યસમુદ્રમાં
આવું કંઈ પીયૂષ?
આ પ્રશ્નો [illegible] અનુરાગ [illegible] હશે?

આજ નૂતનવર્ષનો મંગલ દિન છે,
આપના આશીર્વાદ ઉતરો અમ પેર, વિભુ !
દીપમાળ પ્રગટે છે આજે
ગૃહ ગૃહે ને દેવમન્દિરે
પ્રગટે એવી દીપમાળ આનન્દ ને ઉમંગની,
જ્યોત એની રસજ્યોત સ્નેહ ને મૈત્રીની
ઝળકો એમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ઉન્નતિ ને અભ્યુદયની,
માનવ મન્દિરે
ને મનુજ ને ઉર ઉરે,
ફટાકડીઓને ફુલઝડી કેરા તણખા ઉભરાય છે,
આનન્દ વર્ગ વગડે છે,
આ તોપો ઉડાવાય છે,
ઉભરાજો એમ ઉરમાંથી મનુકુળ વેરની
અનન્ત અભિલાષના તરંગ ફુવારે
ગજો એવા વિજયના નગારાં,
ને ઉતરો એવી પ્રગતિની મંગલ આશીઓ
સમસ્ત માનવકુલને હૃદયમન્દિરે

નૂતનવર્ષ, ૧૯૭૬

ગૃહગમન.

લેખક—રા. બ્રજેન્દ્રનાથ ચિમનલાલ સેતલવાડ.

ફકીર ચક્રવર્તી ગામના છોકરાઓનો સરદાર હતો. નદીના કાંઠામાં વહાણોના કુવા બનાવવા સારૂ પડેલો એક મોટો લાકડાનો કકડો એણે જોયો. ત્યારથી એને આ કકડો ઠીક જગ્યાએ ખસેડવાનો વિચાર થયો. એણે બધા છોકરાઓને કહ્યું કે "આપણે આ કકડો ગબડાવીએ; એટલે લાકડાનો માલીક શું નું થશે તે જોવાની આપણને કેવી મજા પડશે !" બાકીના છોકરાઓએ ફકીરને ટેકો આપ્યો ને દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થઈ.

જેવો બધાએ લાકડાને ખસેડવાની તૈયારી કરી કે તરત જ ફકીરનો નાનો ભાઈ માખન લાકડા ઉપર બેસી ગયો. આ જોઈ છોકરાઓ વિચારમાં પડી ગયા. અને એક છોકરાએ એને ધક્કો મારી ઉઠી જવા કહ્યું પણ માખન નફકરો થઈ બેસી રહ્યો. જાણે એના જીવનની ક્ષણભંગુરતા વિચાર કરતો કરતો મૂંગો બની બેસી જ રહ્યો. આથી ફકીર ગુસ્સે થઈ ને બોલ્યો "માખન, જો તું નહિ ઉઠે તો હું તને મારીશ."

આ ફ્રાન્કીની માખન પાસેની જ માંરી જગ્યાએ ખસ્યો.

માખને કહ્યું નઠારો નહિ ને પોતે જો શિક્ષા ન કરે તો પોતાની સરદારની તથા મોટા છોકરાપણાનું માન નાશ પામશે, એમ ધારી ફ્રાન્કીને પોતે બતાવેલી બીક પાર પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફ્રાન્કીને વખતે એ હિમ્મત હારી ગયો પણ તરત જ એના મનમાં નવો જ વિચાર ફૂર્યો. આથી એને લાગ્યું કે એમ કરવાથી તો ઉલટી વધારે મઝા પડશે. આ વિચાર આવતાં જ એણે છોકરાઓને લાકડું ઉપર બેસેલા માખન સાથે જ ગગડાવી દેવાનું કહ્યું. માખને આ હુકમ થતો સાંભળ્યા પણ પોતાને વાગશે તેનો વિચાર કર્યા વગર પોતાનો કકડો ખરા કમાન સ્થિતિથી પોતે બેઠો જ રહ્યો.

છોકરાઓએ પોતાનું સર જોર કરી એક, બે, ત્રણ ગણી લાકડું ગગડાવ્યું, લાકડું ગગડાવાની સાથે જ માખનની કિન્નરી અને મોટાઈ પણ પુરી થઈ.

બધા છોકરાઓ ખુશી થઈ તાળી ઝુમો પાડવા લાગ્યા પણ હવે શું થશે એ વિચાર આવતાં જ ફ્રાન્કી જરા ગભરાયો. આનું પરિણામ શું આવશે તેની એને જરા ફિકર થઈ. માખન જમીનપરથી ગુસ્સે થઈ ઝુમો પાડતો ઉભો થયો અને ફ્રાન્કીને જોતાં જ નાસી ને પછી છેવટ રડતો રડતો ઘેર ગયો.

ફ્રાન્કીએ પોતાનું મોં ધુળ નાખ્યું અને નદી કીનારે અડધી ડુબી ગયેલી એક મોટી હોડી ઉંધી પડી હતી તેની ઉપર ધાસનો કકડો ચાવતો ચાવતો બેઠો. એવામાં એક હોડી નદી કીનારે આવી ઉભી અને તેમાંથી એક ભુખરા વાળવાળો ને ઝાંખી મુછવાળો આધેડ વયનો માણસ ઉતર્યો. આ માણસે ફ્રાન્કીને પુછ્યું કે 'ચક્રવર્તી ક્યાં રહે છે?' ફ્રાન્કીએ વાર ચાવતાં ચાવતાં આંગળી કરી કહ્યું કે "ત્યાં" પણ એ કઈ જગ્યાએ દેખાડતો હતો તે સમજવું અશક્ય હતું તેથી આ અજાણ્યા માણસે ફરીથી ઘરનું ઠેકાણું પુછ્યું. એ બોટ પર પગ હલાવતો હલાવતો એ બાળકે બોલ્યો 'જાવ અને શોધી કહાડો" એમ કહી એણે ફરીથી ઘાસ ચાવવું શરૂ કર્યું.

પણ એટલામાં એક નોકર આવ્યો અને ફ્રાન્કીને કહ્યું કે 'તમારી મા તમને બોલાવે છે" ફ્રાન્કીએ આવવાનું ના કહેવાથી નોકરે એને એકદમ ઉંચક્યો અને જેમ તેમ કરી એ મસ્તીખોર છોકરાને લઈ ગયો.

જ્યારે ફ્રાન્કી ઘેર આવ્યો ત્યારે એની માએ એને ગુસ્સે થઈને પુછ્યું "તેં માખનને મારવાનું હજુ છોડ્યું નથી ખરું ને?" ફ્રાન્કીએ જવાબ આપ્યો, "મેં એને માર્યો જ નથી. તમને કોણે કહ્યું કે મેં એને માર્યો છે?"

માએ મોટેથી બુમ પાડી કહ્યું "જુઠું ના બોલ, તેં એને માર્યો છે"

ફ્રાન્કી એકદમ ચાની ઉઠ્યો, "હું ખરું કહું છું કે મેં એને માર્યો નથી. તમે માખનને પુછી જુઓ!" પણ પોતે જેને કહ્યું હતું તેની જ રીતે માખન બોલ્યો કે "આ ફ્રાન્કીએ મને માર્યો છે."

આ અન્યાય ફાટીક ખમી ગયો નહિ એ એકદમ માખણ તરફ દોડયો ને પકડીને જોરથી માર્યો ફાટીક માર્યા માગતો બોલ્યો, "લે, જુઓ બોલના ભાઇ બે પોપટના

ફાટીકની માએ એકદમ માખનની તરફેણ લીધી, માખનને આવો અમેડયો ફાટીકને પકડી ખુબ માર આથી ફાટીકે માને ધક્કો માર્યો ત્યારે એ બોલી, "તું નિર્લજ્જ ન નાગી માને પણ મારીશ ! "

આ ટાકણે પેનો ભુખરા વાળવાળો અજાણ્યો માણસ આવી પ્હોંચ્યો ને આ ધામધુમનું કારણ પુછ્યું ફાટીક એને જોતા તાજ્જુબ થયો.

પણ જ્યારે ફાટીકની માએ આ અજાણ્યા માણસ તરફ જોયું કે તરત જ નરમ થઇ ગઇ આશ્ચર્ય પામી આ આવનાર એનો ભાઈ હતો એ બોલી, "કેમ દાદા, તમે ક્યાંથી આવ્યા"

આટલુ પુછ્યા પછી એ ભાઇને પગે પડી નમન થયાં પછી એનો ભાઈ મુંબાઈ કમાવા ગયો હતો જ્યારે એ મુંબાઇમા હતો ત્યારે એની બ્હેનનો વર મરી ગયો હ ચાલુ ઓશોમર કરવાને આવ્યો હતો તેથી બ્હેન ક્યા રહેતી હતી તેની શોધ કરી એને મળવા આવી પ્હોંચ્યો

થોડા દીવસો મોજ શોખમા ગયા પછી ભાઇએ બ્હેનને છોકરાઓની કેળવણી બાબતે અને તેને વિષે પુછ્યું બ્હેને કહ્યું કે ફાટીક રમતીયાળ, આળસુ અને બરાબર છોકરો છે, ભણતો નથી ને જાત જાતની મ્હને હેરાનગતિ આપે છે પણ માખન દરેક રીતે સારો ને શાન્ત સ્વભાવનો ને ડાહ્યો છે એને અભ્યાસ કરવાનો પણ શોખ છે આ ઉપ થી ભાઇએ ફાટીકને ભણાવવાનું કામ માથે લીધુ અને એને કલકત્તે લઇ જવાનું નક્કી કર્યું બ્હેનને આ વાત પસંદ પડી મામાએ ફાટીકને પોતાની સાથે કલકત્તે આવવું ગમશે કે નહીં તે પુછ્યું ત્યારે ફાટીક બોલ્યો, "હા, ગમશે મને " એ એવા ઉત્સાહથી બોલ્યો કે બધાને એને ગમે છે એવી ખાત્રી થઇ

ફાટીકને ભાઈ લઇ જશે એ વિચારથી માને ઘણી શાન્તિ થઇ કોણ જાણે કેમ પહેલેથી જ ફાટીક તરફ એની માને કાંઇ અણગમો હતો તેમ બે ભાઇઓ વચ્ચે પણ મેળ ન્હોતો એને હમેશ બીક રહેતી કે કોઇ દીવસ ફાટીક માખનને તોફાનમા ને તોફાનમાં નદીમાં નાખી દેશે, માથું ફોડશે અથવા તો કાંઇ બીજી રીતે હાની પ્હોંચાડશે જ આટલું છતાં ફાટીકને જવાની વાત સાંભળી વખતે આનંદ પામતો જોઇ એને ઘણું દુઃખ લાગ્યું

આ બધું નક્કી થયા પછી ફાટીકને જવાનું એટલુ તો મન થયું કે એ દરરોજ મામાને કે દીવસ જઇશું એ પુછ્યા કરતો કોઇ વખત તો એ આ વિચારને લીધે ઉંઘ પણ ન આવે નહિ ફાટીકે કલકત્તે જવાનું હોવાથી પોતાનો ગોળો પતંગ, લખોટીઓ ને માછલી પકડવા દોરો વગેરે બીજી રમતની ચીજો નાના ભાઇને આપી દીધી જવાની વખતે ફાટીક પોતાના ભાઈ તરફ આ રીતે ઉદાર બન્યો

ફિ પ્રવેશ રૂ. ૧૦-૦-૦ એમ એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ

એ લોકો ઘરમાં પહોંચ્યા ત્યારે કૌશિકે પોતાની ગામડી પહેલી જ વખત જોઈ. સામે તેટલામાં [illegible] તો પગ પડ્યું નહીં, કારણ કે પોતાના વગ [illegible] એથી જ એ [illegible] ની પીશ,બરે આ ઠોકરા અહીં વાતમાં મોટી ભુલ [illegible] હતી

આ મ[illegible]રમાં ૧૪ વરસનો [illegible] કેટલા [illegible] છે તેટલો [illegible] બીજી ચીજ આપતી નથી. એની આ [illegible] ઉમ્મર ઉપયોગી થઈ પડતો નથી તેમ [illegible] ટેકી જવાને [illegible] એનાપર મેલી પડવું [illegible] હમેશ [illegible] છે [illegible] એ [illegible] વાત [illegible] તો લોકો એની [illegible] જ [illegible] એમ [illegible] તેમ [illegible] માણસની માફક વાત કરે છે તો કો [illegible] એમ કહેનાર છે [illegible] જેના એની [illegible] લાગે છે આ વખતે એ [illegible] મોટપણમાં પ્રવેશ કરે છે તેથી એનો દમાન પણ [illegible] ચિન્ચિત થતો જાય છે. [illegible] આવ [illegible] એની [illegible] પડી જાય છે [illegible] કોઈક [illegible] થાય છે, [illegible] પણ [illegible] દમનના [illegible] નીકળવાથી [illegible] થાય છે આપણે [illegible] છોકરી [illegible] જલદીથી [illegible] કરીએ [illegible] પણ થાય [illegible] વખતના [illegible] થી [illegible] વધુ [illegible] થઈ ગયેલી [illegible] કરી શકતા નથી આ રીતે છોકરો પોતાની જાતને એક જાતનો [illegible] છે તેથી જ્યારે એ મોટા માણસો સાથે વાત કરે છે ત્યારે ક્યાં તો [illegible] અથવા તો પોતાની જાતથી જ [illegible] શરમાળ [illegible] મન [illegible] છે

[illegible] તેવા આ ઉમ્મરે જ [illegible] છોકરાને બીજા માણસ [illegible] લાગણી બતાવે એવી [illegible] થાય છે અને જે [illegible] એના તરફ લાગણી [illegible] છે તેનો એ [illegible] થાય છે પણ એના પ્રત્યે ખુલ્લી રીતે કોઈ લાગણી [illegible] નથી [illegible] આવી રીતે લાગણી [illegible] એ [illegible] છે [illegible] ઉપર [illegible] થાય છે એમ મનાય છે આવા આવા દીવસ [illegible] તથા [illegible] તો એના મનની સ્થિતિ અતિશય કફોડી થાય છે

૧૪ [illegible] છોકરો પોતાનું [illegible] ભાન [illegible] છે તેનું બીજા [illegible] લાગતું [illegible] એને [illegible] જ [illegible] છે ને એ [illegible] તરફથી [illegible] કહેવામાં આવે છે તો એ [illegible] થઈ જાય છે, પણ [illegible] સ્ત્રીઓ એને [illegible] પણ [illegible] આપે [illegible] તો તે એને અસહ્ય લાગે છે

આથી [illegible] ગૃહગમના પરોણા થઈને રહેવાનું તથા [illegible] આભના [illegible] જ [illegible] લાગતું હતું કાંઈ પણ કામ [illegible] સોંપતી [illegible] ગ્રામ કરવામાં એનો મરજુધ [illegible] કોઈ આપી [illegible]

[illegible] કોઈ [illegible] નથી એ વિચારથી [illegible] જ [illegible] એને [illegible] બીજી જગાએ જવાનો વિચાર થયા કરતો [illegible]

[illegible] ઈ.લ.[illegible] છેલ્લામ [illegible] ૧૦૮૦ એન [illegible] ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

મનમાં તો મોટા મોગ ધરી જ દેખાતા આથી એ હમેશ નીલા ઘેર જવાના વિચા ર તા ર તા ઉંધી જતો ને સ્વપ્નામાં પણ એને આજ વિચાર થયા કરતાં પોતે જે એ આવ્યા કે મેદાનમાં પગ ઉગડ્યો હતો તે મેદાન, આનન્દથી ગાતો ગાતો ને કુમો મોટે મારતો દી મીનારે આખો દીવસ મન મોજને વખતે ખ્યાં કતો હતો તે ભુલાતી નહી, એ જે આ પ ને મારે તે વખતે એ ન્હાતો ને તરતો હતો ને ઝરો—એને આલ્યાં કરતા પોતાના મિત્રો ની રોગી ને સાથે એ રોગીનો સરગ હતો એ વાત સામગી આવતી, ને આ ઉપરાં પોતાની તરફ હેતુ આગે ગાયો વાઈક તિરસ્કારની નજરે એની પોતાની માતા વિચા એ ત વિસ્મ થયા જ કરતા એક જાતનો પશુવૃત્તિ ને ...

ચાતિ નામ ારની પાગે હેવાની ઇચ્છા આવી જાતના

ન ા વ્યથા એ યામાળીને વખતે વા ડા ને ગાયપાસે

જુવાની હૃદર ી નાણુ વ્યથા—આવો, નગભગ પશુવૃત્તિવાળે

ને શાકિ કે રૂપા દેખારના છોકરાના ઘુ ઘમા તન્મનાટ કરી

ાીના વિકાર જણાતા નહિ પણ કાશીના મનપર આવી ધર

આથી કાંતીક ભણવામાં વધુ પાછળ પડી ગયો આખો

અને રમમાં માસ્તરનો મુગે મોટે માર ખાધા કરતો જ્યારે ઘ

એ એકનો નારી પાસે બેસી રહી દુર દેખાતા ઝપગ તરફ નેત્ર રહતો ને કુદરત, કેટલા ઉઘાડી આગાશીમા રમતા છોકરાઓ એની નજરે પડતા ત્યારે પોતાના નિર્દોષ ભૂતકાળ સંભારી એનુ હૃદય ભરાઇ આવતુ

એક દીવસ એણે હિમ્મત ધરી મામાને પુછ્યુ "મામા, હું ઘેર ક્યારે જઇશ?" મામાએ કહ્યુ, "રજાઓ પડશે ત્યારે" પણ રજાઓ તો નવે વરસે પડવાની હતી, નવેમ્બરને ઘણી વાર હતી

એક દીવસ કાંતીની ચોપડી ખોવાઇ ગઇ. ચોપડીઓ હતી ત્યારે જ એને એમ થાર તુ નહિ ને હવે તો ચોપડી ખોવાઇ ગઇ એટલે વેસન આવડવાનો સંભવ જ નહોતો ... રહેતુ, વેસન આવડ્યા વગર એને માસ્તરનો અને મામાના છોકરાઓ પણ કહેતી ... આખરે એ એની મામી પાસે ગયો અને ચોપડીઓ ખોવાઇ ગયાની વાત કરી

મામીએ ગુસ્સે થઇ કહ્યુ, "મૂર્ખ છોકરા! ગઇ કાલે પાંચ ચોપડીનું મોઈ માગે છે ક્યાંથી નવી ચોપડીઓ રોજ રોજ લાવું?"

રાત્રે કાંતીને નિશાળેથી આવ્યો ત્યારનુ જ માથુ દુખતુ હતુ ને રડવું ને રડી એને આવે એને લાગ્યું કે હવે મને મેલેરીઆ તાવ આવશે તાવ આવશે તો મામીને ... પડીશ એમ એ વિચાર એના મનમાં આવી રહ્યા

બીજે દિવસે કાંતીક ઘેર દેખાયો નહિ. આડોશી પાડોશીને ત્યાં તપાસ કરી પણ પત્તો ન લાગ્યો. શોધ કર્યા પછી બીજા દિવસે પોલીસને ખબર આપી છેક એકાદ કાળે પોલીસના માણસ કાંતીને એના મામાને ઘેર લાવ્યા એ વખતે પણ વરસાદ પડતો હતો ને રસ્તાઓ ઝાંખા ...

ગયા હતા એ પોલીસે એ ફકીરને ઉચક્યો હતો તેમણે એના મામા પાસે સુવાડ્યો ફકીરના શરીર પાણીથી તરબોળ થઈ ગયા હતા ને મ ત્યથી ભગવા હતા એની આખો નાકને લીધે સોજો થયો હતી ને આખુ શરીર ઠરી ગયુ હતુ બીશાગરે એ ઉચકી અ ગ્રા ઓરડામા લાવ્યો આ જોઈ એની સ્ત્રી બોલી, " આ છોકરાએ આપણને કેટલા હેરાન કર્યા? તમે એને ઘરે કેમ નથી મોકલી આપતા?"

ફકીર આ શબ્દો સાંભળ્યા એ ડી પડ્યો ને રડતા રડતા બોલ્યો, "મામા, હું ફેર જઈ જતો રહેવો પાછુ આ ગોકળ મો અહી પાછો ના આ"

તાન થયાથી વધ્યો અને આખી રાત એ ત્યાગી ચાતુરી મામાએ શબ્દ ને સાંભળ્યા ફકીરે પોતાની તાવથી તાન થઇ ગયેલી આંખો ઉઘાડી અને બોલ્યો મામા, ક્યાઓ પડી છે નહિ? ... તો ...

મીશાગરને ર ... આ ... પણ ચાલુ ... લાગ્યા અને ફકીરનો ... થઈ ગયેલો હાથ પોતાના હાથમા લીધો એ ફકીરની પાસે બેઠી તાન બેઠા ઊંડા સ્વરે ધીમેથી બોલ્યા " મા, આવી રીતે મો માર નહિ તને ખબર છે !"

બીજે દીવસે ફકીરને થોડા વખત ભાન આવ્યુ એણે જાણ્યુ પોતે કાઈ ને શોધતો હોય તેમ ચારે તરફ આંખો ફેરવી અને આખરે નિરાશ થઈ ... ફરી એ ... આમ ... ઊંઘી ગયો ...

બીશાગર એના ... ગયો ... ધીમેથી બોલ્યો, ' ફકીર, ... મારી ... મોકલ્યુ છે "

... પૂરો થયો ... ગંભીર અવાજે કહ્યુ કે ... છો ... પથારીએ પડ્યો હતો

ફકીરે ... માંગ્યુ, ' નિશાનીની પાસે જવા–ત્યાં વામ રહ્યા નિશાનીની પાસે જવા–ચાર હામ, નિશાનીની આગે જ ... ' કિનારો ... માપના ... ઉપર ... ઓરના ... ખલાસીઓ ... માગતા હતા ... એણે ઘણીવાર સાંભળી હતી ... એને ... ધ ... ને ... ફકીર મુસાફરી ... તૈયારીમાં હતો

થોડી વાર ... ની ... ગની ... તમાશા ભરતી, ... નીચે ... ની ... આની ... આવાજે ... કરી લીધુ

બીશાગરે ... ના જાન પાના ... પ્રયત્ન ... પણ ... તો ... ઓરડાની ... મોઢેથી બોલી હતી કે, ' ફકીર, મારા પ્રાણ, મ્હારા ... આ ... '

ફકીર એ ... પણ ... ભાન પડી ... હાથ ... તેમ ... એનો ... ને ... બોલ્યા, ' શુ?'

આ ... રડવા લાગી, ' ફકીર, મ્હારા ... '

... ની ... કેમ ... ' આ આખો ... પડી છે

* ... રોમ ... ધી

... સિ ... ૨૦ ... એન ... નિપાઈ ...

તૃતીય ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્— રસ.

[illegible] હીરાલાલ [illegible] ગપાત્રા બી. એ.

નુ નમ - ગુજરાતની માનાની સુરત સુ તમા ૯ સ ૧૯૦૭ મા રાષ્ટ્રીય પરિષદ્ [illegible] મારે જગત [illegible] યના સુરતમા–ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્નુ તૃતીય અધિવેશન [illegible] માસના પ્રારંભમા મ [illegible] હતુ–અધિવેશન મ [illegible] અને પૂર્ણ થયુ. [illegible]

ગુજરાતની રાજકીય જાગૃતિ

તેણ કરેના કાયનો આપણે વિચાર કરવાનો છે જે સુરતની [illegible] કાય [illegible] ૧૯૦૭ ની વિખ્યાતિ સમગ્ર હિન્દમાં સુનાતિ [illegible] સુરતમા કુરુપના ભયાન [illegible] ઓ કંચિત્ પોતાની [illegible] રાજકીય પરિષદ્ હોમા [illegible] એનો [illegible] સમ [illegible] આવતા હતો સમાન [illegible] કે [illegible] દાનનો [illegible] પગુ [illegible] ની પુષ્ટિને પામે [illegible] [illegible] સાના લોગો સર્વથા નહતા એમ કહી શકાશે [illegible] સુરતમાં કેટલા [illegible] સાગોએ [illegible] કારણોને લીધે નિ [illegible] રસનોરી [illegible] વહુ, અને [illegible] વસલન [illegible] આપના દેશના મિત્ર હોવાનો [illegible] કરનાર પરન્તુ વસ્તુત અમિત્રતી [illegible] ના [illegible] ગુજરાતી [illegible] પત્રોના [illegible] ભગાડનાર વતમાનપત્રોએ તેમના [illegible] પ્રકટ [illegible] તેવા [illegible] ઘોષણાઓ પોતાની કોલમોમા પ્રકટ કર્યા વસ્તુસ્થિતિ [illegible] તેના કરતા [illegible] અતિશયોક્તિભર્યુ [illegible] આપવામા આવ્યુ હતુ [illegible] ની [illegible] [illegible] સાક્ષાત્કાર [illegible] થતા હશે। સત્ય છે કે, સુરતમાં [illegible] તે આપણા પ્રાન્તિક વિકાસને અને પરિણામે રાષ્ટ્રીય વિ [illegible] સને વિઘાતક છે [illegible] તેને કેટલાકોએ 'કાગનો વાઘ' [illegible] સુરતને પેટ ભરી [illegible] કે, તેમના સાથે [illegible] સહમત [illegible] સુરતીઓમા કેટલીક અશક્તિપણા હતી અને તેણે [illegible] માથી [illegible] આગળ વધી આચારમા સ્થાન દીધુ હતુ તથાપિ એ અશક્તિપણા [illegible] એટલી બધી [illegible] ન હતી, એમ કહેવાનુ [illegible] સાહસ કરુ છુ અને પરિષદ્નુ અધિવેશન સાફલ્ય પૂર્વક સમાપ્ત થયુ એ જ [illegible] આપે છે, સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિ [illegible] નહોતી. [illegible] પરિષદ્ના [illegible] સરવાળો [illegible] પરિણામ આપણો [illegible] કે, ગુજરાત કેટલે અંશે રાજકીય પ્રકરણમા જાગૃત થયુ છે, અને તેણે [illegible] પ્રગતિ [illegible] નથી [illegible] પ્રગતિ [illegible] સામાન્ય [illegible] પ્રાપ્ત થયુ [illegible]

ભૂતકાળના તફાવતો—દ્રષ્ટિ

ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્નુ [illegible] હમણા જ [illegible] થયુ જ એટલું એનો ભૂતકાળ [illegible] જુનો નથી [illegible] પણ [illegible] પ્રાત [illegible] નિસ્વાર્થ પરમસંત મહાત્મા ગાંધીજી ના આત્મ [illegible] હસ્તે તેનો પાયો નખાયો હતા અને નિ [illegible] છે કે એ મહાત્માનુ [illegible] પરિષદ્ને [illegible] સ્થાન અને શક્તિ [illegible] અને તેની [illegible] પ્રથમ [illegible]

ગુજરાતના પ્રધાન ગણાતા પંચમહાલ જીલ્લાના ગોધરા શહેરમાં ભરવામાં આવી હતી એ સમયે આરંભ હોવાથી ઉત્સાહ અપાર હતો, અને આરંભનીય પણ પુષ્કળ જોવામાં આવતું હતું. તથાપિ ગોઠવણમાં વ્યવસ્થાની કેટલીક ખામી હતી એવી ફરિયાદ સાંભળવામાં આવી હતી. આ પરિષદમાં એક ખાસ કાર્ય એ કરવામાં આવ્યું કે, પરિષદે નિયત કરેલું કામ સઘળું નવેસર કર્યા કરવાને માટે એક કાર્યકારી મંડળ નીમવામાં આવ્યું. એ મંડળે પંચમહાલમાં ચે-નારા કાંઈ ન ખાનવાનો ઉદ્યમ સારો કર્યો હતો, એમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણેનું કાર્યકારી મંડળ નીમવાનો નિયમ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે, પરન્તુ મને ભય એટલો જ રહે છે કે, અને તે સત્ય પડતો જાય છે કે આ કાર્યકારી મંડળમાં પણ પ્રથમના જેટલા જુસ્સા અને ઉત્સાહથી કામ કરવામાં આવતું નથી. આ શેનું પરિણામ છે તે હું કહી શકતો નથી, પરન્તુ તેનો તેને આરંભકર્તાઓની ટેવને આભારી ગણું છું.

આ મંડળના સંબંધમાં એક બીજી વાત—આ મંડળ કામ કરે છે એ સાચી વાત, પરન્તુ મારા ધારા પ્રમાણે એ મંડળનું મુખ્ય અને મધ્યસ્થળ અમદાવાદ રહે એ મને વાંધાભર્યું લાગે છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે અમદાવાદ વિના અન્ય સ્થળોમાં રાજકીય જીવન કાં તો એટલું બધું વિકસ્યું નથી, અથવા આ મંડળના કાર્ય કરનારાઓને યોગ્ય માર્ગ દોરવાને માટે અમદાવાદ અનિવાર્ય છે. આવો ધ્વન્યર્થ પણ ગુજરાતના નવજીવનને કલંક લગાડે એવો છે, એટલું જ નહિ પણ વ્યવહારિક સ્થિતિ એટલી હોવાથી મારી માન્યતા પ્રમાણે રાજકીય જીવનનો એનાથી જ ખરેખરો વિકાસ અટકે છે, કેમકે અમુક વ્યક્તિ કે આંગળીના વેઢા ઉપર ગણાય તેટલી વ્યક્તિઓના હાથમાં સઘળું કામ એકઠું થાય છે, અને તેઓ જેમ નચાવે તેમ નાચવું પડે છે. જે સ્થળે પરિષદ ભરાય અને તે જીલ્લામાં બીજા બારમાસ સુધી મુખ્યત્વે કાર્યકારી મંડળે કામ કરવાનું હોય છે એવી પદ્ધતિ જોવામાં આવી છે. તદનુસાર તે જ સ્થળે કાર્યકારી મંડળને માટે વ્યાવહારિક મુખ્ય અને મધ્યસ્થળ રહેવું જોઈએ. રાજકીય પરિષદ ભરનારાઓ અને તેમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લેનારાઓ પરિષદના ત્રણ દિવસ પૂરા થઈ ગયા અને મંડળ સ્થાપ્ય થાય એટલે વ્યાવહારિક રીતે લોકોના રાજકીય જીવનવિકાસને માટેની પોતાની જોખમદારી ઘણી ઓછી થઈ ગયેલી માને એ શોક-જનક વસ્તુસ્થિતિ છે, પરન્તુ આપણા દુર્ભાગ્યે એમ જોવામાં આવે છે. એનો અર્થ મારા ધારવા પ્રમાણે તો એવો થાય છે કે, તમે કોઈને જમવાનું આમંત્રણ આપો છો તેની ક્ષુધા અધિક તીવ્ર બનાવવાના ઉપાયો યોજો છો, અને પછી તમે ધારો છો કે, જમવાના આમંત્રણના ઉદ્દેશની સમાપ્તિ એટલેથી જ થઈ ગઈ! રાજકીય પરિષદમાં જે ચર્ચાઓ થાય, જે વિવેચનો થાય, જે જુસ્સો બતાવાય તે સઘળાનું દર્શન કર્યા પછી, અનુભવ્યા પછીથી, જેમણે એનું દર્શન કરાવવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હોય તેઓ ઉદ્દીપ્ત બનેલી ક્ષુધાને શાંત કરવાને, પાછળથી ખોરાક પૂરો પાડવાને તત્પર ન હોય તો એ ક્ષુધા મરી જ જાય ને! અને તેનું પરિણામ છેવટે શોચનીય આવે ને! એથી લોકોમાં નિરાશાનું તિમિર અધિક ગાઢ થતું જોવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ નવાઈ છે ખરી? નહિ જ!

તૃતીય ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્—સુરત.

રા. રા. હીરાલાલ હરજીવન નાણાવટી બી. એ.

સુરતમાં—ગુજરાતની સોનાની મૂરત સુરતમાં ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં રાષ્ટ્રીય પરિષદ્‌ના ભંગાણ બાદ જનસમાજે ઉત્સાહ ધરના સુરતમાં—ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્ તૃતીય અધિવેશન નવેમ્બર માસના પ્રારંભમાં મળ્યું હતું—અધિવેશન મળ્યું અને પૂર્ણ થયું. હવે

ગુજરાતની રાજકીય જાગૃતિ.

તેણે કરેલા કાર્યનો આપણે વિચાર કરવાનો છે. જે સુરતની રાજકીય પ્રકરણમાં ૧૯૦૭ ની વિખ્યાતિ સમગ્ર હિન્દમાં સુજ્ઞાત છે, તે સુરતમાં કુરૂપ ભયાનક ભાંડ નીકળશે અને કદાચિત્ પોતાના પ્રથમ જન્માનાના ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્, હોમાઈ જશે એનો ભય સર્વાંગે ગુમાઈ આવતા હતો. સામાન્ય જનમત છે કે, દૂધનો દાઝ્યો છાશ પણ ફુંકી ફુંકીને પીએ. સુરત આવો ભય ઉત્પન્ન કરવાના સંયોગો સર્વથા નહોતા એમ કહી શકાય નહિ. સુરતમાં કેટલાક કાર્યકર્તાઓ ... નાશ ... કેટલાક ... લીન ... અમારી નમ્ર ધારણા છે, અને એમાં કારણને પુષ્ટિ આપનાર ... ભિન્ન હેતુઓ ... પરન્તુ વસ્તુત અમિતની ગરજે સાર, નાગર અને ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોના નામો ... વર્તમાનપત્રોએ તેમના અસન્તોષને પ્રકટ કરનારા લેખો અને ભાષણોએ પોતાની ટકોરોમા પ્રકટ કર્યા, તુરુસ્થિતિ હતી. તેનો ... તો ... અતિ ભયાનક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. સુરતની ટોળી મરીમસાલો ... તેનો ... આમા થયો હતો. સત્ય છે કે, સુરતમાં ... છે, તે આપણા પ્રાતિક વિભાગને ... પરિણામે રાષ્ટ્રીય વિભાગને સ્વતંત્ર ... છે, પરન્તુ તેને કેટલાકએ 'કાગનો વાઘ' બનાવી સુરતને વેર ભરી ... દીધી છે, તેમનાં સાથે હું સહમત નથી. સુરતીઓમાં કેટલી અસહિષ્ણુતા હતી અને તેણે શબ્દોમાંથી એક પગથીયું આગળ વધી આચારમાં સ્થાન દીધું હતું, તથાપિ એ અસહિષ્ણુતા એટલા બધી નિર્બળ હતી એમ કહેવાનું હું સાહસ કરૂં છું. અને પરિષદનું અધિવેશન સાફલ્યપૂર્વક સમાપ્ત થયું એ જ બતાવી આપે છે કે, સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિ તીવ્ર મતભેદપૂર્ણ નહતી અને એ પરિષદની કાર્યવાહીનો સરવાળો કરતાં પરિણામ આપણો ધારી આમ છું કે ગુજરાત ... એ રાજકીય પ્રકરણમાં જાગૃત થતું છે, અને તેણે કેટલી પ્રગતિ કરી છે તથા ભવિષ્યમાં પ્રગતિ કરવાને કેટલું સામર્થ્ય તેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે,

ગુજરાતની રાજકીય પરિષદ્‌નું વય હમણાં જ ત્રણ વર્ષનું થયું છે એટલે એનો ભૂતકાળ અતિ જુનો નથી. ... અમદાવાદ ... પ્રાન્તિક ... સ્વાધ્યાય ... મહાત્મા ગાંધીના આત્મબળપૂર્ણ ... પાયો નખાયા હતા, અને નિ...

ભૂતકાળનો ... એક દૃષ્ટિ.

છે કે, એ મહાત્માનું આત્મબળ પરિષદ્‌ને ચિરસ્થાયી ... શક્તિવાન બનાવશે અને તેવી જ સ્થિતિમાં ટકાવી રાખશે. અર્થાત્ પરિષદ્

ગુજરાતના પહેલા ગણાતા પંચમહાલ જીલ્લાના ગોધરા શહેરમાં ભરવામાં આવી હતી એ સમયે પ્રારંભ હોવાથી ઉત્સાહ અપાર હતો, અને આરંભશૌર્ય પણ પુષ્કળ જોવામાં આવતું હતું. તથાપિ ગોધરામાં વ્યવસ્થાની કેટલીક ખામી હતી એવી ફરિયાદ સાંભળવામાં આવી હતી આ પરિષદમાં એક ખાસ કાર્ય એ કરવામાં આવ્યું કે, પરિષદે નિયત કરેલું કામ સઘળું વર્ષભર કર્યા કરવાને માટે એક કાયમની મંડળી નીમવામાં આવી એ મંડળે પંચમહાલના વેઠ-વાળા કાઢી નખાવવા ઉદ્યમ સારો કર્યો હતો, એમ કહેવાય છે આ પ્રમાણેનું કાર્યકારી મંડળ નીમવાનો નિયમ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે, પરંતુ મને ભય એટલો જ રહે છે કે, અને તે સત્ય પડતો જાય છે કે આ કાર્યકારી મંડળમાં પણ પ્રથમના જેટલા જુસ્સા અને ઉત્સાહથી કામ કરવામાં આવતું નથી આ એનું પરિણામ છે તે હું કહી શકતો નથી, પરન્તુ લોકો તેને આરંભશૌર્યની ટેવને આભારી ગણે છે

આ મંડળના સંબન્ધમાં એક બીજી વાત—આ મંડળ કામ કરે છે એ સાચી વાત પરન્તુ મારા જ્ઞાન પ્રમાણે એ મંડળનું મુખ્ય અને મધ્યસ્થળ અમદાવાદ રહે એ મને વાંધાભર્યું લાગે છે એનો અર્થ એ થાય છે કે અમદાવાદ વિના અન્ય સ્થળોમાં રાજકીય જીવન કાં તો એટલું બધું વિકસ્યું નથી, અથવા આ મંડળના કાર્ય કરનારાઓને યોગ્ય માર્ગ દોરવાને માટે એમ કરવું અનિવાર્ય છે આવો ધ્વન્યર્થ પણ ગુજરાતના નવજીવનને કલંક લગાડે એવો છે, એટલું જ નહિ પણ વ્યવહારિક સ્થિતિ એટલી હોવાથી મારી માન્યતા પ્રમાણે રાજકીય જીવનનો એનાથી જ ખરેખરો વિકાસ અટકે છે, કેમકે અમુક વ્યક્તિ કે આંગળીના વેઢા ઉપર ગણાય તેટલી વ્યક્તિઓના હાથમાં સત્તા કામ એકઠું થાય છે, અને તેઓ જેમ નચાવે તેમ નાચવું પડે છે જે સ્થળે પરિષદ્ ભરાય અને તે જીલ્લામાં બીજા બારમાસ સુધી મુખ્યત્વે કાર્યકારી મંડળે કામ કરવાનું હોય છે એવી પદ્ધતિ જોવામાં આવી છે તદનુસાર તે જ સ્થળે કાર્યકારી મંડળને માટે વ્યાવહારિક મુખ્ય અને મધ્યસ્થળ રહેવું જોઇએ રાજકીય પરિષદ્ ભરનારાઓ અને તેમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લેનારાઓ પરિષદ્‌ના ત્રણ દિવસ પુરા થઇ ગયા અને મંડપ શૂન્ય થાય એટલે વ્યાવહારિક રીતે લોકોના રાજકીય જીવનવિકાસને માટેની પોતાની જોખમદારીની ઘણી ઓછી થઇ ગયેલી માને એ શોક-જનક વસ્તુસ્થિતિ છે, પરન્તુ આપણા દુર્ભાગ્યે એમ જોવામાં આવે છે એનો અર્થ મારા ધારવા પ્રમાણે તો એવો થાય છે કે, તમે કોઇને જમવાનું આમંત્રણ આપો છો, તેની ક્ષુધા અધિક તીવ્ર બનાવવાના ઉપાયો યોજો છો, અને વળી તમે ધારો છો કે, જમવાના આમંત્રણના કાર્યની સમાપ્તિ એટલેથી જ થઇ ગઇ ! રાજકીય પરિષદ્‌માં જે ચર્ચાઓ થાય, જે વિવેચનો થાય, જે જુસ્સો બતાવાય ને મધપાનનું દર્શન કર્યા પછી, અનુભવ પામ્યા પછીથી, જેમણે એનું ભોજન, દર્શનવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હોય તેઓ ઉદ્દિપ્ત બનેલી ક્ષુધાને શાંત કરવાને માટેથી ખોરાક-પૂરું પાડવાને તત્પર ન હોય તો એ ક્ષુધા મરી જ જાય ને ! અને તેનું પરિણામ કેટલું શોચનીય આવે ને ! એથી લોકોમાં નિરાશાનું તિમિર અધિક ગાઢ થતું જોવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ નવાઈ છે ખરી ? નહિ જ !

આ કારકારી મ ગીના સમયમા બીજી ક્રિયા એ છે કે, તે જે કામ કરે છે તેનો અ પાન પરિષદ્ સમક્ષ અથવા જાહેર પ્રજા સમક્ષ મુકવામા આવતો નથી આ પ્રમાણે તેઓ પાતાની કામ કરે છે એમા અમને વાંધો નથી કામો હાથ જે કામ કરે તે જમણા હાથે પણ જાણવું । તેમને એ કહેવતનું સુત્રસૂચન વ્યક્તિગત જીવનને લાગુ પડે છે, સાર્વજનિક જીવનને નહિ એ ન સમજવો જો એ છ માસના અહેવાલ વિના પ્રજાને શું જ્ઞાન થાય તેમના હિત માટે તેઓ તેમના કામકાજને માટે અમુક અમુક પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, આ તેમના અમુક અમુક હિતોમા અમુક આજ્ઞાની આવશ્યકતા છે અને જનસમૂહને આ કાર્યકર મંડળના લાભ અને ઉપયોગીતા પ્રત્યક્ષ જ્યાંસુધી ન સમજાય ત્યાંસુધી કેવી રીતે તેઓ એવા મંડળની ઉપયોગીતા વિષે તેમ જ નવા પરિષદની ઉપયોગીતા વિષે નહિ મનના રહેવાને આ અને એવા અન્ય કારણોને લીધે અમારો ખાસ આગ્રહ છે કે, આ મંડળે પોતાની છ માસની કામગીરીનો અહેવાલ પ્રતિવર્ષ તયાર કરવો, તે પરિષદ્ સમક્ષ રજુ કરવો અને તે પસાર કરાવી પછી પ્રજા સમક્ષ મુકવો. શું આશા રાખું છું કે, આવો સ્થિતિ ઇચ્છવા યોગ્ય સુધારો અમલમાં થશે શું આપણે એટલી આશા નહિ રાખી શકીએ કે આવતે વર્ષે જ એનો શીઘ્ર પ્રકટ પરિણામ આવે ?

એ વાત એટલેથી રહી હવે દ્વિતીય રાજકીય પરિષદ્ નડીયાદમા ભરવામા આવી હતું તે નિહાળીએ આ પરિષદનુ પ્રમુખપદ મા. રા. વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલે દીપાવ્યુ હતુ આ પરિષદમા મારી ધારણા પ્રમાણે ઉત્સાહ ઓછો ન હતો કાર્યદક્ષતાની પણ ખામી ન હતી ગુજરાતની પ્રખ્યાત સાક્ષરભૂમિ તરીકે નડીયાદ સુવિખ્યાત છે નડીયાદ પરિષદનુ કામ સતોષ કારક રીતે સમાપ્ત થયુ હતુ પરન્તુ એક ખામી હતી પરિષદનુ જીવન ભયમા આવી પડશે કે શુ ? એવો ભય એક સમય ઉપસ્થિત થયો હતો દ્વિતીય પરિષદમા જ આવા ભડાકા થાય એ આપણુ અહોભાગ્ય ! આવી સ્થિતિ આવવી સુધારો માટે કેટલોક આપણુ અમુક માગ કરે ખરો અને બીજાનો ખોટો એવુ વલણ હતુ પ્રજાકીય વ્યાસનમા આવુ વલણ નભી શકે નહિ એવા વલણ અને પ્રજાકીય ભાવના વચ્ચે અથડામણ થશે, અને તેના ઘર્ષણ ઝરેના અગ્નિએ પરિષદનો ભોગ લેવાનો વિચાર રાખેલો પણ તેમા તેને નિષ્ફળતા મળી અન્ય સજ્જનોની ચતુરાઈ અને કુશળતાએ સ્થિતિ ઉગારી લીધી—એને માટે તેમનો મહદ્ ઉપકાર માનવામા આવે છે

તૃતીય પરિષદમા મા. રા. પટેલના મુબાઇ ધારાસભાના સહચર મ ન રા ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ પ્રમુખપદે બિરાજ્યા હતા પેની મહેતાજીવાળી ગુજરાતી કહેવતને ઉપયોગ કરીએ તો જ્યારે નડીયાદ પરિષદના મહેતાજી ખુબ ઠાળ

એક સરખામણી ! ધુરકાવતા અને પોતાનુ ચાલે તો માર મારવાને પણ પાછા પડે એવ હતા ત્યારે સુરત પરિષદના મહેતાજીએ તેથી તદ્દન ઉલટી દિશામ જ મુસાફરી કરી હતી અર્થાત્ તેઓ પ્રમાણમા બહુ જ નરમ હતા પટેલ સાહેબે પૂર્ણ

રહેનાર વાપરી હતી, જ્યારે સુરતમા પ્રમુખ સાહેબે "વાણીઆ, મૂછ નીચા"નુ સતજુ અત સુધી ધોરણ કરી રાખ્યુ હતુ માન રા પટેલમા નવો યુગ અને નવા યુગનો પવન મૂર્તિમત હતા, ત્યારે માન ગ પારેખમા જુનો યુગ અને જુનો પવન દેખાતાં હતા અને તેમા નવયુગની આછી આછી અને દીપી ઉઠે તેવી ઝાંખી નયનગોચર થતી હતી માન ગ પારેખ સાતાવી વૃદ્ધાવસ્થામા જે રાષ્ટ્રભાવના અને જે સહૃદય વૃત્તિ ધરાવે છે તેને માટે તેમને સર્વથા ધન્યવાદ ઘટે છે અને તેમના ઉદાહરણનુ અનુસરણ ગુજરાતના નવજીવનમય યુવકો કરશે જ એવી અભિલાષા રાખવામા આવે છે સુરતની ગુજરાત રાજકીય પરિષદના પ્રમુખશ્રીના આ સદ્ગુણ માટે વક્તાઓ તરફથી મુક્તકંઠ પ્રશંસા કરવામા આવી હતી, અને તેમના જેવા અનુભવી વૃદ્ધોની સાથે સહકાર્ય કરવાની અભિલાષા નવા ગુજરાતની છે, એમ કહેવામા આવ્યુ હતુ, તેનુ પાલન કરવામા આવશે તો તેથી ગુજરાતના ભાવિ ઉપર બહુ અસર થશે એમ કહ્યા વિના ચાલતુ નથી તથાપિ નિષ્પક્ષપાતપણે કહેવુ પડશે કે, ઉમદા રીતે પ્રમુખપદની જોખમદારીઓ પરિપૂર્ણ કરવાને માટે માન રા પારેખે વધારે કાર્ય દક્ષતા બતાવવાની જરૂર હતી નવીન ગુજરાતને તેમની કાર્યપદ્ધતિમા કાંઇક ન્યૂનતા દેખાઇ હોય તો તેમા વિસ્મયકારક કાંઇ જ નથી

સામાન્ય પક્ષે આટલું કહ્યા પછી, અને સુરત ગુજરાત રાજકીય પરિષદની કાર્યવાહી વિષે વિશેષ વિચાર કર્યા પહેલા પરિષદના બંધારણ વિષે કાંઇક કહેવાની આવશ્યકતા લાગે છે ગુજરાત રાજકીય પરિષદનુ વય ત્રણ વર્ષનુ થયુ એ વાત સત્ય પરન્તુ એથી વધારે ઉંડા ઉતરીને આપણે એના બંધારણની એના પાયાની તપાસ કરવાની જરૂર છે જે પાયા ઉપર આ ઇમારત ચણી છે તે પાયો સગીન છે કે પોચો ખડક ઉપર છે, કે રેતી ઉપર તેનો નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા છે આપણે ગુજરાત રાજકીય પરિષદના ત્રણ અધિવેશનો ભર્યાં, પરન્તુ તેનુ બંધારણ કયા અધિવેશનમા નક્કી થયુ છે? પ્રથમમા નહિ ખરી રીતે એ બધા દ્વિતીય અધિવેશનમા જ નક્કી થઇ જવુ જોઇતુ હતું તેને બદલે તૃતીય અધિવેશન સમાપ્ત થઇ ગયા છતા બંધારણનુ નામનિશાન માલૂમ પડતા નથી ત્યારે બંધારણ વિના થતા કાર્યને આપણે કેવુ ગણુ? તેને કયું નામ આપવુ? આમા આપણી કાંઇ સ્વભાવસિદ્ધ ન્યૂનતા, કાર્યકુશળતાની ખામી નથી માલૂમ પડતી? એવો તે શો અનિવાર્ય અંતરાય નડે છે, કે અદ્યાપિ પરિષદના બંધારણો ચોકકસ કરી લેવામા આવ્યુ નથી? આશા રાખવામા આવે છે કે, આ ગંભીર ખામીને દૂર કરવાને બની તેટલા શીઘ્ર પગલા ભરવામા આવશે

એક એકડા વિનાના શા મીંડા !

સુરત પરિષદ્મા ઉપર ઉપરની દૃષ્ટિએ જોનારને કાંઇ ખાસ જોવા જેવુ દેખાતુ ન હતું, પરન્તુ એમા કેટલીક ખૂબીઓ જોવામા આવતી હતી સામાન્યત સુરતના અધિવેશનમાં પ્રથમ બે પરિષદોના જેવો લોકોનો ઉત્સાહ જોવામા આવ્યો ન હતો પરન્તુ તેના અનેક કારણો હતાં પ્રથમ તો દેશની વર્તમાન સ્થિતિ ઘણા લોકોને

સુરત પરિષદ્

પંજાબ પાડી દેવાને માટે અને તેમને નિરુત્સાહી બનાવવાને પૂરતી હતી વળી સુરતના જ કેટલાકોએ વિરોધનો કોલાહલ કર્યો હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તેમા લોકોના અતિસામાન્ય અને વ્યાપક અજ્ઞાને અભિવૃદ્ધિ કરી હતી લોકોનુ આ વિષયમા ભયકર અજ્ઞાન જોઈ કોઈનાથી બો ય વિના રહેવાતુ નહિ અરેરે વિદ્યાવિલાસી ભારતવર્ષ! તારાં બાળકો આવા ગાઢ અજ્ઞાનાધકારમા ! આવી પરિસ્થિતિમા પણ લોકોએ ભાગ લીધો હતો અને ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો તે પ્રશસનીય છે પરિષદની સન્માનકારિણી સભાનુ અધ્યક્ષસ્થાન વયોવૃદ્ધ રા બ ખ ભાઈ ગુલાબભાઈ દેસાઈને આપવામા આવ્યુ હતુ, જ્યારે પ્રમુખપદ પણ તેવા જ અનુ ભવી વૃદ્ધ માન રા ગોકુળદાસ કહાનદાસ પારેખને અપાયુ હતું બન્નેનાં ભાષણો મનનીય હતા ગ મ ખડુભાઈનુ ભાષણ ઝળકદાર બાનીમા લખાયુ હતુ જો તેને વાચનાર છટાદાર યુવક હોત તો જરૂર તે ઘણ જ દીપી ઉઠત માન રા પારેખના ભાષણમા ચર્ચેલા પ્રશ્નો ઉપયોગી છે, અને તેપર દર્શાવેલા વિચારો પણ મનનીય છે, તથાપિ શુષ્ક અને નીરસ રીતે દર્શાવવામા આ યા છે, ભાષાશૈલી આ ર્ષક નથી, ઝડઝમક પણ નથી, એટલુ જ નહિ પરતુ અનેક સ્થળે એ ભાષણ અસખ્ય ઍંગ્લભાષાના શબ્દો તથા શબ્દસમૂહોથી ખચિત છે તેમા અનુભવ છે, જ્ઞાન છે, જુસ્સો પણ છે, તથાપિ ભાષાએ એ સઘળાનુ મૂલ્ય ઘટાડયુ છે, એટલુ કહે પડશે એમા પરામર્શનો પ્રશ્ન સારી રીતે ચર્ચ્યો છે, તેમ જ યુવાન ગુજરાતને નિરાશ નહિ બનતા કાર્ય કરવાનો બોધ પણ સારો આપ્યો છે અને આ ભાષણ વાચવાને માટે પણ માન રા પારેખ અસમર્થ હોવાથી અન્ય ગૃહસ્થને આપવામા આવ્યુ હતું પરન્તુ તેમાયે એટલુ બધુ સાફલ્ય પ્રાપ્ત થયુ ન હતુ

આ પરિષદની કાર્યવાહી માટે કાઈક એમા હિંદુ, મુસલમાન તથા પારસી ત્રણેએ પ્રમાણ સર સારો ભાગ લીધો હતો, અને એ રીતે દેશબધુ હોવાનો અને રાષ્ટ્રીય જુસ્સો ધરાવવાનો સાક્ષાત્ દાખલો આપવામા આવ્યો હતો વળી તેમા વૃદ્ધોએ ભાગ લીધો હતો અને યુવકોએ પણ ભાગ લીધો હતો પરામર્શના બનાવો વિષે તથા રોલેટ કાયદાઓ વિષે સમગ્ર હિન્દમા પ્રચંડ ચળવળ ચાલી રહેલી છે, તે વિષે પરિષદમાં યોગ્ય ઠરાવો પસાર કરવામા આવ્યા હતા, અને તેનીપર જે ભાષણો થયા હતા અને તે ભાષણોને જે જુસ્સાથી આવકાર આપવામાં આવતો હતો તે દર્શાવી આપે છે કે, દેશના ખુણે ખુણામાં એને વિષે કેવા વિચારો અને કેવી લાગણીઓ પ્રસરી રહી છે ! તે ઉપરાત મહત્વનો પ્રશ્ન ખેડુતોની સ્થિતિનો અને મહેસુલનો હતો એક વૃદ્ધ ખેડુતે હિન્દના ખેડુતોની દયાજનકસ્થિતિનુ આબેહુબ વર્ણન આપ્યુ હતુ—જે આપણને તો પરિચિત જ છે અને સ્પષ્ટ કહ્યુ હતુ કે, ખેડુતોવડે જ રાજ્ય છે, તેમની આબાદ સ્થિતિ પર જ રાજ્યનો આધાર છે, માટે રાજ્યના શ્રેયને માટે ખેડુતોની સ્થિતિ આબાદ કરવાને સત્વર પગલાં ભરાવાં જોઈએ અલબત, જો સુંદર અને પ્રતીતિજનક દલીલો કરવાથી જ દહાડો વળતો હોય તો તો આપણે અસખ્ય દલીલો કરી છે અને કરીએ છીએ અને કરીશુ! મુશ્કેલ અને ખામી માત્ર કાર્ય કરવાની જ છે! સુરત પરિષદમા અન્ય બે નવીન પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા

જર્મન પૂર્વ આફ્રિકા બ્રિટિશોએ જીત્યું છે, તે હિન્દીઓને આપવાના સમ્બન્ધમાં હતો. આ ઠરાવ રા. અતાણી નામના ગૃહસ્થને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને તેમને માટે અટલું કબુલ કરવું જોઇએ કે રા. અન્તાણીએ તેને સારો ન્યાય આપ્યો હતો. હિન્દીઓની શૂરવીરતા ધીરતા અને ઘટનાના તેમણે ઉદાહરણો આપ્યાં હતાં. કાળાગોરાઓ વચ્ચે કેવળ કારણ વ્યાપારી હરીફાઈ છે એ દર્શાવ્યું હતું અને એ અદેખાઈને પરિણામે હિન્દીઓ પ્રતિ અસભ્ય વર્તણુ ધારણ કરવામાં આવે છે તથા આવ્યું છે તે દર્શાવ્યું હતું—આથી શ્રોતાજનના મનપર સુન્દર અસર થઈ હતી એ નિર્વિવાદ છે.

અન્ય નવો પ્રશ્ન સહકારીની હીલચાલનો હતો. આ પ્રશ્ન વિવાદાત્મક નથી. તેની ઉપયોગિતા અને તેના મહાન લાભોનો સર્વત્ર સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં દેશોન્નતિ સાધવાને માટે ગરીબ લોકો તથા મધ્યમ વર્ગના, ખાસ કરીને ખેડુતવર્ગના લોકોના લાભને માટે આ હીલચાલને દેશમાં વ્યાપક અને સંગીન બનાવવાની જરૂર છે. આ પ્રશ્ન ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્‌માં આણવામાં આવ્યો એ ઘણું ઠીક કર્યું છે. એ હીલચાલ એથી વિશેષ લોકપ્રિય બનશે એ નિઃસંશય છે અને ભાવિ રાજકીય જીવનને પોષવામાં પણ તે સારી રીતે સહાયભૂત બનશે.

સરકારી કાર્યવાહીનું નિરીક્ષણ કરવાનો અત્ર અવકાશ નથી. પેલી કહેવત પ્રમાણે 'સર્વે સારૂં જેનું છેવટ સારૂં' પરિષદ્ સારી રીતે સમાપ્ત થઈ એટલું જ નહિ પરન્તુ તેણે સંગીન કાર્ય કર્યું. આશા રાખવામાં આવે છે કે, તેમાં જે કાર્યકારી મંડળ નીમવામાં આવ્યું છે તે પોતાને સોંપેલું કામ સારી રીતે બજાવી ગુજરાતને કૃતાર્થ કરશે, અને નવીન રાજકીય જીવનનો ઉપભોગ કરવાને તૈયાર કરશે.

ગ્રન્થાવલોકન.

૧. આશ્ચર્ય ગૌરી અથવા વર્તમાન સમયની વિલક્ષણતા નવલકથા. લેખક તથા પ્રકાશક ના અરવિ -હીરાલાલ રણછોડદાસ શાહ મુંબાઇ પૃ. ૨૦૦, મૂલ્ય રૂ ૧-૦

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાન્તના દુર્ભાગ્યે કેટલાક લેખકોએ સુધારાની વ્યાખ્યા સ્વૈરછાયી એવી કંઇગી રીતે નિમ્નત કરી છે કે સમાજમાં જે જે નિન્દ્ય કે અઘટિત રીતરીવાજો અને આચરણો દાખલ થઇ ગયા છે તે સર્વ સુધારાને જ આભારી છે અને સુધારો એને જ કહેવાય છે આવું પોતે માને છે અને સમાજમાં પણ એ જ વિચાર એમણે દાખલ કરી દીધો છે ગુજરાતમાં અર્વાચીન નવલકથાઓના મ્હોટા ભાગમાં આ જ વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન કરાવાય છે અને એવા જ્ઞાન કરાવતાં કરવાના બિભત્સ જ કહી શકાય એવા પ્રસંગો છુટથી ઉભા કરવામાં અને ચિતરવામાં આવે છે અને પોતે કોઇ વિદ્વાન જ હોય એવો આડમ્બર કરવા સંસ્કૃત શબ્દોનો મિથ્યા વ્યય તેમાં કરવામાં આવે છે પ્રાન્તનું આ આપણું દુર્ભાગ્ય છે—આપણું કર્તવ્ય છે પુસ્તક પ્રકાશનમાં ભાગ લેનાર કામ કરનારી સંસ્થાઓ કાર્યવાહકો જ્યારે તેને હાથમાં લેતાં પહેલાં અર્થોતિ વાંચી જવાની જરૂર સમજતા થશે અને એવા લેખકો ઉપર કંઇક અંકુશ મુકતાં શીખશે ત્યારે જ આ વસ્તુસ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ રહે છે સરકારી ખાતાઓ—એ પણ આ બાબતમાં વધારે સાવચેતી લેવાની જરૂર છે

આશ્ચર્ય ગૌરીનું પુસ્તક પણ આવી જ કોટિનું છે તેમાં સુધારા શબ્દની વ્યાખ્યા ઉપર લખ્યું પ્રમાણેની કોટિના મનુષ્યો સમજે છે તે જ અર્થ તેના લેખક સમજતા જણાય છે નવલકથાની ભાષા પણ બિન-જરૂરી અર્થવિનાના સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરચક છે 'નિમ્ન નિખિત' કાર્ય પૃ ૩૧, 'ચતુર્દશવર્ષીયા બાલિકા' 'અવશ્ય ષોડશવર્ષીયા નવયૌવના' 'સમસ્ત બાહ્ય ભાગમાં' પૃ ૩૩ [આ જ પૃષ્ઠ ઉપર ફક્ત ઉપલી જ પંક્તિમાં 'ચોરેટ' વગેરે અંગ્રેજી શબ્દના પ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે] 'વિપુલ ભૂમિ ને રોકતા, પૃ ૩૮ આવા પ્રયોગો ઠેરઠેર જોવામાં આવે છે સંસ્કૃત શબ્દો છૂટથી વાપરવા સામે અમ્હારો જરાકે વિરોધ નથી બલ્કે જરૂરી પ્રયોગો ભાષાની સમૃદ્ધિ અર્થે વાપરવામાં કોઈ જ પ્રકારનો વાંધો નથી—એ અમ્હારો નમ્ર અભિપ્રાય છે લેખકનો આ પ્રયાસ પ્રથમ છે અને એ પ્રયાસ તરફ જોતાં એકંદરે અમ્હે એમના આ પ્રયાસને અભિનન્દન આપીશું ઉપર વર્ણવેલી બિભત્સતાની ફરિઆદને આ પુસ્તકમાં લગભગ નહિ જ જેવું સ્થાન છે, જો કે વર્ણનાત્મક પ્રસંગોમાં અતિશયોક્તિ વધારે છે અને એ જ પ્રસંગો ચિતરવામાં લેખકે વધારે દાક્ષિણ્ય દર્શાવ્યું હોત તો પુસ્તક વધારે સુન્દર બન્યું હોત

નવલકથામાં હિન્દુસમાજનાં બે ચિત્રો છે એક તરફ મુંબાઇના—મ્હોટાં નગરોના—જન્મથી જ શ્રીમન્ત એવા ધનિકોના સ્વચ્છંદી અને વ્યભિચારી ગૃહસંસારનાં ચિત્રો છે શ્રીમન્તોના પુત્રોનો એક મ્હોટો ભાગ અનધિકારીઓ અને નાલાયક ફરજંદો—કેવળ દ્રવ્યના જ મોહમાં અને મદમાં પ્રમત્ત રહી કેટલા દુર્વ્યસનોમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે તેના દૃષ્ટાન્તો આ પુસ્તકમાં

રામૂનાન તથા સર દ્વારકાદાસ જેવા દુરાચારી મનુષ્યો તથા સરનાદેવી અને વિમના જેવી સ્વચ્છંદી સ્ત્રીઓ આપણા મ્હોટા નગરોમા તો ઘણા જણાશે ત્યારે બીજી નરર ગામડાની સ્ત્રીઓ તથા હરિનાન જેવા ન્હાનાઈમા જ મ્હોટાઈ માનનારા જનો વિરલ જ જડશે આમ પરસ્પર વિરોધક ચિત્રો લેખકે ઉભા કરવામા સારો પ્રયાસ કર્યો છે અને અમે આશા રાખીશુ કે ભવિષ્યના તેમના બીજા પ્રયાસો વધારે સંગીન અને સુશ્લિષ્ટ બની વિશેષ કૃતિ રૂપ થાય એક વખત પણ આ પુસ્તક વાચી જવા જેવુ તો છે જ

૨. અર્ધાંગના—વાર્તામન્દિર—એક આના વાર્તામાળા સંપાદક રા સીતારામ જે શર્મા સાન્તાક્રુઝ, મુંબાઈ

રા રા સીતારામ એક યુવાન સાહિત્યરસિક સજ્જન છે ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ માટે તે બહુ સારી હોંસ ધરાવે છે વાર્તામન્દિર નામે એક આના વાર્તામાળાનો આ પહેલો મણકો—અર્ધાંગના—ખરે જ વાચવા જેવો છે પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી લેખક વૉશિંગ્ટન અર્વિંગના ધી વાઇફ નામના લેખ ઉપરથી આ વાર્તા રહેમપૂર્વક સુંદર રીતે ઉતારી છે સુન્દર ભાષામાં આ સુન્દર અનુવાદ અવશ્ય વાચવા જેવો છે આ જ ધોરણે રા શર્મા કામ કરશે તો અવશ્ય તેમનો શ્રમ સાર્થક થશે ગુર્જર પ્રજાએ જરૂર એમને ઉત્તેજન આપવુ ઘટે છે બિભત્સ પ્રસંગો અને વાવાભર્યાં ચિત્રોથી તદ્દન રહિત એવી વાર્તાઓ—ટુંકી કે નવલકથાઓ—આપણે ત્યા તો થોડી જ જોવામા આવે છે આ થોડાપણામા આ અર્ધાંગના સમાઈ જાય છે રસિકલાલ નામનો એક જન્મશ્રીમન્ત યુવક હતો માબાપ તેના બાલ્યકાળમાં જ પરલોકવાસી થયા હતા ૧૯૧૮ ના રૂના સટ્ટામા નસીબ ફસાઇ ગયો રમા નામની તેની પત્ની—પત્ની નામને યોગ્ય—મેળવવા એ ભાગ્યશાળી થયો હતો રૂના સટ્ટામા ફસાઇ મ્હોટી મિલ્કત હેતરે કરી ઇઇ હવે ગુજરાનના દેવા ચુકવી રમમાન સાન્તાક્રુઝમા એક ન્હાની ઓરડીમા રહેવા ગયો રમાને એ પોતાના પ્રાણથી પણ વિશેષ ચહાતો હતો અને રમાને પોતાના આ મહાન્ દુ ખની વાત કરતા એને બહુ દુ ખ થતુ હતુ છેવટે પણ કિશોર નામના એક સન્મિત્રની સહમજાવટથી તેણે રમાને આ વાત કરી પૈસાની અને સત્તાની જ સગી પત્નીઓમાંની રમા ન હતી પતિના દુ ખમ સહિષ્ણુતાથી અને ઉદારતાથી કત્ત યરૂપે રમા સહભાગી થઈ અને દેવા વાસમા રહેજ પણ દુ ખ કે શોકની લાગણી દર્શાવ્યા વિના વસી—એ મહુવીને એણે સ્વર્ગ બનાવ્યુ અને દુ ખી પતિના દુ ખી આત્માનુ દુ ખ વિસરાવી દીધુ—પત્નીધર્મ પુરી રીતે બજાવ્યો આમ એક આદર્શ પત્નીનુ આ કથાનક મનોહર રીતે ચિતરાયુ છે લેખકને અમે અભિનન્દન આપીશુ અને આવી જ સુન્દર શુદ્ધ વાર્તાઓ જનસમાજમા વિસ્તારવાના તેમના પ્રયાસ ફલિભૂત થાવ એ ઇચ્છા દર્શાવીશુ

ઉષા–સ્વરાજ્ય પ્રતિજ્ઞા.

(પ્રથમ ખંડ.)

લેખક — ૧ શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી

(ચાલુ સચિત્ર ઐતિહાસિક વાર્તા)

અંક ૧લું ૧૧ મુ.

પરતંત્ર પ્રજા.

" It s easy enough to be pleasant
When life flows by like a song
But the man worth while is the man who can smi
When every thing goes deadly wrong "

" When a people cease to have a national character to maintain, they lose the main spring of whatever is laudable both in public and in private life and the private sinks with the public character "

—Sir Thomas Munro

સર ગા જનામ ની મે, હિમ્મતસે ગઈગા,
નામર્દીકા હે ગ ગવારા I કરેગા

"ત્હારાથી એ નહી બને, માતા, મ્હારાથી એ નહી બને"

વેતસરમા કાન્હોજી જેધે દેશમુખના અવાસમા સાવિત્રીબાઇના પગપાસે સુહેલીપર હાથ ગમી પોતાના હાથ વચ્ચે મુખ રાખી એના શોકામિથી સુયોજીએ ઉપના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. સાવિત્રીબાઇ–તેની માતા, કાન્હોજી જેધેની પત્ની મુંઝાઇ ઉઠી, અને ધીમેથી બોલી —

"પુત્ર, ત્હારા પિતાની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ ત્હારાથી જવાશે જ નહી જો તું તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે નહી કરે તો આપણા બધાનુ શુ થશે તે ઇશ્વરને ખબર!"

"શુ થશે? બને તે મને મારી નાખે!" ક્રોધથી–દુ:ખથી સુયોજી બોલી ઉઠયો.

"અરે, જો તેમ થાય તો હું કેમ જીવતી રહીશ?"

"માતા, માતા, શુ આની આ કે જેનો દરેક વિચાર, દરેક ઇચ્છા, લાગણી, અને ધ આપણા દેશના નાશ તરફ લાગેલ છે–જે આપણા કટ્ટા શત્રુ–પીરીજાત શત્રુની કન્યા–નેકૂ



નવજીવન,] " મ્હારાથી એ નહિ બને, માતા ! [નવેમ્બર, ઈ સ ૧૯૨૯
મ્હારાથી એ નહિ બને "—પૃષ્ઠ ૬૨૪

ચિત્રકાર–શ્રી [illegible]] [ફોટોગ્રાફ

જે મગધ ભૂમિને લજવનાર–અતિ જુલમી–અરે, આ નિર્દય જુલમી સત્તાને પણ સારો કહેવડાવે એવો નિષ્ઠુર જુલમગાર તેની કન્યા–તે પણ તેવી જ હોવી જોઈએ–તેની સાથે પરણવા કરતા તો મોત હજારગણુ સારૂં છે માતા, આ કરતા તો મને મુવેલો જોવાનું તું વધારે પસંદ કરીશ માતા, આ ચડાળો, અરે અમારા દેશના '

ઓચિંતો તે અટક્યો–ઓચિંતા ઘરને ધ્રુજાવી નાખે એવા ભયંકર હાસ્યનો, દારૂ મશ્કરીનો, ભારે પગલાનો, હથીયારોના ખણખણાટનો, અને બેસુરા અવાજમા અર્ધાપિધા બીભત્સ ગાયનોનો ધ્વનિ, અને તે સાથે જ એક સ્ત્રીની ભયની ચીચીયારીનો અવાજ તેને કાને અથડાયો તે ચમક્યો, ઉઠ્યો દરવાજા તરફ ધસતો બોલ્યો –" આ શું ? આ શું ?" પણ તેની માતાના આર્જવરૂપ આ અવાજથી પાછો ફર્યો "નહી, મુધોજી જતો નહી એ કાંઈ નથી એ તો ગિજાપૂરી શિપાઈઓ છે તેઓ રાઘને ચીડવતા હશે અને તેનો તો હમેશનો બીકણ સ્વભાવ છે બીજુ કાંઈ નથી આપણે ત્યા આ બાર શિપાઈઓ અને તેમનો નાયક ગખ્ખામા રાખ્યા છે, તે શિવાય તેમનો સરદાર—"

"બાર ગિજાપરી શિપાઈઓ અને તે પણ ખુદ રોહિડખોરાના રાજમુખના આવાસમા ! હાહ, આ કેટલી આપખુદી ! કેવું અપમાન, હાય આ આપણી સ્થિતિ !' મુધોજી બોલી ઉઠ્યો, અને અતિ ઉદ્વિગ્ન થયેલા હૃદયમાથી ઉત્પન્ન થતું એક પ્રકારનું ચમત્કારિક અતિશય સતાપનું હાસ્ય તેના હૃદયમાથી બ્હાર પડ્યું – "ઓ ઈશ્વર !" તેણે નિરંગતા તથા શોચનીય આશાનાશી સના કરતા હાથ ઘસતા "ઓ ઈશ્વર, આ સર્વ અપમાન, શા માટે ? આ જુલમ સહન કરવો ! તોરણામા, નવ લાખ ઉંબરેમા, પૂરમા ધારગામમા અને એવા એવા અનેક સ્થળોમા શું બન્યુ તે જાણવા છતાં, કાંઈપણ કરી શકવાને અશક્ત, અરે, આ ભયંકર, ધિક્કારપાત્ર હેવાનિયતભરેલા અસહ્ય જુલમ સામે થવાને શક્તિહીન–અરે, પરતત્રતા એ હારા પ્રતાપ–અરે, જે દેશને ચાહીયે, જે આપણો સ્વદેશ, આપણી માતૃભૂમિ, અરે આપણો પવિત્ર ધર્મ, અરે, આપણા સ્વજન ભાઈઓ, બ્હેનો, તેપર છડેચોક થતો અસહ્ય જુલમ, દરેકે દરેક અન્યાય, ત્રાસ દુ:ખ, મુગે મ્હોડે જોઈએ, વેઠીયે અને તેની સામે થઈ શકીયે નહી,–અટકાવી શકીયે નહી એક આગળી સુદ્ધા ઉંચી કરી શકીયે નહી–અને એક પડેલા જડ કાષ્ટ પેઠે મુગા મુગા પડ્યા રહીયે–અરે, એ સર્વ વખત એ લોકોના, આ જુલમી સત્તાના પગચુમતા, એક કરગરતા ગુલામની સ્થિતિમા રહેવાનુ પસદ કરતા પડ્યા રહીયે–એ પણ દહાડો–પરતત્રતા, પરતત્રતા–પરતત્ર પ્રજાની બીજી શી સ્થિતિ હોય ?–અરે, આ ભયકર સ્થિતિ–તેમા વળી આ નવો જુલમ અરે આ ધિક્કારપાત્ર લગ્ન–ઓ ઈશ્વર, આ તું કેમ સહન કરે છે ? આ નિંદ્ય અપમાનભર્યા તિરસ્કારયુક્ત લગ્ન સ્વીકારૂં તો મ્હારા જેવો નાયક બીજો કોણ ?"

"મુધોજી, દયા ખાતર !" ગદ્‌ગદ્ કંઠે માતાએ કહ્યું મુધોજી તેની પાસે બેસી ગયો, તેના ખોળાપર માથુ મુકયુ અને પોતાના હાથમા મુખ રાખતો બાળક પેઠે નિસાસા નાખતો બોલ્યો —

"ક્ષમા, ક્ષમા માતા—મ્હારાથી એ નહી બને—મોત આવે તે બ્હેતર પણ મ્હારાથી નહી બને"

તેના માથાપર તે પ્રેમથી હાથ ફેરવવા લાગી તેના ચક્ષુમાંથી ન ખાળી શકાયાથી તેના ઉષ્ણ પડી ગયેલા—સુકાયેલા પણ ગૌરવર્ણા ગાલોપર ટપકવા લાગ્યા. તે કાંઈ બોલી શકી નહી જરા શાન્ત થતા મુવોજી ધીમેથી બોલ્યા—"માતા, વિચાર કરો અત્યારે આવે વખતે આપણે આ પગલાથી આપણા ઘરમા હાવે કરી એક જાસુસને શું દાખલ કરતા નથી? કેટલું બધું ભય છે? આ કટોકટીને સમયે જે વખતે આપણે આટલું બધું જોખમ ખેડીયે તે વખતે મહારાજ "

"ચૂપ, મુવોજી નાદાન!" ધીમેથી પણ જોરથી સાવિત્રીબાઈ બોલી ઉઠી—પોતાનો પાતળો શ્વેત હાથ પુત્રના મુખ પર જોરથી દાબ્યો "આ દિવસોમા આ દિવાલે પણ કાન હોય છે" એમ ગભરાતી બોલી

"માતા, વ્હાલી માતા, ડરો નહી અહીં કોઈ સાંભળે એમ નથી" મુવોજી ગંભીરતાથી પણ વળી ધીમે સાદે હવે બોલવા લાગ્યો—"માતા, આ બાદશાહની પુત્રી અને આપણી વહુ! શું લાગ ન લાગે? એ એના પિતાની જેમ આપણા કુટુમ્બના એકેએકને ધિક્કારે છે અરે, આ આપણા આખા પ્રદેશનો નાશ થઈ ગયેલો જોવા ઈંતેજાર છે અરેરે, મને પણ ભય લાગ્યા કરે છે કે આપણી દરેક હિલચાલપર તે નજર રાખે છે, અને પોતાના ક્રૂર, જુલ્મી પિતાને છુપી રીતે સર્વ હીલચાલની ખબરો મોકલે છે; અને આપણને પરતંત્રતાની જુસરી નાખવા—કચરી નાખવાના દરેક ઉપાયો ગુપ્ત રીતે તે યોજે છે—આ સ્થિતિમા રહેવું એ જાતનું સંસારસુખ—માતા! શું એ નર્કાવસ્થા નથી? એ કરતા તો મોત ભલું!"

"પણ તું શું કરી શકીશ, મુવોજી?" માતાએ અતિ દુ:ખના નિ:શ્વાસ નાખતા કહ્યું મુવોજી ઉઠ્યો પોતાની લજામણી આંખમાં આવેલા અશ્રુ લુછ્યા અને બોલ્યો—"મા મને વિચાર કરવા દ્યો પિતા મને સાંજ પહેલા બોલાવવાના નથી તે વખતે મુખ બતાવવું જ છે અરેરે, પિતાજી આવા સગદીન કેમ થયા? અને પોતાના પુત્રને આ ધિક્કારપાત્ર ગુલામી બાઝારમા વેચતા એમણે કેમ વિચાર ન કર્યો?"

"એ શું કરે? સંભાજીને ખુદ આ લફંગ વળગાડ્યું શાહીફરમાન નામ પોતાના શાહુને ન હુકમ કર્યો અને તેની અવજ્ઞા કરવાથી આપણને સર્વને મારીને સ્વાધીન કરવાની ધમકી સુદ્ધા આપી ત્યાં ન સાથેનું પુરાણું વેર ભુલી જઈ સખ્ય કરવા ફરમાવી બેઉનો મેળાપ કરાવ્યો" દયાર્દ્ર મુદ્રાથી સાવિત્રીબાઈએ ઉત્તર આપ્યો.

"અરેરે, આ અપમાન આ ઉપમર્દ અને હમેશના દુ:ખમા દિવસો કાઢવા કરતા તો ભગભગતી આગમાં બળી મરવું સારૂં હાય, પરતન્ત્રતાએ ત્હારા પ્રતાપ એક ગુલામ આપણામા રોપ્યો? આપણા વ્યવહારમા—ઘરસંસારમા પણ તેમની દખલ આપણે શિર નમાવી તેમની આજ્ઞા માથે ચઢાવવી! હાય—પણ આજ મ્હોટાભાઈ કેમ દેખાતા નથી? તમને મળ્યા છે?

"ના તે તો તુ જાણે છેના પરતા રામ છે "

" હા, છે તો તેના જ શુ કહીયે ? બેફિકર નિરાંત, મોજશોખ એશ આરામમા મશગુલ—ગઇ રાતે આ સામેની ધર્મશાળામા કેટલાક મુસલમાન અમલદારો મળ્યા હતા મોજશોખ ઉડાવતા હતા—દારૂની મસ્તી—આપણા ભાઇસાહેબ પણ ત્યા હતા—મોડી રાતસુધી રહ્યા હતા, ખુબ દારૂની ધૂમ અને જુગાર ચાલ્યુ—અને બાઇરાત પણ "આટલુ કહી તિરસ્કાર પૂર્વક તે જરા હસ્યો.

" હું જાણુ છુ, હું જાણુ છુ બાજીની વાત જ ન કરો તે તો તેના પિતાનો પુત્ર છે અને તુ મ્હારો છે જો તુ જે કાંઇ કરે તે પૂર્ણ વિચાર કરી, મને દુ:ખ-ચિંતા ન થાય એમ કરજે અવિચારી પગલુ ભરતો નહી " એમ કહી માતાએ બે હાથ લંબાવ્યા અને હાથમા પુત્રનું માથુ પકડી તેના મસ્તકપર ચુંબન કર્યું

" માતા, તુ બેફિકર રહે હું જે કરીશ તે પૂર્ણ વિચાર કરીને જ કરીશ "

" પણ તું કાંઇપણ ઉતાવળભરેલુ કરતો નહી જે કાંઇ કરે તે મ્હારી સલાહ લઇને જ કરજે "

" હા માતા, પહેલા તો મ્હારા હૃદયને પુછીશ " ઘણે ધીમેથી બોલવા લાગ્યા —" શિવાજી મહારાજની પ્રથમ સલાહ લઇશ ઇશ્વર પછી શ્રીરોહિડેશ્વર પછીના મ્હારા સર્વ વિચારો તેમને માટે —આ ઉદ્ગારો માટે છે મ્હારી સર્વ ભક્તિ તેમને માટે છે તેમણે જે પવિત્ર ઝુંડો ઉપાડ્યો છે સ્વરાજ્યમાટે જે રણયજ્ઞ આરંભ્યો છે, તેમા જરૂર પૂર્ણ યશ આવશે જ વખત આવી પહોંચ્યો છે માતા, આપણો વખત આવ્યો છે મ્હારો અંતરાત્મા કહે છે અમારી છેલ્લી નહેનત સફળ થઇ છે આજ આ રાહે મા ભમો માણસો જોઇએ તે વખતે હથીયાર ઉઠાવવા એક પગે તૈયાર છે આવે વખતે આ ભયંકર લગ્નનો વિચાર કેમ કરી શકુ ? આ ભયંકર જુલમને હું મ્હારૂં માથુ કેમ નમાવુ ? હું મ્હારૂં માથુ શિવ મહારાજને નમાવુ અને તેમના પવિત્ર ચરણોનો સેવક થઇ રહું છુ, કે,કદાપિ પણ હું આ બાદશાહની પુત્રીને પરણનાર નથી, મને આ મહાન શિવાજી રાજામાટે મ્હારા પવિત્ર દેશમાટે—પરતંત્રતાની બેડીથી જકડાયલી મ્હારી પવિત્ર ભૂમિમાટે મ્હારે જીવન કાઢવાનુ છે અને મ્હારા તન મન ધન સર્વ એ મહાન કાર્યમા હું અર્પુ છુ અને મોગલ બાદશાહની ગુલામગીરીની બેડી હું પહેરીશ નહી માતા હું રજા લઉ છુ—" એમ કહેતા માતાને પ્રણામ કરી એકદમ ચાલતો થયો તેને બોલાવ્યો પણ તે પાછો આવ્યો નહી, ઉતાવળે નીકળી ગયો, તે ગયો—હાંફળી ફાંફળી થતી માતા તેની પૂઠે બહાર આવી, પણ તેનો પત્તો ન મળ્યો તે તેના ખંડમાં ગઇ તો ત્યા એ ન મળે, પણ ફક્ત ખાનાપર એક ચીઠી પડી હતી તે લીધી, ઉઘાડી, વાચી તો સુધોજીના અક્ષર વાંચતા ચમકી તેના હોશ કોશ ઉડી ગયા તે પત્ર સુધોજીએ પિતાપર લખ્યો હતો —

" આ બિજાપુરી જુલમીઓના પગ ચાટવા જેટલુ બીજાને શોધી કાઢજો હું તે કરી શકુ તેમ નથી— તે ખૂની બાદશાહના તખ્તના બાદશાહની પુત્રીને હું પરણી શકીશ નહી. આપની આજ્ઞા અમાન્ય કરી હું આપના આશ્રય હેઠળ આ ઘરમા રહી શકતો નથી તે માટે ક્ષમા કરશો "

આનંદમાં આવતાં કાન્હોજી બોલ્યો—" બાઇ, બાઇ ! હારે કર્યો ઉપકાર, તેં આપણુ સૌને બચાવ્યા. તુ ખરેખર મ્હારા કુળ દીપક, તેની કાળજી કરતો નહી. આવસે મુધોજીને હજુ જોયો નથી લગ્ન મ્હારા પુત્ર સાથે કરવા એમ સર્જખાને ફરમાવ્યું છે—મુધોજી કે બાઇ એ નામ પાયુ નથી મે મુધોજીને નકળ કર્યો હતો—અને ફેરવ્યુ હતુ, પણ હવે ફક્ત અહીંનુ કાંઈ આવસે તમજાતી સહજ, તે કામ મ્હારૂં—બાઇ, તુ મ્હારો ખરો પુત્ર છે."

"પિતાજી, હવે વેળા વીતી જાય છે વનો સજી આ આપો."

"હા, પુત્ર, જેનો આજ સૂર્ય મુધોજી ઉદય થયો ! કાન્હેરી ચાલો નદી—જો આવે તો તેના આ ઉકળતા પગતાં મારે હું હવે જાઉં કરીશ જા, હું પણ હારી માતાને જઈ આ આનંદના સમાચાર આપું છું.

ઉષા—" સ્વરાજ્ય-પ્રતિજ્ઞા "



સમાલોચક,] પોતાના હાથમાંથી બહુ મૂલ્યવાન મુદ્રિકા આપતા મો ગો—પૃ ૬૮૫ [ડીસેમ્બર, ઈ સ ૧૯૧૯

[ચિત્ર ૧૭—રા રવિશંકર રાવળ] [કૉપીરાઈટ



પુસ્તક ૨૪ મું,] ડીસેમ્બર, ઈ. સ. ૧૯૧૯ [અંક ૧૨.

પ્રાસંગિક વિચાર.

લેખક—રા. રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

૧. હિન્દી રાજકીય સુધારાનું નવું બીજ

ચાલુ ડીસેમ્બર માસની તા. ૩ જી, ૪ થી અને ૫ મીએ ઇંગ્લાંડની લોકશાસક પ્રતિનિધિ સભા-હાઉસ ઑફ કૉમન્સ-માં હિન્દને સ્વરાજ્યના માર્ગ ભણી જનારો એક નવો ખરડો હિન્દખાતાના મુખ્ય મંત્રી મિ. મોન્ટેગુએ રજુ કર્યો હતો. આ ખરડો તૈયાર કરવા પહેલાં જોઇન્ટ કમિટી પાસે હિન્દના અનેક દેશસેવકોએ, હિન્દી સરકારના કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ અને એવા બીજા અગ્રગણ્ય ગૃહસ્થોએ પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા હતા. હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ્ એટલે ઇન્ડીયન નેશનલ કૉંગ્રેસ તરફથી મોકલવામાં આવેલા મુખ્ય પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત હિન્દની હોમરૂલ લીગોના સભ્યો અને મોડરેટ એટલે વિનિતપક્ષના કેટલાક આગેવાન સભાસદો અને મુસલમાન અગ્રેસરો એ સર્વ ભાઇઓ હિન્દના હક્કો સ્પષ્ટ કરવા જોઇન્ટ કમિટિ પાસે ગયા હતા. હિન્દી જનસમાજ સમસ્તે આ સર્વ દેશસેવકોનો ઉપકાર તો માનવો જ જોઇએ. આમ આ સર્વ જનોની સાક્ષી પુરી થતાં ઉપરાંત તારીખોએ પ્રધાનજી મિ. મોન્ટેગુએ જે ખરડો રજુ કર્યો તે હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાંથી તો પસાર થઇ ગયો. કેટલાક બાજુઓમાંથી કોઇક કોઇક જનો તરફથી આ ખરડામાં સારા સારા સુધારા કરવા કેટલીક સૂચનાઓ થઇ હતી. કેટલીક સૂચનાઓ ખરડામાં આમેજ કરવામાં આવી હોત તો જે હિન્દીજનોએ પોતાનાં રક્ત પાણી જનોને માટે જ રેડ્યાં છે તેમને અને તેમની માતૃભૂમિનાં સંતાનોને વધારે સંતોષ મળી શકત પરંતુ એ સઘ

નથી એ ખરે જ ખેદની કથા છે હિન્દના હ્રદયને પુરો સતોષ મળવાને હજી વખત છે એવુ સ્વાભાવિક રીતે લાગી જાય છે અધીરાઈનો આરોપ હિન્દીજનોમાના કેટલાક પોતાના જ ભાઈઓઉપર મુકીને સરકાર તરફનો તેમનો પક્ષપાત વધારે ઢોળી પાડે છે હજી સરકારી અમલદારોના વર્ગની દેદિપ્યમાન મોહિનીઓના પાશમાથી એ મુક્ત થઈ શક્તા નથી એ ખેદનો વિષય છે અધિરાઈ જેને આમ કહેવામા આવે છે તે અંતરથી બળતા અને આગથી ભભુકતા દારુણ દુખની બ્હારની વૃત્તિનુ બીજુ રૂપ છે અને આ ખરડા તેના બધાયે સારા અને ઉપયોગી અંગ સાથે પણ હિન્દીજનોને સતોષ જ આપી શકે એમ નથી એવુ કહેવામા અમ્હે પાપ માનતા નથી સત્યાગ્રહને આહવાન અને સત્યાગ્રહમા પ્રમુત્વને જોતા । અમ્હારા સત્યવચનનો તિરસ્કાર નહિ કર એવી અમ્હને આશા છે મન્ત્રી મિ મોન્ટેગુએ આ ખરડા રજુ કરી મજુર કરાવતા અથાગ પરિશ્રમ લીધો છે એ તો નિર્વિવાદ છે અને એ મહાપુરુષ કેવા સંજોગોમા અને કેટકેટલી વિટમ્બણાઓ સામે થઈને પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ આમ એક નિષ્ણાત રાજપુરુષ તરિકે સાધી છે એની અમ્હે કલ્પના કરી શકીએ છીએ અને હિન્દ અને હિન્દીજનો માટે આટલો સદ્ભાવ અને આટલો વિલક્ષણ ઉત્સાહ દર્શાવનાર મિ મોન્ટેગુનો અમ્હે તો કેવળ ઉપકાર જ માનીએ છીએ આ મહાપુરુષ દેવ નથી પણ સાધારણ મનુષ્ય તરિકે પ્રજાની સેવામા આનન્દ માનનાર મહાજન છે અને એ મહાજનની મહાસેવાના બદલામા હિન્દ ત્હેમના પ્રતિ ઉપકાર વૃત્તિ બતાવે એ મ્હોટી વાત નથી જોઈન્ટ કમિટિએ પોતાનો કાર્યભાર પુરો કરી જે સ્વરૂપમા આ ખરડો તૈયાર કર્યો હતો તે જ સ્વરૂપમા હાઉસ ઑફ કૉમન્સમા તે મજુર થયો છે અને હવે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સમાથી પસાર થતા સમ્રાટ્શ્રીની અંતિમ સહિ કરાવવા જશે એ મહોર થતા આ ખરડો કાયદો થશે નાતાલ શરૂ થતા પહેલા આ સર્વ કાર્ય આટોપી દેવાની વ્યવસ્થા મિ મોન્ટેગુએ કરી છે ઉપરાંત એવી ઉમેદ દર્શાવી છે કે ૧૯૨૦ ના આવતા નવેમ્બર માસમા નવી ચુટણીઓ, કરી ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરીમા નવા કાયદા પ્રમાણે નવી ધારાસભાઓની બેઠક ભરવી આ વ્યવસ્થાને આમ આટલી ત્વરાથી અમલમા મુકવાની ઈચ્છા ખરે જ સ્તુત્ય છે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સમા જ્યારે ખરડો રજુ થશે ત્યારે પણ લગભગ આજ જ સ્થિતિમા એ રહેશે એવુ અમ્હારૂ માનવુ છે રજુ થયેલા સારા સુધારાઓમા એક એ હતો કે સર્વ પ્રાંતોમા ન્યાય, કાર્ય અને પોલીસ સિવાયના બધા ખાતા પ્રજાના હસ્તમા મુકવા પરન્તુ એ થવા જેવુ હતુ તે ન થયુ એટલુ જ નહિ પણ મિ સ્પૉટ જેવાએ મુંબાઈને માટે પણ છેવટે આ વ્યવસ્થા સ્વીકારવાની સૂચના કરી હતી તે પણ સ્વીકારાઈ નથી અને મિ મોન્ટેગુએ જવાબ દીધો કે 'જો મુંબાઈને આ ખાતા સોપાય તો મદ્રાસ વિગેરે બીજા પ્રાન્તોને શા માટે ના સોપવા? પરન્તુ મુંબાઈએ ગ્રામ્ય મતદારોની બાબતમા જોઈએ તેટલી પ્રગતિ કરી નથી!' મુંબાઈ ઈલાકાને કેવુ સારૂ સર્ટિફિકેટ! ગ્રામ્ય મતદાર મંડલે મુંબાઈમા ગણો કે બીજે ગણો ત્યા સર્વ સ્થળે આમ જનતા જેવી જોઈએ તેવી પ્રગતિ ના કરી હોય તેને માટે પ્રત્યક્ષ રીતે સરકાર જ જવાબદાર છે અમ્હારે કહેવુ જોઈએ કે આવી સૂચનાઓના જે રદિઆ મન્ત્રીજીએ આપ્યા

તે મેમ્ને ગજો ઉત્તરે એના નથી ખરી વાત છે કે પ્રાંતોની વ્યવસ્થામાં લોકોને વધારે હક આપવામાં આવ્યા છે, પણ ત્યારે ગવર્નર સાહેબોની સત્તા વધારવામાં આવી છે ચુંટ ણીનુ તત્ર વિશાળ કરવામાં આવ્યુ છે, પ્રજાનોની સખ્યામાં પણ લોકોના પ્રતિનિધિઓનુ તત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યુ છે અને પ્રમાણમાં લોકશાસક વ્યવસ્થા કીક પ્રમાણમાં સ્વીકાર ઈ છે

આમ પ્રાંતોમાં જ્યારે સ્વરાજ્યના સિદ્ધાન્તોને ઠીક પ્રમાણમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા છે ત્યારે વડી ધારાસભામાં ચુંટણીનું તત્ર વિશાળ કર્યા સિવાય બીજા સગીન સુધારા કોઈ જ થી અને સીમલાની સરકાર તો હાલની માફક જ નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવશે એ નિર્વિવાદ હિન્દી સરકારના બધારણમાં કે તેને સુપ્રત કરાયલી સત્તામાં કોઈ જાતનો ઘટાડો કરવો વાજબી નથી એવુ મિ મોન્ટેગુ અને લોર્ડ માને છે જો કે ગવર્નર જનરલના કારોબારી ીી મડળમાં ઓછામાં ઓછા બે સભ્યો હિન્દીઓ હોવા જોઈએ એવી કેટલીક કલમો ખલ કરવામાં આવી છે પરંતુ એકંદર રીતે જોતાં આ કાયદાથી પ્રજાને જોઈએ તેટલો તોષ મળ્યો નથી હિન્દની મોઘી સેવાના ફળની આશા આમ ઘણી સસ્તી રીતે થતી ઈને એક સાચો હિન્દી જન નિરાશ થાય તો એમાં આશ્ચર્ય કશુ જ નથી પણ હિં માં કતાનુ પૌરુષ નથી અને આપણે પરમાર્થ નથી કે નથી ઉચ્ચ ચારિત્ર ત્યાં આવી દીનદશા ટવી સમય ચાલ રહે તેમાં ખોડ જ છે હાલ દેશમસ્તના પરમહિતની વાતો વિચા માં આ હ ભાવના ઉડાણમાં ઉતા વાતા પારો આપણે શરૂ જ કરીએ છીએ દેશના અગ્ર ગણ્ય નાયકોના દેશભક્તથી માંગીને ઉત્થાન કરતા નવજુવાન દેશપ્રેમીઓમાં પોતાનો જ કો ખરો માની બેસવાની ટેવ આવી પડી છે તે ઘણા ન ફળ આપણા દેશે અત્યારે તો ભ ચાખવા પડે છે પરસ્પરના મતભેદને ભુલાવા નથી કે એ ભુલવામાં સમાયેલ મહા ઉપને સમજવાની શક્તિ નથી સમાજ વ્યવસ્થાની માફક જ રાજકીય જીવન ઘણા ાગે ક્તિઓના હૃદય ઉપર ભિન્ન થઈ જઈ પરત ર થઈ બેઠા છે એ દુખનો વિષય છે પુરુષાર્થના મ ભાવમાં અવિશ્રાંત શ્રદ્ધા રાખનાર મહાન દેશભક્તો આજ જુદો ચોતરો જમાવી બેઠા છે મહાજનોનો આ પરમાર્થ નથી સૂચવતો પણ નિર્મનના સૂચવે છે અમે આશા રાખીએ કે આગામી રાષ્ટ્રીય પરિષદના સમારભમાં વિનીત પક્ષના મહાન અગ્રેસરો જરૂર આપણે અગ્રેસરો આ મહાન સમારભ જે જ સ્વાગત બતાવે ભારત અને માથી વરસથી દેશના પરગામીભાઈઓને આશ્વાસન આપવા જરૂર આ મહાન દેશભક્તો ની નેતાઓની આશા છે એ વિના ઉન્નતિ થી એ સર્વ આધારવાળુ નાટકનુ મહત્વ રહેતું બની જાય છે આમ એક તરફથી મિ મોન્ટેગુએ નવો કાયદો નવી રીતે હિન્દને ણો છે બાકી ધારાસભાઓમાં પ્રજાપક્ષે સહકાર કરવાનો છે અને હિન્દની એ વાત દર ણાની છે તે શ બની જવાને હા, ખરૂ છે કે આ કાયદાથી દેશના એક મહા મહાગ ઊભો અસતોષ જ છે એટલે સમારભમાં એ સ્વામી ઘણા અને કયાને વધારે પાના પક્ષ

વાગમાળો છોડવામાં આવશે પણ એમ મતભેદના બ્હાનાથી સમારંભમાં જવું ઈદિ એ અર્થ નથી આ ભાઈઓ જે કંઈ તેને જણાય છે તે પ્રમાણે નવા કાયદાથી પોતાનો મત જાહેર કરશે તો તેમાં વાંધો શો છે? સમાજને ત્હેમના વિચાર જાણવા સમજવાની લાગી જ મળશે પણ આમ અમ્હારૂં માનવું છે કે જો આમ 'મતભેદ' મતભેદને નામેમાંથી દૂર રહેવા પક્ષોએ એકઠા નહી કામ કર્યું હોત તો જરૂર નવો કાયદો ઘણું વધારે આપત પણ થનાર થઈ ગઈ ભુલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો અને હવે એક થાવ પ્રભુ! ખાતર-દેશને ખાતર-ભુખે મરતા ત્રસ્ત હજારો અને લાખો હિન્દીજનોના કલ્યાણ અર્થ એક થાવ! અમ્હારો તો આ સર્વ અભિપ્રાય છે અને દેશના કલ્યાણનો સાધક છે અસ્તુ.

હિન્દ આમ આ કાયદો મેળવી શક્યું તેથી આશા છે કે હજી પણ તેમાં આવશ્યક મનોવાંછિત સુધારો થશે પણ તેમ ના થયું તો? એ પ્રશ્ન છે તો ઉત્તર એ છે કે અમ્હે ઉપર કહ્યું તે એ વખત જલદીથી પામે આવે માટે-દેશના કલ્યાણના વિચારને પ્રાધાન્ય આપી-એક થાવ આટલા પછી પણ હિન્દના મુખ્ય મંત્રી મિ. મોન્ટેગુ અને હિન્દીજનના સિન્હાની પરમ સેવા માટે ત્હેમને ધન્યવાદ આપતા આપણે તેમનો ઉપકાર માનીશું લૉર્ડ સિન્હા જેવા નરરત્ન વિદ્વાન્ અને લક્ષ્મીમાં જ રહેનારાના આ સ્વાર્થત્યાગ માટે આપણે જરૂર મગરૂર થવું જોઈએ પ્રભુ! આ મહાન્ હિન્દીજનને હિન્દની કલ્યાણકારક પ્રવૃત્તિઓમાં ઘુમવા દીર્ઘાયુષ્ય આપો અગ્રગણ્ય તેત્રીસ કરોડ હિન્દીઓને પોતાના દેશની સુવ્યવસ્થા કરવાના અમૂલ્ય સાધન આપી ત્હેમના કાર્યમાં ત્હેમને વિજયમાળા આરોપજો પ્રભુ! એ દિન ક્યારે આવશે? જેમ ધાનવાળી બાગની કતલ ફરી આ દેશમાં કરવા કોઈ હિમ્મત તો શું ભીડી શકે પણ એ વિચાર સુદ્ધાં પણ ના કરી શકે એવી સર્વોપરિ સત્તા હિન્દીજનોના હાથમાં ક્યારે આવશે?

૨. સુલેહની ઉજવણી અને હિન્દ

નિર્બળ અને ન્હાની પ્રજાઓના સંરક્ષણાર્થે યુરોપનું મહાયુદ્ધ આજથી લગભગ સાડા પાંચ વર્ષ પૂર્વે યુરોપની પ્રજામાં ભભુકી ઉઠ્યું હતું અને મિત્ર રાજ્યોમાંના ઘણાં રાજ્યો રાજ્યકારભારીઓ મુક્ત કંઠે કહેતા હતા કે આ યુદ્ધ સ્વતંત્રતા અને મુક્તિને અર્થે છે જુલમની અને અન્યાયની સામે છે અને આ યુદ્ધના પરિણામે જગતમાં ચિરંજીવ શાન્તિ પ્રસરશે આમ શરૂઆતના મિષ્ટ મોહક વાક્યો પાણીના મૂલે વ્હેંચાતા હતા સમય તે વખતે એ હતો કે આ વાક્યોમાં અને મિષ્ટ વાણીમાં સત્યાસત્યનું નિરીક્ષણ કરવાનો કોઈને અવકાશ પણ ન હતો-એમાં હૃદયથી સર્વએ વિશ્વાસ મુક્યો હતો કોઈએ સ્વપ્ન પણ કર્યું ન હતું યુદ્ધ પુરું થતા આ મિત્રરાજ્યોની યુદ્ધ દૃષ્ટિમાં પારકા રાજ્ય હોઈઆ કરી જવાની વાનચ પ્રવેશ કરશે જર્મનીના પ્રચંડ વેગસ્હામે આપણો બચાવ જ કરવાની જરૂર પ્રથમ જોવાઈ હતી એટલે અન્યથા વિચાર કોઈને સ્ફુર્યો ન હતો યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી તરત જ આ લોભવૃત્તિના ચ્હાડ વ્હાના જણાયા પ્રત્યેક યુરોપી રાજ્યે પોતાની રાજ્યસત્તા કેમ વિસ્તાર પામે એ તરફ તદ

દૃષ્ટિ રાખી તુર્કસ્તાનો—તુર્કોને જર્મનિના પક્ષમા જતા માટે શિક્ષા કરવાની સૂચના સાથે એનો સત્તા તોડી નાખી ન્હાના ન્હાના રાજ્યોમા એ દેશો ન્હેંચી નાખવાની વાતો ચાલે છે. જગતની મહાપ્રજાઓમા મુસલમાનભાઈઓનુ પ્રમાણ મ્હોટુ છે. હિન્દમા પણ એટલુ વસાણ છે. આ પ્રશ્ને હિન્દના મુસલમાનબન્ધુઓને જાગૃત કર્યા. નામદાર બ્રિટીશ શહેનશાહતની પ્રજા તરિકે એમણે અરજીઓ કરી પણ સંતોષ કારક ઉત્તર મળ્યા નહિ તો ખાઈ ઈ બ્રિટીશ રાજ્યાધિકારીઓની મનોવૃત્તિ બ નાતી પણ લાગી ત્યા સુનેહની ઉજવણી કરવાનુ હિન્દ રાજ્યે કહ્યુ. પણ શાન્તિ છે ક્યા? સુનેહ શી અને વાત શી? હિન્દમા તો અશાન્ત ... છે. સુનેહ છે ક્યા? મુસલમાન બન્ધુઓ ખિલાફતના પ્રશ્નનુ નિરાકરણ થતા સુધી તદ્દન અસ્વસ્થ-અશાન્ત અને દૂભાયલા છે. હિન્દુભાઈઓએ એમને પોતાની બાંહ આપી છે. એકદેશ ... હિન્દના આ બે ભાગો—એક માતાના સ્તનો ધાવેલા બે બાળકો—એક શરીરના બે હાથ અને જમણા હાથો એમ ... બીજા દુખી એ સ્થિતિ ઉભી થઈ ત્યા કોઈએ પજાબની ભયગ્રસ્ત ... કરી શાને લાવનારને સખ્ત યોગ્ય શિક્ષા કરવાનો પણ ઉપદેશ કરવા માડ્યો. વળી અન્યા ... થી કેદમા સબડતા અનેક હિન્દીજનોને મુક્તિ મળી નથી વિગેરે કારણોથી-હિન્દમા શાન્તિ નથી એ સિદ્ધ કરવા માડ્યુ ત્યા મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધીએ પોતાનો ... ગર્જ્યો એટલે કશુ બાકી રહ્યુ નથી. ... સત્ ... સુનેહની ઉજવણીને ... દુઃખની-શોકની અને મૃત્યુની ઉજવણી થઇ સુલેહના શુભ ચિન્હોને ... શોકની ઉંડી છાયાઓ બધે જણાવા માડી પરિણામે તા ૧૩ થી ૧૬ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૯ સુધી હિન્દે એક અવાજે સભાઓ ... કે હિન્દમા શાન્તિ કે સુનેહ નથી પણ પ્રજા અશાન્ત ... દુખી છે. રાજના કહેણનો માનપૂર્વક આમ અસ્વીકાર થયો. જે દેશના અધિકારીઓ અને પ્રજાજનો વચ્ચે આમ હરહમેશ વિરોધ ... કરે તે દેશની શી ... સહમજી? જ્યા પ્રજા હમેશા અશાન્ત રહે છે ત્યા રાજ્યકારભાર કેટલી શાન્તિથી ચાલી શકે? આ પ્રશ્ન ગંભીર અને વિચારવા યોગ્ય નથી શુ? હિન્દે આ વખતે દર્શાવેલ ... અને એમને માટે આપણે બેશક જ અભિમાન લઈશુ, બાકી ઈંગ્લાન્ડ કે આવા પ્રસગો દેશના ... જેમ ... તેમ ઓછા જ જન્મે એવી રાજનીતિ અખત્યાર કરવાની જરૂર અધિકારીઓ જોગે.

૩. હંટર કમિટિ શા માટે છે?—કૉંગ્રેસ કમિટિએ ધારણ કરેલી નીતિ વ્યાજબી હતી?

આ પ્રશ્નો દેશના ... ઉપયોગી છે તે કરતા સવિશેષ તેના ભવિષ્યના ... ઉપયોગી છે. ... ની મહાકતનથી હિન્દીજનોના જનહિત પર ... ... રસ્તો ... અને ... પર-... ... અતિ શય ... પજાબમા ... ... જે ... ... હતી તેનો કે ત્યાના અમલદારોએ જે ... અને ક્રોધ ... ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો તે બન્ને પક્ષમાંથી કોણ વધારે ... નથી એની ... ન્યાય આપવાનુ અત્યારે અહિં સ્થાન નથી ... સ્થિતિમા તો ... સ્પષ્ટ થઇ ગઇ છે કે જેમાં

જાત છે, અને જેમને આંખ છે અને જેમને પ્રભુએ બુદ્ધિ આપી છે તે સૌ જનો શું ટકશે—ટક્યું છે અને કોણ નથી તેની આંકણી કરી જ શકતા હશે. આ એપ્રીલના ભયંકર તોફાન ૧૮૫૭ ના બળવા પછીના સાઠ વર્ષમાં હિન્દે કદિ ના અનુભવેલા એવા ગંભીર હતા. હિન્દના અધિકારીઓના મન એટલા દુર્બલ છે કે કાગના કાકામાં સિંહની ગર્જ સાંભળે છે, બુદ્ધિ એટલી ક્ષીણ થઈ છે કે પ્રાતઃકાળને સંધ્યાકાળ દેખે છે, અને એના જ પરિણામે આ સૌ તોફાન થયાં. આ તોફાનમાં એમને મહા મ્હોટો રાજ્યપ્રપંચ જણાયો—મહા મ્હોટો બળવો જણાયો અને નિઃશસ્ત્ર પ્રજા સ્હામે વીસમી સદીની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધના પરિણામરૂપ ભયંકર શસ્ત્રો સજી દારુણ યુદ્ધ માંડ્યું. નિઃશસ્ત્ર પ્રજાનો એક મ્હોટો સમૂહ પરલોક પામ્યો. દેશમાં હાહાકાર અને ત્રાસ વર્ત્યો—દેશમાં અનેક જુલમ થયા—એ જુલમમાં ન્યાય જોવાયો. આ ઉત્પાતના સમાચાર બહુ જ થોડા અંશમાં ઇંગ્લાંડ પહોંચ્યા. ઇંગ્લાંડના અંગ્રેજ બન્ધુઓમાં આ થોડા અંશના સમાચારે ઉલ્કાપાત કર્યો. હિન્દના જનોએ પોતાના ક્રોધનો તેમાં સૂર પૂર્યો. અને મંત્રીજી—મોન્ટેગુને આ તોફાનના મૂળ શોધવા એક સ્વતંત્ર કમિટિ નીમવા સૂચના કરી. મંત્રીજીએ હિન્દના વાઇસરાય સાહેબ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. પરિણામે તોફાન પછી લગભગ સાત મહિને—એપ્રીલ પછી ઑક્ટોબરમાં—આ કમિટિએ પંજાબમાં તપાસ શરુ કરી. કહેવાની જરૂર છે કે આ કમિટિ મ્હોટા પક્ષે તો સરકારી જ હતી અને સરકારની—પક્ષપાતિની હતી. સ્વતંત્ર હતી નહિ. ત્હેની લાગણીઓમાં સદ્ભાગ્યે જે પ્રસિદ્ધ હિન્દીજનો હતા ત્હેમની લોકસેવા અપૂર્વ હતી ત્યારે પ્રમુખ સાહેબ હન્ટર સાહેબ અને બીજા અંગ્રેજ સભ્યોએ સરકારસેવા એટલી જ કુનેહથી કરી છે અને એ ઉપરથી આપણે મ્હેજે સહુમતી રાખી એમ કહીએ કે જો સર ચિમનલાલ કે પંડિત જગતનારાયણ કે સાહેબજાદા સુલતાન અહમદ ખાન કમિટિમાં ના હોત અને ગમે તેવા નાયકાના ન હોત તો અમલદારોએ જે કહ્યું છે તેના ક્હેત પણ પોતાના કૃત્યનું વ્યાજબીપણું વધારે સચોટતાથી રજુ કરત. અસ્તુ. હવે બીજી બાજુથી કૉંગ્રેસના કેટલાક માનવતા સભ્યોએ પોતે જે પુરાવો મેળવ્યો હતો તે કમિટિપાસે રજુ કરવા પહેલાં માગણી કરી કે પંડિત રામભજદત્ત ચૌધરી, લાલા હરકિસનલાલ અને બીજા જે જે લોકનાયકો કે પંજાબીઓને સરકારે કેદ કર્યા છે તે સૌને અથવા કૉંગ્રેસ કમિટિ કહે તેને હતે હન્ટર કમિટિ પાસે રજુ કરવા દેવા જોઇએ. સરકાર અને હન્ટર કમિટિએ આ માગણી સ્હામે વિરોધ દર્શાવ્યો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે લાંબો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. મહાત્મા ગાંધીજી અને પંડિત માલવિયજી તથા પંડિત મોતીલાલ નહેરુએ બહુ પ્રયત્ન કર્યા પણ સરકારી પક્ષે દાદ આપી નહિ. હન્ટર કમિટિએ પણ હાથ ધોઈ નાખ્યા! આ હસ્તપ્રક્ષાલન ક્રિયા એ શું સૂચવે છે? કે હન્ટર કમિટિ સરકારી છે—સરકારના પક્ષની છે—ગવર્નરથી આવી છે કે સર ચિમનલાલ અને પંડિત જગતનારાયણ જેવાઓ પણ આમાં કશું જ કેમ કરી શક્યા નહિ? કમિટિની તપાસ દરમિયાન સરકારી અમલદારો આ હિન્દીસભ્યો તરફ જે ઉછાંછળાપણાના અને ઉદ્ધતાઈ દર્શાવતા, હન્ટરસાહેબ પણ પંડિત જગતનારાયણના પ્રશ્નો ઉપર વારંવાર અંકુશ મૂક્તા

વા તે તુગી સબજેક્ટ કમિટિ સરકારી છે-સરકારના પગની છે ગ્યત ન નથી આ કમિટિમા હિ દીસ્માન મચનાયા નથી પણ દેશની પરમસેવાનો આ અમુ ય લાભ લેવો જોઈએ એ ઉપસ્થિતિથી પ્રેગાહને એમજો જે કાર્ય કર્યું છે તે બેશક ધન્યવાદને પાત્ર છે કમિટિના આ હિન્દી ર લોકસેવાના અમૂ ય પ્રસગ પાસે સ માનવૃત્તિને ઘડીભર તિલાજલિ આપી દીધી ત્યારે આપણે એટને કૉંગ્રેસની કમિટિએ સન્માન વસિને માન આપ્યુ અને લોક મતાના પરમા પ્રસગને બીજા પદે બેસાડ્યા-તિલાજલિ આપી એ કાર્યમા બુદ્ધિનો સદુપયોગ થયો અમ્હારા દઢ અભિપ્રાય એ છે કે કમિટિએ પોતાની સાક્ષી આપવી હતી. પડિત માલનો આ અભિપ્રાય હતો એવો કણુદોપ અમ્હને થયો છે પરન્તુ મહાત્મા ગાધીજીના કથી હટર કમિટિ સમક્ષ હાજરી નહિં આપવાનો ઠરાવ કમિટિએ કર્યો છે અને તેમ વસુનિ ગની હોય તે સામે અમ્હારે કશુ જ કહેવાનુ નથી-કહેવાનુ એટલુ જ છે આના સભ્યોએ ગાધીજીના આગ્રહનો સ્વીકાર કરતા પહેલા દેશના વિચારકોએ જરા સામો વિચાર કરવાની અગત્ય હતી જોઈએ મહાત્મા ગાધીજીના જ આગ્રહથી કમિટિના સભ્યોએ આ પગલુ ભર્યું હોય તો તેથી દેશને ન કપી શકાય તેવુ નુકશાન થયુ છે એમ અમ્હને લાગે છે વિચારમા પરત ત્રતાને સેવવાની વૃત્તિ છાડીને સ્વતત્રતાને સેવાય તો દેશને વધારે લાભ થશે એવુ અમ્હારૂ માનવુ છે અલબત્ત કહેવુ જોઈએ કે મહાત્મા ગાધીજીએ સ્વમાનવૃત્તિ પ્રેરાઈને જ આ પગલુ લીધુ છે, પણ એ નીતિનો અખતિયાર કરવામાં એક ગભીર ભુલ થઈ છે અને મહાન્ જોખમદારીનો વિચાર થઈ શક્યો નથી

ઉલૂક.

લે. ૧ કુમારી નારાયણ ગિરિજાલાલ આચાર્ય, બી એ

ગ૧ ! હે કૌશિક ! આપ મહોન્નના ગુણોથી મુગ્ધ થતો હુ આપનું સ્તવન કરૂં છું પ્રસન્ન હો, પ્રસન્ન હો

આદિ એ અનન્તાગમા અભિન્ન ભૂમણ્ડળની ઝુલીમા ધારણ કરતા હતા, જ્યારે બીજા સત્તામા સ્વન ભૂમણ્ડળમા જ વસતા હતા એમના એ પ્રભાવનુ ગાન અનેક કવિજનોએ કર્યું છે પરન્તુ અરે ! અફસોસ ! શોકની વાત છે કે આપની તરફ તો કોઈનું લક્ષ ય દોરાતું નથી એક બીજાથી તદ્દન ભિન્ન એવા બે જન્મનુ શૌર્ય પરાક્રમ આશ્ચર્ય વર્ણનાર અનેક છે, પરન્તુ એક જ જન્મમા પ્રકટ રહેલુ આપનુ અદ્ભુત આશ્ચર્ય જગતની દૃષ્ટિએ ન આવે તો પણ, હે પ્રભો ! આપના ગુણગણના આગળ કોઈનું મહત્ત્વ કઈપણ લેખામા નથી જગતના આદિ બીજરૂપ અન્ધકારનો આપના હૃદયમણ્ડળમા અહર્નિશ છતાં પણ આપ સ્વરસ પે આ જગતમા નિવાસ કરી રહ્યા છો આપની એ વિલક્ષણ સ્મરણ માત્ર અમને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દે છે

ગરુડપુરાણ-ભાગ ૧-૧ વગેરે ત ખાતે Milton's Chaos જૂ રૂ૦ ૧૦-૧૨૯ નાસદીય સૂક્ત

પૂર્ણ વરિત ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી, એન્ડ કંપની, મુંબાઇ

પંડિત મદનમોહન માલવીય.

લેખક—એક ગુજરાતી, બી એ.,

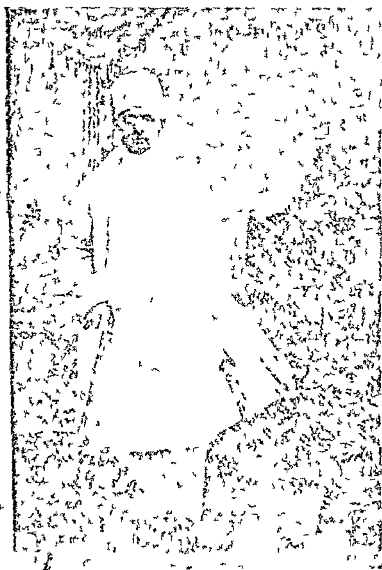
મદ તેહનું નામ અમો આ યો કે ચાલે
જનક દામિની તજી સ જ રણમાં જઈ મ્હાને —નર્મદ

થોડા વખત ઉપર એક પ્રસંગે મેળથી સખાતી ન વર્ગની વચના ઓ જૂની જૂની રીત્ય તાન લગભગ સવા તરૂણ માણસોને એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો હતો કે આપણા દેશના હાલ જે સૌથી શ્રેષ્ઠ અગીઆર માણસો હોય તેમના નામની ટીપ બનાવવી આખરી લગભગ સો ટીપ તૈયાર થઈ તેમાંથી જેઓને સહુથી વધારે મત મળ્યા તેઓને દેશનું શ્રેષ્ઠ માણસો તરીકે (ઉપર લખનારાની દૃષ્ટિએ તો) ગણવા હરકત નથી ઉત્તર આપનારા ઓની યોગ્યતા એકસરખી ન હતી એ ઉપર કહ્યું છે પરંતુ એ જણાવવું જરૂરનું છે કે તેમાં ઓગણ ઓગણચાળીસ આપણી શાળાઓના પદવીધરો હતા અને લગભગ તે બધા બીજા પદવી અભ્યાસ મેળવનારા હતા બાકીના બધા અભણ તો હતા જ પરંતુ તેમાંથી કેટલાકની યોગ્યતા માત્ર ... ધોરણ (ગુજરાતી શાળાનું) પસાર કર્યા કરતાં વિશેષ નહોતી હિન્દુ મુસલમાન બન્ને ટીપ કરવામાં હતા જો કે પત્રોમાં મુસલમાનની સંખ્યા ઓછી હતી હિન્દુઓમાં શ્રેષ્ઠ ... પણ ઘણા હતા જો કે ઉંચી કોમમાં આગેવાની ... પ્રમાણમાં વધારે હતી એકંદર નામો પચીસ લખાયા હતા પણ વધારે મત મળનાર એવા બેતાલીસ નામો જોતાં પણ એટલું સિદ્ધ થાય છે કે આપણો તરફ સર્વદેશી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ... નથી એમ નથી સરકાર સાથે સમતલ રાખનાર તેમ જ અગ્રણીય નેતા તરીકે નામ ... ના માણસોના નામ ઉપરાંત સાહિત્યની બાબતમાં, વેપાર ઉદ્યમમાં કે અન્ય ... બીજાં ... અન્ય ગીત ભાગ ... નામ એ ટીપમાં ... એ સંતોષની વાત છે કે માત્ર ... નામ રાખનારા જ ... સરકારની નોકરી કરી મોટા ... ... આપણામાં ... ની ... ના મોટા નથી ... પણ ... ... પણ ... પીરેવાન, ... વર્ગના પણ પોતાની ... પ્રમાણ ... રીતે ... પ્રમાણ ... ... આ અગીઆરની ... માનનીમાં ... સંતોષ થાય છે એમાંના એક મોટા પુરુષનું ચરિત્ર અહિં આપ્યું છે તે એના ઉદ્દેશની ... વધારે ... ... માનની એ પુરુષની કારકિર્દી અનુપમ છે ... ... શકીશું ... જ્ઞાન મળી શકે.

આપણા લોકોમાં ... ... ઇતિહાસ સાધારણ રીતે ... છે એ ... એમ કહેવું છેક ખોટું નથી કેમકે વર્તમાનકાળ અને ભૂતકાળની વચ્ચે બહુ નિકટનો ... પરન્તુ ભાવિકાળ પોતાની સમક્ષ બનતા બનાવોમાં જ ... છે તે ... ... જૂની ... માં ... નથી એ દેખીતું છે ઇતિહાસ બનતો હોય ... તેનાં જ ...

... (ઇંડિયન ...) ... એમ ... ની ...

મૂકે તે નાટક જેનામા પડે છે તેના જેટલો જ ઊંડો હોવાનો સંભવ છે જેમ એક રસિક, સાગ્રહી નાટક જોઇ આવનાર નાટકનુ વર્ણન બીજાને આપે અને પોતે તેમા ફેરો



પંડિત મદનમોહન માલવીય.

સ અનુભવો ને ગમમતમા ય ક કર તમ પ ુ સાંપ્રા અધ્યાપકને ા ન જુઓ ઇતિહાસ ભિત્રતામા ગર્વીલ ા ીગ ુ થી ીના મારો શિક્ષક પણ પોતે ન ાનના બનાવેલુ એઓએ જોયુ ન ર ચિત્ર ન આપી શ મે વાત ખરી કે ક્યા ા ા, ા ા સ્વા ી શક્તિથી

સારો શિક્ષક કંઈક અંશે ગતમાળનુ ચિત્ર ખડુ કરી શકે છે પરન્તુ મોટે ભાગે તે ઝાખુ જ હોય છે, અને વિદ્યાર્થીને તો તે બહુ ભભભર્યું કે આકર્ષક લાગતુ મુશ્કેલ છે એને બદલે જો આ જમાનામા બનતી હકીકતમાથી જ શિક્ષણ આપવાનુ યોજાય તો બાળકના સમક્ષ તે પોતાથી તથા તેના જીવન સાથે એ હકીકતને ઘાડો સબન્ધ હોવાથી તે તેમને સારૂ લક્ષ આપશે એટલુ જ નહીં પરન્તુ તેમાથી જે જ્ઞાન અને સરકાર મેળવવા જેવા હશે તે તે સારી રીતે ઝીલી શકશે વળી આવી સચોટ રીતે પ્રાપ્ત કરેલા સરકાર ભુસાઈ જવાનો પણ ભય નહીં જ એ પણ યાદ રાખવા જેવુ છે જો આ વિચારશ્રેણી ખરી હોય તો પડિત મદનમોહન વિષેની થોડી માહિતી અત્રે આપવાનુ તે બીજુ કારણ છે, કેમ કે ગયા પાચ વર્ષના ઇતિહાસમા એ પુરૂષે એટલો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે કે તેમાથી અનેક પ્રકારનુ ઉપયોગી શિક્ષણ આપણી ઉછરતી પ્રજાને ઉપલબ્ધ થઈ શકશે આ બે વાત ધ્યાનમા રાખીને એમની જીવનરેખાનુ ચિત્ર આલેખવા યત્ન કર્યો છે

મદનમોહનને પડિત કહેવાનુ કારણ એ છે કે તેમનો જન્મ બ્રાહ્મણ કુટુબમા થયો છે અને તેમના પિતા સારા વિદ્વાન હતા એઓ માલવીય એટલા માટે કહેવાય છે કે તેઓ મૂળ માળવાના વતની હતા હાલ લગભગ ચારસો વર્ષ થયા તો એ કુટુમ્બે માળવા છોડયુ છે અને પ્રયાગજીને પોતાનુ વતન બનાવ્યુ છે પડિત મદનમોહન માલવીયાના પિતા સારા સસ્કૃતના અભ્યાસી અને સાહિત્યરસિક પુરૂષ હતા તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો પણ લખેલા છે. કદાચ એ કારણથી પણ મદનમોહનને પડિતની ઉપાધિ લોક તરફથી પ્રાપ્ત થઈ હશે. પડિત વ્રજનાથની પુરાણી તરીકે સારી ખ્યાતિ હતી અને દરભગા મહારાજા તથા કાશીના રાજાના કુટુબ તરફથી સારા આશ્રય મદનમોહનના પિતાશ્રીને મળતો પડિત વ્રજનાથજીની આર્થિક સ્થિતિ હાલના જમાનામા સારી ન કહેવાય પરતુ એક બ્રાહ્મણને તથા વિદ્વાનો છાજે એવુ સાદુ સરકારી જીવન તેઓ આનન્દથી ગાળી શકતા પડિતજીનુ કુટુબ બહોળુ હતુ અને મદનમોહન એ એમના ત્રીજા પુત્ર છે રસિક વિદ્વાન્ અને સાદા ગૃહસ્થની છાયામાં મોટા થનાર માણસમા જે ગુણો ઝળકી નીકળે તે બધા પડિત મદનમોહનમા નજરે પડે છે

આ પુત્રરત્નની કીર્તિનો કઇક ભાગ પિતા જોઇ શકયા એટલી મોટી વય સુધી પ્રભુએ એમનુ શરીર ટકાવ્યુ એ પણ હર્ષની વાત છે વ્રજનાથજીનુ અવસાન થયુ ત્યાર પહેલા મદનમોહનનુ નામ સયુક્ત પ્રાંતમા તો સારી રીતે જાણીતુ થયુ હતુ અને દેશના એક આગેવાન તરીકે તેમની ગણના થશે એમ સહુને લાગવા માડ્યુ હતુ અહર્નિશક્રમેણ ફરતા આ જગતમા બધા જ જન્મે છે ને જાય છે પરતુ જેના જીવ્યાથી કુટુમ્બ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તે જ ખરા જીવ્યો ગણાય છે એ વાત જો સાચી હોય તો મદનમોહનનુ જીવ્યુ તે ખરૂ જીવ્યુ છે અને એકના પોતાના કુટુબને જ નહી પરતુ આપણા સમસ્ત ભારતને જ ઉપકારક છે સકળ સમાજની સેવા એ જ એમના જીવનનુ સૂત્ર હોય એમ સહુને ખાતરી થતા સમજાતુ બન્યુ છે

પંડિત મદનમોહનનો અભ્યાસ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં શરૂ થયો હતો ત્યાર પછી એમણે અર્વાચીન પદ્ધતિનું શિક્ષણ અંગ્રેજી શાળાદ્વારા પ્રાપ્ત કરવા માંડયું. અલ્હાબાદની અંગ્રેજી શાળામાંથી એઓ મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા અને ત્યાર પછી થોડેક વર્ષમાં તેઓ કલકત્તાની શાળાસ્પીરીના પરીક્ષક થયા. ૧૮૮૪ના અરસામાં આ પ્રમાણે બી. એ.ની ઉપાધિથી વિભૂષિત થયા પછી હું કરું એ પ્રશ્ન એમની સમક્ષ ખડો થયો. કેમ કે એમના પિતાશ્રીને એ ઉંચી કેળવણી આપવા માટે કેટલીક અડચણો ભોગવવી પડી હશે એમ માનવાને કારણ છે. ઘણુંકરીને આ જ કારણોને લીધે મદનમોહને પોતે એમ. એ.નો અભ્યાસ કરવા માંડેલો તે પણ પડતો મૂક્યો અને લગભગ સાત વર્ષ વીતતાં સુધી એઓ એલએલ. બી. ન થઇ શક્યા. એમ છતાં ૧૮૮૪ થી ૧૮૯૧ સુધીનો સમય પંડિતજીએ એવી સારી રીતે ગાળ્યો કે જાણે અજાણતાં જ તે એમની ભાવિ ભારતસેવાઓ માટેનો પાયારૂપ સમય બની રહ્યો.

યજનયાજન, પઠન પાઠન, દાન અને પરિગ્રહ એ બ્રાહ્મણના ષટ્કર્મ ગણાય છે. એક કુલીન બ્રાહ્મણને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યા પછી આ જમાનામાં પઠનપાઠન કરતાં બીજું વિશેષ મોહક શું લાગે? મદનમોહનને પણ પઠનપાઠનની મોહિની લાગી ને એમણે પોતાના નિર્વાહના સાધન તરીકે શિક્ષકનો ઉત્તમ ધંધો બી. એ. થયા પછી થોડા વખતમાં જ સ્વીકાર્યો. દરમાયો તો શિક્ષકની નોકરીમાં આજે ગ્રેજ્યુએટને મળે છે તેથી ખાસ વિશેષ ન હતો પરંતુ તે સમય આજના જેવો ન હતો. શિક્ષકોને તે વેળા સારી સ્વતંત્રતા હતી. શાળાના કામ ઉપરાંત બીજા અનેક નાગરિક જીવનના અંગોમાં તેઓ આનંદે વિચરી શકતા. મદનમોહન પણ પઠનપાઠન શિવાયના વ્યવસાયમાં ફુરસદે જોડાતા. વર્તમાનપત્રોના લખતા. પ્રસંગોપાત સભામાં જઇ ભાષણો આપતા. ટુંકમાં નવજીવનનો જે સ્વાદ પોતે ચાખ્યો હતો તેનો કંઇક અંશ પોતાના મંડળમાં પ્રચાર પામે તો સારૂં એવી શુભ ઇચ્છાથી હમેશાં કાર્ય કરતા હતા. નાણાંની કિંમત કંઇક વધારે અને સ્વાતંત્ર્ય પણ ઠીક ખરૂં તથાપિ શિક્ષક તરીકેની કમાણી છેક સાધારણ અને વિશેષ ઉપજીવિકાની જરૂર તેથી પોતે કેટલાક વખત 'હિન્દુસ્તાન'ના અધિપતિ તરીકે રહ્યા હતા. આ વેળા એ પત્રના માલિક રાજા રામપાલસીંગ હતા. મદન મોહનની સાથે રાજાને કોંગ્રેસના કામ પરત્વે સારૂં ઓળખાણ થયું હતું. એટલે આ પ્રસંગે તો દેશસેવા કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છાથી પંડિતને પોતાને પણ લાભ થયો એમ કહીએ તો ચાલે કેમ કે અધિપતિ તરીકે એમને સારો દરમાયો મળતો. એઓ હજી એલએલ. બી. થયા ન હતા પરંતુ એમની માહેતીથી એમના વખાણ આ વેળા પણ ઘણાં થતાં.

સત્યશોધક માણસનું જીવન કેવું ઘડાય છે! કુટુંબજીવન તથા ગૃહજીવનને પ્રતાપે પંડિતનામાં સંસ્કૃત ભાષા તરફ પ્રીતિ, સનાતન ધર્મ માટે પ્રેમ અને સમાજસેવાની તત્પરતા એ ગુણોએ પ્રચાર કર્યો. અંગ્રેજી કેળવણીએ નવા વિચારનું સિંચન કર્યું, શિક્ષકના કામથી એક પ્રકારની કાર્યકુશળતા અને જ્ઞાન ઉપર આસક્તિ પ્રાપ્ત થઇ. કોંગ્રેસનો ઉદ્ભવ તે એમને એક પ્રકારની રંગભૂમિ થઇ પડી અને પત્રકારનું કામ તે જગતમાં વસતા ભિન્ન ભિન્ન રૂચિના

સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ૧ લો. રૂ ૨-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઇ

લોકોના સમાગમમા આવવાનુ સાધન થઇ ગયુ ૧૮૯૧ માં કાયદાની પદવી લીધા પછી જ્યારે વકાલતનો ધધો શરૂ કરવાનો વિચાર સુઝયો ત્યારે કાગ્રેસની મૂળ સ્થાપનામા જેણે ભાગ લીધા હતો એવા સદ્ગત ઍલન હ્યુમે પડિતજીને C[illegible]વીને કહ્યું હતુ કે દિલ રાખીને દશ વર્ષ ધધો કરતા તો મોખરે આવશે ને પૈસે ટકે સુખી થશો, વિશેષ ખ્યાતિ મેળવ્યાથી લોકોની સેવા કરવામા વધારે યશનો ભાગી એ પુરુષ થશે આ વાત મોટે ભાગે ખરી પડી છે જો કે પડિતજીએ કોઇપણ દહાડો દ્રવ્યસચય કરવા તરફ પોતાનુ સર્વ લક્ષ આપ્યુ જ નથી. વકીલાતના ધધામા પણ સારી નામના મેળવ્યાનુ સહુને વિદિત છે એટલે એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી ન્યાયાસન કરતા પ્રિવી કાઉન્સિલ સરકાર સમક્ષ એમણે કરેલી વકાલતથી આજે તો પડિતજીનુ નામ ઘેરેઘેર ગવાય છે [illegible] ગઇ વખતે સરકારે પ્રજામતનો જે અપૂર્વ અનાદર કર્યો તેનાથી ત્રાસીને આપણા કેટલાક નેતાઓ—મહમદઅલી ઝીણા, [illegible] તથા શર્માએ ધારાસભામાથી રાજીનામુ આપ્યુ ત્યારે પડિતજીને પણ એમ જ થયુ કે પ્રજાની લાગણી દર્શાવવા માટે તથા સરકારને પોતાની ભૂલ જોવાનો પ્રસગ મળે માટે પોતે પણ સભામાથી નિવૃત્ત થવુ એથી એ સ્પષ્ટ થયુ કે રાજીનામુ આપ્યા છતા પણ પડિતને જ પ્રજા પોતાના ખરા પ્રતિનિધિ તરીકે ગણે છે કેમકે ફરી આગ્રહ કરી એમને પ્રજાએ ધારાસભામા પસદ કરી મોકલી આપ્યા પડિતનામા કેવી અટલ શ્રદ્ધા છે? એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે!

'હિન્દુસ્તાન' નિકળતા પહેલા પોતે 'અભ્યુદય' નામનુ હિન્દી પત્ર કાઢ્યુ હતુ જેની એક વખતે અઠવાડીઆમા બે આવૃત્તિ નીકળતી હવે પાછુ એ સાપ્તાહિક થયુ છે એ પત્રના મૂળ સ્થાપક તરીકે તથા ઘણા વખત સુધી ચાલક તરીકે એમણે જે ઉત્તમ કામ કરેલુ તેને લીધે જ આજે 'અભ્યુદય' એ ઘણુ માનનીય પત્ર થઇ પડ્યુ છે એમના ભત્રિજા કૃષ્ણકાન્ત માલવીએ પણ અભ્યુદય'ના તત્રી તરીકે [illegible] [illegible] બજાવ્યુ છે અગ્રેજી તથા હિન્દી લખવાનો અને બોલવાનો સારો મહાવરો કેવી રીતે પડિતજીને પ્રાપ્ત થયો તે ઉપરની હકીકતથી જાણી શકાય તેમ છે ઇશ્વરદત્ત વક્તૃત્વશક્તિને કેળવવા માટે અનાયાસે આ રીતે અનેક પ્રસગો પડિતને પ્રાપ્ત થયા હતા કાગ્રેસના વ્યાસપીઠ ઉપરથી એમણે ૧૮૯૩ સાલ સુધીમા પ્રત્યેક વખત ભાષણો આપ્યા હતા એમાના એકાદ બે તો માત્ર સહસા સ્ફુરણ થવાથી જ આપેલા છતા તેમા પણ એમના વિચારગાભીર્ય અને [illegible] [illegible] રહ્યા છે એમ આજે પણ [illegible] [illegible]

અલ્હાબાદના અગ્રગણ્ય નગરજન તરીકે ત્યાની શહેર સુધરાઇમા એમણે ઘણુ સારૂ કામ બજાવ્યુ છે મ્યુનિસિપાલિટી ઉપરાત યુનિવર્સિટીમા પણ એમને પોતાની કાબેલીઅત બતાવવાનો સારો અવકાશ મળ્યો છે કેળવણીના વિષયમા પોતાને સારી જાગત માહિતી હોવાથી જ એમને બનારસ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવાનુ મન થયુ હશે એમ કલ્પના કરવી છેક ખોટી નથી મદનમોહનના કેટલાક દોસ્તો પણ એમનુ કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ થયલુ જોવાને ઉત્સુક હતા સર સુન્દરલાલ મોતીલાલ નહેરૂ ગગાપ્રસાદ વર્મા અને પડિત વિશ્વમ્ભરનાથ એ

[illegible] મનસ્વીચરિત્ર ભાગ ૨ જો રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની મુબાઇ

મહુ પંડિતજીની કાર્યસાધક શક્તિનો દેશમાં સારો ઉપયોગ થવાનો જોવાને હમે ઘણા આતુર રહેતા અલિગઢ કૉલેજ સ્થપાઈ અને હિન્દુ કૉલેજનું કામ શરૂ થયું તે પછી થોડા સમયમાં જ હિન્દુ યુનિવર્સિટીની અગત્ય કેટલાકને પ્રતીત થવા માંડી હતી સને ૧૯૧૧ માં તો એ બાબતમાં કેટલેક ઠેકાણે ચર્ચા શરૂ થઈ ગઈ હતી એટલું જ નહીં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે તો એ શારદાપીઠ સબંધીના કાર્યની પણ શરૂઆત થતી હતી કાશીમાં હાલ જે શારદાપીઠ પોતાનું કામ કરી રહી છે તે મદનમોહન માલવીય ન હોત તો થાત કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે અઢળક દ્રવ્ય પંડિતજીના અથાક શ્રમે એકઠું થયું છે અને તેમાંથી અને તેટલું સારૂં કામ કરવા માટેના પ્રયાસો સર્વ દિશામાં થતા જણાય છે કોઈ પણ કામ શરૂઆતમાં સઘળાને સંતોષ આપી શકતું નથી અને જો કે એ શારદાપીઠની વ્યવસ્થાપક સમયે કેટલીક ટીકાઓ થતી જોવામાં આવે છે તથાપિ તે અસ્તિત્વમાં આવી છે એ જ મોટું છે આ ઉધરતી મહાન સંસ્થાની સુવ્યવસ્થા માટે પંડિતજી જવાબદાર ન જ ગણાય કેમ કે રાજકીય ક્ષેત્રમાં જે મહોટું કામ એમણે ઉપાડ્યું છે તેમાંથી એમને બહુ થોડી ફુરસદ મળે છે આજ લગભગ એક વીસી થયા મદનમોહન પ્રજાપક્ષ રહી ધારાસભામાં સરકારની બાજુથી જન-સમૂહને નુકસાન ન થાય તે એકીટસે જોઈ રહ્યા છે અહિંની સરકાર પોતાનું હિત તે ઘણી વખતે પ્રજાના હિતથી અલગે માગ જતુ છે એમ જ માને છે ફિરંગી રાજ એટલે દેશના હિત સાથે પોતાને સબંધ નથી, પરંતુ પોતાના દેશના માણસો જેઓ અહિં ઉપજીવિકા અર્થે આવેલા તેને કેવી રીતે ઉપકારક થવું અને સત્તા સઘળી પોતાના હાથમાં કેવી તરેહથી રાખી મૂકવી તે તરફ જ સરકારના ઘણા અધિકારીઓનું ધ્યાન લક્ષ રહે છે આવી સ્થિતિમાં પ્રજાજનના હક્ક માન સાચવવા માટે નિરંતર સત્યશોધકની બહુ જરૂર છે પંડિત પોતે એ કામ એવી ઉત્તમ રીતે બજાવતા આવ્યા છે કે તેમાંથી એમને ભાગ્યે પરવાર મળે છે ને તેથી એમની બીજી કેટલીક પ્રીતિપાત્ર સંસ્થાઓ તરફ જોઈએ તેવું ને તેટલું લક્ષ એઓ આપી શકતા નથી ફુરસદ મળતા જ એમની કાર્યકુશળતાના એ પ્રદેશમાં પણ છાપ નહીં રહે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે

સનાતની શારદાપીઠ તે માત્ર હાલની આપણી યુનિવર્સિટિની નકલ થઈને અટકનાર નથી પ્રાચીન ભારતીય વિદ્યાઓનો અભ્યાસ ત્યાં થશે અને તે ઉપરાંત અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય ધોરણનું અનેક પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા પણ ત્યાં થવાની છે એમ સમજાય છે કે વૈદ્યનું, અનેક પ્રકારના એનજીનીઅરીંગનું, ધંધાનું તથા બીજું વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન આપવા માટે ત્યાં તજવીજ ચાલી રહી છે વિદ્યા અને કળા તથા શાસ્ત્ર અને ધંધા બધાને ઉપયોગી એવા પ્રકારનું શિક્ષણ ત્યાં અપાશે ધર્મઉપરની અચળ શ્રદ્ધાએ પંડિતજીને અનેક વિકટ પ્રસંગોમાં પણ આનંદિત રાખ્યા છે ને એ આનંદ તથા ઉત્સાહ વડે જ એઓ કાશીના વિદ્યા-પીઠને સાહિત્ય તથા કળાના જ્ઞાનપ્રચારનું મોટું સાધન બનાવી શકશે

પોતે શ્રીમંત નથી તો પણ ગૃહસ્થાઈ એમની એટલી તો જાણીતી છે કે અનેક વખતે નાણાંની મદદ પણ પોતે આપી છે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખીને પણ એમણે લોકસેવા

* સરસ્વતીવૃંદ ભાગ ૩ જો રૂ ૨—૦—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

લોકોના સમાગમમાં આવવાનું સાધન થઈ રહ્યું ૧૮૯૧ માં કાયદાની પદવી લીધા પછી જ્યારે વકીલાતનો ધંધો શરૂ કરવાનો વિચાર સૂઝ્યો ત્યારે કોંગ્રેસની મૂળ સ્થાપનામાં જેણે ભાગ લીધો હતો એવા સદ્‌ગત ઍલન હ્યુમે પંડિતજીને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું કે દિલ રાખીને દશ વર્ષ ધંધો કરશો તો મોખરે આવશો ને પૈસે ટકે સુખી થશો, વિશેષ ખ્યાતિ મેળવ્યાથી લોકોની સેવા કરવામાં વધારે યશનો ભાગી એ પુરુષ થશે આ વાત મોટે ભાગે ખરી પડી છે જો કે પંડિતજીએ કોઈપણ દહાડો દ્રવ્યસંચય કરવા તરફ પોતાનું ખાસ લક્ષ આપ્યું જ નથી. વકીલના ધંધામાં પણ સારી નામના મેળવ્યાનું સહુને વિદિત છે એટલે એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી ન્યાયાસન કરતાં ખુદ સરકાર સમક્ષ એમણે કરેલી વકીલાતથી આજે તો પંડિતજીનું નામ ઘેરેઘર ગવાય છે રોલેટ બીલ વખતે સરકારે પ્રજામતનો જે અપૂર્વ અનાદર કર્યો તેનાથી સ્વમાની આપણા કેટલાક નેતાઓ-મહમદઅલી ઝીણા, હક તથા શર્મા-એ ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યું ત્યારે પંડિતજીને પણ એમ જ થયું કે પ્રજાની લાગણી દર્શાવવા માટે તથા સરકારને પોતાની ભૂલ જોવાનો પ્રસંગ મળે માટે પોતે પણ સભામાંથી નિવૃત્ત થવું એથી એ સ્પષ્ટ થયું કે રાજીનામું આપ્યા છતાં પણ પંડિતને જ પ્રજા પોતાના ખરા પ્રતિનિધિ તરીકે ગણે છે કેમકે ફરી આગ્રહ કરી એમને પ્રજાએ ધારાસભામાં પસંદ કરી મોકલી આપ્યા પંડિતમાં કેવી અગાધ શ્રદ્ધા લોકો રાખે છે તે આથી સિદ્ધ થાય છે!

'હિન્દુસ્તાન' ઉપરાંત પંડિતે પોતે 'અભ્યુદય' નામનું હિન્દી પત્ર કાઢ્યું હતું જેની એક વખતે અઠવાડીઆમાં બે આવૃત્તિ નીકળતી હવે પાછું એ સાપ્તાહિક થયું છે એ પત્રના મૂળ સ્થાપક તરીકે તથા ઘણા વખત સુધી ચાલક તરીકે એમણે જે ઉત્તમ કામ કરેલું તેને લીધે જ આજે 'અભ્યુદય' એ ઘણું માનીતું પત્ર થઈ પડ્યું છે એમના ભત્રીજા કૃષ્ણકાંત માલવીએ પણ અભ્યુદયના તંત્રી તરીકે ઘણું સારું કામ બજાવ્યું છે અંગ્રેજી તથા હિન્દી લખવાનો અને બોલવાનો સારો મહાવરો શી રીતે પંડિતજીને પ્રાપ્ત થયો તે ઉપલી હકીકતથી જાણી શકાય તેમ છે ઈશ્વરદત્ત વક્તૃત્વશક્તિને કેળવવા માટે અનાયાસે આ રીતે અનેક પ્રસંગો પંડિતને પ્રાપ્ત થયા હતા કોંગ્રેસના વ્યાસપીઠ ઉપરથી એમણે ૧૮૯૩ સાલ સુધીમાં પ્રત્યેક વખત ભાષણો આપ્યાં હતાં એમાંના એકાદ બે તો માત્ર સહસા સ્ફુરણ થવાથી જ અપાયાં છતાં તેમાં પણ એમના વિચારગાંભીર્ય અને પ્રમાણિકતા ઝળકી રહ્યાં છે એમ આજે પણ કોઈને લાગશે

અલાહાબાદના અગ્રગણ્ય નગરજન તરીકે ત્યાંની નાગરિક સુધરાઈમાં એમણે ઘણું સારું કામ બજાવ્યું છે મ્યુનિસિપાલિટી ઉપરાંત યુનિવર્સિટીમાં પણ એમને પોતાની કાબેલીઅત બતાવવાનો સારો અવકાશ મળ્યો છે કેળવણીના વિષયમાં પોતાને સારી લાગત માહિતી હોવાથી જ એમને બનારસ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવાનું મન થયું હશે એમ કલ્પના કરવી છેક ખોટી નથી મદનમોહનના કેટલાક દોસ્તો પણ એમનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ થયેલું જોવાને ઉત્સુક હતા સર સુંદરલાલ, મોતીલાલ નહેરૂ ગંગાપ્રસાદ વર્મા અને પંડિત બિશમ્ભરનાથ એ

* સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨ જો રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ

બહુ પંડિતજીની કાર્યસાધક શક્તિનો દેશમા સારો ઉપયોગ થતો જોવાને હમેશા આતુર રહેતા. અનિમદ કોલેજ સ્થપાઇ અને હિન્દુ કૉલેજનુ કામ શરૂ થયુ ને પછી થોડા સમયમાં જ હિન્દુ યુનિવર્સિટીની અગત્ય કેટલાકને પ્રતીત થવા માડી હતી અને ૧૯૧૧ મા તો એ બાબતમા કેટલે કેટલે ચર્ચા શરૂ થઇ ગઈ હતી એટલુ જ નહીં પરન્તુ એઈ કોઇ સ્થળે તો એ શારદાપીઠ નમનીના ફાયની પણ શરૂઆત થતી હતી કાશીજીમા હાલ જે શારદાપીઠ પોતાનુ કામ કરી રહી છે તે મદનમોહન માલવીય ન હોત તો થાત કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે અઢળક દ્રવ્ય પંડિતજીના અથાક શ્રમે એકઠુ થયુ છે અને તેમાથી અને તેનુ સારુ કામ કરવા માટેના પ્રયાસો સર્વ દિશામા થતા જણાય છે કોઈ પણ કામ શરૂઆતમા સરવાને સંતોષ આપી શકતુ નથી અને જો કે એ શારદાપીઠની વ્યવસ્થાપક સમયે, કેટલીક ટીકાઓ થતી જોવામા આવે છે તથાપિ તે અસ્તિત્વમા આવી છે એ જ મોટુ છે આ ઉદ્દેશની મહાન સંસ્થાની ગેરવ્યવસ્થા માટે પંડિતજી જવાબદાર ન જ ગણાય કેમ કે રાજકીય બાબતના જે મહોટુ કામ એમણે ઉપાડ્યુ છે તેમાથી એમને બહુ થોડી ફુરસદ મળે છે આજ લગભગ એક વીસી થયા મદનમોહન પ્રજાપક્ષે રહી ધારાસભામા સરકારની બાજુથી જનસમૂહને નુકસાન ન થાય તે એટલે સો જોતા રહ્યા છે અહિની સરકાર પોતાનુ હિત તે ઘણુ ખરુ તેમને પ્રજાના હિતથી અવળે માર્ગે જતુ છે એમ જ માને છે વિદેશી રાજ્ય એટલે દેશના હિત માન સાથે પોતાને સબંધ નથી, પરતુ પોતાના દેશના માણસો જેઓ અહિ ઉપજીવિકા અર્થે આવેલા તેને કેવી રીતે ઉપકારક થવુ અને સત્તા બધી પોતાના હાથમા કેવી રીતે રાખી મૂકવી તે તરફ જ સરકારના ઘણા અધિકારીઓનુ વલણ સદા રહે છે આવી સ્થિતિમાં પ્રજાજનના હક માન સાચવવા માટે નિડર મનુષ્યો કોની બહુ જરૂર છે પંડિત પોતે એ કામ એવી નિયમ રીતે બજાવતા આવ્યા છે કે તેમાથી એમને બાકી પરવાર મળતો નથી તેથી એમની બીજી કેટલી પ્રીતિપાત્ર સંસ્થાઓ તરફ જોઇએ તેવુ ને તેટલુ લક્ષ એઓ આપી શકતા નથી છતા મગના જ એમની કારકુનીના એ પ્રદેશમાં પણ ઢીલી નહીં રહે એ દેશની બાબતે જ જરૂર છે

ગામની શારદાપીઠ તે માત્ર હાલની આપણી યુનિવર્સિટીની નકલ થઇને અટકનાર નથી પ્રાચીન ભારતીય વિદ્યાઓનો અભ્યાસ ત્યા થશે અને તે ઉપરાંત અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય લોકોનુ અનેક પ્રકારનુ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા પણ ત્યા થવાની છે એમ સમજાય છે કે એની ત્યા અનેક પ્રકારના એનજીનીઅરીંગનુ, ધંધાનુ તથા બીજુ વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન આપવા માટે ત્યા તજવીજ ચાલી રહી છે વિદ્યા અને કળા તથા શાસ્ત્ર અને ધંધા બધાને ઉપયોગી એવા પ્રકારનુ શિક્ષણ ત્યા અપાશે ધનકુબેરની અચળ શ્રદ્ધાએ પંડિતજી અનેક વિકટ પ્રસગોમાં પણ આનંદિત રહ્યા છે ને એ આનંદ તથા ઉત્સાહ વડે જ એઓ શારદા પીઠને સાહિત્ય તથા કળાના જ્ઞાનપ્રચારનુ મોટુ સાધન બનાવી શકશે

પોતે શ્રીમંત નથી તો પણ ગૃહસ્થાશ્રમી એમની એવી તો લાગણી છે કે અને ... નાણાની મદદ પણ પોતે આપી છે પોતાનો દ્રવ્ય જોખમમા નાખીને પણ

પોતાની માન્યતામાં ફેરફાર કરી કેટલીક છુટછાટ મુકી તોફાનોથી નિરાશ કરવો પડ્યો એ સિનાઈ જગજાહેર છે આ પ્રસંગે આપણે શું એમ કહી શું કે શ્રીયુત ગાંધીની પ્રથમની માન્યતા 'સત્ય" હતી પણ તેમનું પાછળનું આચરણ 'અસત્ય' હતું ? નહિ જ તેઓને, પ્રથમ જે હકીકત સત્ય લાગી, તેને અન્ય સંજોગે અને પરિસ્થિતિ સાથે વિચાર કરતા જુદી જ હકીકત "સત્ય" તરીકે તેમણે સ્વીકારી તે જ બતાવી આપે છે કે "સત્યાગ્રહ" શબ્દ અર્થ સૂચક નથી એટલું જ નહિ પણ અયથાર્થ છે મારા સમજવા પ્રમાણે એવી હિલચાલોને "સત્યાગ્રહ" નહિ પણ 'દઢાગ્રહ" નામ આપવું જોઇએ પણ પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધનો તારો હાલનો આગ્રહ તો 'દઢાગ્રહ" પણ નથી ફક્ત દુરાગ્રહ છે

મકર—શા માટે ?

કાન્તિ—શા માટે તે આ ડૉક્ટર આવ્યા તે બરોબર તને સમજાવશે હું હવે જઈશ. સાહેબજી!

કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ થાઓ.

લેખક—રા મણિલાલ કે. ભટ્ટ.

'કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ થાઓ'
'ગુર્જર-જ્યોતિ ઝળકાવો' —કર્ત્તવ્ય.
'ગર્વી ગુર્જરીમાત'નું ગૌરવ, ગુર્જર-વીર લાવો,
ગુર્જરી માતની ગત લાવીને, જગતળ દીપાવો—
આર્ય-વીર જે વર્તમાનના,
કર્મ-વીર સૌ આર્ય આપણા —કર્ત્તવ્ય.
' માતૃ-ભક્તિમાં આયખ ગાળો, ' એકનિષ્ઠ થાઓ,
આત્મતણું બલિદાન કરી માતા ઉદ્ધારો
વર્તમાનના વીર-બધુ-જન,
ભવિષ્યના સૌ વીર-બધુ-ગણ, —કર્ત્તવ્ય.
ભક્ત બની સૌ માતૃ-ભક્તિમાં, 'ભક્તિસદન જાઓ,'
'માતૃ-ભક્ત તે ઈશ-ભક્ત છે,' લ્યો સેવાનો લ્હાવો.
પુત્ર-પુત્રીઓ આર્યાવર્ત્તનાં
કર્ત્તવ્ય-વીર સૌ 'ભક્તિસદનના' —કર્ત્તવ્ય.

ઝનોર

આદર્શ વિદ્યાર્થી.

લેખક—ર. અમૃતલાલ માધવલાલ શાસ્ત્રી.

અંતઃકરણથી ઈચ્છેલી સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ અર્થે આતેપેલી માનસિક સૃષ્ટિ અર્થાત્ ભાવના તે આદર્શ કહેવાય છે બીજી રીતે કહીએ તો આદર્શ એ ઉત્કૃષ્ટતાનું કોઇ પણ રીતે કલ્પેલુ ધોરણ છે આપણે હિન્દુઓને આદર્શ માટે ઉદાહરણની કદિપણ ન્યૂનતા નથી કારણ કે આપણી માતૃભૂમિ ભારતવર્ષ આદર્શોની જ માતા છે એક જ પુરુષમાં આદર્શ પુત્ર, આદર્શ પતિ આદર્શ પિતા ને આદર્શ ભૂપતિ ના ગુણોનું સંમિશ્રણ થએલુ હોય એવી શ્રી રામચંદ્ર નામની જગવિખ્યાત વ્યક્તિ આપણે ત્યાં હતી ભાવના ભૂષણ શ્રી રામચંદ્રના પ્રિય સહધર્મચારિણી સીતાદેવીના વ્યક્તિત્વમાં માતૃત્વ ને પત્નીત્વના આદર્શને ઉચિત ગુણો હતા એ સર્વે જાણીતુ છે વળી જેઓ જ્ઞાન ને સૌજન્યના વિપુલ ઝરણરૂપે વિકાસ પામી, હાલ ઉચ્ચ સ્થળે રહી મનુષ્યજાતિના હિતમાટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એવા પુરુષાનુરૂપ આદર્શ શિષ્યો આપણે ત્યાં હતા એક સમય એવો હતો કે જ્યારે આપણા દેશમાં જીવનની પ્રત્યેક શાખામાં આદર્શ જનો ઉત્પન્ન થતા હતા એવા દેશમાં આપણો જન્મ થયો છે એ આપણું સદ્‌ભાગ્ય છે જેમ જીવન-સંકલ્પ મર્યાદિત હોય છે તેમાં મનુષ્યોપર આવા આદર્શો અવર્ણનીય કૃપાનો પ્રવાહ રેલતા હોય એમ જણાય છે મનુષ્યપર તે જે પ્રભાવે પાડે છે તેથી મનુષ્ય પોતાની જીવનયાત્રા દરમિઆન ઉત્તરોત્તર વિકારોને અનુભવતા એ આદર્શના ગૌરવને પોતાની સાથે અનુરૂપ-આમેજૂન કરી શકે છે આમ આદર્શનુ સામર્થ્ય અતિ પ્રબળ છે આદર્શને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરતા પ્રથમ તો સત્ત્વાકૃતિનો વિપર્યય થએલો ભાસે છે જેમ જેમ આદર્શશક્તિના ઉત્તમ ગુણો સાથે એકાગ્રતા અને પૂજ્યભાવ થતા જાય છે, ને ચિદ્‌વૃત્તિ વિકાસ પામે છે, તેમ તેમ મનુષ્ય પોતાની આદર્શવ્યક્તિના સદ્‌ગુણોને આચારમાં મૂકવાનો પ્રારંભ કરે છે ક્રમેક્રમે આદર્શ જેવુ અપૂર્વત્વ મેળવતા જતા તે પોતે અન્તે, આદર્શમય થઇ રહે છે આવી રીતે જે માણસ આદર્શને અનુસરવા પોતાના જીવનને સરકારી ને નિયમિત રચે છે તે નિ સંશય વિજય મેળવી શકે છે આ કારણથી પ્રત્યેક જણે પોતાની સન્મુખ ધરવામા આવેલા આદર્શને ઉચિત રીતે અનુસરવા પોતાની પૂર્ણ શક્તિ અને ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, ને તેના જેવુ પોતાનુ જીવન ઘડવુ જોઇએ વિદ્યાર્થીઓ માટે વિદ્યાર્થીના આદર્શની ઘણી અગત્ય છે કારણ કે તેમણે તે આદર્શમય થવા પ્રયત્ન કરવાનો છે આથી જેને માટે પ્રયત્ન કરી તેને અનુસરી શકાય તેવા આદર્શ વિદ્યાર્થીના ચિત્રની રૂપરેખા આપની સમક્ષ આલેખવા પ્રયત્ન કરીશ

મનુષ્યની કેળવણી પૂર્ણ કરવાને ચાર વસ્તુની અગત્ય છે તેમા શિક્ષક સ્વાશ્રય સહાધ્યાયીની સંગતિ ને વિદ્યાર્થીજીવનમા ક્રમેક્રમે મેળવેલો અનુભવ,—એનો સમાવેશ થાય છે પ્રત્યેક શિષ્ય એક અથવા વધારે શિક્ષકો પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે વિદ્યાની ભિન્નભિન્ન શાખાનુ અનુશાસન કરવાને શાળામા અને મહાશાળા (કૉલેજ)મા શિક્ષકો અને અધ્યાપકો

હોય છે તેઓ પોતાના હાથ નીચે મુકાએલા બાળકોના હિત કાજે પોતાની અમૂલ્ય શક્તિ, સુખ ને સમયનો ભોગ આપે છે આદર્શ વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષકો જે સમય અને અમૂલ્ય શક્તિ વાપરે છે તેથી જાણીતો હોય છે, ને પોતે અવિરત ઉદ્યોગથી તેમનો સદુપયોગ કરે છે બીજા પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા જ્ઞાનસમુદાય સાથે તેની માનસિક વૃત્તિએ કાર્ય કરવું જોઈએ, એ તે સમજે છે જે શિષ્ય પોતાના ગુરુને અલ્પજ્ઞ ગણે છે, તે પોતે અમુક વિષયમાં ગમે તેટલી કુશળતા ધરાવતો હોય છતાં પોતાના ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરી શકતો નથી કારણ કે શિક્ષક પ્રતિ વિચારોનો જે પ્રવાહ તે મોકલે છે તે પ્રત્યેકમાં પોતાના ગુરુની અપૂર્ણતા અને અકુશળતાનો અંશ હોય જ તેથી તેની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં તે વિચારપ્રવાહ તો એક પ્રબળ ને અનુલ્લંઘનીય અવરોધ સમાન નીવડે છે વિદ્યાર્થીએ શિક્ષક જે કહે તે ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ને તેમણે જે જ્ઞાન આપ્યું હોય તેમાં મનને કેળવવું જોઈએ ગુરુના ઉપદેશો સંપૂર્ણ રીતે સમજવા, તેમને નિરંતર સુસ્પષ્ટ કરી વ્યવસ્થિતપણે ગોઠવવા ને સાગર ખોળી કાઢી મનન સાથે એકરસ થવું—એ પ્રત્યેક શિષ્યનું અગત્યનું કર્તવ્ય છે આદર્શ વિદ્યાર્થી કદીપણ વિચારશૂન્ય અથવા અસાવધ રહેતો નથી તેથી તે છિદ્રાન્વેષણ કરવામાં પણ કદિ પ્રસન્ન થતો નથી, પણ સતત વિચારશીલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા, આતુરતા અને ગુરુપ્રતિ આદર ધરાવનાર હોય છે પોતાના શિક્ષક પ્રતિનું તેનું પૂર્ણ આજ્ઞાંકિતપણું વિશેષ કરીને તેમનું ધ્યાન પોતાના તરફ આકર્ષે છે, ને તેથી તેવા વિદ્યાર્થીને માન જોવાથી જ તેમને આનંદ ઉપજે છે, તેમ જ તેને જ્ઞાન આપી જાગૃત કરવાનો તેમનો ઉત્સાહ વધે છે જે વિદ્યાલયમાં તે ભણતો હોય ત્યાંના પ્રત્યેક શિક્ષક પોતાના અધિકારક્ષેત્રમાં એવા વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનસંગ્રહમાં વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, ને વળી તે ઉપરાંત પોતે વર્ષો પર્યંત પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનથી એ ઉત્સુક અને જ્ઞાનપિપાસુ શિષ્યને લાભ આપવાનો તેમનો ઉત્સાહ એટલો બધો હોય છે કે તેઓ પોતાના અવકાશની વેળાએ તેને ખાસ પોતાની પાસે બોલાવી જ્ઞાન આપે છે આદર્શ વિદ્યાર્થીનું પોતાના ગુરુપ્રતિનું વર્તન આવા પ્રકારનું હોય છે

હવે આપણે વિદ્યાલયમાં પોતાના સહાધ્યાયીઓ સાથે તેનું વર્તન કેવું હોય છે તે તરફ દૃષ્ટિ કરીએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને આતુર વિદ્યાર્થી, પોતાનું જ્ઞાન બીજાઓને આપવાને પોતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, તથા તે દૃઢ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ વિદ્યાની નવીન શાખાના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તે પોતાને સહાયકર્તા થાય છે, એ સત્યથી સારી પેઠે જાણીતો હોય છે આમ હોવાથી તે પોતાના સહાધ્યાયીઓ સાથે જ્ઞાનનો વિનિમય કરવાને સદા ઉત્સાહશીલ રહે છે પોતાના સહાધ્યાયીઓ સાથે તેમના મંડળમાં તે સક્રિય ભાગ લે છે, ને તેની ઉપરાંત તે એક વિદ્યાર્થી તરીકે લેખાતા સન્માનિત કરે છે વળી પોતાના અન્ય બંધુઓ સાથે સમાગમ કરતાં, પોતાથી જ્ઞાનની નીચી કક્ષામાં રહ્યા કરતા ભાઈઓને પોતાની સાથે જ્ઞાનશ્રેણીની સમાનતાએ પહોંચાડવાના તે પ્રયત્ન કરે છે, અને વળી તે જ વખતે તે પોતાનાથી ઉચ્ચ પંક્તિના ભાઈઓના જેવું ગૌરવ પોતે મેળવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરતો રહે છે

સાહિત્ય વિજ્ઞાન, ને વિદ્યાભ્યાસને અંગે શીખવાતા બીજા વિષયો પ્રતિ તેનો પ્રેમ નિ ગીમ હોય છે જ્ઞાનને અભ્યુદયથી સ । અતૃપ્ત ગ્ની આવા પ્રકારના વિષયોની રસભરી ચર્ચા કરતા મંડલોમા તે ઉત્સાહથી ભાગ લે છે, ને પોતે તે મંડળના ગૌરવ તથા કીર્તિમા મધ્યરૂપે વિરાજે છે વિદ્યાર્થીઓએ આવી જાતના મંડળમા કેવી રીતે કામ કરવુ જોઈએ સ્વતન્ત્રશક્તિ કેવી રીતે કેળવી શકાય પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ પોતાના મિત્રોના લાભ માટે કેવી રીતે થઈ શકે અને યુક્તિપ્રયુક્તિ આપી અન્યોન્ય ॥ ના । અને બીજા વિચારોનો વિનિમય થઈ શકે, એ બધા માટે પોતાના કાર્યોથી બીજાઓને માટે તે સરસ ઉદાહરણ પુરૂ પાડે છે જ્યારે સ્વતન્ત્રતાના અભાવ વડે પોતાના સહાધ્યાયીઓના હૃદયમા જ્ઞાન આ ॥ ને ધૈર્યના ગુણો પી ચૈતન્યરસ રેડી તેમને પ્રોત્સાહિત કરે છે, ને તેમનામા ગાઢ પ્રેમભાવ ફેલાવે છે

વળી તે રમતગમતમા પણ કદી ઓછો ઉત્સાહી હોતો નથી રમતગમતના સ્થળ પ્રતિ દૃષ્ટિ ફેંકો તો ત્યા પણ તે પોતાના મિત્રમંડળમા જયરોગ ઉચ્ચારતો નજરે પડશે શરીર-બળની સુધારણા કરવા માટે તે ઘણુ લક્ષ રાખતો [illegible] એટલુ જ નહિ પણ નવરાશમા, તે પોતાની કેળવણીના અગત્યના અંગ તરીકે લેખે છે શારીરિક અશક્તિ મનુષ્ય જીવન દુઃખી બનાવે છે એમ તે સમજે છે અને તેથી પોતાના મિત્રને ક્રિકેટ, બૅડમીંટન, ટેનિસ ને ફૂટબૉલ વગેરે સુનિત ક્રિડાઓમા ભાગ લેવાનો ઉપદેશ કરે છે આવી રીતે પોતાના સંસ્થાના પ્રત્યેક આત્માને સર્વ પ્રકારનુ સુખ આપવા માટે તે સાધનભૂત ગણાય છે

પોતાના વિદ્યાભ્યાસ મંડળની બહાર એટલે જનસમાજમા અને તેના ઘરમા પણ તેનુ વર્તન એવા જ પ્રકારનુ હોય છે તે આપણે નવ ખચવાને સમર્થ હોય છે [illegible] પોતાના શાળાપને તે કહેનુ [illegible] હોય છે, તે જ પ્રમાણે તે ॥ ભાઈ ભાંડુઓને પણ પોતાના વર્તનથી પ્રમોદ ઉપજાવે છે પોતાના માબાપ સાથે નમ્રતા આજ્ઞાંકિતપણુ તેમને ઘર-કામકાજમા કરેલી સહાય તેમના દુખના સમયે તેણે આપેલુ આશ્વાસન, પોતાના ભાઈ બહેનોને તેણે આપેલુ ઉપયોગી શિક્ષણ વગેરે ઉમદા ગુણોથી તે પોતાના ઘરની ગૃહ પ્રનગિત [illegible] પમા ફેરવી નાખે છે પિતૃભક્ત તરીકે પોતાના જીવનમા તે [illegible] જેવા આદર્શ પુરૂષને અનુસરે છે

પોતાના [illegible] પ્રતિ પણ તેની પૂજ્ય વૃત્તિ કદી ઓછી હોતી નથી પોતાનાથી [illegible] પત્તિના ‘સત વડીલ જનોનો તે ઘણો આદરમાન કરે છે તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સ । જ્ઞાનામૃત છે,’ ને પોતાનાથી વિશેષ જ્ઞાન [illegible] જનસમાજમા ભળવાનુ થતા તેને પોતાની [illegible] કરવાની [illegible] તરીકે લેખે છે અને તેનો [illegible] પોતાના જ્ઞાનભંડારમા વૃદ્ધિ કરે છે એમ માને તેનો સમાગમ થાય છે ત્યારે જો તેઓ પોતાનાથી મોટા હોય તો તેમની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ને નાના હોય તો જ્ઞાન આપવાની તે આકાંક્ષા રાખે છે તે સ । જ્ઞાન આનંદી, ઉત્સાહી ને શક્તિમાન હોય છે રમતગમત તથા પોતાના શીખવાની જાતના [illegible] સમયે ઉદાસ રહે છે ને અસહાય વ્યક્તિ

Classical Poets of Gujarat Ans 6 0 N M Tripathi & Co Bombay

સહાય કરવાને સદા ઉત્સુક રહે છે જે સમાજમા તે રહે છે તેને તે ચૈતન્ય ને આનન્દના સ્થાયી કારણરૂપે નિવડે છે

હવે આપણે તેના ચારિત્ર્ય પ્રતિ જોઉએ ચારિત્ર્ય એ જ મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણી વચ્ચે ભેદસૂચક ચિહ્ન છે જે મનુષ્યમા નીતિવિષય સદ્ગુણોની વિશિષ્ટતા નથી, તે પશુતુલ્ય છે મનુષ્યજીવનના બંધારણમા નીતિબળ પ્રધાન સ્થાન ભોગવે છે આ સત્યને જાણીને આદર્શ વિદ્યાર્થી સત્ય, દયા, નિડરતા, દૃઢતા, સ્વતન્ત્રતા અને આત્મસંયમાદિ ગુણોને કેળવી પોતાના નીતિબળમા વૃદ્ધિ સારી કરે છે ઘણા વિષમ પ્રસગોએ તે સત્યને વળગી રહે છે, અને તેથી સત્યપ્રિય થવાનું માન પ્રાપ્ત કરે છે આથી બીજાઓ તેના વેણુપર નિશ્ચિતપણે વિશ્વાસ રાખી શકે છે ન્યાયી અને સત્ય કાર્યોમા બીજાઓથી બીવુ એ નબળા મનનુ લક્ષણ છે આવા પ્રકારની અશક્તિ આદર્શ વિદ્યાર્થીમા સ્વપ્ને પણ હોતી નથી તે દૃઢ, સાહસિક ને સ્વતન્ત્ર છે તે સદા કાર્યકારણ ભાવને તપાસીને વર્તે છે, ને ગમે તેવી વિષમ, બાહ્ય પરિસ્થિતિમા ક્ષુબ્ધ થયા વિના હિમાલય પર્વતની માફક સ્થિર ને અચળ ઉભો રહે છે એક બ્રહ્મચારીને યોગ્ય આત્મસંયમની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષા કરીને મન, વાણી ને કર્મની તે શુદ્ધિ જાળવે છે તેના શબ્દ સગ્રહમા દુર્ગુણને સહજ પણ સ્થાન હોતું નથી તે સર્વ મનુષ્યને ચાહનાર અને તેમનો મિત્ર હોય છે, તેથી તેમના દુર્ગુણો નષ્ટ કરવાને તેમને સદ્ગુણનુ જ્ઞાન તેમ જ બીજો ઉપદેશ આપે છે ને તેમને સદ્ગુણને રસ્તે દોરવે છે

અત્યાર સુધીમા આદર્શ વિદ્યાર્થી પોતાનુ કર્તવ્ય યથાસ્થિત સમજી પોતાના ગુરુ પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તે છે, શાળામા પોતાના સહાધ્યાયીઓ સાથે તેનુ વર્તન કેવુ હોય છે, પોતાના માબાપ અને બીજા વડીલો સાથે પોતાના ધર્મ તે કેવી રીતે બજાવે છે, પોતાના ચારિત્ર્યનો વિકાસ તે કેવી રીતે કરે છે ને તેથી તેનુ જીવન કેવી રીતે રચાય છે—એ બધુ આપણે જોયુ. ચપળ, તેજસ્વી, વજ્રદેહી, સતત ઉદ્યોગશીલ, હરિશ્ચન્દ્ર જેવો સત્યનિષ્ઠ પૃથ્વી માતા સમાન ધૈર્યવાન્, ખડકની માફક અચળ, વિચાર ને કૃત્યથી પવિત્ર, ને મન અને શરીરથી બ્રહ્મચારી, એવો વિદ્યાર્થી આદર્શરૂપ ગણી શકાય છે તેનુ અનુકરણ કરવાથી સદાચારના ઝરણરૂપે વિકાસ થાય છે, ને તેથી એવો દેહ મહત્પ્રસાદરૂપ થઈ પડે છે આવા કલ્યાણમાર્ગી આદર્શને, અનુસરતા આપણા ભારતની પ્રાચીન મહત્તાનો જીર્ણોદ્ધાર થશે અને સત્વર આપણે આપણા હિંદને પૂર્વ સ્વરૂપમા ઝળહળતુ જોઇ શકીશુ *

---

* શ્રીયુત પી એમ સુબ્રમણ્ય આયરના એક લેખનુ ભાષાંતર

આત્મા પરમાત્માની રૂપરેષા કેમ દોરી શકે?

લેખક—રા. ફરામજી ખરસેદજી.

(ગયા અંકથી અનુસંધાન)

હવે આપણે એક બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરીએ. આપણે એક 'બી' વાવીએ છીએ. તેમાં આખા ઝાડની શક્તિ છે. ઝાડ અમુક રીતે વધે છે, તેનાં પાંદડાં અમુક આકૃતિનાં હોય છે, પાંદડાંની છાલ અમુક જાતની, મુલાયમ કે ખડબચડી હોય છે, તેની ડાળ અમુક જાતની હોય છે, તેનાં ફૂલ અમુક સ્વાદનાં, અમુક રંગનાં, અમુક સુગંધનાં અને અમુક કદનાં હોય છે; તેનું લાકડું અમુક જાતનું હોય છે અને તેના રેસાઓ અમુક તરેહના હોય છે. એ સર્વે શક્તિઓ જે મોજુદ દેખાય છે અને વળી જે અમલિન પણ છે, તે સર્વ 'બી'માં છે. કેટલાક ઝાડોને કેળવવામાં આવે છે, અને આવી રીતે કેળવાએલાં ઝાડનાં બી વાવવાથી કેળવાએલાં ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. જે સ્પષ્ટ રીતે દેખાડી આપે છે કે ઝાડના દરેક ભાગ ઉપર થતી ક્રિયા અને દરેક ભાગની ક્રિયાશક્તિ તેના 'બી'માં રહે છે.

એક મોટા ઝાડનો નાનામાં નાનો ફોટોગ્રાફ લીધો હોય અથવા કોઈ યુક્તિથી તે બહુ જ નાનું ઝાડ—બીના કદનું—કરી નાખ્યું હોય, તો તે ઝાડની સર્વ શક્તિ તેમાં સમાએલી દેખાડે છે. ઝાડ માત્ર પથ્થરના આંદોલન જ હોય, સ્વાદના આંદોલન સ્વાદનું ભાન આપનાર હોય, પ્રકાશના આંદોલન આકૃતિ અને રંગનું ભાન આપનાર હોય, સુગંધના આંદોલન સુગંધનું ભાન આપનાર હોય અને અમુક જાતના આંદોલન અમુક જાતનું ભાન આપનાર હોય, એવા સર્વે આંદોલનને, જેમ હવાના જથ્થાને ખુબ દાબીને ખુબ નાની જગ્યામાં પૂરી દેવામાં આવે, તેમ એક નાનકડા કદમાં દાબી દીધા હોય અને તે કદ 'બી' હોય એમ આપણે ધારીશું. જેમ બીજગણિતમાં એક શ્રેણીમાં ઘણી રકમો હોય છે અને વળી કેટલીક વખત હજારો રકમોનો તે શ્રેણીમાં સમાવેશ થાય છે અને વળી કેટલીક શ્રેણીમાં અસંખ્ય રકમો સમાઇ જાય છે, અને તેનો સરવાળો માત્ર અમુક રકમ જ હોય છે, તેમ જુદી જુદી જાતના અને શક્તિના આંદોલનોના સંક્ષેપ સરવાળો 'બી' હોય તેમ આપણને ભાસ થાય છે. ઝાડનો મોટો ભાગ બીમાંથી થાય છે. હવે ધારો કે પૃથ્વીની સપાટી ઉપરની વનસ્પતિ માત્ર નાશ કરી નાખીએ અને માત્ર તે વનસ્પતિના 'બી' જ રહેવા દઇએ.

હવે એમ ધારો કે એવા એક 'બી'ની આપણે કલ્પના કરી લઈએ કે જે બીમાં પૃથ્વી માત્રની વનસ્પતિના 'બી' આવી જાય. પૃથ્વી ઉપર થતી સર્વે વનસ્પતિ જાતના આંદોલન તે બીમાં હોય તો તે બી યોગ્ય સ્થાને અને યોગ્ય રીતે વાવતાં તેમાંથી જાતજાતની હજારો વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થશે. એવું વનસ્પતિ બી આપણે ધારીશું.

જેમ ખનિજોને તેના છેવટના અણુઓ હોય છે, હાઇડ્રોજનને તેનું અણુ, સોનાને તેનું અણુ, અને ઓક્સીજનને તેનું અણુ, આ સર્વે અણુ સ્વતંત્ર હોય તેમ રહે છે, જેમ તેનો નાશ

વર્ણીમાં એક મો ક્રમ ગોઠવાયેલ છે દરેક ક્રમ અમુક જ આદાનનો કરે છે, બીજા ક્રમના આદાનનો કરતો નથી. અમુક ક્રમમાં આદાન કરતો અણુ-સમૂહ સોનું છે, અમુક ક્રમના આદાનને કરતો અણુ-સમૂહ રૂપુ છે અને અમુક ક્રમમાં આદાનને કરતો અણુ-સમૂહ ઑક્સીજન છે.

આપણે જોઈ ગયા કે સર્વ અણુઓ તો સરખા જ હતા—એક જ જાતના અસ્તિત્વનો કરતા હતા. આ અણુઓ થયેલા ક્રમમાં જુદી જાતના આદાનનો કરે છે મૂળ આદાન-શક્તિ તો ચાલુ જ છે તે શક્તિના બીજા ક્રમો તેઓ 'પોતાના' ક્રમના આદાનનો કરતા રહે છે તેથી જ રીતે મહાન વિકાસ 'બી' તેની પોતાની શક્તિમાં રહે છે પણ તે બી દેશ અને કાળમાં ન માતા-વિનાશ પામતા—જુદા જુદા ક્રમો ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ રીતે સર્વ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, વિકાસ પામે છે અને નાશ પામે છે.

આપણે જોયું છે કે જેમ 'મહાન' ભૂમિકામાં અસંખ્ય 'સપાટ'—સપાટ-આકૃતિ થાય છે, અને 'મહાન' 'તોડી'-ભૂમિકામાં આવતા જેમ અસંખ્ય નાની મોટી લીટીઓ થાય છે, તેમ વિકાસ 'બી' તેની ઉપરની ભૂમિકાઓમાંથી નીચલી એક ભૂમિકામાં ઉતરતાં એક બીના બીજા અસંખ્ય બી થઈ જાય છે તે ભૂમિકામાંથી હજુ નીચલી ભૂમિકામાં આવતાં બીજા અસંખ્ય બી થાય છે એમ જેમ જેમ વિકાસક્રમ વધતો જાય છે તેમ તેમ મૂળ વિકાસ બી—કારણશક્તિ—જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કરતાં જાય છે તેમાંનું એક રૂપ મનુષ્ય-વ્યક્તિ છે પરમાત્મા જે વિકાસ-સંસ્કૃતિનું કારણ છે, એટલે 'અવ્યક્ત બી' છે તે જ્યારે પોતાની ભૂમિકા સિવાય કોઈ પણ ઉતરતી ભૂમિકામાં વિકાસક્રમમાં ગુંથાય છે ત્યારે તે વ્યક્તિરૂપ થાય છે તે વ્યક્તિરૂપ થયેલો પરમાત્મા પોતે જ ભૂમિકા પછી ભૂમિકા છોડી વિકાસક્રમ અનુભવીને જ્યારે તેની બહાર પહોંચે છે ત્યારે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે જે વ્યક્તિ સર્વ ભૂમિકામાં એકી વખતે વિકાસ ભોગવે છે અને પોતાની મૂળ ભૂમિકામાં સ્થિર છે તે પરમાત્મા છે તે જ પરમાત્મા જ્યારે પોતાનું સ્થાન—ભૂમિકા—છોડી બીજી ભૂમિકામાં વિકાસક્રમમાં ભટકે છે ત્યારે તે વ્યક્તિરૂપ થાય છે અથવા વ્યક્તિ કહેવાય છે.

હવે આપણે પરમાત્મા 'વિકાસક્રમનું કારણ' છે તે સિદ્ધાંતનો બારીકીથી વિચાર કરીશું આ વિચાર કરવાને આપણને આધુનિક વિજ્ઞાનની મદદની જરૂર પડશે સૂર્ય દરેક સો વર્ષે વ્યાસમાં આશરે દસ માઈલ ઓછો થાય છે એમ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ અવલોકન કર્યું છે જો આપણે ભૂતકાળમાં સો વરસ પાછા જઈએ તો સૂર્યનો વ્યાસ દસ માઈલ વધારે હશે, અને જો બીજાં સો વરસ વધારે ભૂતકાળમાં જઈએ તો સૂર્યનો વ્યાસ બીજા દસ માઈલ વધારે હશે આવી રીતે જો આપણે ભૂતકાળમાં વધારે અને વધારે આગળ ચાલ્યા જઈએ તો છેવટે સૂર્યનો વ્યાસ એટલો મોટો નિકળશે કે સર્વ ગ્રહો તેના પેટામાં આવી જશે. કદાચ ગ્રહનું કદ એથી પણ વધારે હોય સિદ્ધાંત એમ જ છે કે સૂર્ય એક વખતે પાતળામાં પાતળા વાયુનો જથ્થો હતો આ વાયુસ્થિતિમાં ખનિજના મૂળતત્ત્વો રૂપાન્તરણ પામી બીજા અજાણ્યા તત્ત્વો બની જાય છે આ સ્થિતિનો આપણને વિચાર આવી શકે તેમ નથી આ

ઉપ-વાયુની વચ્ચેના ઠંડાપણામાં ઠંડક થઈને વાયુ ઠરી પ્રોજ્વલ થતાં કરતાં ૨૦૦૦૦૦૦૦૦ ગણી પાતળી છે!!! આ ઉપ-વાયુનો ગોળો તેની ધરી ઉપર ફરતો હતો. જેમ જેમ તેની ગરમી (*Radiate*) ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ ગોળો ઠરતો અને નાનો—*Condensed*—થતો ગયો, અને તેનો ધરી ઉપર ફરવાનો વેગ વધતો ગયો. વેગ વધવાને લીધે તેના ઉપરના ભાગ ચપટા થતા ગયા, અને વચલો ભાગ લાંબો ને લાંબો થતો ગયો. ગોળામાંથી ગરમી ઓછી થતાં થતાં સમયે તે નાનો થયો અને તેનો વેગ વધ્યો. વેગના વધવાથી અલગ થઈને ગોળાના વચલા ભાગમાંથી એક વીંટી-ચક્ર-જેવો ભાગ જુદો પડ્યો, અને વધતા જતા ફરવાના વેગથી તે ચક્ર તૂટી જઈ તેના અસંખ્ય કકડા તે અસલ ગોળાની આસપાસ ફરવા લાગ્યા. આ કકડા નાના મોટા હોવાથી જુદા જુદા વેગે એક દોરમાં ફરે છે તથા એકબીજા સાથે અથડાય છે. છેવટે તે સર્વનો એક બીજો ગોળો થાય છે. આ કકડાએ એકબીજા સાથે અથડાતી વખતે અથડાવાથી ગરમી ઉત્પન્ન થઈ અને તે પાછો વાયુગોળો થયો. આ ગોળો જ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે તે હવે ગ્રહ થયો.

ઉપર પ્રમાણે આરંભમાં ઉત્પન્ન થયા પછીના જે ગ્રહ થયો તે દૂરમાં દૂર. તે પછી તેથી ઓછા દૂરના. એમ અનુક્રમે ગ્રહો થયા છે એમ ખગોળશાસ્ત્ર શીખવે છે. જો તે સર્વે ગ્રહોને ભેગા કરીએ તો તેનો જે ગોળો થાય તેનો જથ્થો સૂર્યના માપના આશરે ૭૫૦ મા ભાગ જેટલો માત્ર થાય છે. પૃથ્વીનું કદ સૂર્યના કદનો ૧૫૦૦૦૦૦ મો ભાગ છે. જે વાયુગોળો ગ્રહ થયો તેમાંથી બીજા ગોળાઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે, અને જે ગોળા ઉત્પન્ન થાય છે તે 'ઉપગ્રહ' અથવા ચંદ્રમા છે. આવી રીતે સૂર્યમંડળની ઉત્પત્તિ હોવાનું ધારવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં જુદા જુદા મત પણ છે. પણ આપણને તો ઉપરનો સિદ્ધાંત જ ઉપયોગી હોવાથી આપણે તે સ્વીકાર્યો છે. જેમ સૂર્યમંડળ ઉત્પન્ન થયું તેમ તેનો લય પણ થશે. જો એ લય થતાં જે વાયુગોળો થશે તેમાંથી ફરીથી એક સૂર્યમંડળ ઉત્પન્ન થશે ખરું, પણ પ્રથમના જેવું તો નહીં જ. એ વળી કોઈ બીજા પ્રકારનું બનશે. આ નવું સૂર્યમંડળ કેવું બંધાશે તેનો આધાર તે પહેલાની સૂર્યમાળા કેવી રીતે નાશ પામી તેની ઉપર રાખે છે. સૂર્યમંડળની બંધારણ-રચના-નો આધાર મુખ્યત્વે કરીને નીચેની ત્રણ બાબતો ઉપર રહે છે.

૧ ગોળાનો ધરી ઉપર ફરવાનો વેગ.

૨ ગોળો કેટલી ઉતાવળથી ઠંડો થતો જાય છે તથા આસપાસની જગામાં પોતાની ગરમી કીરણરૂપે આપી દે છે.

૩ તે ગોળાનો જથ્થો અને તેમાં ખરતા તારા વગેરેમાં બહારની કેવી રીતે વધારો થાય છે અને થતો જશે. એક દિવસમાં આપણા વાતાવરણમાં ૨૦,૦૦૦,૦૦૦ ખરતા તારા દાખલ થાય છે તેનું આખા વર્ષમાં વજન ૫ [illegible]૦૦ ટન થાય છે. આથી દિવસની લંબાઈ વધતી જાય છે.

૧ આપણી સૂર્યમાળામાં અસંખ્ય ખરતા તારા દરેક વર્ષે પડે છે અને સૂર્યના કદમાં અને વજનમાં ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે.

૨ સૂર્યની ગરમી હરરોજ રાત અને દિવસ કીરણરૂપે આકાશમા ફેલાય છે, અ ફરેક વર્ષે વળી ગરમી ઓછી થાય છે ગરમી કેટલી ઓછી થાય છે તેના માપની પણ ગણતરી કરવામાં આવી છે

૩ સૂર્યના ગોળાનુ દર દિવસ ઓછુ થતા તે નાનો—*Condensed*—થાય છે, અને દર નાનું થતા તેનો ધરી ઉપર ફરવાનો વેગ વધતો જાય છે

૪ હવે આપણી સૂર્યમાળા નય પામે છે એમ આપણે ધારીશુ સૂયમા [illegible] એક ગ્રહ પૃથક્ કોઈ પણ કારણસર પડે છે, પછી બીજો ત્યાર પછી ત્રીજો, એવી રીતે આઠે ગ્રહો પડે છે. ગ્રહો સૂર્યમા પડતી વખતે ઘણા વેગથી તેની સાથે અથડાય છે અને તેથી કરીને ઘણી ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે તથા વાયુ પણ મોટા જત્થામા થાય છે એમ કરતા સૂર્યનો વાયુગોળો કેટલી કેટલી મોટી જગ્યા રોકશે કે તેના ગોળાની મર્યાદા છેલ્લામા છેલ્લા ગ્રહની હદની બહાર [illegible] વખત જતા આ વાયુગોળો ઠંડો પડતો જશે, અને તેમાથી આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ એક બીજી નવી સૂર્યમાળા થશે

આ સૂર્યમાળા અગાઉની સૂર્યમાળા જેવી જ હશે એમ ધારી લેવાનું નહી અને તેટલા જ ગ્રહો [illegible] તેમા હોવા જોઈએ નહી આ નવી સૂર્યમાળાને ગમે તેટલા ગ્રહ થાય, ગમે તેટલા ઉપગ્રહ [illegible] સૂર્યમાળા શુ થશે, વગેરે તેના વિકાસના ઘણા અગત્યના કારણો આગળ [illegible] આવી ગયા છે ગત સૂર્યમાળાના નાશનો ક્રમ નવી સૂર્યમાળાની રચનાનો [illegible]

[illegible]—માત્ર [illegible]ના વાસ્તે—આપણી સૂર્યમાળા નવી થઈ [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન થઈ નય પામે છે એમ મો વખત સૂર્યમાળા હાલની [illegible] [illegible] સૂર્યમાળા પચાસની છે, અને હવે નવી થશે તે એકાવનમી [illegible] પચાસમી સૂર્યમાળાનો નયક્રમ એકાવનમી સૂર્યમાળાનો [illegible]

[illegible] સૂર્યમાળાનો નય થતા તેમા તેનો પહેલો ગ્રહ પડે છે એમે [illegible] તેમા પડશે

[illegible] માળાના સાત ગ્રહમાનો [illegible] ગ્રહ તેમા પડી શકે,

૬ પાંચ ગ્રહો સૂર્યમાં પડતાં જે ચાર ગ્રહો બાકી રહ્યા તેમાંથી ગમે તે એક પડી જાય, ધારો કે તે છઠ્ઠો ગ્રહ પડે છે

૭ છ ગ્રહો સૂર્યમાં પડ્યા બાદ હવે બે ગ્રહો બાકી રહ્યા તેમાંથી પણ કોઈ એક ગ્રહ પડી શકે, ધારો કે તે સાતમો ગ્રહ પડે છે

૮ ઉપર પ્રમાણે સાતે ગ્રહો સૂર્યમાં પડતા છેવટ રહેના આઠમા ગ્રહે તેમાં પડવું જોઈએ

ઉપલી હકીકત ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સૂર્યમાળા ઘણી જુદી જુદી રીતે લય પામી શકે છે આમ લય પામતી સૂર્યમાળાના વાયુગોળામાંથી તે કેવી રીતે લય પામી છે તેના ઉપર નવી સૂર્યમાળાની ઉત્પત્તિનો આધાર ઘણે ભાગે છે જો જરા બારીકીથી જોઈશું તો પચાસમી સૂર્યમાળા ઘણે ભાગે કેવી રીતે લય પામશે તેના ઘણા કારણો ઓગણપચાસમી સૂર્યમાળા કેવી રીતે લય પામી અને પચાસમી સૂર્યમાળા કેવી રીતે હયાતીમાં આવી તેમાં સમાયેલાં છે જો ખરું કહીએ તો એકાવનમી સૂર્યમાળા ઉત્પન્ન થવાના કારણો તો ઘણે ભાગે ગત પચાસ સૂર્યમાળાઓ કેવી રીતે હયાતીમાં આવી અને લય પામી તેમાં સમાઈ જાય છે સૂર્યમાળા ૧૦૦ નો વિકાસક્રમ ગત ૯૯ સૂર્યમાળાની ઉત્પત્તિ અને લય પુરેપુરી રીતે નક્કી કરશે એક સો સૂર્યમાળા થઈ તેના વિકાસક્રમના સરવાળો સૂર્યમાળા ૧૦૦ ના વિકાસક્રમમાં અને લયમાં પૂરેપૂરા આવી જાય છે આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે એક વ્યક્તિ જેમ જેમ તેના વિકાસક્રમમાં આગળ વધે છે તેમ તેમ તેના પાછલા અવતારો અને રૂપો તેના ભવિષ્યના વિકાસક્રમને વધારે ને વધારે નક્કી કરતા જાય છે

સૂર્યમાળા ૧૦૦ ૯૯ સૂર્યમાળાના વિકાસક્રમનુ *efficient*-કારક *formal*-રૂપીક, *material*-ઉપાદાન, અને *final*-અન્તિમ કારણ છે આ ઉદાહરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજ પડશે કે પરમાત્મા આ સૃષ્ટિના *efficient*-કારક *formal*-રૂપીક, *material*-ઉપાદાન, અને *final*-અન્તિમ કારણ છે, અને બીજા બધા જુદી જુદી જાતના નાના અને મોટા કારણો તેમાં સમાઈ જાય છે

સૂર્યમાળા ૧૦૦ નો વિચાર કરતા આપણને એમ માલમ પડશે કે એક સૂર્યમાળા તેના સો અવતાર પુરા કરતા તેની નક્કી કરેલ અપૂર્ણતાએ પહોંચી છે એટલે એમાં વિકાસક્રમ પ્રધાન છે, અને તે જ હેતુ છે આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખી આપણે આગળ ચાલશું

હવે ધારો કે આ જગમાં દેખાતી દરેક સૂર્યમાળાઓ લય પામી વાયુરૂપ ગોળા તરીકે રહે છે, અને તે બધા વાયુગોળાઓ એક મધ્યબિંદુમાં પડે છે આપણે ધારીએ છીએ કે હવે કોઈ પણ સૂર્યમાળા બાકી રહી નથી ફક્ત આ છેવટના વાયુગોળામાં આવી પડી છે આ ગોળા બહાર કાંઈ પણ જડ ચીજ નથી ફક્ત તે પોતે છે આ સ્થિતિએ પહોંચેલા વાયુગોળામાં જે માળાઓ નાના મોટા અને અનેક રીતે ભિન્ન ભિન્ન કારણોથી વિકાસ પામેલ છે તે અને તે સર્વના લય અને વિકાસના કારણો તેમાં સમાઈ જાય છે આ ગોળો પોતે આખી સૃષ્ટિનુ *efficient*-કારક, *formal*-રૂપીક, *material*-ઉપાદાન, અને *final*-અન્તિમ કારણ છે

જાઓ, અથવા તો પરદેશ રહેતા છતા તમે તેમાના એક થઈ ગયા છો એમ ત્યાના વતનીઓ ઉપર તમે છાપ પાડવા માગો છો તેઓના રીતરિવાજ પણ તમે શીખો છો, અને તમારા જીવનમા મૂકો છો તે દેશ અને પ્રજાના કાયદાને માન આપો છો અને તે કાયદાના ભગ કરનારને શિક્ષા કરવામા તત્પર રહો છો તે દેશનુ રાજ્યબંધારણ શીખો છો, તેમા ભાગ લેવાને ઉત્સાહ રાખો છો અને ભાગ પણ લો છો જેની સાથે તમે રહો છો તેના સુખે તમે સુખી રહો છો, અને તેના દુ ખે દુ ખી થાઓ છો તમે તમારૂ અને તે પ્રજાનુ હિત એક ગણો છો જેટલુ તે દેશની પ્રજાના હિતમા તમે તમારૂ હિત સમાવો છો, જેટલુ તેની સ્વતત્રતા જાળવવાને તમે તત્પર રહો છો અને તેની સ્વતત્રતા જાળવવાને તમારી સ્વતત્રતા અને જરૂર તમારૂ સર્વ ખોવાને તત્પર થાઓ છો, અને જેટલુ તેની ભાષા તેની રૂઢી, તેની રીતભાત તેના નાટકો, તેનુ સાહિત્ય, અને તેના નાયકો વગેરેનો અભ્યાસ તમે કરો છો, શીખો છો જાણો છો, બોલો છો અને મનન કરો છો તેટલુ તમારૂ જીવન તે પ્રજાના જીવનમા એકરૂપ થાય છે, અને જેટલે દરજ્જે આ એકરૂપતા વધે છે તેટલે દરજ્જે તે પ્રજાનુ જીવન તમારામા ઉતરે છે. છેવટ તમારા વિચારમા આચરણમા અને કાર્યમા આ બે જીવન તમે જુદા પાડી શકો નહી દેશ જતા તે સામાન્ય જીવનમા તમારૂ વ્યક્તિ જીવન લય પામે આ એક ઉત્તમ રાષ્ટ્રીય નમુનો છે ઘણા આત્માઓએ તેઓના દેશની સેવા અર્થે પોતાનો ભાગ આપ્યો છે

હવે ધારો કે તમારો દેશ ગુજરાત માત્ર નથી, પણ મુબાઈ ઈલાકો પણ છે હિંદુસ્થાન પણ છે, એશિઆખડ પણ છે આખુ બ્રિટિશ સસ્થાન છે ત્યા આખી પૃથ્વી તમારો સ્વદેશ છે તો તમે શુ કરશો? તમારો પ્રેમ, તમારી ભક્તિ તમારી સેવા, તમારૂ સ્વાર્પણ માત્ર ગુજરાત વાસ્તે નહી, માત્ર મુબાઈ ઈલાકા અને હિંદુસ્થાન વાસ્તે નહી માત્ર એશિઆખડ અને બ્રિટિશ સસ્થાન વાસ્તે નહી, પણ સર્વ જગત્ માટે પ્રેરાશે હવે ધારો કે એ તમારા જગતમા બીજા બધા જગતનો સમાવેશ છે તો હવે તમારો પ્રેમ, તમારી ભક્તિ, તમારી સેવા અને તમારૂ સ્વાર્પણ તે મહાન્ જગત્ વાસ્તે પ્રેરાશે, અને તમે તેના જીવન સાથે તમારૂ જીવન એકરૂપ કરવાને તત્પર રહેશો તેના વિકાસ કાયદાનો અભ્યાસ કરશો, અને તેને તમારા જીવનમા ઉતારશો સકળ [illegible] જગતના ચાર પાયા જ જીવન છે

૧. જેમ પ્રેમી માતા પોતાના બાળકના સુખમા રહે તેમા, અને પિતા પોતાના બાળકો પોતાનાથી પણ વધારે કીર્તિમાન થાય તેમા અને બચ્ચાને તેનાથી પરાજય પામવામા જેમ આનદ લે છે તેમ પરમાત્મા તેના બાળક આત્માઓ તેના પરમ સુખને પામે અને પરિણામે એવા હેતુથી પોતાનુ સર્વસ્વ બળ, જ્ઞાન અને પ્રેમ તેઓને તે તરફ દોરવામા વાપરે છે અને પોતાના પરમ આનદનો ભોગ આપી વિકાસ પામતા જગતમા તેનુ માપ પરાણી લઈ તે શાન્તિથી, ધીરજથી યુગોના યુગ સુધી જગતનો નેતા થઈ પોતાનુ જીવન પોતાના બાળકોને તેઓના જન્મના ઉત્તમ સ્થાન તરફ દોરવામા ગાળે છે

૨. દરેક મનુષ્ય-વ્યક્તિ વિકાસક્રમની નીસરણીને જુદે જુદે પગથિયે છે ગઈ કાલે જે પગથિયે હતી તે પગથિયે બીજી વ્યક્તિ છે, અને પોતે બીજે પગથિયે છે દરેક વ્યક્તિ વિકાસ-

ક્રમને પગથિયે પગથિયે આગળ વધે છે કેટલાક આગળ, કેટલાક વધારે આગળ, ઘણા વચમાં, કેટલાક પછવાડે, અને કેટલાક હજી વધારે પછવાડે, પણ સર્વે એક પ્રેમી પિતાના સમભાગી બાળકો, બધા જુદા જુદા અભ્યાસમાં અને જુદા જુદા ધોરણમાં જુદે જુદે સ્થાને છે.

૩ પ્રાણી, વનસ્પતિ અને સર્વે વ્યક્તિ વિકાસક્રમમાં ગુંથાયલી છે, વિકાસક્રમના પ્રવાહમાં વહે છે, અને વિકાસના મોજામાં ઝૂકે છે.

૪ સર્વે મનુષ્ય પ્રાણી અને વનસ્પતિ વિકાસના દોરમાંથી પસાર થઈને આજે કે યુગો પછી પરમાત્મપદે પહોંચવાના છે.

૫ સર્વ જુદે જુદે સ્થાને ઉભી થયેલી વ્યક્તિ એક જ પિતાના પુત્ર છે પિતાના મહીમામાં પુત્રનો મહીમા સમજવાનો છે. જેટલો ભ્રાતૃભાવ વધારે તેટલો પિતૃભાવ વધારે જેટલો ભ્રાતૃભાવનો અભાવ તેટલો પિતૃભાવનો અભાવ સમજવો. જેટલે અંશે ભ્રાતૃભાવનું ધોરણ મોટું, તેટલે અંશે તેમાં પ્રભુભાવ વધારે હોય છે. તમારા ભ્રાતૃભાવની કોટીમાં જેટલો ભ્રાતૃભાવ ઓછો, તેટલો તમારા જીવનમાં પિતૃભાવ-પરમાત્મભાવ-ઓછો. સર્વ વ્યક્તિ ભ્રાતૃભાવમાં આવીને ભ્રાતૃભાવ સંપૂર્ણ થતાં પિતૃભાવ-પરમાત્મભાવ-સંપૂર્ણ થાય છે. ભ્રાતૃભાવમાં નાછુટકે સ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ નહીં ગરીબાઈ, તવંગરી, જ્ઞાની, અજ્ઞાની, ડાહ્યા, ગાંડા, સુરસૂરત, કદરૂપા, ઉપયોગી અને નિરૂપયોગી એવા કોઈ પણ વિચાર કોઈ, વ્યક્તિના ભ્રાતૃભાવની ગણનામાં વચ્ચે આવવા જોઈએ નહીં. માત્ર ભ્રાતૃભાવે ભ્રાતૃભાવ જ રકમમાં ગણાવો જોઈએ. જેમ શરીરની રચનામાં હૃદય, ફેફસાં, હોજરી આંતરડાં, મગજ અને જ્ઞાનતંતુ વગેરે સર્વ જુદા જુદા ભાગો છે, અને તે સર્વનો ભ્રાતૃભાવ થતાં એક શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પિતૃભાવ સંપૂર્ણ સ્થિતિએ ઉદ્દભવવાને સર્વે વ્યક્તિ ભ્રાતૃભાવમાં આવી જવી-સમાઈ જવી જોઈએ. ભ્રાતૃભાવ ઉદ્દભવવામાં દરેક વ્યક્તિએ ભ્રાતૃમાં પિતૃભાવ જોવાનો છે, "પિતૃભાવે ભ્રાતૃભાવ, ભ્રાતૃભાવે પિતૃભાવ."

सर्वभूतस्थित यो मा भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

હવે આ જગતજીવનમાં આપણે આપણું જીવન જેટલું એકરૂપ કરીએ તેટલું આપણું જીવન પરમાત્માના જીવન નજદિક છે. તે પરમાત્માનો કાયદો, હેતુ અને આશય જેટલું આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારીએ, સમાવીએ, તેટલું આપણું જીવન તે પરમાત્માના જીવન નજદિક જાય છે. વિકાસક્રમના કાનુનો જાણીને આ સર્વે વિકાસ તેની ઇચ્છાને આભારી છે એ અનુભવી જેટલે દરજ્જે આપણાં સર્વે કર્મો, સર્વે વચનો, અને સર્વે ક્રિયાઓ તે વિકાસને અનુસરે છે તેટલે દરજ્જે આપણે તે પરમાત્માના જીવન નજદિક જઈએ. જેટલે દરજ્જે માતા પોતાના બાળકના દુખને પોતાનું દુખ કરી માને છે અને જેમ તેના આનંદમાં પોતાનો આનંદ માની લે છે તેમ જો હું તે બાળકના આત્મા, ભાઇ, બહેન, અને મિત્ર તરીકે તે બાળકના દુખને મારૂં પોતાનું દુખ માની લઉં, અને તેના

આનન્દને મારો પોતાનો આનન્દ કરી માનુ, તો તેટલે દરજ્જે હુ તે માતાના જીવન નજદિક છુ જે કાળજીથી, જે ભોગથી, જે પ્રેમથી, જે મતથી, અને જે ધીરજથી પરમાત્મા દરેક વ્યક્તિને પરમધામ તરફ પહોચાડવાને પગથિયે પગથિયે યુગોના યુગો સુધી દોરે છે તેટલા પ્રેમથી નહીં, પણ તમારાથી બની શકે તેટલી કાળજીથી, ભોગથી, પ્રેમથી, ખંતથી, અને ધીરજથી બીજી વ્યક્તિને જો તમે દોરો તો તેટલે દરજ્જે તમે પરમાત્માના જીવનની નજદિક છો મનુષ્યજીવન સાથે એકતા તે પરમાત્માના જીવન સાથે એકતા છે જેટલી આપણી અને વનસ્પતિના જીવન સાથે એકતા, તેટલી પરમાત્માના જીવન સાથે એકતા અને આખા જગતની સર્વ વ્યક્તિઓ સાથે જેટલી એકતા, તેટલી તે જગતના પરમાત્માના જીવન સાથે એકતા થાય છે

પરમાત્માના જીવનનો કાયદો તે જ તે વ્યક્તિના જીવનનો કાયદો થશે તેનુ જીવન માત્ર પરમાત્માના કાયદાનુ દર્પણ, જીવનનુ હથિઆર થશે, બીજાના સુખમા જ પોતાનુ સુખ જોશે, બીજાના દુ ખમા તે પોતાને દુ ખી ગણશે બીજાની અજ્ઞાનતાને તે પોતાની અજ્ઞાનતા હોય તેમ ગણી બીજાને જ્ઞાની બનાવશે, અને પોતાના જીવનનુ સાર્થક માત્ર બીજાના સુખનો ખરો અભ્યાસ ગણશે આવી વ્યક્તિ ક્રમે ક્રમે પરમાત્માના જીવન નજદિક જતા તે પરમાત્મામય બનશે

માનસિક કલ્પનાથી ભલે તમે તમારૂ શરીર સર્વ દેશ જેટલુ મોટુ ધારો માનસિક કલ્પનાથી ભલે તમે તમારો જીવન–ઇતિહાસ સર્વ જ્ઞાન જેટલો ધારો માનસિક કલ્પનાથી તમે તમારી ચેતનામા સર્વ જગતને ભલે સમાવી દો, માનસિક કલ્પનાથી તમારા વેગને તમે જગતના વેગ સાથ મેળવી દો પણ જ્યા સુધી તમારૂ જીવન પ્રભુના જીવનને અનુસરશે નહીં જ્યા સુધી તમારા જીવનનો કાયદો પ્રભુના જીવનનો કાયદો થશે નહીં, જ્યા સુધી તમારૂ જીવન પ્રભુના જીવનને તમે અર્પણ કરશો નહી જ્યા સુધી તમે તમારી આસપાસની દરેક વ્યક્તિ પ્રભુ છે પરમાત્મા છે એમ અનુભવશો નહીં અને વર્તશો નહી, ત્યા સુધી તમારૂ જીવન એ વ્યક્તિ–જીવન છે, અને પરમાત્માનુ જીવન નથી પોતાની ગાયકી મારી નાંખનાર જંગલીના હૃદયમા જે પરમાત્મા છે તે જ પરમાત્મા પોતાની આબરૂ ખોવા સ્વમાન માટે પોતાનુ સર્વસ્વ ગુમાવનારના હૃદયમા પણ રમે છે જે પરમાત્મા ખાટકીના હૃદયમા છે તે જ પરમાત્મા હલાલ થતા પ્રાણીના હૃદયમા પણ છે તમારા મેજીસ્ટ્રેટપણે ચાર ચાલી ઉશ્કેરાઇને મારી જતી કાકીના હૃદયમા જે પરમાત્મા છે તે જ પરમાત્મા તમારા હૃદયમા પણ છે, તે જ પરમાત્મા તમારા દેશ–ભક્ત નેતાના હૃદયમા પણ છે, અને તે જ પરમાત્મા તમારી પ્રિય માતૃભૂમિના રક્ષક સતીના હૃદયમા પણ છે જેમ જેમ આ રસ તમારા જીવનમા ઉતરતો જશે, તેમ તેમ તમારૂ જીવન ભારેખુ થતુ જશે, અને પરમાત્માના જીવન નજદિક જશે જે વ્યક્તિ માત્ર લોક–સેવામા, દેશ–ભક્તિમા, અને દુ ખીના દુ ખ ઓછા કરવામા, પરમાત્માને પોતાનો સાથી ગણી, ફળની કાઇપણ આશાસિવાય, દુશ્મને તેની મુશ્કેલીમા અને સમે તેટના દુ ખમા, કાઇ પણ મમનો ખાઓ સિવાય અથવા સર્વ સહન કરીને, પોતાના

सन कुल परमात्माने अर्पण करे छे, ते जीवन परमात्माना जीवननी नजदिक छे, ते ज व्यक्ति पोताना जीवनमां परमात्मानी झांखी करी शके छे, ते ज व्यक्ति परमात्माने ओळखे छे, अने ते ज परमात्मरूप छे

शिक्षकने प्रश्न.

लेखक—रा. नतिपतिनाम प्रेमराम पंड्या, बी. ए.

१ नगना बाळकोनी सन्मुख उभा रहेता, निर्दोष बाळकोना हृदयमां तमे प्रभुनां दर्शन करो छो?

२ वर्गमां बाळकोने शिक्षण आपता, देशसेवाना कर्तव्यनी लागणी अनुभवो छो?

३ तमारा हाथ नीचे भणता बाळकोना जीवननी जवाबदारी तमारे शिरे धारी लीधी छे

४ बाळकोना मात्र मन केळवता करता, नीति अने तन केळववा तमे विशेष लक्ष आपो छो?

५ तमारा हाथ नीचे शिक्षण लेता बाळकोने, आत्मश्रद्धा, स्वाभिमान, स्वदेशसेवा, अने आत्मोन्नतिना उदार पाठ भणावो छो?

६ पोतना ज ज्ञानने भंडार खोलता करता, बाळकोने जोइए तेटलुं, अने बाळकोथी सरळताथी ग्रहण थइ शके तेवुं ज्ञान आपवा प्रयत्न करो छो?

७ अधिकारी वर्गना आज्ञापत्रथी तमे शाळाओमां जे काम करो छो, तेना करतां तमे स्वयंभू प्रेमथी ज करवा तत्पर थाओ छो,—अने ! प्रभुने साक्षीए राखनार छो?

८ तमारा विद्यार्थीओने तमे अन्तःकरणथी चाहो छो? तेमने साचा हृदयथी केळववा तमे प्रयास करो छो?

९ साचा शिक्षक तरीके तमे तमारुं जीवन सहृदयी, अनुकरणीय, अने तपस्वी बनाव्युं छे

१० ज्ञान जेवा पवित्र अने दुर्लभ धनना सेवकपदथी तमारा जीवननी सफळता तमे मानो छो?

११ वसुधैव कुटुम्बकम् नी दिव्य लागणी तमे अनुभवी छे?

आ प्रश्नोना अन्तःकरणना उत्तरो जे शिक्षको हकारमां पोताना अन्तःकरणने आपी शके छे तेओ ज ऊंची कक्षाए पहोंची शके छे, अने तेओ ज शिक्षकनी साची सेवा बजावी शके छे कर्तव्यपरायणता ए शिक्षकना जीवनमां मुख्य गुण होवो जोइए माता, पिता, अने प्रभुनी साथे शिक्षकनुं स्थान निर्मित थयेलुं छे दुनियानी महान व्यक्तिओना शरीरोनो जन्म माता पिताथी थाय छे, पण ते व्यक्तिओना अन्तःजीवननो जन्म शिक्षकथी थाय छे शरीर करता अन्तःजीवन दीर्घायुषी होय छे आ कारणथी ज शिक्षकनुं स्थान ऊंचुं निर्मित थयेलुं छे शिक्षकनो धर्म पवित्र छे एम ध्यानमां राखी वर्तन चलावनार शिक्षक उपरना प्रश्नोनुं गौरव जाणी शके

मुंबई,
ता. २६-३-१९१९

ડૉ. બૂકર ટી વૉશિંગ્ટનના શિક્ષણ વિષયક વિચાર

લેખક–રા જયન્ત.

કોઈ પણ નવીન રાષ્ટ્ર કે જાતિને એક વિશેષ સગવડ હોય છે (ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત થયેલા અમેરિકન નીગ્રો ઘણા અંશે નવીન છે તેથી પોતાના જીવનને તેમણે નવું ગણવું જ) એ સગવડ એવી છે કે, અન્ય લોકોને કદી કદી તેમની પરંપરા જેમ પ્રતિબન્ધક નીવડે છે તેમ નવીન જાતિને પરંપરાથી કશો વિરોધ થવાની બીક હોતી નથી દાખલા તરીકે શિક્ષણની બાબતમાં દક્ષિણના નીગ્રોની આડે પરંપરા આવતી નથી ભાગ્યે કહેવા જેવી કોઈ પણ પરંપરા તેમને માટે નથી પરંતુ તેઓ છેવટની સુધરેલી શિક્ષણપદ્ધતિનો સ્વીકાર કરી તે આચારમાં મુકવાની સારામાં સારી રીતિના લોકો પૂર્ણ છુટ છે કોઈપણ જાતની પરંપરાથી અમે બદ્ધ નથી અને નવીન તથા સારી પદ્ધતિ શરૂ કરતા પહેલા તરત જૂના નાલાયક શિક્ષણ વિષયક ખરાબ રૂઢી છોડી દેવાનું વિશેષ કારણ જ નથી

મેં કદી શિક્ષણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી એ માટે હું મને પોતાને ભાગ્યશાળી જ સમજું છું જો મેં તે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોત તો કોઈપણ વાત નવી રીતે શરૂ કરતા પહેલા પાછલી પરંપરાનો વિચાર કરવાની મને ગરજ પડી હોત અને તેમાં મારો એટલો સમય ગયો હોત કે, બાગથી કશું પણ ન થઈ શક્યું હોત પરન્તુ મારી હાલની સ્થિતિમાં એવાદ વાત પૂર્વે કોઈએ કરી છે કે નહિ, તેનો વિચાર ન કરતા ચાલુ પડીએ ને તે આત્મવિશ્વાસનો વિના–સંકોચે તે માટે આગળ પગલું ભરવાને હું પૂર્ણ રીતે છુટો છું

પુસ્તક ભંડારના એકાદ વિકટ પ્રશ્ન સાથે પ્રસંગ પડતા પુસ્તકી જ્ઞાન ધરાવનાર માણસની શી સ્થિતિ થાય છે તે બરાબર સમજાય તે માટે હાર્વર્ડના એક યુવાન ગ્રેજ્યુએટનો દાખલો આપું છું એ ગૃહસ્થ કેટલાક વર્ષ પૂર્વ ટસ્કેગીમાં શિક્ષક હતા તેમને શિક્ષક તરીકેનો અનુભવ ઘણો જ થોડો હતો પણ કૉલેજ–પાઠશાળા જીવનમાં તેમણે અધ્યાપનશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યો હતો એ વિદ્વત્તાને લીધે જ ખાસ કરીને તેમને ટસ્કેગીમાં અધ્યાપનશાસ્ત્રના શિક્ષકની જગ્યા આપવામાં આવી હતી એ શિક્ષક આવ્યા તે પહેલા અમારે અધ્યાપનશાસ્ત્રનું થોડું જ જ્ઞાન હતું એમ કહીશું તો ચાલશે તેમણે અમને તે જ્ઞાન આપવાનો આરંભ કર્યો કૉમેનિયસ[1], રૂસો[2], પેસ્ટોલોઝી[3] અને બીજા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ વિષે અમોને ઘણી માહિતી આપી તેમણે આપેલી માહિતી અતિ મોહક હતી એમાં કંઈ શક નથી, પણ મુખ્ય હકીકત એ હતી કે

---

૧ જર્મન શિક્ષણશાસ્ત્રજ્ઞ (૧૫૯૨–૧૬૭૧)

૨ ફ્રેન્ચ શિક્ષણશાસ્ત્રજ્ઞ અને ગ્રંથકાર (૧૭૧૨–૧૭૭૮) શિક્ષણ વિષે સંબંધ Emile નામનો એમનો ગ્રંથ વાંચવા જેવો છે

૩ સ્વિસ શિક્ષણશાસ્ત્રજ્ઞ (૧૭૪૬–૧૮૨૭) રૂસોના એમીલ ગ્રંથના વાંચનથી એમને નવા બીજ રચનાને ઉત્સાહ મળ્યો એમણે પણ શિક્ષણ વિષય પર ઘણાં સારા પુસ્તકો લખ્યાં છે

તે પોતાના નવ લાગી ગીને બનાવી શીખવી શકતા ન હતા એટલેથી જ અટક્યુ નહિ અમારા વિદ્યાર્થીઓ ગામડાના શિક્ષકનુ કામ કરી શકે તે માટે અમે પ્રયત્ન કરતા હતા તેથી અમે તેમને કહ્યુ કે 'વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ તેમને આપણા તત્વથી કંઈ મદદ થવી જોઈએ એમ આપવુ હોય તો ગામડાના લોકોની પરિસ્થિતિનુ નિરીક્ષણ કરી એવાદ નાના નીચેએ એ કુલ સમાજના પ્રયોજન તમારે જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે" પણ તેમને આ વાત મહત્વની લાગી નહિ ... વાતનુ તત્વ એ જ છે, તે લાગુ કરવુ એ જ અગત્યનુ છે, એમ તેમણે ... આવા ... પ્રશ્નોના ઉકેલ ... માટે અને કેટલીક જુદી પદ્ધતિઓ શરૂ કરી છે એમ મે તેમને જણાવતા કહ્યુ કે જો તમે સામાન્ય તત્વો શીખવવા માગતા હો તો તે તત્વોને અનુસરી અમારી પદ્ધતિને તમે યથાયોગ્ય સંધમેળવણી કરો, એટલે વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક એમને આપણે ... કામ ... તત્વપર પ્રત્યક્ષ કામ કરીએ છીએ તે સહેલાઈથી સમજાશે તેમણે મારી આ વાચના ... કંઈ ... નહિ તેમને શિક્ષણ જેવા વિષયમા કલ્પનાતીત વાતો શીખવવા માટે અનસાયમા કારણ ... આવે એ કલ્પના મૂર્ખતા ભરેલી લાગી- ટુકમા કહીએ તો શિક્ષણની અન્ય પદ્ધતિનુ જ્ઞાન અને પરંપરાએ તેમના મનપર એટલી છાપ બેસાડી હતી કે તે પરંપરા છોડી બીજી અજાણ્યા શિક્ષણ પદ્ધતિમા તેમને કંઈ જ તથ્ય જણાતુ નહતુ અમ ... કરેલી પદ્ધતિના તેમને કંઈ ... કે નિરર્થક જણાતુ ત્યારે ખરેખર તેમને લાગતુ કે તે ભૂલ ભરેલુ અથવા હાનીકારક છે

મને લાગે છે કે મારો પોતાનો પ્રથમનો અનુભવ બીજા શિક્ષકો જેવો જ લગભગ હતો- પુસ્તકમા કહેલી અને આજુબાજુ પ્રચારમા જણાતી શિક્ષણપદ્ધતિનો મેં સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વીકાર કર્યો પુસ્તકમા શુ લખ્યુ છે તે વિદ્યાર્થીને શીખવવુ અને પછી તે ... તેઓનાથી જવુ એ મારી પદ્ધતિ હતી

જુની પદ્ધતિની એ ભૂલ અને નિરુપયોગીપણુ મારી દ્રષ્ટિએ જે વખતે આવ્યા તે વખતને હુ કદી ભૂલી શકીશ નહિ તે વખતે ... નીયામા મારા જુના ઘર નજીક આવેલી એક ગામડી નાળામા હુ શીખવતો હતો નાળાનુ ... એ સુંદર પ્રવાહ પ્રદેશમા હતુ જૂન મહિનામા એક દિવસે તાપ અતિ સખત થઈ ગયો હતો છુટીનો વખત ... આવતો જ ચાલી ... અને ... હતાનાથી બહાર ખુલ્લી હવામા જવાને વિદ્યાર્થીઓની મારફત હુ પણ ઉત્સુક બન્યા હતો તે દિવસ ... છુટીનો વખત હમેશ કરતા બમણો કર્યો

છુટી પહેલાના કલાકમા ભૂગોળ જેવા નિરસ વિષય તરફ વિદ્યાર્થીઓનુ લક્ષ સ્થિર કરવા હુ નિરર્થક યત્ન કરતો હતો નિરસ ... ભરેલા પ્રશ્નો સરોવર ભૂશિર, દ્વિપકલ્પ અને ... નાખ્યા હુ વિદ્યાર્થીઓને પુછતો હતો ઉત્તર પ્રશ્નોની માફક જ સ્વાભાવિક રીતે નિરસ અને કંટાળા ભરેલા હતા એ કહેવાની જરૂર નથી

... મજાના જ વિદ્યાર્થીઓ ચાલો બહાર ની ... અને જાણે તેઓને એક જ પ્રેરણા થઈ હોય તેમ સર્વે તે જળપ્રદેશ તરફ દોડી ગયા થોડી મીનીટમા જ તેઓ પાણીમા આનન

...નો ઇતિહાસ ૩ ૧૮૯૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ

લાગ્યા અને સુવાસિક ઘાસ ઉપર નાચતા કુદવા લાગ્યા શાળાનો ભૂગોળનો રૂમ અને કેટલાક ક્યા અને આ મઝાની વાત શ્યાર ? તે સવનો ઉત્સાહ જોઈ માગમા પાર તે પવન આવ્યા અને થોડી જ મિનિટમા તુ પણ તેમની પાછળ દોડવા લાગ્યો તથા ખુલ્લી હવાનું યથેચ્છ સેવન કરવા લાગ્યો

ભૂગોળ અને શાળાને છોડી બહાર ગયા તે થોડો વખત થયો નહિ તેટલામા શાળામા પોતાનો અભ્યાસ કરવામા અત્યંત મંદ રહેનારો એક છોકરો એક પ્રકારની ગોરવ મંડળીનો આગેવાન બન્યો તેના નેતાપણા નીચે અમે સહેલ કરતા જતા હતા તે દરમીયાન રસ્તામા અનેક બેટો, ભૂશિરો દ્વિપકલ્પો, ઉપસાગરો અને સરોવરો જણાતા પ્રવાહ મોટો હોત તો મોટા મોટા વહાણો આ બેટ અને ઉપસાગરોમા આવતા મળ્યા હોત એમ પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ જણાવ્યુ થોડા જ વખતમા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી જમીન અને પાણીના સ્વાભાવિક ભાગ દેખાડવામા લીન થઈ ગયા ત્યાર પછી કેટલીક વાર અમે બાવળ તથા ઝાડની શાખના ટુકડા મેળવી પ્રવાહમા છોડ્યા અને તે જગતના એક ભાગમાથી બીજા ભાગમા માલ લઈ જનાર લાવનાર મોટી આગબોટો છે એવી કલ્પના કરી સપાટ પ્રદેશપર પ્રવાહ કેવી રીતે વહી જાય છે, પ્રવાહ સામે નીચે નદી જતા નાળી અને રેતીના કણથી ભાગ અને બંદરો કેવી રીતે તૈયાર થાય છે તે અમે નજરોનજર જોયુ આ પછી અમે કાલ્પનિક શહેરની સ્થાપના કરી અને મોટા મોટા કારખાના ફરવા માટે જળશક્તિ (ઉચેથી નીચે પડતા જળ પ્રવાહ) ની શોધ શરૂ કરી ટુંકા વખતમા જ અમે નિશાળના બાગ બગીચાને ભૂગોળનુ એક રૂપ આપી તે પ્રમાણે કર્યું અને નવી પદ્ધતિથી ભૂગોળનુ અધ્યયન કરવા લાગ્યા, એ તરત જ મારા લક્ષમા આવ્યુ આ વખતે અમને અમારો અભ્યાસમા ખરો આનંદ આવ્યો દિવસો મળ્યા, અને મને તો એવુ લાગે છે કે શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થી આટલા સમયમાં ઘણુ ભૂગોળ શીખ્યા નિશાળમા એટલા સમયમા એટલુ તેઓ કદીએ શીખી શક્યા ન હોત

પુસ્તકોનો અભ્યાસ અને પુસ્તક રહિત શુદ્ધ વસ્તુનો જ અભ્યાસ એ બેમા રહેલો ભેદ મને આ વખત પહેલી જ વાર મારા લક્ષમાં આવ્યો નિશાળમા ઘણા દિવસ સુધી વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળનુ જે જ્ઞાન થયુ હોત તે કરતા પૃથ્વીના સ્વાભાવિક ભાગ સબંધી કેટલી વિશેષ અને સ્પષ્ટ કલ્પના તેઓ આ રસ્તામા મેળવી શક્યા ખરી રીતે જોતા ભૂશિર ઉપસાગર, સંગમ સ્થાન, સ્થળ અને વ્યાખ્યા તેઓ શીખ્યા નહિ પણ એથી વધુ મહત્વની વાત કરીએ તો, ભૂશિર બેટ અને દ્વિપકલ્પની યોગ્ય કલ્પના કરતા તેઓ શીખ્યા આ પછી જ્યારે જમીન અને પાણીના ભાગ ઓળખવામા તેમને જરૂર પડી ત્યારે અને એ ભાગ ઓળખવાનો પ્રસંગ આવતા તેઓ એ કામ ઘણા મજા અને આનંદથી કરતા

શિક્ષક 'તરીકે' મને મળેલા આ અનુભવ હુ કદીપણ ભૂલી શકતો નથી પ્રત્યક્ષ વસ્તુનુ નિરીક્ષણ પૃથક્કરણ અને તુલના માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા શાળામા ગોખણપટ્ટીના પુસ્તકોમા લખેલી વાતો ઉપયોગ કરતા તેમને શીખવવુ તથા યોગ્ય નિરીક્ષણ

અને સ્વતંત્ર વિચાર કરી વ્યવહારના સંજોગો અને વસ્તુ સાથે યોગ્ય વ્યવહાર કરવાને તેમને સમર્થ બનાવવાનું કાર્ય કેવું મહત્વનું છે, વિગેરે શિક્ષણના મનમાં ઠસાવવાની કોઈપણ તક ટસ્કેગી સંસ્થામાં કામ કરતા મેં વ્યર્થ જવા દીધી નથી.

કેટલાક દિવસ પર ટસ્કેગીના એક નવીન શિક્ષકનો વર્ગ જોવા ગયો. શિક્ષક વજનમાપ શીખવતા હતા. તે શિક્ષકનો આગ્રહ હતો કે, પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ વજનમાપના કોઠા મોંએ કરવા અને હું ગયો ત્યારે ફૂટ, વાર, એકર, માઈલ, પીંટ ક્વાર્ટ્સ, આઉંસ, પૌંડ વગેરેના કોઠા વિદ્યાર્થીઓ ગીતના સૂરપર ગોખતા હતા. કેટલીક મિનિટ સુધી હું આ પ્રકાર જોઈ રહ્યો પછી મારા મનમાં એક નુતન વિચાર આવ્યો અને એ વર્ગ મને સોંપવા મેં તે શિક્ષકને કહ્યું. મેં પ્રથમ પ્રશ્ન કર્યો કે આ વર્ગનો ઓરડો કોઈએ કદી માપ્યો છે? કોઈએ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. સર્વ સ્તબ્ધ રહ્યા. પછી પ્રત્યક્ષ જમીનનો એક એકર કોઈએ માપી જોયો છે, એક ગૅલન પાણી ભરી જોયું છે, એક પૌંડને એક ઔંસ વજન કરી જોયું છે વગેરે પ્રશ્નો કરતા કોઈએ પોતાનો હાથ ઉંચો કર્યો નહિ. આથી થોડા દિવસ આ વર્ગ હું ચલાવીશ, એમ મેં શિક્ષકને જણાવ્યું. લાકડાનીયું પૂરું થતાં પહેલાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પાસે એકાદ આંકણી કે બીજું એકાદ માપ સાથે રાખવાનું ઠરાવ્યું. મારી દેખરેખ નીચે વિદ્યાર્થીઓએ વર્ગનો ઓરડો માપી જોયો અને તેની દીવાલોને રંગવામાં કેટલો ખરચ થશે તેનો અંદાજ કર્યો. ત્યાર પછી ખેતરમાં એક બાજુએ વિદ્યાર્થીઓ રતાળુ વાવતા હતા તે તરફ અમે ગયા. તરત જ રતાળુના વાવેતરવાળી એક એકર જમીન માપી. આ એકરમાં કેટલા મણ રતાળુ થશે, તેનો શો ખરચ આવશે અને કેટલો લાભ થશે તેનો હિસાબ કર્યો. એ જ અઠવાડિયામાં એક દિવસ હું વિદ્યાર્થીઓને ભોજનગૃહમાં લઈ ગયો. ત્યાં તેમણે પ્રથમ સાકરનું વજન કરી જોયું. વ્યવસ્થાપક તરફથી કેટલી સાકર વાપરવામાં આવે છે તે વિષેના ઘણા જાણવાજોગ આંકડા મેળવ્યા પછી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને કેટલી સાકર જોઈએ છે તે જોયું. પુનઃ ખેતરમાં જઈ એક જીવતું ડુક્કર તોળી જોયું અને તે દિવસે વર્તમાનપત્રમાં ડુક્કરના માંસની શી કીમત હતી તેની તપાસ વિદ્યાર્થીઓ પાસે જ કરાવી. એમાં કાલ્પનિક ડુક્કરની કીંમત શીકાગોના ડુક્કરની નહિ પણ તેમણે જાતે તોળેલા ડુક્કરની ટસ્કેગીના બજારમાં શી કીમત આવશે તે મેં તેમની પાસે જોવડાવ્યું. આ સર્વ હિસાબ કરવામાં ઘણો વખત ગયો પણ તેનાથી ઘણો જ ફાયદો થયો એમ મને લાગે છે. તે ઉપરાંત તેમાં મને ગમ્મત પડી અને સાથે સાથે વિદ્યાર્થીઓને પણ તેમાં ઘણો જ આનંદ મળ્યો. સ્વાભાવિક રીતે જ તે શિક્ષક જાગૃત થયો અને કદી પણ ન ભુલાય તેવો પાઠ શીખ્યો.

હાલમાં પાઠશાળામાં (પુસ્તકી વિદ્યાના) વર્ગના સર્વ શિક્ષકોને, ઉદ્યોગધંધામાં વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ જે કામો કરે છે તેનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવો પડે છે. દાખલા તરીકે, ઘણું કરીને દરરોજ એકાદ ગણિતના વર્ગ શિક્ષકની દેખરેખ નીચે એકાદ શિલ્પશાળામાં, ડેરીમાં કે ખેતરમાં ગણિતના પ્રશ્નો કે દૃષ્ટાંતો પ્રત્યક્ષ જોવા જાય છે. ઇંગ્લીશ વર્ગના વિદ્યાર્થી-

એને સેંકડ વરસની પુરેપુરી કૃતિ જોવા માટે કિંવા સંસ્થાની એકાદ શિલ્પશાળાના પ્રયોગનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ખાસ મોકલવામાં આવે છે અને તેના અન્ય વિદ્યાર્થીઓના લાભને માટે તેઓ શું કે પ્રયોગનું વર્ણન લખવા તેમને કહેવામાં આવે છે. આ બાબતના રીપોર્ટમાં જરૂરોના વર્ણનની ભાષા તરફ નહિ પણ તેમાં કરેલા વિધાન સ્પષ્ટ અને સાચાં છે કે નહિ એ તરફ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે. જે વાતો વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરનાર વિદ્યાર્થીઓને અનુભવિક સંબંધ હોય છે એ વાતો અને તેનો જ એ રીપોર્ટ હોય છે. આથી તેમાં કરેલ વિધાન બેજવાબદાર હોતું નથી તેમ તેના કોઈપણ ભાગ ઉપર વિદ્યાર્થી ઉમેરો કરી, રીપોર્ટની અંદર ભરેલી હકીકત સુધારે છે. રીપોર્ટ તૈયાર કરનાર વિદ્યાર્થીને પોતે પ્રત્યક્ષ અવલોકન કર્યું હોય છે તેનો ખ્યાલ હોય છે અને તેથી તે પોતાની જવાબદારી સમજી રીપોર્ટમાં હકીકત મુકે છે. એકાદ અવલંબિત પુસ્તકની વાત કે સાંભળેલી માહિતી એકત્ર કરી રીપોર્ટ લખનાર વિદ્યાર્થીને એવી જવાબદારી કદી પણ જણાય નહિ એ સ્પષ્ટ છે.

પુસ્તકો કરતાં વસ્તુઓનો અભ્યાસ કરવો એ જ મહત્વનું છે એમ મેં જોયું અને સિદ્ધ થયું છે, તેથી ઇતિહાસ, સાહિત્ય કે અન્ય વાંચનનું ગૌણ ગણું છું એમ કોઈએ સમજવું નહિ, તથાપિ મને એવું લાગે છે કે, યુવાન સ્ત્રીપુરુષો પોતાની ચોતરફની વસ્તુઓની યોગ્ય અને નિશ્ચિત કલ્પના એમને જ્ઞાન મેળવે એ ઘણું મહત્વનું છે. કારણ એ જ્ઞાનના યોગથી તે પોતાના વ્યાવહારિક [illegible] વગરની ફરની નાનેનું તોલ અને નિરીક્ષણ કરી શકે છે તેમજ અનુભવ વગરના મનુષ્યો, અનિશ્ચિત અપ્રત્યક્ષ અને ગુજરાતી [illegible] વિશેના જ્ઞાનકોષ હોય છે એમ જણાય છે.

નીગ્રો લોકોને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી આરંભમાં શિક્ષણ એ એક અજબ વસ્તુ હતી. શાળામાં જનારા બાળકોની મહત્વાકાંક્ષામાં એટલું જ હતું કે શીખવવામાં આવેલી નવીન અને વિલક્ષણ વાતોથી ઘરના વૃદ્ધ માણસોને આનંદમય અને આશ્ચર્યચકિત કરવા માટે પાછું ઘેર આવવું. માતાપિતાને નહિ સમજાતી પરભાષામાં થોડા શબ્દો બોલતા આવડ્યા કે અથવા વિલક્ષણ અને ગુપ્ત લિપિમાં લખાયેલાં પુસ્તકોમાંથી [illegible] વાક્ય વાંચતા આવડતાં જ તેમને અતિ અભિમાન અને આનંદ થતા [illegible] વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન, ગુપ્ત અને અલૌકિક સ્થિતિમાં રાખવાના મોહને શાળા અને શિક્ષકો [illegible] થઈ પડે છે. [illegible] અજાણપણે તેમણે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં એવો ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે કે શિક્ષણની વિશિષ્ટ પદ્ધતિનાથી એ સત્યમાંથી નીગ્રોના બાળક બાળકીઓ [illegible] એક ગુપ્ત જ્ઞાનની દિશા મળે છે. એના [illegible] એક [illegible] માલુમ [illegible] ખાસ સત્યમાંથી [illegible] થાય છે અને તે બુદ્ધિ [illegible] જાય છે.

[illegible] સર્વસાધારણ રીતે [illegible] કરતાં વિદ્યાર્થીઓના જીવન અને શિક્ષણ [illegible] વધારે [illegible] બીજી એક વાત [illegible] મને લાગે છે કે પોતાના બાળકોને

અરો [illegible] રૂ. [illegible] એમ [illegible] કંપની, મુંબાઈ

ઉદાહરણ મેં આગ પ્રકરણમાં જણાવ્યા છે. મને યાદ છે કે થોડા દિવસ પર ઔદ્યોગિક શિક્ષણ કે હસ્તકામના એક વર્ગવાળી પ્રસિદ્ધ શાળા જોવા હું ગયો હતો. તે શાળાના અધિકારીએ પોતાની ઔદ્યોગિક શાખા વિષે વાણી બહારની વાતો કરી હતી. એ ઔદ્યોગિક શિક્ષણના વર્ગ સામે જ કેટલેક દૂર એક [illegible] મકાનનું બાંધકામ ચાલતું મારી નજરે આવ્યું. આ વર્ગમાં શિલ્પશાસ્ત્રનું પ્રત્યેક તત્ત્વ શીખવવામાં આવતું હતું એમ હોવા છતા પણ નિરીક્ષણ અંતે મને જણાયું કે વર્ગના શિક્ષણ અને સામે ચાલતા બાંધકામનો સંબંધ ઉપસ્થિત કરવાનો શાળાના શિક્ષકે કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. એ મકાનનું કામ જોવાની તક વિદ્યાર્થીઓને મળી ન હતી, શિક્ષકસહ તેમણે તે મકાન જોયું નહતું અને બાંધકામની ચાલુ સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થતા પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનો શ્રમ તેમણે લીધો ન હતો. વર્ગમાં અપાતું શિક્ષણ અને સંસ્થાના કારખાનામાં કે બહારના બાંધકામનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ તેમના ભાગે આવ્યો ન હતો. મારા માનવા પ્રમાણે તેમને વર્ગમાં ઈંગ્લિશ વાક્યના સ્પષ્ટીકરણ જેવું કે લેટિન ક્રિયાપદના ઉચ્ચાર જેવું કેવળ ઔપચારિક શિક્ષણ મળતું હતું.

વેસ્ટ વર્જીનીયાની ગામડાની શાળાઓના અનુભવથી હું પ્રથમ એ શીખ્યો કે પુસ્તક શિવાય શિક્ષણ આપી શકાય છે તેમ જ તેનો ખરી વસ્તુ સાથે સંબંધ જોડવાનું સર્વ સંભવિત છે. ત્યાર પછી મેં બીજા અનુભવપરથી એ શીખ્યો કે, શિક્ષણને શાળાના મકાનમાં જ પૂરી ન રાખતાં તેને ખેતરોમાં, ઘરોમાં અને શાળાની આજુબાજુ રહેનાર લોકોના દૈનિક જીવનમાં લઈ જવું એ અતિ મહત્વનું છે. ટસ્કેગી સંસ્થાની એક અત્યંત મહત્વની હીલચાલ કહીએ તો જેને અમે સંસ્થા બહારની હીલચાલ (*Extension work*) કહીએ છે એ છે. આ હીલચાલમાં સંસ્થાના સર્વ ભાગ મદદ કરે છે. ખરેખર હાલમાં સંસ્થાના બીજા કોઈપણ કામ કરતા આ બહારની હીલચાલ તરફ જ લોકોનું વધારે લક્ષ્ય ખેંચાયું છે અને એ દિશાઓમાં વિશેષ પ્રયત્ન વ્યવસ્થિતપણે ઉત્સાહથી થાય છે. સંસ્થા બહારની એ હીલચાલની સર્વ શાખાનું સંપૂર્ણ વર્ણન થાય તેમ નથી. મારે નિવેદન કરવાનું છે તે એ છે કે, એ હીલચાલમાં અમે જુની પદ્ધતિ પ્રમાણે જેને શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે, તે આપવા કરતા પરિસ્થિતિ સુધારવાનો જ વધારે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. શાળાની આજુબાજુના પ્રદેશની ખેતીની રીત સુધારવાના ખેડુતોના ઘરની રહેણી બદલી ઉત્તરોત્તર સારી બનાવવાના અને મેકન પ્રગણા માટે જ નહિ પણ સંસ્થાનનાં સર્વ પ્રગણાઓ માટે એક નમુનેદાર શિક્ષણપદ્ધતિ સ્થાપન કરવાના પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

'શિક્ષણનો જીવન સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ' એ સૂત્રનો અર્થ અમે પ્રગણામાં સ્થાપન કરેલી એક નમુનેદાર ખેતીની શાળાનું વર્ણનથી હું વિશેષ સ્પષ્ટ કરી શકીશ. અમારા પ્રગણામાં [illegible] શાળાઓ છે લગભગ પચાસ સમાજમાં 'ગામઠી' વર્ગમાં શાળાના [illegible]

અનુવાદ ૩ ૦-૧૯-

છે ટસ્કેગી સસ્થાની પ્રેરણાને લીધે અને નીગ્રો ખેડૂતોએ આપેલી મદદ પર એ ચાલે છે હુ જે શાળાનુ વર્ણન કરવા ધારૂ છુ તેને વર્જીનીઆ સ્ટાર–ઉગતો તારો કહે એ જ નામ કાળા લોકોએ પોતાના દેવળને પણ આપ્યુ છે અને તે દેવળની આજુબાજુ રહેનારા નાના ખેડૂત સમાજને એ જ નામ પ્રાપ્ત થયુ છે વર્જીનીઆ સ્ટાર સમાજમા ઘણા જ મહેનતુ, ઉદ્યોગી, કરકસરીયા અને વિજયી નીગ્રો ખેડૂત છે એમાના ઘણા ખરાઓની પોતાની જમીન છે આ સમાજમા બહુ પૈસા નથી પણ તેની સાથે જ ગરીબી પણ નથી અમે આમા કામ શરૂ કર્યા પછી મે આ સમાજનો પરિચય કરી લીધો તે વખતે તેમનુ દેવળ એક પડતર ખેતરમાં ભાગી તુટી સ્થિતિમા હતુ ખેતરમા આવેલા ઘરો અને શાળાની સ્થિતિ દેવળના જેવી જ હતી ઉપદેશકની સ્થિતિ પણ તેમ જ હતી તે પણ ઉત્તરાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઇ ચુક્યો હતો હુ દર રવિવારે બપોરે તેનો ઉપદેશ સાંભળવા જતો તેનુ નિરૂપણ આશરે દોઢ કલાક ચાલતુ તેના ધર્મસમાજના એકાદ બે પુરૂષ, બાકી બાયડીઓ ને છોકરાં હતાં કોઇ કોઇ વખતે, ક્યારે એક વાક્ય પણ તેના મુખથી સાંભળવા મળશે એ આશાથી હુ તેનો ઉપદેશ ધ્યાન પૂર્વક સાંભળતો પણ મને નિરાશા જ મળતી બધુ વર્ણન નરક ઉપર અને દેવળના અધિકાર ઉપર હતુ સ્વર્ગના સુખ અને નરકના દુખ વિષે જ તે બોધ કરતો

દેવળની પાસે જ બીજી એક ખેતરમા રંગ વગરનુ અને પાણી પણ સ્પર્શ નહિ પામેલુ એક ભાગ્યુ તુટ્યુ મકાન હતુ તે જ એ ગામની શાળા હતી શિક્ષક અને ઉપદેશક બન્ને સારૂ હતુ શાળામા પચાસએક બાળકો હતા ઉપદેશકના નિરૂપણ જેવુ શાળાના શિક્ષણનો સમાજની સ્થિતિ સાથે કાંઈ પણ સબધ ન હતો આ નાના નીગ્રો સમાજની દરિદ્રતા ઉત્પન્ન થવાના કારણો શોધી, શિક્ષણ દ્વારા અને જરૂરની સહાય મળી સમાજની સ્થિતિ સુધારવાનો યત્ન થાય તેવી નમુનેદાર શાળા ત્યા સ્થાપવાનો પ્રયોગ કરી જોવાનુ મે ઠરાવ્યુ આ પ્રયાસની વિસ્તારવાર હકીકત હુ અહીં આપી શકુ તેમ નથી પણ ત્યાની વર્તમાન પરિસ્થિતિ ટુંકામા કહીશ ”

ઉપર જણાવેલા મકાનના સ્થળે હાલ એક સગવડવાળુ પાંચ ઓરડાનુ ઘર છે આજુબાજુના શ્રીમત અને સુખી ખેડુતોના ઘરો જેવુ જ તે બધાયેલુ છે અને દેખાવમા પણ તેવુ જ છે આ ઘરને બાગ, તબેલો, ઓસરી વગેરે હોઈ ત્યાં મે શિક્ષક–એક ગૃહસ્થ અને તેમની પત્ની રહે છે અને શીખવે છે ઘરની સઘળી ચીજો બાગ તબેલા, વગેરેનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓને તે પ્રાંતના ખેડૂતોના સાધારણ ઘરોમાં શીખવવા તરીકે થાય છે અહીં બાળકો બીછાના કરવાનુ તથા દિવાનખાનુ વાળી ઝુડી સાફ રાખવાનુ કામ શીખે છે બધા વિદ્યાર્થીઓ રસોડામાં જઈ રસોઈ કરતા અને ભોજનશાળામા જઇ ટેબલ વ્યવસ્થિત ગોઠવી ખેડૂતોના ખોરાક તૈયાર કરતા શીખે છે ઘર આગળના બગીચાની વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ જ રાખે છે બાગમા ત્યાની જમીનને અનુકૂળ અને સમાજને જરૂરના શાકપાનનુ વાવેતર થાય છે અને વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષક તેપર ધ્યાન આપે છે પશુ ગૃહમા ગાય અને બચ્ચા, પજરમા મરઘી, ડુક્કરખાનામા ડુક્કર હોય છે એ સર્વ સ્વચ્છ અને સુઘડ કેવી રીતે રાખવા તે વિદ્યાર્થીને શીખવવામાં આવે છે

તેમની અને જેરે દેશમુખની વચ્ચે અણબનાવ અને અણગમાવ હતો, અને હુમલા વખતે તેણે સૈનિકોને તેમનો નાશ કરાવી આપ્યો હતો. માદન દેશમુખ પોતાની પુત્રી સાથે, નવા સુબાના બનવા સાથ આજ વેનસરમાં આવ્યો હતો. મ્હોટી ધામધુમથી સામૈયુ થયુ હતુ. તેમના ઉતારા માટે કિલ્લામાના તમામ મકાનો ખાલી કરી આપવામાં આવ્યા હતા અને એ રીતે સપૂર્ણ માનભરત કરવામાં આવ્યો હતો. મજખાનનો તાકિદનો હુકમ આવ્યો હતો. હાલ તરત કિલ્લાના તે મકાનો ખાલી નાખવા અને મિરજાપૂરી મ્હોટા અધિકારીઓના ઉતારા માટે તેવા વ્યવસ્થા કરવી. તેથી અમન થતા દેશમુખ ગામમાં આવેલા પોતાના બીજા નવા મકાનમાં રહેવા ગયો હતો. દેશપાંડે પણ પોતાનો આવાસ લઈ ગામમાં રહેવા ગયા હતા.

આજ સાનકાળે નાગરાન વસુ—માદન દેશમુખ અને જેરે દેશમુખનો સમેળ થયો. જેરે દેશમુખના પુત્ર બાજીરાવ સાથે માદન દેશમુખની પુત્રી સકનાબાઈનું વેવિશાળ થયુ અને બંને સાથે આવતે દિને લગ્ન કરવાનું પણ નક્કી થયુ.

રાત્રિના આઠ સાડા આઠનો સમય હતો. કિલ્લામા મુખ્ય કચેરીમા દરબાર ભરાયો હતો. માદન દેશમુખ મુખ્ય જગ્યાએ ભરજરીની ગાદીપર બેઠો હતો. તેની પડોશમાં તકિયે ગાદીપર સુબેદાર સીદી બહાન મગરૂબીથી ગેહ ભરી રીતે બેઠા હતા. તેની સન્મુખ કાનોજી જેરે દેશમુખ, તેની પાસે તેનો પુત્ર બાજીરાવ, તેની પાસે કરીમખાન માનનો નવા સીમાડાનો જમાદાર, અને બીજા વેનસરના પ્રમુખ ગૃહસ્થો, સામે દેશપાંડે નરસપ્રભુ, તેની પાસે તેનો પુત્ર દાદાજી, તેની પાસે નરસોજી મોરે એમ ક્રમે બીજા અમલદારો, અધિકારીઓ, સાહુકારો વગેરે બેઠા હતા. મિરજાપૂરના સુબા સરજમાનના પ્રતિનિધિ તરીકે અત્યારે દરબારમાં હું બેઠા માદન દેશમુખ મગરૂબીથી રોહિડખોરા વેળવંડખોરાના દેશમુખ, દેશપાંડે, મ્હોટા લોકો, સાહુકારો, પટેલો, કુલકર્ણીઓ, ઇનામદારો વગેરેની સલામો લેતો, નજરાણા લેતો હતો. એ વખતે બન્ને ખોરાના મ્હોટા મ્હોટા લોકો સલામી માટે ત્યાં હાજર થયા હતા. એ કાર્ય થઈ રહેતા કાનોજી જેરે દેશમુખ ઉઠયો. મસ્તાનીની જગ્યાએ જઈ નમી મુજરો કરી, બાદશાહી પરોણાઓને પોતાના પુત્રની જાહેર રીતે ઓળખાણ કરવાના આજ્ઞા માગી સર્વેના કાન તે તરફ વળ્યા. આ ભાગ્યશાળી પુત્ર—સત્તાધિશ રોહિડા બાદનો જમાત્, તેને આતુરતાથી નીરખવા સર્વની નજર તે તરફ વળી. પિતા કાનોજી પાસે પુત્ર બાજીરાવ ઉભો હતો. ભગે રૂઆબથી પૂરા દમામથી આગળ વધી તેણે મુજરો કર્યો. સહુએ મુધોળ જમાઈ થશે એમ ધાર્યું હતું, લોકનાયક પણ તેવી જ હતી, પણ તેને બદલે આ મોટ્યો, રંગીલો, રૂડો રૂપાળો બહાદુર બાજીરાવ નીકળ્યો, એ જોઈ તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા.

આ વખતે દેશમુખની ગાદી પાછળ ચકમા તેની પુત્રી સકનાબાઈ બેઠી હતી. તે આ દરબાર મગરૂરીથી જોતી હતી, અને પોતાના ભાવિ ભરથારને તિરછી દ્રષ્ટિ મગર નજરથી તુરત ગણતી જોઈ રહી.

આ ઓળખ થઈ રહેતા, તેઓ પોતાની જગાએ પુન આવ્યા ગાન શમુખ મંગે કમાન્ને જોયે દેશમુખ સાથે કાઇ વાતચિતમા ગુથાયા મગનલાલ નિરસ્ગગ્રમ ની ગજ પોતના પ્રતિસ્પર્ધિ ભાઉરાવને જોઇ રહ્યા આ વખતે ગ ર પોષાકમા અલંકૃત થયેલ નમાર્તિ ગામા ગાઢ ગમ્ભીર થઇ રહ્યો કાપણુ અગ અનો મનાવ મન રાખે હ પ એમ લેગા થયેલા લાવેલા ન ગાન ઉભો, પોતાની માતાનો હાથ પકડી તેની ચન પાછળ ગઇ ગયા આ પુ ગ ગ્રી આ બ્રી બન્ને જુના વિચારના પરસ્પરવિરુદ્ધ લાગણીઓ, ગ નપ થી એક બીજાન પિ કા ના ગોખ ા જુદી જુદી રીતે ઉછરેલા, તેમના મેળાપ થવાનો વખત આ તો—તેમના આખા ઉ ન ન તા એક ગાઢ થવાનો સમય આવ્યો પુનો પિતા સામે પોતાના વિનાશ ન ર સાથ ગ્રાય ગમ્ય નહિ તા રહી પિતાએ ક્રૂર દૃષ્ટિ કરી, તરત અનુ બાળા ચની ગઇ અ માનુ પૂ ી જુનમાનુ આગમા આ જમાતૂની ઓળખ કરાવી બાદ ન પત મ્હા આ વા પોતાના એક હાથમા સાતાની પુત્રીનો હાથ અને બીજા હાથમા જમાઈનો હાથ પ ડી તે મ્હાર આ યો, સર્વ રમણીઓ ઉભા, ઉભા થયા, તેમના તરફ જોઇ ા તેમની સાથ તેણે મગરૂમીથી માતાની પુત્રી અને જમાઈ ા ઓળખાણ ની, આ વેવાઈ થયા જુવાને કર્યું નમન મે મુબારકબાદી આપી નવમા બા ન ત રૂથી પોશાક વહુઆપાને પુના પુન મ ર ચાલી ગઈ જગ મેરી પણ ન ી અને તબિયત ગગનનુ બહાનુ કાઢી પોતાના ખડ તરફ પોતાની માનીતી દા ી આ દી સા ર જની ની

જતા દરમ્યાનમા નાચગાન આ સુ અ ઈ ફનાક પછી લ ગાર પરો થયે ના ર સના ગ્નના આનન્દમયમા જે દેશમુખના આનન્દો પા ો ન ા ફ િ ગીથી શોકસાગરમા ર પેરો મનાથી બળતો સરફરાઝ નીચે ઉતર્યો બાગાનમા એક ખુ ખાણી સ્ત્રીએ તેને ઈ સાકનિક સના કરી આસપાસ નજર નાખી નાગ સાની તે સ્ત્રીની ષ પૂ ઉઠ ઉઠ તે ચા એ ભામા થઇ મહેલની પડીનના ભાગમા તેની પાછળ પા ળ ગયો તે સ્ત્રીએ હાથના સના કરતા તે ખડમાં આગળ વધ્યો અને તે સ્ત્રી બ્હાર ચોકી ક ની ઉભી રહી

અહ તેની પ્રિયતમા હતી આરોગ્યએ એક સુન્દર સુખાસનપર બેઠી હતી સ ર ાજને જોતા તેના મ્હોપર ચાનન્દની—આશાની ઝાંખા આવી, રીસની પી ગયના શાનાપ રૂપી આવી, અને તેના મૃદુ ઓષ્ટ સ્મિતથી પ્રફુલ્લ બન્યા, "સ રાજ, તુ મા ઉતર્યો છે?"

"હું આ ધિ કા પાત્ર ચગળ ફાન્હોઝ જે દેશમુખને ત્યા તુ જાણે છે કે આનસાહેબે અહીના ત્યક મન્યો સનાની આ દુર્ભાગિ બના ગે છે અરેરે! આજના આ બનાવથી મને કેટલુ દુ ખ થયુ છે? હુ કેવો અભાગિયો—હાય આ જોવાતુ નથી, સખાતુ નથી! આ ચકાઓને જોતા કાળ ચડે છે"

"ગરીબ બિચારો સરફરાઝ, અરેરે! ત્હારા કરતા તો ત્હારી સ્થિતિ કેટલી બધી વધાર દુ ખદાઈ શોચનીય અને દયા ઉપજાવનારી છે?

"હાની, આપણે છેલ્લે હતા નિ રાશ મળ્યા તે પછી હુ તને મળી શક્યો નથી ત્હારા આ 'મહાન દુ ખમાં હું સર્વ કાંઇ ભૂલી ગયો છુ આપના પુનરાગમનને માન આપી નીક

ટેકાએ હું અહીં આવ્યો, અને આજ તને જોઈ મને થયેલો આનન્દ સમાપ્ત થયો! હ્યાં પણ આનન્દ અને દુઃખ બન્ને સાથે જાગ્યાં છે. ત્હારા પિતાએ હાય! તને મ્હારા હૃદયથી ખુંચવી લીધી–ત્હારૂં બલીદાન આપ્યું–અપાયું–આપણા પ્રેમનું બલીદાન અપાયું–તને કાળની કોટે બાંધી–બન્નેના બચવી લીધી–પણ મ્હારો પ્રેમ–આપણા બન્નેનો પ્રેમ અચળ છે–તે તું કદાપિ લઈ શકે તેમ નથી."

'એમ ન બોલ–તું હવે મને નડ કર, આ બાગ તું મહા કરી શકતી નથી તે અનિવાર્ય છે."

'હા, આ દુનિયામાં નાથી અનિષ્ઠ કાર્ય થવું હોય તો તે આજે જ. જે દિન મેં થયા હું અહીં આ તોફાને મ્હારા શિપાઈઓ, મ્હારા શિપાહસાલાર હમિમત જમાદાર સાથે આ અભાગી દેશમુખને ત્યાં ઉતર્યો–મને તે વખતથી પગેપગ એવું જ થાય છે કે આ આખા કુટુંબને હું કાપી નાખું! તેમને તલવાર ની ધારે ચઢાવું! તેમના પ્રત્યેના મ્હારા તિરસ્કારની હદ માપી હવે થતી નથી અરે! તેઓ તો શું પણ જે તાકો હશે! અને મ્હારા પ્રેમ વચ્ચે આવ્યા કે, તે સર્વેપર મ્હારો ક્રોધ, તિરસ્કાર, ધિક્કાર અનિવાર્ય આવ્યો છે જે દિનથી તને મ્હારાથી છુટી કરી તે દિવસથી ત્હારા પિતાપર, અને હુકમ કરનાર તેના સર્જખાનપર અરે! ખુદ એ બનાવું મૂળ–બાદશાહપર મ્હારો ધિક્કાર–તિરસ્કાર પ્રગટી ગયો છે–રોમે રોમે વ્યાપી ગયો છે"

આમ ક્રોધથી નાર થતા તિરસ્કારયુક્ત વાણીથી પણ ધીમે સાદે બોલતા સરદારએ ગમ્ભારની છેક નજીક આવી તેની પાસે બેસતા જોરથી તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો આ વખતે ચન્દ્ર પોતાનો આછો પ્રકાશ ખુલી બારી વાટે સુન્દરબાઈના ચહેરાપર નાખી રહ્યો હતો, અને ખંડ અન્દરના દીવાઓનો ઝાંખો આપનો ઉજ્જવળ ચન્દ્રના શ્વેત નિર્મળ પ્રકાશ સાથે મિશ્ર થતો તેની સુન્દરતાને અલૌકિક આકર્ષકરૂપ બક્ષી રહ્યો હતો તે તરફ જોતાં આવી અનુપમ સુન્દર સ્ત્રીને પોતે ચાહે છે, તે સુન્દરી જે પોતાનું સર્વસ્વ આપવા, અને પોતાનો સ્વામી ગણવા તૈયાર છે, તેને સદાને માટે ખોઈ–તે પણ, તે મારે જરાપણ સામે ન થતા ખોઈ–આ પોતાના હિચકારાપણા માટે તેને પોતાનાપર પણ અત્યારે ક્રોધ ચઢ્યો

"વ્હાલી, જ્યારથી આ ભયંકર ખબર મને મળ્યા કે સર્જખાન અને ત્હારો પિતા ત્હારૂં આ બલિદાન આપવા તૈયાર થયા છે, ત્યારથી હું એકસરખો આશ્ચર્ય પામી રહ્યો છું, કે તું આટલી સહેલાઈથી કેમ તાબે થઈ?"

"હું? શું તું એમ ધારે છે કે તે માટે મેં પ્રયત્ન કર્યા નથી? શું હું સામે થઈ નથી? બહુ કરી ચુકી મ્હારા સઘળા કર્તવ્યો માટે મ્હેં વિચારો કર્યા–મ્હારા સુખ માટે લડી ઝઘડી–હા! ઘણું કર્યું! પણ મ્હારૂં શું ચાલે?–હવે હું કાંઈ પણ કરી શકું તેમ નથી મ્હારા પિતાએ સર્જખાને, અને ખુદ બાદશાહે મને મ્હારી ફરજ શું છે તે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે મ્હારા બાદશાહને, મ્હારા દેશને, મ્હારા કુટુંબને મ્હારી જરૂર છે–મ્હારો ભોગ આપવો જ જોઇએ."

હું એ કામ માટે લાયક નથી તને એક છુપા જાસુસનું કામ સોંપાયુ છે નિશાન અપાયુ છે–ત્હારા ક્રૂર પિતાના હૃદયમાં પ્રજાજનોનો વૈરાગ્નિ શાંત થયો નથી અહર્નિશ પ્રથમ નુ હોમાય છે "

"હા, એમ છે ગરૂ–આ ધિક્કારપાત્ર દુષ્ટ છુ–હુ તેમની પુત્રી–ચાહે તે એક મનુષ્ય ! ની શા ! એક પુરુષ જેવી હુ મ્હાલી નથી કે કાંઈ દિવસ પણ ચાલી શકવાની નથી, ની સાથે લગ્ન–જેને તે ચાહે તે મને છુ ધિક્કાર છુ અને તે અમો સર્વને ધિક્કાર છે આ તે સંબંધ !–વાહ પિતાના, વાહ !"

"અરે ! વખત આવે તો પાછળ થી છુપી રીતે આપણા ખુન પણ કરી નાખે એવા ધ તેઓ મહાઘોર નીચ ગણાય છે "

"હા, તેઓ તેવા જ છે તેમનુ નામનિશાન પણ રહેવા દેવાનુ નથી એવુ અન્ની પાદશાહી ફરમાન છે એમ સર્જે મને કહેતા હતા "

"અરે ! આપણે ઘણા વર્ષોનો નાશ કર્યો પણ આ પ્રદેશ એ મડખેરોથી હજી ઉભરા-યા છે હુ તેમને ધિક્કારૂં છુ–અરે એ ચડાલો નર પીશાચોમાના એકે ત્હારી–મ્હારી નિશાનીની ચોરી કરી છે–મ્હારા હાથમાથી ખુચવી લીધી છે–અરે, તેનો તો હુ ટોટો પીસી નાખીશ, હુ લોહી પીશ–એવી મેં કડક પ્રતિજ્ઞા લીધી છે '

" હા, તેણે તને લીધી છે ખરી, પણ તે ત્હારાપણનો મ્હારો પ્રેમ–ત્યાગ હુ ન થઈ ? એમ નથી તે તો હમે સરકારજી ત્હારૂ જ રહેશે "

એટલામાં આ ટોળી અન્દર આવી સરમોજી સરાગો ઉભો આનન્દીએ ગર્વથી માનિતા નમા નાઈ કર્યુ તેણે તિરસ્કારથી હાસ્ય કરતા ઉંચે જોયુ–" સરદારજી, તમે હવે જાઓ–એક જ પણ ઘેલો રડી, કોઈ મ્હારા આયુ છે–જતા રહો " સરમોજી આ રીતે સાથે અપાતના અપમાનને માન આપી કાંઇ વિચારમા પડી એકદમ ત્યાથી આવીને ગુપ્ત માર્ગ ચાલતો થયો તે તો અને આનન્દીએ બીજા હાથથી એક ઉભા રાંગરવાં દેખાવડા તરુણ પુરૂષને ખેંચતો ગરૂમીથી તેના તરફ સત્કારમાં જોઇ રહી

પ્રકરણ ૧૪ મુ

મુધોજી અને સકનાબાઇ

ગાફીલ, અરે નાદાન, જબ સોનેસેં હાસીલ ક્યા ?
ઇસિ રજ કરને ઔર, પછતાનેમે હાસીલ ક્યા ?
જબ તીર હાથેમેં, નીકલ, તબ ક્યા પશેમાની ?
તા પહેલે સોચ લેના, તો ઉઠાતા ક્યું પરેશાની ?

મહોબ્બત ગયે મે મેરી, છુપા હૈ યા રસુલલ્લાહ,
કે મમ ધ્યાનકા મેના લગા દો યા રસુલલ્લાહ
લગા તરી યા ઉન્હાઓના પર દીનરાત સોતા હય,
મુજે તુમ ખ્વાબ ગફલતમે જગા દો યા રસુલલ્લાહ મહો૦
પના હું બીચ ગીઆમ, ન મે ખાતાહું ચક્કર,
કીનારા વો લગે મુજકો, લગા દો યા રસુલલ્લાહ મહો૦
અગરી કસમ મુજકો, એકેલા છોડ આવેગા,
વ્હાલો મ્હનને તેરી, ઉજલા યા રસુલલ્લાહ, મહો૦
બડી ખીસમત હમારી હય, ઉમેદ હમકો તુમારી હય,
ભગેગા દીન દુનીયામે દીખા દો યા રસુલલ્લાહ, મહો૦
વતનકી પીડ ભારી હય, નેહાયત બે કરારી હય,
મુસાફર હું બે મુકામે, પહોંચા દો યા રસુલલ્લાહ મહો૦

સુ-નારણ! આ નવીન તરુણ તરફ મગરુરાથી જોઈ રહી, તેણે અકના ગૌરવ તરફ જોયું કરવા માગે અલૌકિક સૌન્દર્યની મૂર્તિ-પળ ભર તે થંભી ગયો પણ તરત નારાયણે અને નમન કરતો બોલ્યો-' મને આપણો ભાઈ ગણજો-હું-જેથી દેશમુખનો ન્હાનો પુત્ર-ભાભીસાહેબ! તમારો દીયર હું આપના દર્શનાર્થ આવ્યો છું "

"સુવોજી' ચારના જ શબ્દો તેના ગમમાવી નીકળ્યા, તે ગુચરાતી મુઝાતી તેના તરફ જોઈ રહી

"હા, હું, સુવોજી, અત્યારે આપને મળવાના જ હેતુથી હું અહીં આવ્યો છું હું સમજ્યો છું કે તમને અમારા શત્રુ, અર્થાત્ અમાગપર નીમાયલા ગુપ્ત જાસુસ તરીકે જાણતો હતો—ધાન્તો હતો, પણ તમને જોતા તે જ ક્ષણે મ્હારો તે ખ્યાલ જતો રહ્યો છે આવી અદ્ભુત સુકોમળ સૌન્દર્યવાન બાળામાં વિકાર નથી નહીં તો જાસુસ નીચ કાર્ય કરી શકે જ નહીં-અસ્તુ—એ ધારણા ખોટી પડી-હાય-એ ધારણાને લઈને જ આ અમૂલ્ય રત્ન જે મ્હારા માટે નિર્માણ થયું હતું તે મેં મ્હારે હાથ જ ખોયું હવે તે સંબંધી વિચાર શુરૂ કરવાનો હક્ક મને હવે નથી હવે તો પૂજ્યભાવે તમને જોઉં છું આજથી મને તમારો ભાઈ સમજજો-એ જ હવે આપણો સંબંધ-ભાભીસાહેબ, હંમેશા તમારું રક્ષણ કરવા, તમને થોડું પણ અપમાન થાય તો તે માટે માથું આપવા હમેશાં હું તૈયાર છું એમ સમજજો'

તે આશ્ચર્ય સહવાસમાં પણ ગુચરાતી આશ્ચર્ય પામતી તેનું આ વિચિત્ર ભાષણ સાંભળી રહી તેના મનમાં વિચાર હતો તે જ ક્ષણે તેના ઓષ્ટ જરા સ્મિતમાં ઉઘડ્યા પણ શૂન્ય ઉપમા આનંદનો છાંટો પણ ન હતો, ફિક્કા સ્મિતને પુરવણી ન મળી-તેનું એમલ

કના નાર્યથી કરમાયુ હતું પણ ચકોર બાળા પોતાના હૃદયની લાગણી દાબમાં જ ગ્યી ચાંત મગરમ ચ્હેરો રાખની મુધિષ્ઠના આ શબ્દોથી આનંદ પામતી શાન્ત કોમળ રીતે બોલી –"ભાઇ, મ્હારો ઉપકાર' આ પ્રેમાળ શબ્દ માટે ઉપકાર, આ પ્રસંગમાં આવા શબ્દ મ્હેં આજે જ સાંભળ્યા-મને બીજા કોઇ રક્ષકની જરૂર નથી, કેમકે માં-મ્હારો સ્વામિ મ્હારું રક્ષણ કરવા સમર્થ જ છે પણ આજ તમારાં વધાની જરૂર પડે છે! તમારી લાગણી માટે ઉપકાર હું તમો મ્હારા ભાઇ સમજીશ આ મ્હારી પ્રત્યે કુમારની લાગણી વચ્ચે-આ ચીરાતા હૃદય વચ્ચે-આના શબ્દો માટે મને અનહદ લાગે કે સામે મ્હારા દીયરજી અને મ્હારા ભાઈ છો એમ સમજુ છું તમારા જેવી તમારી માતા પણ પ્રેમાળુ દયાળુ હોય તો તમારા ઘરમાં હું સુખી થઇશ"

"ઇશ્વર તમારી આ સદ્ભાવના-લાગણી માટે તમારૂ ભલુ કરો!" એમ ઉમંગથી મુધિષ્ઠ બોલ્યો અને પોતાના હાથમાંથી એક બહુ મૂલ્ય મુદ્રિકા કાઢી સત્યભામાને આપતા બોલ્યો-"ભાભીસાહેબ આ નિશાની રીકારો કોઈ પણ વખત તમને મ્હારી મદદ રક્ષણની-જરૂર પડે તો આ મુદ્રિકા મોકલજો જોઇએ ત્યારે, તો પણ હું તરત હાજર થઈશ જે તમે ફરમાવશો તે બજાવી આપીશ તમે વચન આપો કે જરૂર પડે ત્યારે પણ આચકો ન ખાતાં આ મુદ્રિકા મોકલશો"

અત્યારે હમણાં દુ:ખ વિચારોમાં આવી જાગૃત થતી, એકલી પડી ગયેલી, આનંદ ભ્રમરની બાળાએ વચન આપ્યું તેનું ગોકુલિમિત પાછું ન લાવું તે આગળથી મુધિષ્ઠ તરફ અનેક વિચારોથી ઘેરાતી જોઇ રહી તેના મનની સ્થિતિ ન કળી શકાય તેવી હતી

- મુધિષ્ઠ મહારાજાઇ સામે જોતી રહી અહાહા, મ્હેં કેવી મહાભાગ્ય ભૂલ કરી તેના આત્મા અને તેના ઉચ્ચ સસ્કારમાં જાગૃત થયો આ ઓ-આ તેની સન્મુખ ગેડેલી-અપ્રતિમ સુકોમળ બાળા-નિષ્કપટ નિર્દોષતાવાળી સ્ત્રી તેને અત્યારે અત્યન્ત વ્હાલી મધુરી લાગતી હતી અત્યારે તેને લાગ્યુ કે-તેની સર્વ આશાઓ ઓસરતી આ બાળાની આસપાસ ફેલાતી ઉભી આવી-અત્યારે અને એક મધુર સુકોમળ પુષ્પ જે તેને પોતાના ચરણ જેવા વિમળ પ્રેમરસથી હમેશા નંદનવનમાં રાખે, પણ જે પહાડની ટોચે ઉભા ગોળાકારવાળા પહાડની શીખરે જ્યાં કોઈ પણ તેને ચૂંટવા જઈ શકે નહી ત્યાં ઉગતું તે મધુર સુકોમળ પુષ્પ અને આ તેમના જીવનના ક્ષેત્રોમાં ભમતા કાળક્ષેપક આત્મા સન્મુખ આ દુ:ખ દર્શન થયું તેણે પોતાના અન્તરાત્માને પુછ્યુ અને તે અન્તરાત્માપર પુરી સત્તા બેસાડવા તેમાં મારા શક્તિને પુછ્યુ,-" આ પુષ્પ હવે તે ચુંટી શકે ખરો ? પોતાના હાથમા લઇ શકે ખરો ? હવે એ તેનો અધિકાર છે" હાય-તેના મધુર હૈયાસ્થિત શબ્દો સાંભળતો, પણ હમેશા માટે અનેક ઉપાયથી જુદા પડતા તેને આ સ્ત્રી રાત્રિ-પેઠે હમેશા તેની સન્મુખ તેના દર્શન માત્ર કરતા ઉભા રહેવાની જરૂર પડે આ ફૂલ પોતા માટે હતું ને હાથે કરી ગુમાવ્યું તેમા બીજાનો શુ દોષ !"

સુરી ગ્રીસ ર્માતોઓ (સવિનયતાનાસ) ૧૮ ... એમ વિચારી ... તોનું ...

